KERUEN

M.O. ÁÝEZOV
ATYNDAǴY ÁDEBIET
JÁNE ÓNER
INSTITÝTYNYŃ

M.O. AUEZOV INSTITUTE
OF LITERATURE AND ART

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ
И ИСКУССТВА ИМЕНИ
М.О.АУЭЗОВА

№1, 90-том

2026

ISSN 2078-8134

М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

КЕРУЕН

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2005 жылы құрылған

№1, 90-том
2026

ISSN 2078-8134

**ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
ИМ. М.О.АУЭЗОВА**

КЕРУЕН

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

основан в 2005 году

№1, том 90
2026

ISSN 2078-8134

M.O.AUEZOV INSTITUTE OF
LITERATURE AND ART

KERUEN

SCIENTIFIC JOURNAL

founded in 2005

№1, 90 vol
2026

Ғылыми журнал

Ғылыми журнал 2005 жылдан бері шығады.

Құрылтайшысы және баспагері:
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Редакция мен баспагер мекен жайы:
Заңды мекен-жайы: Қазақстан, Алматы қ. Шевченко к-сі, 28, 050010,
Нақты мекен-жайы: Қазақстан, Алматы қ. Құрманғазы к-сі, 29, 2-қабат, 050010,
Тел .: +7 (727) 272-74-11, +7 (727) 300-32-45.
Электрондық пошта: keruenjournal@mail.ru, info@litart.kz .

ISSN 2078-8134

Жылына 4 рет жарық көреді.

Журнал 2005 жылғы 24 наурызда Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі, Ақпарат және мұрағат комитетінде тіркелген. Тіркеу куәлігі: 2005 жылғы 24 наурыздағы №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

№1, 90-том, 2026

Бас редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры
(Алматы, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары:

Ғылыми редактор:
ҚАЛИЕВА Альмира Қайыртайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редакторлар:
САРСЕНБАЕВА Жансұлу Баденқызы, магистр, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
ҚҰРМАНБАЕВА Айжан Пердебекқызы, магистр, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Научный журнал

Журнал издается с 2005 года.

Учредитель и издатель:
Институт литературы и искусства
им. М.О. Ауэзова.

Адрес редакции и издателя:
Юридический адрес:
Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко 28, 050010,
Фактический адрес: Казахстан, г. Алматы, ул. Курмангазы 29, 2 этаж. 050010,
Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.
Email: keruenjournal@mail.ru, info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Выходит 4 раза в год

Журнал зарегистрирован 24 марта 2005 года в Комитете информации и архивов Министерства культуры, информации и спорта Республики Казахстан.
Свидетельство о регистрации: 24 марта 2005 г. №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

№1, том 90, 2026

Главный редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, доктор филологических наук, академик НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Заместители главного редактора:

Научный редактор:
КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат филологических наук, заместитель по науке генерального директора Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Ответственные редакторы:
САРСЕНБАЕВА Жансулу Баденовна, магистр, научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).
КУРМАНБАЕВА Айжан Пердебеккызы, магистр, научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Scientific journal

The journal has been published since 2005

Constitutor and publisher:
M.O. Auezov Institute of Literature and Art

Address of the editorial and publishing office:
28, Shevchenko str., Almaty, 050010, Kazakhstan
Tel.: +7 (727) 272-74-11, +7 (727) 300-32-45.
E-mail: keruenjournal@mail.ru, info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Published 4 times a year

The journal was registered on March 24, 2005 in the Committee of Information and Archives of the Ministry of Culture, Information and Sports of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate: March 24, 2005 No. 5844-Zh.

«KERUEN»

№1, 90 vol, 2026

Editor-in-Chief:

MATYZHANOV Kenzhekhan Islamzhanovich, Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director General of the Institute of Literature and Art named after MO Auezov (Almaty, Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chiefs:

Scientific Editor:
KALIEVA Almira Kairtayevna, Candidate of Philological Sciences, Deputy Director General for Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

Responsible Editors:
SARSENBAYEVA Zhansulu Badenovna, Master's degree, researcher at the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan).
KURMANBAYEVA Aizhan Perdebekkyzy, Master's degree, researcher at the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

БАС РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ:

ОМАРОВ Бауыржан Жұмаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Мүслімқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Өмірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ филология факультетінің деканы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994

НЕГИМОВ Серік Нығметоллаұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup

ТЕМІРБОЛАТ Алуа Берікбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000

НҰРҒАЛИ Қадиша Рүстембековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің орыс филологиясы кафедрасы меңгерушісі (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100

ОРДА Гүлжахан Жұмабердіқызы, филология ғылымдарының докторы, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955

ҚАЛИЕВА Альмира Қайыртайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup

ҚЫДЫР Төрәлі Еділбайұы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ислам ғылыми-зерттеу институтының директоры (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393

ШӘРІПОВА Диляра Сафарғалиқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133

ОМАРОВА Ақлима Қайырденқызы, өнертану кандидаты, доцент, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041

ҚАЗТУҒАНОВА Айнұр Жасанбергенқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637

ТҰРМАҒАМБЕТОВА Бақыт Жолдыбайқызы, өнертану кандидаты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің доценті (Атырау, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200

СҰЛТАН Ертай, PhD, «Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті» КеАҚ Басқарма мүшесі – Зерттеу қызметі және инновация жөніндегі проректоры (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450

ЖҮНДІБАЕВА Арай Қанапияқызы, PhD, қауымдастырылған профессор, Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық Білім Академиясының Қазақ тілі, Қазақ әдебиеті, Қазақстан тарихы зертханасының меңгерушісі (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100

ДАУТОВА Гульназ Рахымқызы, PhD, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының оқытушысы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

БАГНО Всеволод Евгеньевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Санкт-Петербург, Ресей)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100

ЭКИЧИ Метин, Эге университетінің профессоры, доктор, Түрік дүниесін зерттеу институты, Түрік фольклоры кафедрасының меңгерушісі (Измир, Түркия)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=38160955600

КЕНДІРБАЙ Гүлнар Турабекқызы, тарих ғылымдарының докторы, Колумбия университетінің профессоры (Нью-Йорк, АҚШ)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300

CHAMORRO Antonio Chicharro, ғылым докторы, философия және қолжазба факультетінің профессоры (Гранада, Испания)

КРАСОВСКАЯ Аксиния, филология ғылымдарының ДОКТОРЫ, ПРОФЕССОР, БУХАРЕСТ УНИВЕРСИТЕТІ (БУХАРЕСТ, РУМЫНИЯ)

НИКОЛАС Мари, филология ғылымдарының докторы, профессор, Лихай Университеті (Пенсильвания, АҚШ)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, **д**октор филологических наук, академик НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949

ОМАРОВ Бауыржан Жумаханович, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, советник Президента Республики Казахстан (Астана, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Муслимовна, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, главный научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Омирбековна, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, декан филологического факультета КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994

НЕГИМОВ Серик Ныгметоллаевич, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup

ТЕМИРБОЛАТ Алуа Берикбаевна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой казахской литературы и теории литературы КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000

НУРГАЛИ Кадиша Рустембековна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой русской филологии Евразийского Национального университета им. Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100

ОРДА Гульжахан Жумабердыевна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955

КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат филологических наук, заместитель по науке генерального директора Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup

КЫДЫР Торали Едилбай, кандидат филологических наук, доцент, директор Института исламских исследований (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393

ШАРИПОВА Диляра Сафаргалиевна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133

ОМАРОВА Аклима Каирденовна, кандидат искусствоведения, доцент Казахской национальной консерватории имени Курмангазы (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041

КАЗТУГАНОВА Айнур Жасанбергеновна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий главный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637

ТУРМАГАМБЕТОВА Бахыт Жолдыбаевна, кандидат искусствоведения, музыковед, доцент кафедры музыки и искусства Атырау Университет им. Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200

СУЛТАН Ертай, PhD, Член правления Проректор по исследовательской деятельности и инновациям НАО «Казахский национальный педагогический университет имени Абая» (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450

ЖУНДИБАЕВА Арай Канапиевна, PhD, ассоциированный профессор, заведующий лабораторией казахского языка, казахской литературы, истории Казахстана Национальной академии образования имени И. Алтынсарина Астана, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100

ДАУТОВА Гульназ Рахимовна, PhD, преподаватель кафедры казахской литературы и теории литературы (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

БАГНО Всеволод Евгеньевич, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Санкт-Петербург, Россия)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100

ЭКИЧИ Метин, профессор Эгейского университета, доктор, заведующий кафедрой тюркского фольклора Института исследований тюркского мира (Измир, Турция).
Профиль по ссылке: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=38160955600

КЕНДИРБАЙ Гульнар Турабековна, доктор исторических наук, профессор Колумбийского университета (Нью-Йорк, США)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300

CHAMORRO Antonio Chicharro, доктор наук, профессор Гранадского университета, заведующий факультета философии и рукописи (Гранада, Испания)

КРАСОВСКАЯ Аксиния, доктор филологических наук, профессор, Бухарестский университет (Бухарест, Румыния)

НИКОЛАС Мари, доктор филологических наук, профессор, Университет Лихай (Пенсильвания, США)

EDITORIAL BOARD

EDITOR-IN-CHIEF:

MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich, Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General director of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

OMAROV Bauyrzhan Zhumakhanovich, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, President's advisor of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605

BAZARBAYEVA Zeynep Muslimovna, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Chief Researcher of the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100

ZHOLDASBEKOVA Bayan Omirbekovna, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Dean of the Philological Faculty of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994

NEGIMOV Serik Nygmetollayevich, Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature of L.Gumilev Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup

TEMIRBOLAT Alua Berikbayevna, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000

NURGALI Kadisha Rustembekovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Russian Philology L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100

ORDA Gulzhakhan Zhumaberdyevna, Doctor of Philology, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955

KALIYEVA Almira Kairtayevna, Candidate of Philological Sciences, Deputy Director General for Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949

ANANYEVA Svetlana Viktorovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Leading Researcher of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup

KYDYR Torali Edilbay, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Director of the Institute of Islamic Studies (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393

SHARIPOVA Dilyara Safargalievna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher at the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133

OMAROVA Aklima Kairdenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Kurmangazy Kazakh National Conservatory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041

KAZTUGANOVA Ainur Zhasanbergenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637

TURMAGAMBETOVA Bakhyt Zholdybayevna, Candidate of Art History, Senior lecturer at the Department of Music and Art of H.Dosmukhamedov Atyrau University (Atyrau, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200

SULTAN Yertay, Ph.D., Member of the Board, Vice-Rector for Research and Innovation of the Non-Profit Joint Stock Company "Abai Kazakh National Pedagogical University" (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450

ZHUNDIBAYEVA Arai Kanapievna, PhD, Associate Professor, Head of the Laboratory of the Kazakh language, Kazakh Literature, History of Kazakhstan of the I. Altynsarin National Academy of Education (Astana, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100

DAUTOVA Gulnaz Rakhimovna, PhD, Lecturer, Department of Kazakh Literature and Literary Theory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749

INTERNATIONAL EDITORIAL COUNCIL:

BAGNO Vsevolod, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences (Saint Petersburg, Russia)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100

EKICI Metin, Dr., Prof. of Ege University, The Research Institute for Turkic world, Chairperson of the Department of Turkic Folklore (Izmir, Turkey)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=38160955600

KENDIRBAY Gulnar Turabekovna, Doctor of Historical Sciences, Professor of Columbia University (New York, USA)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300

CHAMORRO Antonio Chicharro, Doctor of Sciences, Professor of Granada University, Head of the Faculty of Philosophy and Manuscript (Granada, Spain)

KRASOVSKAYA Aksinia, Doctor of Philology, Professor, Bucharest University (Bucharest, Romania)

NIKOLAS Mary, Doctor of Philology, Professor, Lehigh University (Pennsylvania, USA)

МАЗМҰНЫ

Бас редактордың алғы сөзі.....14

Әдебиеттану

Мәдібаева Қ., Қонаев Д., Құрманбаева А. Абайтану ғылымындағы сабақтастық: М.Әуезов дәстүрі мен Қ.Мұхамедхановтың деректанымдық ұстанымы.....17

Абишева С.Д., Сабирова Д.А., Молдағали М.Б. Заманауи мәдени өнімдердегі «қазақстандық мәтін»....27

Жаппарқұлова К.Н., Хонгуан С., Жолдасбекова Б.У. Қазіргі Қытай мәдени контекстінде орыс классикалық әдебиетін қабылдау ерекшеліктері.....40

Набиолла Н., Сейітжанов З.Н. Қазақ фольклорындағы сыншылық өнер.....52

Орда Г., Бозкурт Ф. Детектив әңгімелердегі өмір шындығын бейнелеудегі көркемдік ізденістер.....69

Қырғызбаева А., Дәрібаев С., Шегебаев А. Қазақ прозасындағы қастерлі ұғымдардың көркемдік қызметі (Ә.Кекілбай, М.Мағауин шығармалары бойынша).....81

Сейтказы Э.А., Ананьева С.В., Демченко А.С. Этнопоэтикалық константалар: мәселені теориялық талдау.....101

Дауылова Ж.Т., Пангереев А.Ш., Карабулут Ф. Шернияз шығармаларындағы ұлттық болмыс көріністері: авторлық позиция және тарихи шындық.....112

Манапбаева Ж.Б., Солтанаева Е.М., Сарсенбай Ж.А. Қаламгер Е.Раушановтың «Құстар – біздің досымыз» танымдық еңбегінің аксиологиялық маңызы және табиғат әлемінің поэтикалық аспектілері.....129

Алимбаев А.Е., Сагандыков Т.К., Инаят А. Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» трилогиясындағы тарихи тұлғалар бейнесі.....141

Құдайбергенов Н, Аметхан Ж. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясындағы модернистік поэтиканың трансформациясы.....153

Даутова Г., Сұлтан Е., Таубаев Ж. Цифрландыру жағдайындағы қазіргі фэнтези: жасанды интеллект пен визуалды технологиялардың рөлі.....169

Оралбек А., Елесбай Н., Ача М. Емдік арбаудың типологиясы: түркі және моңғол халықтарының магиялық фольклоры.....188

Елдос Е., Алмасханқызы А. Светқали Нұржан поэзиясындағы интертекст қызметі.....203

Нұрланова Ә.Н., Мошенская Н.А., Левина Т.В. Жалғыздық әдеби сананың әмбебап мотиві ретінде....219

Қондыбай М.М., Тирадо Р.Г. Қазақ әнші-ақындар шығармашылығының поэтикасы.....233

Өнертану

Жүдебаев А.А. Қазақтың халықтық және авторлық сөз өнеріндегі домбыра концептісі: мәдени мәндер мен поэтикалық құрылымдар.....246

Аспандиярқызы Г., Жұмасейітова Г.Т. Шетелдік кино өнеріндегі шынайылық феномені: философиялық, мәдени және технологиялық қырлары.....266

Еспенова А.Т., Келсінбек М.М., Сүлейменов М.Ш. Қазақстандық қолданбалы өнердегі этномодернизм: жаһандану жағдайындағы дәстүр мен инновацияның синтезі.....278

Нұргалым Ұ., Мұқышева Н.Р., Мурсалимова Г.А. Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалог құрылымының ерекшеліктері.....290

Мұратқызы А., Нөгербек Б. Жаңа медиадағы скринлайф: цифрлық коммуникация дәуіріндегі нарративтік форма.....304

СОДЕРЖАНИЕ

Обращение главного редактора.....15

Литературоведение

Мадибаева К.К., Кунаев Д.А., Курманбай А.П. Преемственность в абаеведении: традиция М.Ауэзова и источниковедческий подход К.Мухамедханова.....17

Абишева С.Д., Сабирова Д.А., Молдагали М.Б. «Казахстанский текст» в культурных продуктах современности.....27

Жаппаркулова К.Н., Сё Хонгуан, Джолдасбекова Б.У. Особенности восприятия русской классической литературы в современном китайском культурном контексте.....40

Набиолла Н., Сейтжанов З.Н. Искусство критического суждения (сыншылық өнер) в казахском фольклоре.....52

Орда Г.Ж., Бозкурт Ф. Художественные поиски в изображении жизненной реальности в детективных рассказах.....69

Киргизбаева А.Д., Дарибаев С., Шегебаев А.М. Художественная функция сакральных понятий в казахской прозе (по произведениям А.Кекилбая, М.Магауина).....81

Сейтказы Э.А., Ананьева С.В., Демченко А.С. Этнопоэтические константы: к теоретическому осмыслению проблемы.....101

Дауылова Ж.Т., Пангереев А.Ш., Карабулут Ф. Проявления национальной идентичности в произведениях Шернияза: авторская позиция и историческая реальность.....112

Манапбаева Ж.Б., Солтанаева Е.М., Сарсенбай Ж.А. Аксиологическое значение познавательного труда писателя Е.Раушанова «Птицы – наши друзья» и поэтические аспекты мира природы.....129

Алимбаев А.Е., Сагандыков Т.К., Инаят А. Художественные образы исторических личностей в трилогии Хамзы Есенжанова «Ак Жайык».....141

Худайбергенов Н.Д., Аметхан Ж. Трансформация модернистской поэтики в казахской поэзии периода независимости.....153

Даутова Г., Султан Е., Таубаев Ж. Современное фэнтези в условиях цифровизации: роль искусственного интеллекта и визуальных технологий.....169

Оралбек А., Елесбай Н., Ача М. Типология лечебных заклинаний: магия слова в магическом фольклоре тюркских и монгольских народов.....188

Елдос Е., Алмасханкызы А. Функция интертекста в поэзии Светкали Нуржана.....203

Нурланова А.Н., Мошенская Н.А., Левина Т.В. Одиночество как универсальный мотив литературного сознания.....219

Кондыбай М.М., Тирадо Р.Г. Художественно-поэтические особенности творчества казахских поэтов-певцов.....233

Искусствоведение

Жудебаев А.А. Концепт домбры в казахском народном и авторском словесном искусстве: культурные смыслы и поэтические структуры.....246

Аспандияркызы Г., Жумасеитова Г.Т. Исследование реальности в зарубежном кино: философский, культурный и технологический аспекты.....266

Еспенова А.Т., Келсинбек М.М., Сулейменов М.Ш. Этномодернизм в казахстанском прикладном искусстве: синтез традиции и инноваций в условиях глобализации.....278

Нургалым У., Мукушева Н.Р., Мурсалимова Г.А. Структурные особенности диалога в фильмах Шакена Айманова.....290

Мураткызы А., Ногербек Б. Скринлайф в новых медиа: новая нарративная форма в эпоху цифровой коммуникации.....304

CONTENT

Editor-in-chief's address.....16

Literary studies

Madibayeva K.K., Kunayev D.A., Kurmanbay A.P. Continuity in Abai studies: M. Auezov's tradition and K. Mukhamedkhanov's source-based approach.....17

Abisheva S.D., Sabirova D.A., Moldagali M. "Kazakhstani text" in contemporary cultural media.....27

Zhapparkulova K.N., Xie Hongguang, Zholdasbekova B.U. Features of the perception of Russian classical literature in the modern Chinese cultural context.....40

Nabiolla N., Seitzhanov Z.N. The art of critical judgment (synshylyk oner) in Kazakh folklore.....52

Orda G.Zh., Bozkurt F. Artistic explorations in the representation of life reality in detective stories.....69

Kyrgyzbayeva A., Daribaev S., Shegebayev A. The artistic function of "sacred" concepts in Kazakh prose (based on the works of A. Kekilbay, M. Magauin).....81

Seitkazy E.A., Ananyeva S.V., Demchenko A.S. Ethnopoetic constants: towards a theoretical understanding of the problem.....101

Daulova Zh.T., Pangereyev A.Sh. Manifestations of national identity in Sherniyaz's poetry: authorial position and historical truth.....112

Manapbayeva Zh.B., Soltanayeva Y.M., Sarsenbai Zh.A. Axiological significance of the cognitive work of the writer E. Raushanov "The Birds Are Our Friends" and poetic aspects of the natural world.....129

Alimbayev A.E., Sagandykov T.K., Inayet A. Artistic images of historical figures in Khamza Yesenzhanov's trilogy "Ak Zhayik".....141

Khudaibergenov N.D., Ametkhan Zh. The transformation of modernist poetics in Kazakh poetry of the independence period.....153

Dautova G., Sultan E., Taubaev Zh. Modern fantasy in the context of digitalization: the role of artificial intelligence and visual technologies.....169

Oralbek A., Elesbai N., Aça M. The typology of healing incantations: the magic of the word in the magical folklore of Turkic and Mongolic peoples.....188

Yeldos Y., Almaskhanqyzy A. The function of intertext in the poetry of Svetqali Nurzhan.....203

Nurlanova A.N., Moshenskaya N.A., Levina T.V. Loneliness as a universal motif of literary consciousness..219

Kondybay M.M., Tirado R.G. The artistic and poetic characteristics of Kazakh poet-singers.....233

Art studies

Zhudebaev A.A. The concept of the dombra in Kazakh folk and authorial verbal art: cultural meanings and poetic structures.....246

Aspandiarkyzy G., Jumasseitova G.T. Exploring reality in foreign cinema: philosophical, cultural, and technological aspects.....266

Yespenova A.T., Kelsinbek M.M., Suleimenov M.Sh. Ethnomodernism in Kazakh applied art: synthesis of tradition and innovation in the context of globalization.....278

Nurgalym U., Mukusheva N.R., Mursalimova G.A. The structural features of dialogue in Shaken Aimanov's films.....290

Muratkyzy A., Nogerbek B. Screenlife in new media: a new narrative form in the era of digital communication.....304

Құрметті оқырмандар, әріптестер, достар!

Сіз «Керуен» ғылыми журналының кезекті санын ашып отырсыз.

Журнал мақалалары CrossRef дерекқорында тіркеледі және әр автордың мақаласына DOI - электронды құжаттарға сілтеме жасау үшін пайдаланылатын цифрлық объект идентификаторы беріледі. Журнал «Ұлттық ғылыми-техникалық сараптама орталығы» акционерлік қоғамның (NCSTE) Қазақстандық дәйексөздер базасында (KazBC) индекстеледі. Алдағы уақыттарда авторларды Web of Science және Scopus халықаралық дәйексөздер базасына енгізілген басылымдарда қабылданған стандарттарға сәйкес жарияланымдар дайындауға бағдарлай бастаймыз. Бұған дейін аннотация мен кілт сөздердің көлеміне қойылатын талаптар реттелген.

Журналдың редакциялық алқасына қазақстандық және шетелдік жетекші ғалымдар кіреді. Журнал авторлардың жарияланымдарының ақпараттық ашықтығы мен қолжетімділігі саясатын ұстанады; мақалалар журналдың веб-сайтында үш тілде толық мәтінді қол жетімділікпен орналастырылған.

Журналдың мақсаты- гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа жетістіктердің нәтижесі бойынша ақпарат беру.

Журналдың міндеттері:

Бұрын жарияланбаған және басқа журналда жариялау үшін ұсынылмаған түпнұсқа жоғары сапалы ғылыми мақалаларды қабылдау.

Авторлық құқыққа қатысты Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына және жариялау этикасы бойынша әлемдік тәжірибеде жалпы қабылданған ережелерге сүйену.

Келесі гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа зерттеулерді қамту:

1. Әдебиеттану
2. Өнертану

Құрметпен, «Керуен» журналының бас редакторы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан) МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы

Уважаемые читатели, коллеги, единомышленники, друзья!

Перед вами очередной номер научного журнала **«Керуен»**.

Статьи журнала регистрируются в БД CrossRef и к каждой авторской статье обязательно присваивается DOI – цифровой идентификатор объекта, который используется для обеспечения цитирования, ссылки и выхода на электронные документы. Журнал индексируется Казахстанской базой цитирования (КазБЦ) АО «Национальный центр государственной научно-технической экспертизы» (НЦГНТЭ). Постепенно мы начинаем ориентировать авторов на подготовку публикаций по стандартам, принятым в изданиях, входящих в международные базы цитирований Web of Science и Scopus. Ранее уже были скорректированы требования к объему аннотации и ключевым словам.

В составе редакционной коллегии журнала представлены ведущие казахстанские и зарубежные ученые. Журнал следует политике информационной открытости и доступности публикаций авторов, статьи размещаются на сайте журнала на трех языках в полнотекстовом доступе.

Целью журнала является распространение научной информации и привлечение новых авторов. Журнал инициирует дискуссии по результатом новых достижений в области гуманитарных наук.

Задачи журнала:

Принимать оригинальные высококачественные научные статьи, ранее не опубликованные и не представленные для публикации в другом журнале.

Опираться на требования законодательства Республики Казахстан в отношении авторского права и общепринятые в мировой практике положения по публикационной этике.

Ориентироваться на охват публикаций по следующим специальностям в области гуманитарных наук.

1. Литературоведение
2. Искусствоведение

С уважением и надеждой на сотрудничество, главный редактор «Керуен», доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович.

Dear readers, colleagues, associates, friends!

Here is the next issue of the scientific journal "Keruen".

Journal articles are registered in the CrossRef database and a DOI is necessarily assigned to each author's article - a digital object identifier that is used to provide citation, reference and output to electronic documents. The journal is indexed by the Kazakhstan Citation Database (KazCD) of the National Center for State Scientific and Technical Expertise JSC (NCSTE). Gradually, we begin to orient the authors to the preparation of publications according to the standards adopted in the editions included in the international citation databases Web of Science and Scopus. Previously, the requirements for the volume of the annotation and keywords have already been adjusted.

The editorial board of the journal includes leading Kazakhstani and foreign scientists. The journal follows the policy of information openness and accessibility of authors' publications; articles are posted on the journal's website in three languages in full-text access.

The purpose of the journal is to disseminate scientific information and attract new authors. The journal initiates discussions on the outcome of new advances in the humanities.

The tasks of the journal:

Accept original high quality scientific articles that have not been previously published or submitted for publication in another journal.

Rely on the requirements of the legislation of the Republic of Kazakhstan in relation to copyright and generally accepted in world practice provisions on publication ethics.

Focus on the coverage of publications in the following specialties: humanitarian sciences

1. Literary studies
2. Art studies

With respect and hope for cooperation, Editor-in-chief of "Keruen", Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich.

IRSTI 17.09.91 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-01

K.K. Madibayeva[1], D.A. Kunayev[2], A.P. Kurmanbay[3]*
[1,2,3]M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]kapi-51@mail.ru, [2]diar.kunayev@gmail.com, [3]aizhankurmanbai@gmail.com
ORCID: [1]0009-0007-1047-0064, [2]0000-0002-2396-1467, [3]0000-0002-2870-4769

CONTINUITY IN ABAI STUDIES: M.AUEZOV'S TRADITION AND K.MUKHAMEDKHANOV'S SOURCE-BASED APPROACH

Abstract. This article examines continuity in Abai studies through the scholarly tradition established by Mukhtar Auezov and the source-based approach developed by Kaiym Mukhamedkhanov. This study examines the nature of scientific succession between teacher and student in Abai studies and identifies their methodological coherence in Abai studies and to identify their methodological coherence. The research employs historical-literary, comparative-typological, source studies, and textological methods of analysis. The findings suggest that the theoretical concepts formulated by M.O. Auezov were substantiated and further developed with concrete evidence in the works of K.Mukhamedkhanov, thereby elevating Abai studies to a new analytical model. In addition, the study analyzes the introduction of the concept of "Abai's poetic school" into scholarly discourse and determines its place in the history of national literature. The scientific novelty of the article lies in the systematic examination of academic succession in Abai studies, conceptualized through the paradigm of mentor-disciple continuity. The results contribute to a deeper understanding of the mechanisms underlying the formation of scholarly traditions in national literary studies and help define a methodological model for studying literary heritage. The article also analyzes the historical and social factors that shaped the development of Abai studies, as well as the specific features of scholarly inquiry under conditions of ideological pressure. The findings can serve as a basis for developing methodological directions in contemporary Kazakh literary studies, forming new scholarly interpretations in Abai studies, and improving comprehensive approaches to the study of national literary heritage.

Acknowledgments: This article was prepared within the framework of the project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan BR31715839 "Fundamental Research in the Field of Literary Studies and Art Studies: Academic Continuity and New Paradigms"

Keywords: Abai studies, Mukhtar Auezov, Kaiym Mukhamedkhanov, source studies, textual criticism, literary school, scientific tradition.

Қ.Қ. Мәдібаева[1], Д.А. Қонаев[2], А.П. Құрманбай[3]*
[1,2,3]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]kapi-51@mail.ru , [2]diar.kunayev@gmail.com, [3]aizhankurmanbai@gmail.com
ORCID: [1]0009-0007-1047-0064, [2]0000 0002 2396 1467, [3]0000-0002-2870-4769

АБАЙТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ: М.ӘУЕЗОВ ДӘСТҮРІ МЕН Қ.МҰХАМЕДХАНОВТЫҢ ДЕРЕКТАНЫМДЫҚ ҰСТАНЫМЫ

Аңдатпа. Мақалада абайтану ғылымындағы сабақтастық мәселесі Мұхтар Әуезов қалыптастырған ғылыми дәстүр мен Қайым Мұхамедханов еңбектеріндегі деректанымдық ұстаным аясында

* ***Cite us correctly:***
K.K. Madibayeva, D.A. Kunayev, A.P. Kurmanbay. Continuity in Abai studies: M.Auezov's tradition and K.Mukhamedkhanov's source-based approach // "Keruen". - 2026. No. 1, (90 vol.). - B. 17-26. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-01

қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – абайтану ғылымындағы ұстаз бен шәкірт арасындағы ғылыми мұрагерліктің мәнін ашып, олардың әдіснамалық үндестігін айқындау. Зерттеу барысында тарихи-әдеби, салыстырмалы-типологиялық, деректанулық және мәтінтанулық талдау әдістері қолданылды. Нәтижесінде М.О.Әуезов негіздеген теориялық концепциялар Қ.Мұхамедханов зерттеулерінде нақты деректермен толықтырылып, абайтану ғылымының жаңа сапалық деңгейге көтерілгені анықталды. Сонымен қатар «Абайдың ақындық мектебі» ұғымының ғылыми айналымға енуі мен оның ұлттық әдебиет тарихындағы орны сараланды. Мақаланың ғылыми жаңалығы – абайтану ғылымындағы сабақтастық мәселесінің ұстаз-шәкірт байланысы негізінде кешенді қарастырылуында. Зерттеу нәтижелері ұлттық әдебиеттанудағы ғылыми дәстүрдің қалыптасу механизмдерін түсіндіруге және әдеби мұраны зерттеудің әдіснамалық үлгісін айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, мақалада абайтану ғылымының қалыптасуындағы тарихи-әлеуметтік факторлар мен идеологиялық қысым жағдайындағы ғылыми ізденістердің ерекшеліктері де талданады. Зерттеу қорытындылары қазіргі қазақ әдебиеттануындағы әдіснамалық бағыттарды дамытуға, абайтану саласындағы жаңа ғылыми интерпретацияларды қалыптастыруға және ұлттық әдеби мұраны кешенді зерттеу тәжірибесін жетілдіруге негіз болады.

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR31715839 «Әдебиеттану мен өнертану саласындағы іргелі зерттеулер: академиялық сабақтастық пен жаңа парадигмалар» атты жобасы аясында жазылды.

Кілт сөздер: абайтану, Мұхтар Әуезов, Қайым Мұхамедханов, деректану, мәтінтану, әдеби мектеп, ғылыми дәстүр.

К.К. Мадибаева[1], Д.А. Кунаев[2], А.П. Курманбай[3]*

[1,2,3]Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]kapi-51@mail.ru, [2]diar.kunayev@gmail.com, [3]aizhankurmanbai@gmail.com

ORCID: [1]0009-0007-1047-0064, [2]0000-0002-2396-1467, [3]0000-0002-2870-4769

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ В АБАЕВЕДЕНИИ: ТРАДИЦИЯ М.АУЭЗОВА И ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ ПОДХОД К.МУХАМЕДХАНОВА

Аннотация. В статье рассматривается проблема преемственности в абаеведении в контексте научной традиции, который сформированной Мухтаром Ауэзовым, и источниковедческого подхода в трудах Кайыма Мухамедханова. Цель исследования – раскрыть сущность научной связи поколений между учителем и учеником в абаеведении и определить их методологическое единство. В ходе исследования были применены историко-литературный, сравнительно-типологический, источниковедческий и текстологический методы анализа. В результате установлено, что теоретические концепции, разработанные М.О.Ауэзовым, получили конкретное фактологическое подтверждение и развитие в исследованиях К.Мухамедханова, что способствовало выходу абаеведения на качественно новый уровень. Кроме того, проанализировано введение в научный оборот понятия «поэтическая школа Абая» и определено его место в истории национальной литературы. Научная новизна статьи заключается в комплексном рассмотрении проблемы преемственности в абаеведении через призму взаимоотношений учителя и ученика. Результаты исследования позволяют глубже понять механизмы формирования научной традиции в национальном литературоведении и определить методологическую модель изучения литературного наследия. Вместе с тем в статье анализируются историко-социальные факторы становления абаеведения, а также особенности научных исследований в условиях идеологического давления. Полученные результаты могут способствовать развитию методологических направлений современного казахского литературоведения, формированию новых научных интерпретаций в области абаеведения и совершенствованию комплексного изучения национального литературного наследия.

Благодарности: Статья выполнена в рамках проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR31715839 «Фундаментальные исследования в области литературоведения и искусствоведения: академическая преемственность и новые парадигмы»

Ключевые слова: абаеведение, Мухтар Ауэзов, Кайым Мухамедханов, источниковедение, текстология, литературная школа, научная традиция.

1. Introduction

The field of Abai studies in Kazakh literary criticism serves as a fundamental pillar for the scholarly perception, systematization, and transmission of national spiritual heritage. It is well established that the systematic formation of this discipline is primarily associated with the name of Mukhtar Auezov. According to G.Kurmangaliyeva, the academic structuring of the field is inextricably linked to Auezov's foundational activities: "Starting from M.Auezov, who brought Abai studies into a systematic framework, it is necessary to revise the history of this field's formation and analyze it from a new perspective" (Kurmangaliyeva, 2024). However, while Auezov's decisive role in establishing the field is widely recognized, the transformation of his methodological principles into a structured research approach remains insufficiently explored.

Despite the extensive documentation of Kaiym Mukhamedkhanov's contributions, a significant research gap exists in the comprehensive analysis of how Auezov's theoretical framework was transformed into a formalized source-based school. Kaiym Mukhamedkhanov most consistently extended this tradition by developing a more structured and evidence-based research approach. Remaining faithful to the scholarly direction established by his mentor, Mukhamedkhanov solidified a methodology grounded in empirical evidence and evidentiary integrity. His primary distinction lay in the precise identification of literary works from a philological perspective, the meticulous verification of historical data, and the introduction of new materials into academic circulation. His core principle of maintaining analytical rigor through the use of primary sources laid the foundation for a documentary-philological approach within Abai studies.

The scholarly activity of Kaiym Mukhamedkhanov was not limited merely to the study of Abai's works; it was characterized by a multifaceted examination of his literary circle, disciples, and historical context. He established the concept of "Abai's Poetic School" as a textually grounded framework, introducing a previously unsystematized direction into Kazakh literary scholarship. Yet, the scholarly discourse has often treated these achievements as separate milestones rather than a unified evolutionary process of scientific continuity. The intellectual lineage between mentor and student is evident not only as a theoretical progression but also as a harmony of spiritual, civic, and source-based validation. Mukhtar Auezov's programmatic principles became the foundation of Kaiym Mukhamedkhanov's entire academic career. Thus, the "Abai – Mukhtar – Kaiym" continuity emerged as a unified methodological contribution.

In this article, we address this research gap by examining the issue of succession in Abai studies through the synthesis of Auezov's tradition and Mukhamedkhanov's empirical principles. We analyze their methodological alignment and distinctions, considering the scholarly heritage between mentor and student alongside the broader developmental trends of Abai studies.

2. Methods and materials

2.1. Methods

The study adopts a comprehensive approach to examine the development of Abai studies from multiple perspectives. Historical-literary analysis was employed as the primary method, through which the works of Mukhtar Auezov and Kaiym Mukhamedkhanov were

evaluated within the context of the history of national literature. This method allowed for the identification of the evolutionary formation of their scientific conclusions and their mutual succession.

Through the comparative-typological method, the research principles, theoretical concepts, and methodological features of the two scholars were compared, highlighting their similarities and distinctions. This approach facilitated the demonstration of the convergence between theoretical and source-based directions in Abai studies.

Furthermore, the source-based analysis method was extensively applied. This method was implemented based on archival materials, manuscripts, memoir data, and textual versions found in the works of Kaiym Mukhamedkhanov, enabling the identification of scholarly principles that ensure precision and reliability in the study of literary heritage.

The textual analysis method was used to examine the original character, variant differences, and issues of authorship concerning the works of Abai and his literary circle. This method played a crucial role, particularly in revealing the essence of Kaiym Mukhamedkhanov's research methodology.

During the research, the interpretative analysis approach was also utilized to re-evaluate the content of key concepts and categories (literary circle, poetic school) within academic texts based on modern literary theory.

2.2. Materials

The primary scholarly works and sources related to the formation and development of Abai studies were utilized as research materials. Specifically, the fundamental studies by Mukhtar Auezov on the biography and creative works of Abai served as the foundation (Auezov, 2007).

Furthermore, the multi-volume collected works of Kaiym Mukhamedkhanov, his doctoral dissertation on "Abai's Poetic School" as well as academic reviews and transcripts related to this work, were employed as the main research sources (Mukhamedkhanov, 2007; 2008; 2011; 2012). These materials facilitated the demonstration of the formation of the source-based direction in Abai studies and the academic substantiation of the literary school concept.

In the course of the study, historical data and scholarly conclusions from Dina Mukhamedkhan's work "Mentor and Student: Mukhtar and Kaiym", as well as contemporary academic research on Abai and Auezov studies, were also utilized (Mukhamedkhan, 2023). These works provided a foundation for a comprehensive examination of the intellectual connection and spiritual continuity between the mentor and the student.

Additionally, a review was conducted of monographic works and academic articles concerning the history of Abai studies, including research addressing issues of literary schools, textual criticism, and source studies. The compiled body of research facilitated a multifaceted exploration of the topic and a systematic analysis of intellectual continuity and succession within Abai studies.

3. Discussion

In examining the intellectual lineage within Abai studies, the connection between the two scholars is not merely chronological but reflects a shared methodological and intellectual framework. The essence of this scholarly succession lies in source-based validation and the principle of empirical fidelity in mastering literary heritage

As the founder of Abai studies, Mukhtar Auezov was the first to substantiate the need for a comprehensive study of Abai's literary circle and historical context, viewing his legacy not only as part of national literature but as a constituent of global human culture. His principles regarding the "collection, preservation, and systematization of literary heritage" became a scientific beacon for subsequent researchers. These principles find their clear implementation in the works of Kaiym Mukhamedkhanov. In particular, Auezov's instructions on collecting and verifying folkloric and historical data were directly continued in Mukhamedkhanov's research methodology.

A key feature of Kaiym Mukhamedkhanov's scholarly activity is his empirical rigor and textual meticulousness. In studying literary heritage, he adhered to the principle that "evidence speaks, not assumptions," placing special emphasis on determining the authentic nature of every text. For instance, comparing different versions of the poet's works, identifying textual distortions, and proving that certain lines were added later demonstrates that he established a textual school. In this regard, Mukhamedkhanov's works laid the foundation for a qualitatively new stage in Abai studies.

Another crucial issue identified during the discussion is the introduction of the concept of "Abai's Poetic School" into academic circulation. Although this notion was initially proposed and systematically developed by Mukhtar Auezov, it was Kaiym Mukhamedkhanov who supplemented it with concrete data and elevated it to the level of an established scholarly category. He sought to collect the creative heritage of Abai's disciples and to clarify the place of each within literary history. Through this, the issues of personology and the literary environment were further developed within the field of Abai studies.

Furthermore, the intellectual lineage between the two scholars is evident not only in their research orientations but also at a spiritual and moral level. Kaiym Mukhamedkhanov regarded his mentor's scholarly authority as the highest standard and considered it his life's mission to extend Auezov's conclusions. Even during periods of political pressure, his steadfast adherence to Auezov's tradition and the preservation of academic integrity demonstrate the enduring strength of this intellectual succession.

However, it is insufficient to view Kaiym Mukhamedkhanov's research merely as a derivative expansion of the Auezov school. He advanced the research trajectory established by his mentor to a higher degree of methodological formalization, transforming source-based and philological inquiries into a systematized academic tradition. This is a significant phenomenon reflecting the incremental evolution of Abai studies. While Auezov provided the theoretical scaffolding of Abaiology, Mukhamedkhanov reinforced that foundation with robust empirical evidence and established a research culture characterized by analytical rigor.

In the history of Kazakh literary scholarship, Kaiym Mukhamedkhanov's 1951 dissertation, "Abai's Poetic School," was not merely an individual achievement but a milestone demonstrating the vitality of the scholarly school established by Mukhtar Auezov. In the early 20th century, Auezov provided a well-founded interpretation in his article "The Environment of Abai's Poetry," arguing that Abai was not an isolated figure but part of a broader literary milieu (Auezov, 2007: 25). Mukhamedkhanov further developed this concept through the use of factual evidence, archival materials, and textual analysis. As

reflected in Auezov's reviews of his student's dissertation in 1945 and 1951, he not only endorsed the work but also evaluated it as "a study that transformed abstract ideas in Abai studies into concrete academic discourse" (Mukhamedkhan, 2023: 92). This represents a synthesis of the mentor's theoretical insight and the student's source-based approach.

The primary innovation in Mukhamedkhanov's dissertation was granting scientific status to the term "Abai's Poetic School." He proved that poets such as Akylbai, Magauiya, Kokpai, Arip, and Aset were not merely imitators but independent figures who continued the mentor's aesthetic principles and formed new genre types (romantic poems, narrative verses) (Pirali, 2025). Classifying the disciples of the Abai school into two groups (poets and singer-composers) and defining each one's role in national spirituality was a novel step in systematizing the history of Kazakh literature.

He "confessed" his inner secrets-which he did not yield under interrogation in the Almaty detention center in 1952 nor during the turbulent years—in the collection "Abai's Poet Disciples":

"We heard and understood Mukhtar Auezov's thoughts and opinions about the poets Arip, Aset, and Muka back in 1940 from his own lips. And according to Mukhtar's advice, we specifically researched the life history and literary heritage of these poets, including them in our work titled 'Abai's Literary School,' completed in 1950. In subsequent years, the research on Abai's poet disciples did not cease; newly found works were added and supplemented." (Mukhamedkhanuly, 1995: 8).

In his principle of researching from the roots and origins, the scholar clarified which works of Abai's disciples had not yet been pulled into scientific circulation and the underlying reasons, often pointing out religious-enlightenment works that remained neglected due to political expediency. He noted that Arip's qissas written in the tradition of Oriental literature, such as "Ziyada-Shahmurat" and "Qozha Gafan", "Qissa Tahir", "Qissa Nurgizarun", "Qissa Baharam" remained unstudied and were excluded from collections due to a lack of textual work. This clearly shows that he did not rush to submit textual versions for publication just because they were available; he insisted on careful textual, source-based, and artistic-cognitive work. This is a scientific requirement and ethics that every researcher of literary history must internalize.

In this regard, Kaiym Mukhamedkhanov's work in identifying and mastering individual heritage within the requirements of science constitutes a school of its own. The scientific connection between Auezov and Mukhamedkhanov was realized not only at a theoretical level but also within the space of artistic creativity. Specifically, Kaiym Mukhamedkhanov's contribution to the genesis of the epic novel The Path of Abai is evaluated as a substantive embodiment of the documentary-philological tradition within Abai studies.

As research materials indicate, acting as Auezov's scientific and literary secretary, Mukhamedkhanov played an essential role in collecting, systematizing, and clarifying the historical events and figures that formed the basis of the novel. Comparing biographical information about Abai's environment with archival documents ensured the durability of the historical foundation in the writer's artistic text.

For instance, the collection and systematic organization of data regarding Abai's disciple, Muka Adilkanuly, is a significant aspect of Mukhamedkhanov's research. His biographical

data and historical information about Muka directly influenced the creation of this character's artistic image in The Path of Abai. The portrayal of Muka in the novel is grounded in an actual historical figure, reflecting the rigorous documentary research undertaken. Furthermore, the inclusion of information about Muka found in Alikhan Bokeikhan's writings about Abai into the novel's text is closely linked to Mukhamedkhanov's archival quests. By finding archival materials and presenting them to the writer, the researcher contributed to increasing the historical accuracy of the events in the artistic work.

From this perspective, it is established that several episodes in The Path of Abai, including the meeting between Muka and Azimkhan Tore, are connected to concrete historical facts. The introduction of these data into scientific circulation and their use in the writer's creativity are directly related to Kaiym Mukhamedkhanov's research activities. Overall, it is insufficient to view Mukhamedkhanov merely as an assistant or a provider of data. He was a scientific partner who supplemented Auezov's artistic concept with historical materials and formed the factual basis of the epic. While Auezov shaped the world of Abai artistically, Mukhamedkhanov defined its historical-source structure and proved its authenticity.

Regarding the writer's "creative laboratory," Kaiym Mukhamedkhanov knew and shared much about the life and historical foundations of The Path of Abai. This remains a history awaiting separate, dedicated research. He provided significant help in collecting and clarifying materials, such as the names of many people and events from the Abai era in Semey that were integrated into the novel's artistic structure. We hypothesize that Mukhamedkhanov found and handed over documentary data concerning the lives of Alikhan Bokeikhan and the singer Muka to the writer.

The transcript of the Scientific Council dated April 7, 1951, reflects the battle between the "vulgar sociological" views of that period and pure science. Auezov and Mukhamedkhanov's efforts to integrate Marxist-Leninist teachings into the work were a means of preserving scientific truth (the Abai School) (Mukhamedkhanov, 2012: 10). This discourse serves as a historical example of how Kazakh intellectuals protected their national heritage under political pressure.

Mukhamedkhanov's research serves as the scientific justification for the artistic truth in Auezov's epic. If Auezov revived the world of Abai with artistic language, Mukhamedkhanov established its historical-literary documentary foundation. In analyzing the issue of Abai's poetic school, the common position of both scholars is to view literature as a historical process. The creativity of Abai's disciples is evaluated not just as a manifestation of individual talents but as a continuation of a specific literary tradition and the beginning of new artistic directions.

At the same time, this intellectual lineage demonstrated its resilience under turbulent socio-historical conditions. The scientific disputes and political pressures surrounding Mukhamedkhanov's dissertation show that Abai studies were not just a scientific matter but also an ideological one. Nevertheless, Auezov and Mukhamedkhanov did not waver from their positions, demonstrating persistence in protecting the national literary heritage. This proves the unity of their scientific and civic positions.

Thus, the findings identify three core dimensions of academic succession within Abai studies: first, the theoretical framework established by Mukhtar Auezov; second, the

empirical and philological methodology advanced by Kaiym Mukhamedkhanov; and third, the unified scientific tradition emerging from the synthesis of these two foundational trajectories. As a result of this continuity, Abai studies evolved into a field of science with a solid factual foundation and an established methodological system.

4. Results

As a result of the study, he study shows that the theoretical concepts founded by Mukhtar Auezov were further developed with factual precision in the works of Kaiym Mukhamedkhanov, thereby elevating Abai studies to a qualitatively new level. The methodological alignment of Mukhamedkhanov's research with the framework established by Auezov identifies a distinct analytical model of academic succession in Abai studies.

Specifically, the concepts of "literary environment" and "poetic school" introduced by Mukhtar Auezov reached the level of full-fledged scientific categories, substantiated by concrete historical data in Kaiym Mukhamedkhanov's research. Consequently, issues of personology and the literary environment became independent research directions within Abai studies, consistently examined through a systematic lens. This direction allowed for the recognition of Abai's creativity not merely as an individual authorial phenomenon, but within a broad historical-cultural context.

The research identified that Kaiym Mukhamedkhanov's empirical and philological methodology formed the foundation for a new scientific school in Abai studies.

The scholar's research approach, relying on archival materials, manuscripts, and textual comparisons, paved the way for a scientific reappraisal of literary heritage and the restoration of its authentic character. This, in turn, contributed to the establishment of textual research within Kazakh literary scholarship.

Furthermore, an analysis of the writing process of the epic novel The Path of Abai clarified Kaiym Mukhamedkhanov's significant role in shaping the factual basis of the literary text. Acting as Mukhtar Auezov's research and literary secretary, he collected and verified the historical figures and events that underpinned the novel, ensuring their authenticity. In particular, the systematic organization of data concerning Muka Adilkhanuly strengthened the life-based foundation of the novel's characters and enhanced the historical accuracy of their artistic representation.

On this basis, the interconnection between artistic creation and empirical data was identified: while Mukhtar Auezov implemented the artistic concept, Kaiym Mukhamedkhanov provided its historical and factual foundation. This study argues that Abai studies represent an organic synthesis of theory and source-based research.

Additionally, the research findings demonstrate that the development of Abai studies occurred under complex historical and ideological conditions. Despite scholarly inquiry unfolding alongside political pressure, the steadfastness of Auezov and Mukhamedkhanov's intellectual positions proved to be a crucial factor in preserving and systematizing the national literary heritage.The scientific tradition established by Mukhtar Auezov continued with source-based depth in the works of Kaiym Mukhamedkhanov, providing the foundation for Abai studies to rise to a new analytical model from methodological, theoretical, and historiographical perspectives.

5. Conclusion

In the course of the research, this study reinterprets intellectual succession in Abai studies from a new perspective. The scholarly synergy between Mukhtar Auezov and Kaiym Mukhamedkhanov functions not merely as a unidirectional influence or linear inheritance, but as a mechanism for the formation of a foundational paradigm in national literary criticism. It was established that within this methodological alignment, the ideological foundation, research principles, and scholarly culture coalesced into a unified academic tradition.

During the development of Abai studies, the conceptual model proposed by the mentor and the factual systematization implemented by the student acquired a mutually complementary character. Auezov's idea of recognizing the literary environment as a holistic cultural phenomenon was deepened with concrete historical facts in Mukhamedkhanov's works, transforming into a scientifically proven structure. Through this, Abai studies shifted from a science of a purely interpretative nature toward an analytical direction firmly rooted in concrete data.

Furthermore, this research demonstrates that scientific inquiries in Abai studies were carried out under complex historical conditions. Despite the inherent tension between scholarly truth and ideological mandates, the researchers' commitment to national heritage and their evidentiary integrity remained the foundational pillars of their work. This phenomenon suggests that Kazakh literary scholarship was not only an academic field but also a vital tool for preserving spiritual independence.

The study of the "Abai School" issue is also evaluated as a productive manifestation of this continuity. It was proven that the transmission of literary tradition from generation to generation, the continuation of artistic principles, and the emergence of new genre forms are essential factors defining the internal developmental laws of national literature. This conclusion allows for a comprehensive examination of the literary process, moving Abai studies beyond the scope of researching an individual personality's creativity alone.

The consideration of Abai's legacy within such a broad cultural-historical context facilitated the establishment of the methodological foundations of Abai studies. While Mukhtar Auezov systematized this direction and formalized it into a cohesive research framework, subsequent scholars, notably Kaiym Mukhamedkhanov, enriched this tradition through rigorous source-based substantiation. Research aimed at uncovering the Turkic and Oriental roots of Abai's creativity serves as an extension of this scholarly lineage (Zhumatayeva, 2025). Thus, it was established that succession in Abai studies is not merely a preservation of the past, but a continuous process of critical reappraisal within an evolving analytical model.

References:

1. Auezov, M. (2006). The third version of Abai's biography (1944). Complete collected works in 50 volumes. Vol. 27. Almaty: Zhibek Zholy. p. 448. (kaz)

2. Kurmangalieva, G. (2024). The history formation of the science of Abai studies. Proceedings of the Paris International Conference on Teaching, Education & Learning (TERA). 06. https://doi.org/10.20319/ictel.2024.06 (eng)

3. Mukhamedkhan, D. (2023). Teacher and student: Mukhtar and Kayum. Almaty. 336 p. (kaz)
4. Mukhamedkhanov, K. (2005). Collected works. Vol. 3. Almaty: Alash. 328 p. (kaz)
5. Mukhamedkhanov, K. (2007). Collected works. Vol. 5. Almaty: El-shezhire. 344 p. (kaz)
6. Mukhamedkhanov, K. (2008). Collected works. Vol. 6. Almaty: El-shezhire. 320 p. (kaz)
7. Mukhamedkhanov, K. (2011). Collected works. Vol. 9. Almaty: El-shezhire. 384 p. (kaz)
8. Mukhamedkhanov, K. (2012). Collected works. Vol. 10. Almaty: El-shezhire. 344 p. (kaz)
9. Mukhamedkhanuly, K. (1995). Abai's poetic disciples. Almaty: Dauir. 320 p. (kaz)
10. Pirali, G. (2025). Abai studies: Mukhtar Auezov and Kayum Mukhamedkhanov. Almaty: Karatau KB; Dastur. 324 p. (kaz)
11. Zhumatayeva, A. (2025). Abai and Navoi: Spiritual-humanistic and ethical-existential aspects. Keruen Scientific Journal. 88(3): 248–258. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-17 (kaz)

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Абай өмірбаянының үшінші нұсқасы (1944) // Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 27-т. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2006. – 448 б. – 206 б.
2. Жұматаева А. Абай және Науаи: рухани-гуманистік және этикалық-экзистенциалдық аспектілер // "Керуен" ғылыми журналы. – 2025. – №3 (88-т.). – 248–258 бб. – https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-17
3. Kurmangalieva G. The history formation of the science of Abai studies // Paris International Conference on Teaching, Education & Learning, 10–11 January 2024. Proceedings of Teaching and Education Research Association (TERA). – 2024. – 06. – https://doi.org/10.20319/ictel.2024.06
4. Мұхамедхан Д. Ұстаз бен шәкірт: Мұхтар мен Қайым. Учитель и ученик: Мухтар и Каюм (қазақ және орыс тілдерінде). – Алматы, 2023. – 336 б.
5. Мұхамедханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. – Алматы: РГЖИ «Дәуір», 1995. – 320 б.
6. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. 3-т. – Алматы: Алаш, 2005. – 328 б.
7. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. 5-т. – Алматы: Ел-шежіре, 2007. – 344 б.
8. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. 6-т. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 320 б.
9. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. 9-т. – Алматы: Ел-шежіре, 2011. – 384 б.
10. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. 10-т. – Алматы: Ел-шежіре, 2012. – 344 б.
11. Пірәлі Г. Абайтану: Мұхтар Әуезов және Қайым Мұхамедханов: монография. – Алматы: «Каратау КБ» ЖШС; «Дәстүр», 2025. – 324 б.

IRSTI 17.82.90 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-02

S.D. Abisheva[1], D.A. Sabirova[2*], M. Moldagali[3]
[1,2,3]Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]s.abisheva579@gmail.com, [2]dinasabirova_84.kz@mail.ru, [3]moldagali.mb@gmail.com
ORCID: [1]0000-0002-4497-0805, [2]0000-0002-6001-5314, [3]0000-0001-8494-1497

"KAZAKHSTANI TEXT" IN CONTEMPORARY CULTURAL MEDIA

Abstract. The article examines the phenomenon of the "Kazakhstani text" in contemporary cultural products within the context of transmedial representation. The "Kazakhstani text" is understood as a constellation of artistic, visual, auditory, and digital practices through which concepts such as historical memory, cultural identity, and the sociocultural experience of Kazakhstan are articulated. The study analyzes the divergence between the internal national text and the external image of Kazakhstan constructed in foreign cultural products and mass media. Particular attention is paid to transmedial formats: literature, cinema, visual art, digital media, video games, and esports, as spaces of dialogue between internal self-representation and external perspectives. The article demonstrates that transmediality functions as a key mechanism for overcoming representational asymmetry, enabling Kazakhstan to operate not as an object of exoticized depiction but as an active subject of the global cultural narrative. In conclusion, it is noted that the "Kazakhstani text" possesses a multilayered and dynamic structure. It is characterized by openness and the capacity for transformation across various media formats. The "Kazakhstani text" is oriented toward preserving historical memory and representing a polyphonic cultural identity. Within the context of the global media environment, this ensures the affirmation of Kazakhstan's cultural subjectivity.

Acknowledgments: This research is funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Project №AP23489915, "Transmedial and Artistic Representation of the Image of Kazakhstan in Contemporary Global Culture").

Keywords*:* Kazakhstani text, transmediality, cultural memory, digital culture, visual art.

С.Д. Абишева[1], Д.А. Сабирова[2*], М.Б. Молдағали[3]
[1,2,3]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]s.abisheva579@gmail.com, [2]dinasabirova_84.kz@mail.ru, [3]moldagali.mb@gmail.com
ORCID: [1]0000-0002-4497-0805, [2]0000-0002-6001-5314, [3]0000-0001-8494-1497

ЗАМАНАУИ МӘДЕНИ ӨНІМДЕРДЕГІ «ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МӘТІН»

Аңдатпа. Мақалада заманауи мәдени өнімдердегі «қазақстандық мәтін» феномені трансмедиалық репрезентация контексінде қарастырылады. «Қазақстандық мәтін» тарихи жад, мәдени бірегейлік және Қазақстанның социомәдени тәжірибесі сияқты ұғымдарды пайымдайтын көркемдік, визуалдық, аудиалдық және цифрлық практикалардың жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Ішкі ұлттық мәтін мен шетелдік мәдени өнімдер мен бұқаралық медиада қалыптасатын Қазақстанның сыртқы бейнесі арасындағы алшақтық талданады. Әдебиет, кино, бейнелеу өнері, цифрлық медиа, бейнеойындар мен киберспорт сияқты трансмедиалық форматтарға ішкі өзін-өзі репрезентациялау мен сыртқы көзқарас арасындағы диалог кеңістігі ретінде ерекше назар аударылады. Мақалада трансмедиалдылық репрезентациялық асимметрияны еңсерудің негізгі тетігі ретінде көрініс табатыны, оның Қазақстанға экзотизацияланған сипаттау объектісі ретінде емес, жаһандық мәдени нарративтің белсенді субъектісі

[*] ***Cite us correctly:***
S.D. Abisheva, D.A. Sabirova, M. Moldagali. "Kazakhstani text" in contemporary cultural media // "Keruen". - 2026. No. 1, (90 vol.). - B. 27-39. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-02

ретінде қызмет етуіне мүмкіндік беретіні көрсетіледі. Қорытындысында «қазақстандық мәтіннің» көпқабатты әрі динамикалық құрылымға ие екендігі атап өтіледі. Ол ашықтығымен және әртүрлі медиалық форматтарда трансформациялану қабілетімен сипатталады. «Қазақстандық мәтін» тарихи жадты сақтауға және полифониялық мәдени бірегейлікті репрезентациялауға бағытталған. Жаһандық медиакеңістік жағдайында бұл Қазақстанның мәдени субъектілігін нығайтуды қамтамасыз етеді.

Алғыс: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылады (№ AP23489915 жоба «Қазіргі әлемдік мәдениеттегі Қазақстан бейнесінің трансмедиалық және көркемдік репрезентациясы»).

Кілт сөздер: қазақстандық мәтін, трансмедиалдылық, мәдени жады, цифрлық мәдениет, визуалдық өнер.

С.Д. Абишева[1], Д.А. Сабирова[2*], М.Б. Молдағали[3]

[1,2,3]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]s.abisheva579@gmail.com, [2]dinasabirova_84.kz@mail.ru, [3]moldagali.mb@gmail.com
ORCID: [1]0000-0002-4497-0805, [2]0000-0002-6001-5314, [3]0000-0001-8494-1497

«КАЗАХСТАНСКИЙ ТЕКСТ» В КУЛЬТУРНЫХ ПРОДУКТАХ СОВРЕМЕННОСТИ

Аннотация. В статье рассматривается феномен «казахстанского текста» в культурных продуктах современности в контексте трансмедиальной репрезентации. «Казахстанский текст» представляет собой совокупность художественных, визуальных, аудиальных и цифровых практик, в которых дается осмысление таких понятий, как историческая память, культурная идентичность и социокультурный опыт Казахстана. Анализируется расхождение между внутренним национальным текстом и внешним образом Казахстана, формируемым в зарубежных культурных продуктах и массовых медиа. Особое внимание уделяется трансмедиальным форматам – литературе, кино, визуальному искусству, цифровым медиа, видеоиграм и киберспорту – как пространствам диалога между внутренней саморепрезентацией и внешним взглядом. В статье показано, что трансмедиальность выступает ключевым механизмом преодоления репрезентационной асимметрии, позволяя Казахстану функционировать не как объекту экзотизированного описания, а как активного субъекта глобального культурного нарратива. В заключение отмечается, что «казахстанский текст» обладает многослойной и динамичной структурой. Он характеризуется открытостью и способностью к трансформации в различных медиальных форматах. «Казахстанский текст» ориентирован на сохранение исторической памяти и репрезентацию полифоничной культурной идентичности. В условиях глобальной медиасреды это обеспечивает утверждение культурной субъектности Казахстана.

Благодарности: Исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (проект №AP23489915 «Трансмедиальная и художественная репрезентация образа Казахстана в современной мировой культуре»).

Ключевые слова: казахстанский текст, трансмедиальность, культурная память, цифровая культура, визуальное искусство.

1. Introduction

In the context of globalization and the intensive development of media culture, the problem of representing national identity acquires particular relevance. Contemporary cultural media, including literature, cinema, visual art, and digital media, become spaces for the active construction and reinterpretation of a country's image both within the national context and beyond it. In this regard, Kazakhstan represents a revealing example of a culture situated at the intersection of multiple civilizational, historical, and symbolic

vectors, which makes the analysis of its cultural representation especially significant for contemporary humanities scholarship.

In recent decades, the concept of the "Kazakhstani text" has been increasingly employed in academic discourse. It denotes a constellation of artistic, symbolic, and narrative practices through which the historical experience, cultural memory, and identity of Kazakhstan are articulated. By its nature, this text constitutes a supratextual structure. It takes shape across diverse media formats. It is unified by shared semantic dominants, including motifs of the steppe and nomadic civilization, the experience of the Soviet and post-Soviet periods, multilingualism, cultural hybridity, and postcolonial reflection (Abisheva et al., 2025).

At the same time, an image of Kazakhstan circulates within the global cultural space through foreign cultural products. This image is typically constructed from the outside and follows the logic of imagological formation. It is oriented toward recognizability, symbolic simplicity, and conformity with the expectations of an external audience. As a result, a fundamental divergence emerges between the internal Kazakhstani text and the external image of the country. It gives rise to a tense field of interpretations, stereotypes, and counter-narratives (Moldagali et.al., 2025).

The aim of the present study is to examine the "Kazakhstani text" in contemporary cultural products in comparison with representations of Kazakhstan in foreign cultural contexts. Identifying the mechanisms of their formation, differences in approaches to historical memory, and the potential of transmedial forms makes it possible to overcome representational asymmetry. Particular attention is devoted to postcolonial and imagological perspectives of analysis, which allow Kazakhstan to be understood not as a passive object of description, but as an active subject of cultural expression.

The concept of "text" in the humanities has long transcended its purely literary usage. Within the semiotic tradition, a text is understood as a universal form of cultural communication capable of incorporating verbal, visual, auditory, and digital elements (Lotman, 2010a).

In this sense, the "Kazakhstani text" may be regarded as a constellation of sign systems through which culture comprehends itself and transmits its own experience across time and space.

2. Materials and methods

2.1 Research methods

The methodological strategy of this study is grounded in an interdisciplinary humanities-based approach, which is determined by the very nature of the research object, namely the "Kazakhstani text" as a complex, multilayered, and transmedial cultural structure. The phenomenon under consideration cannot be fully described within a single disciplinary framework. It emerges at the intersection of literary, visual, auditory, and digital practices. It incorporates historical memory, social experience, and mechanisms of cultural representation.

The research is based on an integrated methodological framework that includes: semiotic analysis grounded in the understanding of culture as a system of signs; an imagological approach to the study of external representations of Kazakhstan; a postcolonial perspective

focused on symbolic asymmetry and power structures; and transmedial analysis aimed at examining the circulation of meanings across media platforms.

The theoretical foundation of the study is based on a semiotic understanding of culture as a system of signs and a mechanism for the realization of collective memory. Within this framework, the "Kazakhstani text" is viewed not as a collection of individual works but as a supratextual structure in which stable symbols, chronotopes, and narrative models are consolidated. This approach makes it possible to analyze cultural products, ranging from literary works to digital formats, as interconnected elements of a unified semantic field that reflects processes of cultural self-description.

A significant role in the methodology is assigned to the imagological approach, which is applied to the analysis of the image of Kazakhstan in foreign cultural products. Within this perspective, the image of the country is understood as the result of an external gaze and cultural construction governed by the logic of symbolic typification and stereotyping. This makes it possible to identify differences between internal national self-representation and external images of Kazakhstan, as well as to trace mechanisms of cultural complexity reduction in both mass and authorial foreign representations.

Postcolonial theory is employed as a tool for the critical examination of representational asymmetry and symbolic power in the global cultural space. Concepts such as Orientalism, cultural hybridity, and the "third space" allow the Kazakhstani text to be interpreted as a form of cultural resistance to externally imposed images and as a space for the production of alternative narratives. It is important to emphasize that the postcolonial approach is not aimed at opposing the "self" and the "other" but is used to analyze the conditions of dialogue between the internal text and the external gaze.

Special attention is devoted to the analysis of cultural and historical memory as the semantic core of the Kazakhstani text. Memory is treated not as a static archive but as a dynamic process manifested in artistic images, visual codes, embodied practices, and digital narrative forms. This approach makes it possible to examine how contemporary culture reflects on dramatic historical experiences, the Soviet and post-Soviet periods, as well as the continuity between nomadic civilization and urban culture.

The method of transmedial analysis occupies a central position in the study, as transmediality is regarded as a key mechanism through which the Kazakhstani text functions within the contemporary media environment. Cultural products are analyzed not in isolation but as elements of a distributed narrative that unfolds simultaneously across literature, cinema, visual art, digital platforms, video games, and esports. This approach enables the identification of mechanisms of meaning transfer between different media formats and allows for tracing how internal cultural perspectives are preserved or transformed within the global media space.

2.2. Research materials

The study also employs qualitative analysis of specific cultural cases, which makes it possible to correlate theoretical propositions with contemporary cultural practice. Artistic films, visual art projects, digital media formats, and game-based representations are

analyzed in which the Kazakhstani text manifests itself as a form of self-representation and cultural dialogue. The selection of cases is determined by their significance for shaping the contemporary image of Kazakhstan and by their integration into the international cultural context.

Thus, the research methodology constitutes a coherent analytical model that combines semiotic, imagological, postcolonial, and transmedial approaches. This makes it possible to consider the "Kazakhstani text" not only as an object of description but also as a dynamic process of cultural self-reflection unfolding within the conditions of global media culture.

3. Discussion

Drawing on the ideas of Yu.M. Lotman, who conceptualized culture as a mechanism of memory, it may be argued that the Kazakhstani text performs the function of preserving and processing collective experience. It records events, traumas, myths, and symbols that are central to national consciousness and transforms them into stable cultural codes. Notably, this text is not static. It is continuously renewed and enters into dialogue with new historical conditions and media formats (Lotman, 2010a).

The Kazakhstani text is formed not only in literature but also in cinema, visual art, theater, music, podcasts, and digital archives. This multichannel character makes it possible to speak of its transmedial nature, in which the same meaning may be articulated through different artistic means. It is precisely this transmediality that renders the Kazakhstani text a visible participant in global cultural exchange.

For the analysis of external representations of Kazakhstan, the imagological approach is of fundamental importance. Imagology conceptualizes the image of a country or a people as a cultural construct shaped through the interaction of stereotypes, ideological frameworks, and artistic conventions. Unlike historical or sociological knowledge, an imagological image does not claim objectivity but possesses a high degree of symbolic effectiveness.

According to Pierre Nora, collective memory is anchored in symbolic "sites of memory". Within the Kazakhstani text, such sites include the steppe, the city, industrial spaces, and sacred landscapes. In foreign representations, however, these sites often lose their mnemonic dimension and are transformed into neutral or exoticized settings (Nora, 2000).

Postcolonial theory plays a particularly significant role in the analysis of the Kazakhstani text, as it allows for the examination of differences between internal and external descriptions of culture in the context of historical inequality and symbolic power. Central to this perspective is Edward Said's concept of Orientalism, within which the East is understood as an image constructed by the West and functioning as an instrument of cultural domination.

The ideas of Homi Bhabha concerning cultural hybridity and the "third space" make it possible to interpret the Kazakhstani text as a form of resistance to such asymmetry. Within hybrid cultural practices that combine local and global elements, the potential emerges to reconsider imposed images and to generate alternative narratives. It is precisely in this context that transmedial formats become an important instrument for the decolonization of cultural expression (Bhabha, 2013).

Theoretical analysis demonstrates that the Kazakhstani text and the image of Kazakhstan in foreign cultural products represent distinct models of cultural representation based on different types of perspective, memory, and subjectivity. The Kazakhstani text is formed as a space of self-reflection and dialogue between temporal layers, whereas the foreign image is more often governed by the logic of imagological simplification and postcolonial asymmetry.

Contemporary Kazakhstani literature constitutes one of the key spaces for the formation of the Kazakhstani text as a complex model of cultural self-representation. Unlike the Soviet period, when literary expression was frequently subordinated to ideological canons, post-Soviet and recent literature is oriented toward reflection on historical experience, the reworking of past traumas, and the search for new forms of identity. It is in literature that engagement with cultural and historical memory is articulated most consistently, shaping the internal logic of the Kazakhstani text.

A characteristic feature of contemporary Kazakhstani literature is its polyphonic nature. The Kazakhstani text is produced in multiple languages, including Kazakh, Russian, and increasingly English, which reflects the actual sociocultural situation and reinforces the effect of hybridity. Multilingualism functions here not as a technical device but as a semiotic marker of identity, attesting to the plurality of cultural codes and historical layers.

Literary works actively develop motifs of the steppe, the city, ancestral memory, the Soviet past, and post-Soviet transformation. The steppe appears not as an exotic landscape but as a cultural chronotope in which the memory of nomadic civilization, a philosophy of space, and a specific perception of time are concentrated. The city, by contrast, symbolizes rupture, modernization, and the collision between tradition and global processes. This opposition does not assume a binary character but forms a tense semantic field within which the contemporary Kazakhstani text emerges.

A key role is played by the theme of historical memory, encompassing collective displacements, repression, and the loss of language and cultural practices. Unlike external representations, where these aspects are often neutralized, internal literature seeks to articulate and symbolically interpret them. Memory here functions not as an archive but as a living process that shapes both the present and the future. In this way, the Kazakhstani text in literature is formed as a space of ethical responsibility toward the past (Assman, 2014).

4. Results

Cinema occupies a special place in the formation of the Kazakhstani text due to its visual expressiveness and its capacity to work with space and the corporeality of memory. Contemporary Kazakhstani cinema demonstrates a stable tendency to reject exoticization. It is oriented toward an internal optic. It presents Kazakhstan as a complex, contradictory, and living reality.

A significant stage in this process was the international recognition of films in which the Kazakhstani text was articulated without adaptation to external expectations. Particularly indicative in this respect is the film “Tulpan” directed by Sergei Dvortsevoy, in which

the steppe appears as a space of everyday existence, labor, and waiting. The film's visual language is devoid of decorative qualities and is oriented toward anthropological authenticity and a meditative rhythm. This approach allows the viewer to enter a different temporal mode that is characteristic of the Kazakhstani cultural space.

Illustrative examples of cinematic representations of the Kazakhstani text that are oriented toward an internal optic and engagement with cultural memory include the films "Kelin" and "Tulpan". Despite differences in artistic strategies, both works demonstrate a principled rejection of exoticization and construct an image of Kazakhstan as a space of "long duration", embodied memory, and cultural continuity.

The film "Kelin", directed by E. Tursunov, constructs the Kazakhstani text at the level of an archaic chronotope, in which the absence of verbal speech becomes a key artistic device. The refusal of language in its conventional communicative function shifts the narrative into the domain of gesture, gaze, corporeal action, and ritual. Therefore, culture appears not as an object requiring explanation but as a self-sufficient system of meanings that is not oriented toward an external viewer. The steppe in the film does not perform a decorative function. It functions instead as a space of cultural memory in which social and gender roles, violence and subordination, love and loss are inscribed within a stable ritual order. This approach differs radically from foreign representations of Kazakhstan, where space is often deprived of historical depth and used as a universal "Eastern" backdrop.

In "Tulpan", by contrast, the Kazakhstani text is formed through anthropologically grounded everyday life. Here the steppe becomes a space of labor, waiting, and the slow experience of time. The camera records not the exceptional but the ordinary, thereby dismantling the exoticizing gaze and offering the viewer an alternative mode of perception, that of engaged observation. Historical memory in "Tulpan" is present implicitly through the rhythm of life, social practices, and the relationship between humans and space. Kazakhstan appears here neither as a symbol nor as a metaphor but as a lived world endowed with its own logic and stability.

Both films, having been successfully received at international festivals, demonstrate an important feature of the transmedial representation of the Kazakhstani text. An internal optic does not hinder global reception but, on the contrary, renders it more meaningful. Unlike external images of Kazakhstan produced by mass culture, "Kelin" and "Tulpan" do not offer ready-made interpretations and instead demand interpretive effort from the viewer. In doing so, they shift Kazakhstan from the category of an "image" to that of a cultural text, open to dialogue yet resistant to reduction.

Contemporary auteur cinema in Kazakhstan actively engages with themes of memory, loss, and identity, employing minimalism, documentary aesthetics, and elements of autofiction. In mass foreign representations, Kazakhstan often functions as a background or as a symbol of "post-Soviet exoticism". By contrast, domestic cinema focuses on the human subject within historical space. It presents lived experience rather than the country as an abstract object.

In this context, the Kazakhstani text in cinema increasingly enters into international dialogue through participation in festivals and global distribution networks. This produces

a situation of double address, as films are oriented simultaneously toward an internal viewer and an external audience. Importantly, transmediality manifests itself not only as a formal characteristic but also as a strategy of cultural mediation that makes it possible to preserve the internal logic of the text while integrating it into the global cultural space.

Contemporary visual art in Kazakhstan has become an important site for the reflection upon and deconstruction of external images of the country. Artists working in the genres of installation, video art, performance, and conceptual photography actively engage with themes of memory, postcolonial experience, and the symbolic legacy of the Soviet period.

The works of the artist Abdusamat Karimov often operate with fragments of history, including archival images, industrial landscapes, and everyday objects, transforming them into elements of artistic expression. This strategy makes it possible to demonstrate that the Kazakhstani text is composed not of a unified narrative but of multiple intersecting histories, voices, and visual traces. Unlike foreign exhibition projects, in which Kazakhstan may be presented as an exotic space "between Europe and Asia", internal art practices emphasize the complexity and ambivalence of national experience. The role of visual art in the process of reinterpreting the Soviet legacy is been significant. Industrial sites of Almaty and architectural forms, symbols of the past, are incorporated into contemporary artistic contexts in Karimov's work, where they lose their ideological univocality and acquire the status of objects of memory. In this sense, visual art becomes a form of "memory work" aimed at integrating traumatic experience into contemporary cultural consciousness. A central place in the artist's discourse is occupied by the issue of historical memory as the semantic core of the Kazakhstani text. Unlike foreign representations, where the history of Kazakhstan is often fragmented or reduced to the recent past, the internal perspective is oriented toward a longue durée that encompasses both nomadic civilization and the Soviet experience. Historical memory within the Kazakhstani text does not perform a decorative function. It determines the structure of the narrative, the system of images, and the ethical position of the author. Through engagement with memory, culture reflects upon its own traumas, losses, and points of continuity, thereby forming a coherent understanding of itself in the present. This dimension proves to be both the most vulnerable in external representations and the most significant for the preservation of cultural subjectivity.

The current stage is marked by the active formation of the Kazakhstani text within the digital environment. Podcasts, multimedia projects, online archives, social networks, and digital exhibitions generate fundamentally new forms of cultural representation characterized by interactivity, fragmentation, and global accessibility. Digital formats enable the Kazakhstani text to move beyond the boundaries of the national cultural field and to enter global communication networks. However, they retain an internal orientation toward memory and identity, often relying on microhistories, personal narratives, and local contexts. This approach contributes to the democratization of cultural expression, in which the right to shape the Kazakhstani text belongs not only to institutional actors but also to individual authors, researchers, and artists.

It is important to emphasize that digital transmediality does not eliminate the problem of the external gaze but creates instruments for overcoming it. The Kazakhstani text in

digital media is capable of forming its own audience while bypassing traditional channels of symbolic mediation. This strengthens cultural subjectivity and contributes to the gradual convergence of the internal text and the external image of the country. Shafkat, a Kazakh fighter from "Street Fighter 6", became the first character to represent Kazakhstan in a popular gaming franchise. His image combines elements of Kazakh culture, including traditional ornaments and motifs, with the contemporary ethos of a combat character.

An analysis of contemporary literature, cinema, visual art, and digital formats demonstrates that the Kazakhstani text constitutes a multilayered and transmedial structure oriented toward an internal optic, historical memory, and the polyphony of identities. Unlike the external image of Kazakhstan, which is often reduced and stereotyped, the internal text strives for complexity, ethical depth, and cultural responsibility. In foreign cultural products, Kazakhstan most often appears not as a subject of cultural expression but as an object of interpretation embedded within external coordinates and expectations. In this context, it is crucial to distinguish between the Kazakhstani text formed from within the culture and the image of Kazakhstan produced through external observation. The latter is generally governed by the laws of imagology and mass media communication, where symbolic legibility and recognizability take precedence over historical and cultural complexity.

In foreign mass culture, journalism, cinema, and literature, Kazakhstan is frequently represented through reductive images, such as the steppe as empty space, industrial ruins as signs of post-Soviet decline, and ethnic "variegation" as an exotic element. These markers form a stable visual and narrative code that functions independently of the country's actual historical and cultural dynamics.

The most radical example of imagological reduction is the film Borat, in which Kazakhstan is used as a conditional sign of cultural "backwardness" and absurdity. Despite the satirical intention and the fact that the primary target of critique is Western society, the media effect of the film proved to be asymmetrical. In mass consciousness, a caricatured image of the country became entrenched, one deprived of historical and cultural referentiality. From the perspective of postcolonial theory, this case demonstrates a mechanism of symbolic appropriation, whereby a real country becomes an "empty sign" filled with external meanings. Kazakhstan does not speak here; it is spoken for. Its history, memory, and cultural codes are entirely displaced by a comic hyperimage functioning within the global media space.

It merits attention that such representations are not neutral. They produce stable cognitive frameworks that influence perceptions of the country in political, tourist, and cultural discourses. In this respect, mass culture functions as a powerful instrument of imagological construction, in which complex reality is replaced by an easily transmissible stereotype.

Alongside mass culture, another type of foreign representation of Kazakhstan exists, namely auteur and festival cinema oriented toward a more attentive and reflective depiction of "other" space. In such works, Kazakhstan ceases to function solely as a background and begins to be perceived as a space of human experience, social tension, and cultural memory.

However, even in this case, a certain distance between the internal Kazakhstani text and the external gaze remains. A foreign director working with Kazakhstani material often focuses on universal themes, such as poverty, migration, and the collision between tradition and modernity. While this makes the film accessible to an international audience, it simultaneously smooths cultural specificity. The country's historical memory in such works is present in a fragmented form, more often as a background than as an active meaning-generating element.

5. Conclusion

It is indicative that a deeper and more complex image of Kazakhstan emerges in cases where the internal text is transmitted through international channels without substantial adaptation. Films by Kazakhstani directors presented at international festivals demonstrate the possibility of integrating an internal optic into global cinematic discourse. Across these works, the external viewer encounters not an image but a text. In international contemporary art, Kazakhstan increasingly appears as both a theme and a space of artistic expression.

Postcolonial theory makes it possible to interpret the distinction between the Kazakhstani text and the foreign image as a manifestation of structural inequality in the sphere of cultural production. External representations usually possess greater media resources and broader audiences, which amplifies their influence on the global perception of the country. The internal text, by contrast, is compelled to pass through filters of translation, festival selection, and institutional expectations (Sabirova et.al., 2020).

However, the contemporary transmedial environment is gradually transforming this situation. Digital platforms, international festivals, online archives, and podcasts create conditions for direct cultural expression that bypass traditional centers of symbolic power. Within these spaces, the Kazakhstani text can exist on equal terms with other cultural narratives, without being reduced to an exoticized image.

Accordingly, the possibility of rapprochement between the internal text and the external image arises. When a foreign viewer or reader encounters not a simplified representation but a transmedial cultural text, a shift in perspective occurs. Kazakhstan begins to be perceived not as the "other" but as a bearer of complex and meaningful historical experience.

The term "Kazakhstani text" has been actively shaped over recent decades by analogy with already established literary models, such as the "Petersburg text" (Lotman, 1992b), the "Moscow text" (Lyusyy et.al., 2013), the "Tallinn text" (Meimre, 2020), as well as the "London" (Prokhorova, 2005), "Yaroslavl" (Erockhina, 2014), and "Yakut" (Noeva) types of urban text. In Kazakhstan, this problem has been refracted through the concept of the "Almaty text" (Shmakova, 2022; Kakilbayeva, 2016; Bayanbayeva, 2016; Kermeshova, 2018). An analysis of foreign cultural products shows that the image of Kazakhstan is formed under conditions of imagological reduction and postcolonial asymmetry. Mass culture tends toward stereotyping, while auteur and documentary forms allow for partial complication, yet only the transmission of the internal Kazakhstani text is capable of overcoming the gap between image and reality.

The concept of transmediality in contemporary humanities scholarship is used to describe processes in which a unified semantic complex is realized simultaneously across different media formats, including literature, cinema, visual art, digital platforms, and auditory and

interactive forms. In the context of Kazakhstani culture, transmediality acquires not only aesthetic but also strategic significance, as it enables culture to move beyond the local field and to enter into dialogue with a global audience without losing its internal semantic logic.

Unlike traditional forms of representation oriented toward a single media channel, transmedial practices generate a distributed cultural text in which each media element complements and refines the others. This is particularly important for the Kazakhstani text, which takes shape as a multilayered structure incorporating the memory of nomadic civilization, the Soviet experience, post-Soviet transformations, and contemporary global reality. No single media format is capable of encompassing the full complexity of this experience. Transmediality, by contrast, makes its polyphonic representation possible.

In this regard, transmediality functions as a form of cultural mediation that allows the internal text to be read from the outside without being reduced to a stereotypical image. It is here that a potential zone of convergence between the Kazakhstani text and the external image of the country emerges.

One of the key problems of the external representation of Kazakhstan is the dominance of image over text. An image presupposes visual or symbolic coherence, simplification, and rapid legibility, whereas a text requires time, interpretation, and immersion in a cultural context. Foreign cultural products most often operate with the image of Kazakhstan as a set of easily recognizable signs, while the Kazakhstani text is oriented toward extended reading and interpretation.

Transmedial projects are capable of altering this optic. When Kazakhstan is presented not in a single work but through a constellation of interconnected media expressions, including films, literary texts, podcasts, and digital archives, the external viewer or reader encounters not an image but an expanded narrative. This requires a transition from consumption to understanding, from surface perception to analytical engagement.

Thus, transmediality contributes to the textualization of the image, transforming external representation from a static picture into a dynamic system of meanings. In this case, Kazakhstan ceases to function as a “background” or an “exotic space” and begins to be perceived as a bearer of its own historical and cultural logic.

Transmedial formats that engage with archives, oral histories, and visual testimonies create conditions for the actualization of memory within a contemporary context. In this sense, the Kazakhstani text functions not only as an object of analysis but also as a model of cultural work with the past that possesses universal humanistic potential.

The “Kazakhstani text” in contemporary cultural media constitutes a complex and open transmedial system. It is oriented toward self-reflection, historical memory, and dialogue with the world. Unlike the external image of Kazakhstan, which often relies on simplification and stereotyping, the internal text preserves depth and polyphony.

Transmedial representation creates a space in which the asymmetry between image and text can be reduced. It allows the internal voice to enter global circulation without being transformed into an exoticized sign. In this framework, Kazakhstan functions not as an object of description but as an active participant in the global cultural narrative.

Future research should examine how transmedial projects circulate across digital and institutional platforms. Empirical studies may clarify how these formats influence

international perceptions of Kazakhstan. Comparative analysis with other postcolonial cultural contexts would also help to identify broader structural patterns.

References:

1. Abisheva, S., Sabirova, D., & Atembaeva, G. (2025). Klassifikacija form vyrazhenija transmedial'noj i hudozhestvennoj reprezentacii Kazahstana v mire [Classification of forms of transmedial and artistic representation of Kazakhstan in the world] *Keruen*, vol. 86(1), pp. 17-29. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.1-01 (in Russ.)

2. Moldagali, M., Abisheva, S., Sabirova, D., & Moldagaliyeva, R. (2025). Precedent Poetic Colorism in the 20th Century: S. Heaney and A. Kushner. Forum for Linguistic Studies, vol. 7(4), pp. 627-639. DOI: https://doi.org/10.30564/fls.v7i4.8310 (in Eng.)

3. Assmann, A. (2014). Dlinnaja ten' proshlogo: memorial'naja kul'tura i istoricheskaja politika [The long shadow of the past: Memorial culture and historical politics]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 328 p. (in Russ.)

4. Bayanbaeva, Z. A. (2016). Lokal'nyj tekst i ego funkcii (na primere almatinskogo lokal'nogo teksta) [Local text and its functions (On the example of the Alma-Ata local text)] Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Literary Studies and Journalism, No. 2, pp. 77-84. (in Russ.)

5. Bhabha, H. K. (2013). Mestopolozhenie kul'tury [The location of culture] Saint Petersburg: European University at Saint Petersburg Press, 352 p. (in Russ.)

6. Erokhina, T. I. (2014). Jaroslavskij tekst kak semioticheskaja sistema [The Yaroslavl text as a semiotic system] Yaroslavl Pedagogical Bulletin, Vol. 1(4), pp. 264-268. (in Russ.)

7. Kakilbaeva I. T. (2016). Semiotics of «Almaty text» in Vladimir Lugovsky and Olzhas Suleymenov's poems. Eurasian Journal of Philology. Science and Education, Vol. 159(1), pp. 67-70. Retrieved from https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1826 (in Russ.)

8. Kermeshova, Z. B., & Mukhanova, K. B. (2018). Alma-Atinskij tekst kazahstanskoj liriki v formirovanii novogo gumanitarnogo znanija [The Alma-Ata text of Kazakhstani lyric poetry in the formation of new humanities knowledge] Bulletin of Sh. Ualikhanov KSU. Philological Series, No. 1 (2), pp. 222-232. (in Russ.)

9. Lotman, Y. M. (2010). Semiosfera [The semiosphere] Saint Petersburg: Iskusstvo-SPB, 703 p. (in Russ.)

10. Lotman, Y. M. (1992). Izbrannye stat'i [Selected articles] Vol. 2, Tallinn, 479 p. (in Russ.)

11. Lyusyy, A., & Lyusyy, A. P. (2013). Moskovskij tekst: tekstologicheskaja koncepcija russkoj kul'tury [The Moscow text: A textological concept of Russian culture] Moscow: Veche; Russkiy Impuls, 320 p. (in Russ.)

12. Meimre, A., & Belobrovtseva, I. (2020). Osobennosti «alasnogo» teksta v jakutskoj lirike [Border text and identity in the post-Soviet space: Russian-language prose of Kazakhstan and Estonia] Vestnik of Saint Petersburg University. Philology, No. 3. (in Russ.)

13. Noeva, S. E. Osobennosti «alasnogo» teksta v jakutskoj lirike [Features of the "alas" text in Yakut lyric poetry]. URL: http://www.rusnauka.com/46_NNM_2017/Philologia/8_231375.doc.htm (in Russ.)

14. Nora, P. (2000). Mesta pamjati [Realms of memory]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 704 p. (in Russ.)

15. Prokhorova, L. S. (2005). Londonskij gorodskoj tekst russkoj literatury pervoj treti XIX veka [The London urban text of Russian literature of the first third of the 19th century] Doctoral dissertation, Tomsk, 194 p. (in Russ.)

16. Sabirova, D. A., Abisheva, S. D., Polyak, Z. N., Polyak, D. M., & Kubdasheva, K. B. (2020). Transformation of family norms in modern literature of Kazakhstan. Journal of Research in Applied Linguistics, 11(Special Issue), pp. 20-29. DOI: https://doi.org/10.22055/RALS.2020.16270 (in Eng.)

17. Shmakova, E. S. (2022). Gorodskie toposy kak otrazhenie avtorskogo mirooshhushhenija [Urban topoi as a reflection of the author's worldview] Keruen, Vol.78, No. 1, pp. 218-224. DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-17 (in Russ.)

Әдебиеттер:

1. Абишева, С., Сабирова, Д., & Атембаева, Г. (2025). Қазақстанның әлемдегі трансмедиалық және көркем репрезентация формаларын жіктеу. Keruen, 86(1), 17–29. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.1-01

2. Ассман, А. (2014). Өткеннің ұзақ көлеңкесі: естелік мәдениеті және тарихи саясат. Мәскеу: Жаңа әдеби шолу.

3. Баянбаева, Ж. А. (2016). Локалдық мәтін және оның функциялары (Алматы локалдық мәтіні мысалында). РУДН хабаршысы. Әдебиеттану, журналистика сериясы, (2), 77–84.

4. Бхабха, Х. К. (2013). Мәдениеттің орналасуы. Санкт-Петербург: Еуропа университеті баспасы.

5. Ерохина, Т. И. (2014). Ярославль мәтіні семиотикалық жүйе ретінде. Ярославль педагогикалық хабаршысы, 1(4), 264–268.

6. Какилбаева, И. Т. (2016). Владимир Луговской мен Олжас Сүлейменов поэмаларындағы «алматылық мәтіннің» семиотикасы. Eurasian Journal of Philology. Science and Education, 159(1), 67–70. https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1826

7. Кермешова, Ж. Б., & Муханова, К. Б. (2018). Қазақстан лирикасындағы алматылық мәтін және жаңа гуманитарлық білімнің қалыптасуы. Ш. Уәлиханов атындағы КМУ хабаршысы. Филология сериясы, 1(2), 222–232.

8. Лотман, Ю. М. (2010). Семиосфера. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ.

9. Лотман, Ю. (1992). Таңдамалы мақалалар (2-том). Таллин.

10. Люсый, А., & Люсый, А. П. (2013). Мәскеу мәтіні: орыс мәдениетінің мәтінтанулық концепциясы. Мәскеу: Вече; Русский импульс.

11. Меймре, А., & Белобровцева, И. (2020). Посткеңестік кеңістіктегі шекаралық мәтін және идентичность (Қазақстан мен Эстонияның орыс тілді прозасы негізінде). СПбМУ хабаршысы. Филология, (3).

12. Молдағали, М., Абишева, С., Сабирова, Д., & Молдағалиева, Р. (2025). XX ғасырдағы прецедентті поэтикалық колоризм: С. Хини мен А. Кушнер. Forum for Linguistic Studies, 7(4), 627–639. https://doi.org/10.30564/fls.v7i4.8310

13. Ноева, С. Е. (2017). Якут лирикасындағы «алас мәтінінің» ерекшеліктері. http://www.rusnauka.com/46_NNM_2017/Philologia/8_231375.doc.htm

14. Нора, П. (2000). Естелік орындары. Мәскеу: Жаңа әдеби шолу.

15. Прохорова, Л. С. (2005). XIX ғасырдың алғашқы үштен біріндегі орыс әдебиетіндегі Лондон қалалық мәтіні (Кандидаттық диссертация). Томск.

16. Сабирова, Д. А., Абишева, С. Д., Поляк, З. Н., Поляк, Д. М., & Кубдашева, К. Б. (2020). Қазақстанның қазіргі әдебиетіндегі отбасылық нормалардың трансформациясы. Journal of Research in Applied Linguistics, 11(Special Issue), 20–29. https://doi.org/10.22055/RALS.2020.16270

17. Шмакова, Е. С. (2022). Қалалық топостар авторлық дүниетанымның көрінісі ретінде. Keruen ғылыми журналы, (1(74)), 218–224. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1

МРНТИ 50.41.23 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-03

К.Н. Жаппаркулова[1], Сё Хонгуан[2] , Б.У. Джолдасбекова,[3]*

[1,2,3]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

e-mail: [1]karlygash.zhapparkul@gmail.com, [2]15829317969@163.com,

[3] baiyan.zholdasbekova@kaznu.edu.kz ,

ORCID: [1] 0000-0003-4238-4631, [2]0009-0007-1726-7464 , [3]0000-0002-4606-8866,

ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ РУССКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ

Аннотация. Вопросы восприятия художественного текста в межкультурной перспективе становятся все более актуальными в условиях глобализации. Настоящее исследование посвящено анализу особенностей восприятия русской классической литературы китайскими читателями в контексте современной китайской культурной среды. Целью исследования является выявление факторов, влияющих на рецепцию русской классики в китайском контексте, а также определение особенностей интерпретации ключевых художественных элементов. Работа базируется на междисциплинарном подходе, включающем методы сравнительно-культурного анализа, рецептивной эстетики, контент-анализа и анализа читательских отзывов. Установлено, что восприятие русской классики китайскими читателями обусловлено как универсальными гуманитарными ценностями, так и культурными различиями, особенно в интерпретации психологизма, нравственного конфликта и жанровой структуры. Исследование позволяет расширить представление о механизмах культурной трансформации текста в процессе его рецепции. Практическое значение работы заключается в возможностях применения её результатов в преподавании русской литературы в КНР и в межкультурной коммуникации. Результаты исследования позволяют утверждать, что восприятие русской классической литературы китайскими читателями представляет собой сложный культурный процесс, в котором художественный текст преломляется сквозь призму национальных ценностей, ментальности и эстетических установок. Полученные данные имеют значение не только для теории рецепции, но и для практики преподавания русской литературы в межкультурной среде.

Ключевые слова: рецепция, русская классика, китайская культура, восприятие литературы, межкультурный анализ.

К.Н. Жаппаркулова[1], Сё Хонгуан[2], Б.Ө. Жолдасбекова,[3]*

[1,2,3]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

e-mail: [1]karlygash.zhapparkul@gmail.com, [2]15829317969@163.com,

[3]baiyan.zholdasbekova@kaznu.edu.kz,

ORCID: [1]0000-0003-4238-4631, [2]0009-0007-1726-7464, [3]0000-0002-4606-8866,

ҚАЗІРГІ ҚЫТАЙ МӘДЕНИ КОНТЕКСТІНДЕ ОРЫС КЛАССИКАЛЫҚ ӘДЕБИЕТІН ҚАБЫЛДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Жаһандану жағдайында көркем мәтінді мәдениетаралық тұрғыдан қабылдау мәселелері күннен-күнге өзекті болуда. Бұл зерттеу қазіргі қытай мәдени кеңістігінде ресейлік классикалық

* ***Укажите правильную ссылку:***

К.Н. Жаппаркулова, Сё Хонгуан, Б.У. Джолдасбекова. Особенности восприятия русской классической литературы в современном китайском культурном контексте // "Керуен". - №1, 90 том, 2026. С. 40-51. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-03.

әдебиеттің қабылдану ерекшеліктерін талдауға арналған. Зерттеудің мақсаты – қытайлық оқырмандар тарапынан орыс классикасын қабылдау ерекшеліктерін анықтап, олардың интерпретациясына әсер ететін факторларды ашу. Зерттеу әдістемесі салыстырмалы-мәдени талдау, рецептивті эстетика, контент-талдау және оқырман пікірлерін сараптауға негізделген. Зерттеу барысында ресейлік классиканы қабылдауға әмбебап гуманитарлық құндылықтармен қатар, психологиялық талдау, моральдық қақтығыс және жанрлық ерекшеліктерге қатысты мәдени айырмашылықтардың да ықпал ететіні анықталды. Бұл ғылыми жұмыс көркем мәтінді қабылдау үдерісінде мәдени трансформация механизмдерін түсінуге үлес қосады. Практикалық маңызы – бұл нәтижелерді Қытайда орыс әдебиетін оқытуда және мәдениетаралық байланыс орнатуда қолдануға болады. Зерттеу нәтижелері орыс классикалық әдебиетінің қытай оқырмандары тарапынан қабылдануы – ұлттық құндылықтар, менталитет пен эстетикалық ұстанымдар тұрғысынан қайта ұғыну үрдісі екенін дәлелдейді. Алынған нәтижелер қазіргі рецептивті эстетика теориясы мен Қытайдағы орыс әдебиетін оқыту тәжірибесінде маңызды рөл атқарады.

Кілт сөздер: рецепция, орыс классикасы, қытай мәдениеті, әдеби қабылдау, мәдениетаралық талдау.

Zhapparkulova K.N.[1], Xie Hongguang[2], Zholdasbekova B.U.[3] *

[1,2,3]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: [1]karlygash.zhapparkul@gmail.com, [2]15829317969@163.com,

[3]baiyan.zholdasbekova@kaznu.edu.kz

ORCID: [1]0000-0003-4238-4631, [2]0009-0007-1726-7464, [3]0000-0002-4606-8866

FEATURES OF THE PERCEPTION OF RUSSIAN CLASSICAL LITERATURE IN THE MODERN CHINESE CULTURAL CONTEXT

Abstract. In the era of globalization, the perception of literary texts in an intercultural context is gaining growing scholarly attention. This article focuses on how Russian classical literature is perceived by Chinese readers within the framework of modern Chinese cultural realities. The aim of the study is to identify the key factors influencing the reception and interpretation of Russian classics by Chinese audiences. The research employs an interdisciplinary methodology that combines comparative cultural analysis, reception aesthetics, content analysis, and the study of reader reviews. The findings indicate that Chinese readers' interpretation of Russian literature is shaped both by universal humanistic values and specific cultural differences, particularly in understanding psychological depth, moral conflict, and genre conventions. The study contributes to a deeper understanding of how cultural context transforms literary meaning during reception. The practical significance of the research lies in its applicability to Russian literature teaching in China and the development of intercultural dialogue. The results of the study demonstrate that the reception of Russian classical literature by Chinese readers is a complex intercultural process in which the literary text is reinterpreted through the lens of national values, mentality, and aesthetic expectations. These findings hold both theoretical and practical significance for contemporary reception theory and the teaching of Russian literature in Chinese academic settings.

Keywords*:* reception, Russian classics, Chinese culture, literary perception, intercultural analysis.

1. Введение

Изучение того, как литература определённого народа воспринимается в социокультурной парадигме другого, всегда представляло интерес для исследователей, так как в данной области науки художественный текст является не только объектом эстетического анализа, но и инструментом, осуществляющим культурный диалог представителей разных цивилизаций.

Вопросы восприятия представителями различных культур художественных произведений мировой литературы регулярно поднимаются в научных исследованиях, однако зачастую они ограничиваются анализом конкретного текста и особенностью

его понимания читателями из разных регионов мира. Тем не менее, существуют более универсальные факторы, влияющие на восприятие чужого текста, а также частные факторы, характерные для представителей определённой культуры. В данном контексте особый интерес представляет русская классическая литература в современном китайском культурном контексте. Как правило, китайская и русская культуры имеют существенные различия, проявляющиеся как на уровне глубинных ментальных установок, так и на уровне эстетических предпочтений. Как правило, данные факторы напрямую влияют на восприятие художественного текста.

Русская и китайская культуры представляют собой две крупные цивилизации, которые, однако, сформировались в различных историко-философских обстоятельствах. Если в русской культуре начиная со средних веков преобладали христианские учения и религиозные представления о человеке в целом с акцентом на внутренний мир героя и конфликты, то китайская культура была ориентирована на гармонизацию субъекта с социумом и природой, на стабильность и умеренность, что в первую очередь выражается в доминировании конфуцианской и даосской традиций (Huai, Zhu, 2023). То, что восприятие данных особенностей русской классической литературы китайскими читателями значительно отличается от восприятия русскоязычного читателя России и постсоветского пространства. Наиболее существенную разницу можно увидеть в том, как китайский читатель воспринимает русскую литературу, насыщенную философскими и нравственными коллизиями, стремлением героев к глубокому самоанализу. Склонность русского человека к периодической депрессии, которая даже приобрела устойчивое название «русская хандра», непонятна собранному, стрессоустойчивому читателю из Китая. Китайский литературовед Ли Цзиньжу отмечает, что «даже при полном владении языком оригинала, рецепция художественного произведения происходит сквозь призму собственной культурной идентичности» (Li Jingzhu, 2019). Это применимо к русской литературе, которая требует не только понимания языка на совершенном уровне, но и глубокого проникновения в проблематику, христианскую этику, проблематику свободы воли, судьбы, экзистенциального выбора. С одной стороны, это составляет проблему понимания текста, так как данные вопросы зачастую не укладываются в привычное миропонимание китайского читателя. Это говорит о возможном нахождении новых, не знакомых русскому читателю, смыслов в китайском восприятии, так как один и тот же текст может интерпретироваться по-разному в русской и китайской традициях в связи с существенными различиями в когнитивных стратегиях читателя. Согласно учению немецкого филолога Вольфганга Изера, «читатель из разных культурных традиций актуализирует текст по-своему, заполняя его «белые пятна» в соответствии с собственным когнитивным и эмоциональным опытом» (Iser, 1978). Под «белыми пятнами» автор, скорее всего, подразумевает то, что остаётся непонятным, нераскрытым в чужой культуре, а значит, требует собственного «додумывания» с целью воссоздания целостной картины художественного мира прочитанного произведения. Выбор темы настоящего исследования обусловлен как накопленным потенциалом, так и наличием конкретной проблемной ситуации в научном поле. Как правило, наука пополняется изучением особенностей перевода художественной

литературы, а также интерпретации творчества отдельных авторов, однако это оставляет недостаточно разработанным аспект культурной рецепции. Исследование того, каким образом китайский читатель с собственным «багажом» ценностей и эстетическим опытом воспринимает русские классические тексты. В результате это сделает возможным определить следующие признаки: 1) какие элементы русской классики оказываются понятными, а какие – вызывают отчуждение и переосмысление; 2) какие ценностные и философские координаты русской классики вступают в конфликт с китайским менталитетом в связи с их несовместимостью; 3) как особенности языковой структуры и перевода, а также уровень подготовки читателя влияет на процесс восприятия текста; 4) в какой мере русская классика сохраняет или меняет свой культурный потенциал в условиях чужой среды и нового исторического времени; 5) как культурный контекст Китая в целом влияет на интерпретацию чужих текстов.

Таким образом, актуальность данного исследования обусловлена устойчивым интересом к проблеме взаимодействия культур и перевода художественной литературы, а также отсутствием комплексных трудов, рассматривающих современные условия восприятия русской классики в Китае, включая образовательные, философские, ценностные и медийные факторы.

Теоретическая значимость исследования заключается в открытии различных механизмов межкультурной коммуникации.

Практическая значимость работы обусловлена возможностью её использования при разработке программ преподавания русской литературы китайским студентам.

Объект исследования: русская классическая литература в системе китайского культурного восприятия.

Предмет исследования: особенности восприятия русской классической литературы китайскими читателями.

Цель исследования: выявить ключевые особенности восприятия русской классической литературы китайскими читателями и проанализировать их с точки зрения смыслового сопряжения и расхождения между двумя крупными цивилизациями. Достижение данной цели представляется возможным при решении следующих задач:

1. выявление канона русской классики, сформировавшегося в китайском пространстве;

2. характеристика философских, эстетических и этические нормы, на которых основывается китайский культурный контекст;

3. анализ конкретных примеров русских произведений в китайской интерпретации;

4. исследование особенностей перевода русской классики на китайский язык;

5. определение потенциала русской классики как средства культурного диалога в XXI века.

Методология исследования основана на междисциплинарном подходе и опирается на следующие методы: сравнительное литературоведение, рецептивная эстетика (по Яуссу и Изеру), культурологический анализ, принципы герменевтики, элементы философии культуры.

В качестве гипотезы исследования выдвигается предположение о том, что восприятие художественных текстов чужой культуры у читателей происходит в условиях когнитивного и культурного сдвига, в процессе которого переводится не только текст, но и отдельные смыслы. Как результат этого – уникальный интерпретационный пласт литературы, функционирующий в рамках чужой системы координат.

Таким образом, данное исследование представляет попытку описания интерпретационных схем китайского читателя, а также поиска возможностей и пределов универсальности литературного произведения (Zhapparkulova, 2022).

2. Методы и материалы

2.1 Методы исследования

Материалом исследования послужили отдельные произведения русской классической литературы: «Преступление и наказание», «Братья Карамазовы» Ф.М. Достоевского, «Анна Каренина» Л.Н. Толстого, «Капитанская дочка» А.С. Пушкина, «Человек в футляре» А.П. Чехова и «Отцы и дети» И.С. Тургенева. В рамках исследования анализировались как китайские переводы данных произведений, так и оригинальные тексты, так как среди китайских читателей имеются и носители русского языка.

Отметим, что степень изученности заявленной темы варьируется: в настоящее время имеется достаточно работ по переводу и преподаванию русской литературы в КНР, но отсутствуют комплексные исследования аспекта межкультурной рецепции, связанные с изучением особенностей восприятия русской классики в китайском культурном контексте как части иной цивилизации. Основной исследовательский вопрос – какие особенности восприятия русской классической литературы характерны для китайского читателя в условиях современного культурного контекста КНР.

Этапы настоящего исследования включали систематизацию и отбор репрезентативного литературного материала русской классики их китайских переводов, сопоставление интерпретационных стратегий китайских читателей со смысловыми доминантами русских произведений, а также формулировку выводов о характере культурной рецепции и определяющих её факторов.

В обобщённом виде результаты исследования выглядят следующим образом: 1) выделены устойчивые элементы русской классики, отражающиеся в китайской рецепции; 2) выявлены смысловые барьеры, затрудняющие полное восприятие русских текстов китайскими читателями; 3) описаны интерпретационные сдвиги в рецепции текстов; 4) сформулированы основные выводы.

2.2 Материалы исследования

Теоретическое основание проблемы культурного восприятия элементов чужой культуры в филологии было заложено в работах представителей такого направления как рецептивной эстетики. Среди них Ганс Роберт Яусс и Вольфганг Изер. Г.Р. Яуссу принадлежит концепция «горизонта ожидания», согласно которой «каждое произведение литературы вступает в диалог с культурной установкой читателя и получает новое значение в зависимости от эпохи и социокультурного фона восприятия» (Яусс, 1990). Кроме того, упомянутый ранее исследователь Изер рассматривает акт

чтения как «активное сотворчество читателя и текста, где понимание рождается в процессе смысловой актуализации, зависящей от читательского опыта [Изер, 2000]. Отметим, что идеи указанных исследователей оказали мощное влияние на развитие различных направлений, изучающих интерпретационные стратегии в условиях межкультурного общения.

Проблема рецепции русских текстов представителями других культур находит своё отражение и в рамках русской филологической школы. Здесь основное влияние уделяется вопросам восприятия русской классики как части культурной дипломатии и образования. В качестве примера приведём исследователя Н.А. Фатеева (2015), который подчёркивает способность текста выступать своеобразным «медиатором» в межкультурном диалоге. По мнению исследователя, в процессе восприятия художественного произведения представителями иной культуры текст проходит через призму иной этико-философской традиции, в результате чего «полноценное понимание текста невозможно без учёта культурной специфики аудитории» (Фатеев, 2015).

Кроме того, важные замечания в интересующий нас вопрос вносит исследователь Л.П. Овичнникова, которая анализирует советский и постсоветский этап изучения русской классики в КНР. Кроме выявления универсальных факторов, основывающихся на особенностях китайской культурной идентичности, автор также обращает внимание на процессы, разворачивающиеся во времени – то есть то, как меняется китайское восприятие русской литературы в разные исторические периоды при разных обстоятельствах и какие ключевые факторы оказали на это влияние. Исследователь Л.П. Овчинникова показывает, как в разное время русская классика, читаясь в Китае, подвергалась «идеологической интерпретации, что сказывалось на её восприятии и отборе в образовательных программах» (Овчинникова, 2003). Данное пояснение автора позволяет отметить сложность рецепции, связанную не только с индивидуальным восприятием отдельного читателя, но и с условиями политически окрашенного перевода и трансляции.

Русская классическая литература является одним из наиболее крупных пластов мировой литературы в целом. В этой связи китайские исследователи также посвящают отдельные работы исследованию особенностей её осмысления на родине. Среди них можно выделить авторов Сун Южи и Ли Чинжу. Исследователи в своих трудах акцентируют внимания на двух важных проблемах культурной рецепции. Сун Южи, например, подчёркивает трудности восприятия русской классики китайцами, связанные со сложной структурой произведений и, следовательно, проблемной интерпретацией (Sun, 2016). Автор отмечает, что единственный выход из данной проблемной ситуации – переосмысление методик преподавания не только русской литературы, но и русского языка в КНР. Новая методика должна, в первую очередь, учитывать культурные особенности китайского восприятия. Исследователь Ли Чинжу поднимает не менее важную тему идентичности, говоря о том, что «восприятие иностранной литературы может быть формой самоопределения и рефлексии собственной культурной принадлежности (Li, 2019). Идеи китайский авторов представляют особый интерес в рамках нашего исследования, так как помогают раскрыть один из важнейших вопросов – как русская классика в результате

серьёзного и осознанного чтения постепенно становится частью культурного опыта китайского читателя через процесс глубокой смысловой трансформации.

Немаловажно то, что в современной гуманитарной науки отсутствует комплексный анализ стратегий восприятия русской классической литературы в китайской культуре. Данный анализ должен включать в себя несколько пунктов: 1) историю рецепции, 2) вопросы перевода, 3) философско-культурный обзор. Это позволяет понять, как ключевые концепты русской классической литературы находят своё отражение в сознании китайского читателя (Struk, 2020).

Таким образом, можно прийти к выводу о том, что в современных исследованиях по интересующей нас теме имеются следующие тенденции:

1. акцент на лингвистических различиях языковых структур и особенностях перевода;
2. ориентация на педагогический и идеологические аспекты;
3. недостаток наблюдений и выявлений особенностей читательского восприятия;
4. отсутствие философско-культурной интерпретации культурных различий.

Основной целью настоящего исследования является заполнение существующих пробелов, путём комбинирования философского, литературоведческого и культурологического подходов, а также анализа оригинальных текстов и их китайских переводов на основе читательской реакции, образовательных тенденций и социокультурной динамики (Темирболат, 2025).

3. Обсуждение

Таким образом, судя по отзывам отдельных китайских читателей, можно сделать вывод о том, что русская классическая литература в восприятии китайских читателей носит противоречивый и многослойный характер: с одной стороны читатель «поглощает» текст на эмоциональном уровне, а с другой – испытывает сложности в связи с его стилистическими особенностями. С данной точки зрения русская классика становится своеобразным культурным зеркалом, сквозь которое китайский читатель познаёт как иную литературу, так и себя – через сопоставление, отторжение, интерес и размышления (Chen, Zhang, Lin, 2009).

Безусловно, с целью анализа восприятия русской классической литературы представителями китайской культуры необходимо обратить внимание и на особенности перевода. Китайские исследователи, обращающиеся к художественным переводам русской литературы на китайский язык, отмечают значительные отличия в отдельных фрагментах. Например, исследователь Шэнь Юйе при анализе переводов романов Ф.М. Достоевского «Преступление и наказание», «Идиот» и «Братья Карамазовы» отмечает, что из 35 изученных фрагментов лишь в 26 (примерно 74%) смысл передан адекватно, без значительных изменений. Смыслы остальных 9 фрагментов были сильно искажены из-за неудачной (и не всегда возможной) «терминологической, лексической или стилистической адаптации» (Shen, 2020).

Исследователь Ван Цяо также анализирует особенности китайских переводов романов Л.Н. Толстого, в частности фрагментов, содержащих прямую речь. Автор отмечает, что при переводе романа «Анна Каренина» Л.Н. Толстого переводчики адаптировали многие эмоциональные реплики под китайский культурный фон, что отражает своеобразную методическую «заботу» переводчиков «о сохранении

нарративной динамики, подчёркивая при этом культурную компромиссию оригинала» (Wang, 2024).

Анализ китайской реакции на русский роман также показывает, что читатель положительно воспринимает нравственно «высоких» героев, которые наиболее близки ему. К числу подобных героев относятся такие персонажи как Левин («Анна Каренина» Л. Толстой), князь Мышкин («Идиот» Ф.М. Достоевский), молчаливые и рефлексирующие герои А.П. Чехова. Более смелые и по своей натуре разрушительные личности, к которым относятся Григорий Печорин («Герой нашего времени» М. Лермонтов), Евгений Базаров («Отцы и дети» И. Тургенев), Родион Раскольников («Преступление и наказание» Ф. Достоевский), менее симпатичны китайскому читателю, так как чаще всего воспринимаются как слишком индивидуалистичные с точки зрения китайской морали (Рудих, 2025).

Кроме того, произведения проходят культурную «фильтрацию» смыслов переводчиками ещё до того, как попадут в руки китайскому читателя. Как в связи с особенностями перевода, так и в связи с особенностями китайской культуры, некоторые важные для русской классической литературы концепты вины, страданий и жертвенности не вызывают сопереживания у читателя. Яркий тому пример – жертвенность Сони Мармеладовой ради искупления. Некоторые поступки героини Ф.М. Достоевского воспринимаются как нелогичные и чрезмерно драматизированные. Это, в первую очередь, указывает на непереводимость некоторых этических моделей без культурного посредничества (Yang, 2016).

Тем не менее, отметим, что качественно составленный художественный перевод способен сохранить авторскую интенцию и передать её читателю из другой культурной среды в наиболее понятных формах, тем самым сохраняя смысловую нагрузку произведения. Например, религиозная тема, способная вызвать полемику и привести к конфликтам, в переводах Достоевского на китайский язык, слегла искажается, что говорит о стремлении к стилистической гладкости (Hang, 2024).

Отметим также, что тексты, прочитанные в рамках занятий по литературе, несколько иначе отражаются в сознании читателя в связи с поставленными заранее образовательными целями. Например, в китайских учебных программах русская классическая литература преподносится чаще всего как иллюстрация социальных проблем или пример образцового литературного стиля. В определённой степени это ограничивает философское восприятие текста, что приводит лишь к формальному изучению сюжета без вникания в экзистенциальные, религиозные и нравственные аспекты произведений (Chen, 2009).

Также необходимо обратить внимание на такой менее явный, однако немаловажный аспект восприятия как медиаформы. В связи с глобальной цифровизацией широкое распространение получают экранизации, анимированные ролики, буктрейлеры и веб-обсуждения произведений русской классики. Если чтение позволяет «додумать» некоторые подробности поведения героев, особенности их внешнего вида и другие категории текста, то просмотр сериалов или фильмов лишает читателя этой возможности, так как здесь всё решено «за него» (Zhang, 2017). Это может повлиять на восприятие произведения и желание (или нежелание) зрителя обратиться к

книге. Экранизация – это, в первую очередь, интерпретация режиссёра, которая в большинстве случаев отличается от текста-источника.

Таким образом, отметим, что результаты данного исследования согласуются с рядом наблюдений российских и китайских исследователей, однако поднимает такую важную тему как живой читательский отклик. Тем не менее, в отличие от большинства работ, в рамках которых изучались лишь особенности перевода русской классики на китайский язык, данное исследование показывает, что в качестве основного барьера, мешающего полному и адекватному восприятию русского текста в китайской культурной среде, является не только язык, но и крупное несовпадение культурных кодов и философских оснований. Это говорит о необходимости интеграции психологических и культурологических знаний в литературоведческий анализ художественных текстов. В китайском культурном пространстве, в которое попадает русский текст, переплетаются перевод, культурные ожидания, образовательные ограничения и современные медиаформы. Вероятно, что выявление и осознание данных факторов позволит популяризовать русскую литературу в КНР, но уже не через механическое навязывание канона, а через глубокое культурное посредничество.

4. Результаты

Поиск и изучение «живых» откликов китайских читателей на произведения русской классики позволило выявить ряд основных особенностей её восприятия в условиях современного культурного контекста КНР. Например, комментарии к роману «Преступление и наказание» были найдены на просторах сети Интернет – в социальных сетях, платформах Douban и Sohu, а также из частных интервью. Ниже приведём наиболее информативные и яркие отзывы:

1. *«Хочу сказать, что «Преступление и наказание» вылечило меня от бессонницы»* (Douban).

Данный отзыв на роман Ф.М. Достоевского говорит о его сильном эмоциональном воздействии на китайского читателя. Однако в содержании отзыва заметен парадокс: детективный роман со сложным сюжетом, напротив, вызывает бессонницу у среднестатистического читателя. Говоря о том, что внутренний мир представителей китайской культуры более строг и статичен по сравнению с рефлексирующим и склонным к «хандре» русским читателем. Вероятно, эта душевная стабильность и стала причиной такого «спокойного» восприятия данного произведения.

1. *«Начало «Преступления и наказания» мне так тяжело даётся…никак не могу «войти» в него, кажется всё хаотично»* (Douban).

«Плотная» философская структура романа, как правило, вызывает определённые сложности восприятия даже у носителя языка. кроме того, Достоевский вводит в свой роман нечто напоминающее «поток сознания», появившийся в литературе много позже. Психологизм, недосказанность, обрывистость мыслей и реплик главного героя вводят китайского читателя в недоумение, что в результате мешает адекватному восприятию текста.

2. *«Внутренний мир героя, раскрытый в произведении, заставляет задуматься; на каждой странице читатель ощущает борьбу и рефлексию глубин человеческой природы»* (Douban).

Данный отзыв показывает глубокое сопереживание читателя герою, а также некий интерес к экзистенциальной тематике. Здесь для китайского читателя уже открылся мир русского человека, склонного к рефлексии и внутренней борьбе.

5. Заключение

Настоящее исследование способствует выявлению особенностей восприятия русской классической литературы в условиях современного китайского культурного пространства, ставя акцент на культурные, когнитивные и образовательные факторы при рецепции литературных произведений. Основной задачей стал поиск таких элементов русской классики, которые доступны и близки китайскому читателю, а какие, напротив, вызывают отторжение и требуют переосмысления.

Методология исследования включала анализ отдельных читательских откликов в интернет-пространстве, сопоставление оригинальных текстов и их китайских переводов, рассмотрение образовательных и методических целей при изучении русской литературы в Китае, а также особенностей медийных источников, а также применение сравнительно-культурологического подхода в интерпретации литературных рецепций. Исследование позволяет прийти к следующим теоретическим выводам:

1. Среди китайских читателей наблюдается устойчивый культурный интерес к русской классической литературе, вызванный как этико-философскими темами, так и с проблемой нравственного выбора человека, его духовного поиска и социальной несправедливостью.

2. Культурная «фильтрация» русской классики при переводе на китайский язык связана как с лингвистическими различиями, так и со структурными особенностями перевода и различиями в когнитивных установках среднестатистического русского и китайского человека.

3. Среди художественных текстов, вызывающих наибольшие сложности в восприятии, выделяются произведения с выраженным психологизмом, нелинейной композицией и высоким уровнем интертекстуальности.

4. Двойственное влияние на восприятие русской классики в китайской культурной среде вызывает медиатизация классики: с одной стороны она способствует популяризации текстов, а с другой – качественно упрощает содержание, искажая глубинные смыслы и ограничивая возможности читательского воображения.

Статья подтверждает гипотезу о том, что культурное «поглощение» текста иной цивилизации является не «прямым усвоением культурного текста», а сложный акт его интерпретации. Также с учётом приведённых результатов наблюдается необходимость создания комфортного межкультурного пространства для дальнейшего развития «диалога», который способен расширить созданные ограничения. Вариантами решения данной проблемы может стать издание двуязычных аннотированных изданий произведений русской классической литературы, разработка курсов сравнительной культурной герменевтики, а также подготовка преподавателей русского языка и литературы, который представят студентом художественный текст не только в литературном, но и в культурном контексте.

Таким образом, перспективы дальнейшего изучения данной проблемы заключаются в более детальном эмпирическом изучении рецептивных стратегий китайских читателей с использованием методов интервью, социальных опросов, анализа дискурса и межкультурной психолингвистики.

Литература:

1. Chen Guo'en, Zhang Hua, Lin Yu. (2009). The dissemination and reception of Russian-Soviet literature in China. Zhongguo Shehui Kexue Chubanshe, 18-22.

2. Douban-платформа. Комментарии к роману «Преступление и наказание» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.zhihu.com/tardis/bd/art/46453725 (дата обращения: 08.07.2025).

3. Hang Yu. (2024). The Reception of Dostoevsky in Early Twentieth Century China. In Translating Russian Literature in the Global Context, pp. 393-410.

4. Huai Chong, Zhu Zheng. (2023). Perception of Russian literature in China's contemporary digital ecosystem: mechanisms of reception and transformation. Reception of Russian Literature in China's Contemporary Digital, 5(2), 45-62.

5. Изер В. Акт чтения: теория эстетического восприятия / пер. с англ. и нем. В.А. Зусмана. – М.: Академический проект, 2000. – 384 с.

6. Li Jingzhu. (2019). Cultural Identity and Foreign Literature: Chinese Readers and Russian Classics. East-West Literary Dialogue, 7(1), 88-97.

7. Овчинникова Л.П. (2003). Рецепция русской литературы в Китае в XX веке: идеологические рамки и культурная трансформация // Вестник Томского государственного университета. Филология. – № 2. – С. 45-58.

8. Рудих А.В., Рецепция Ф.М. Достоевского в рассказах Цань Сюэ // Russian Linguistic Bulletin. – 2025. – № 2 (62), 7-8.

9. Shen Yuye. (2020). A study on translation accuracy of Dostoevsky into Chinese. Beijing: Foreign Literature Studies Press. – 110 с.

10. Struk A.A. (2020). Восприятие Л.Н. Толстого в публицистике дальневосточной эмиграции. Philology. Theory & Practice, 12, 354-360.

11. Темирболат А. (2025). Инновационные технологии изучения литературы // «Керуен» Том 87 – № 2 . – 49-66, DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.2-03

12. Wang Qiao. (2024). Cultural adaptation strategies in translating Russian classics. Litera, 2, 45–61.

13. Yang Yan. (2016). Русская литература в Китае середины XX века в оценке китайских исследователей. Filologiya. Teoriya i praktika, 9.2, 52-55.

14. Yaus G.R. История литературы как вызов литературоведению / пер. с нем. А.П. Лобанова. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

15. Zhapparkulova, K.N., Tuyembayev, Z.K., Dzholdasbekova, B.U. Linguodidactic potential of semiotically heterogeneous texts in teaching Russian to Kazakh schoolchildren // Russian Language Studies, 2022, 20(4),c.500-514https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85145485788&origin=recordpage DOI: 10.22363/2618-8163-2022-20-4-500-514

16. Zhang R. (2017). Особенности восприятия взглядов и идей Ф.М. Достоевского в Китае. Vestnik RUDN. Seriya Filosofiya, 21(3), 411-418.

17. Фатеев Н.А. Литературный текст и иноязычное сознание: к вопросу о диалоге культур // Вопросы литературы. – 2015. – № 1. – С. 89-102.

References:

1. Chen Guo'en, Zhang Hua, Lin Yu. (2009). The dissemination and reception of Russian–Soviet literature in China. *Zhongguo Shehui Kexue Chubanshe*. 18-22. (In English)

2. Douban-platforma. (2025). Reader comments on the novel *Crime and Punishment*. Retrieved from: https://www.zhihu.com/tardis/bd/art/46453725? (accessed: 08.07.2025). (In Russian)

3. Hang Yu. (2024). The Reception of Dostoevsky in Early Twentieth Century China. In *Translating Russian Literature in the Global Context*, pp. 393-410. (In English)

4. Huai Chong, Zhu Zheng. (2023). Perception of Russian literature in China's contemporary digital ecosystem: mechanisms of reception and transformation. *Reception of Russian Literature in China's Contemporary Digital*, 5(2), 45-62. (In English)

5. Izer V. (2000). The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response. Moskva: Akademicheskii proekt. (In Russian)

6. Li Jingzhu. (2019). Cultural Identity and Foreign Literature: Chinese Readers and Russian Classics. *East-West Literary Dialogue*, 7(1), 88-97. (In English)

7. Ovchinnikova L.P. (2003). Reception of Russian Literature in China in the 20th Century: Ideological Boundaries and Cultural Transformation. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya*, 2, 45-58. (In Russian)

8. Rudikh A.V. (2025). Reception of F.M. Dostoevsky in the Stories of Can Xue. *Russian Linguistic Bulletin*, 2(62). (In Russian)

9. Shen Yuye. (2020). *A study on translation accuracy of Dostoevsky into Chinese*. Beijing: Foreign Literature Studies Press,110 p. (In English)

10. Struk A.A. (2020). Reception of L.N. Tolstoy in the Journalism of the Far Eastern Emigration. *Philology. Theory & Practice*, 12, 354-360. (In Russian)

11. Temirbolat A. (2025). Innovasionnye texnology izuchenye literatury . «Keruen» Tom. 87. 2 . – p.49-66, DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.2-03

12. Wang Qiao. (2024). Cultural adaptation strategies in translating Russian classics. *Litera*, 2, 45-61. (In English)

13. Yang Yan. (2016). Russian Literature in China in the Mid 20th Century: Chinese Scholars' View. *Filologiya. Teoriya i praktika*, 9(2), 52-55. (In Russian)

14. Yaus G. R. (1990). Literary History as a Challenge to Literary Studies. Moskva: Progress. (In Russian)

15. Zhapparkulova, K.N., Tuyembayev, Z.K., Dzholdasbekova, B.U. Linguodidactic potential of semiotically heterogeneous texts in teaching Russian to Kazakh schoolchildren // Russian Language Studies, 2022, 20(4), p.500-514(In Russian)

16. Zhang R. (2017). Peculiarities of the Perception of F. M. Dostoevsky's Ideas in China. *Vestnik RUDN. Seriya Filosofiya*, 21(3), 411-418. (In Russian)

17. Fateev N. A. (2015). Literary Text and Foreign-Language Consciousness: On the Question of Cultural Dialogue. *Voprosy literatury*, 1, 89-102. (In Russian)

ҒТАМР 17.71.91 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-04

Н.Набиолла[1*], З.Н. Сейітжанов[2]
[1]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
[1,2]Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]nasihat_83@mail.ru, [2]asegizbayeva_84@mail.ru
ORCID: [1]0000-0001-9832-8028, [2]0000-0002-9834-5503

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ СЫНШЫЛЫҚ ӨНЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ фольклорындағы сыншылық өнердің табиғаты, мазмұны және қоғамдық-мәдени маңызы қарастырылады. Сыншылық – қазақ халқының көшпелі өмір салтымен, мал шаруашылығы мен аңшылық мәдениетімен тығыз байланыста қалыптасқан халықтық танымның ерекше әрі күрделі түрі екені, халықтың тұрмыс-тіршілігі сыншылық өнердің қалыптасуына негіз болғанын көрсетеді. Қазақ қоғамында сыншылар адамды, жүйрік атты, қыран құсты немесе басқа да құбылыстарды сыртқы белгілеріне қарап танып, олардың болмысын дәл бағалап, болашағына болжам жасай алатын зерделі, көреген адамдар ретінде танылған. Зерттеудің мақсаты – фольклорлық мәтіндердегі сыншылық дәстүрдің мазмұнын талдау және оның халық дүниетанымындағы орнын айқындау. Зерттеу барысында сипаттамалық, салыстырмалы-тарихи, жүйелеу, интерпретациялық және мәдени-танымдық әдістер қолданылды. Материал ретінде аңыз-әңгімелер, шешендік сөздер, тарихи деректер сұрыпталып пайдаланылды. Негізінен бұрын отандық фольклортану ғылымында қарастырылмаған мәтіндерді зерттеу нысанына айналдыруды мақсат еттік. Зерттеу нәтижесінде сыншылық өнердің тек атбегілік пен құсбегілік тәжірибесімен ғана шектелмей, адамның мінез-құлқын, болмысын, ақыл-парасатын және қоғамдағы орнын бағалауға бағытталған әлеуметтік-тәрбиелік қызмет атқарғаны анықталды. Фольклорлық деректерде Толыбай, Жалайыр Шора, Төлебай, Дүйсенбі, Қалқабай, Бұғыбай сияқты сыншылардың тұлғасы халық даналығы мен көрегендігінің үлгісі ретінде көрінеді. Сонымен қатар сыншылық сөздердің құрылымы мен мазмұны жағынан шешендік сөздер мен арнау өлеңдерге жақындығы байқалып, олардың халықтың моральдық-этикалық құндылықтарын қалыптастырудағы рөлі айқындалады. Қорытындысында сыншылық өнер қазақтың рухани мәдениетінде маңызды орын алатын, өмір құбылыстарын терең танып-білуге негізделген интеллектуалдық әрі мәдени феномен екені дәлелденеді.

Алғыс. Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2025-2026 жж. «Қазақстан әдебиеттану, фольклортану және өнертануы экожүйесінің цифлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» (BR27101897) ғылыми зерттеу жобасының қаржыландыруы негізінде жарияланды.

Кілт сөздер: фольклор, сыншылық өнер, мәтін, аңыз, ертегі, жанр.

N.Nabiolla[1]*, Z.N. Seyitzhanov[2]
[1]M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
[1,2]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]nasihat_83@mail.ru, [2]asegizbayeva_84@mail.ru
ORCID: [1]0000-0001-9832-8028, [2]0000-0002-9834-5503

THE ART OF CRITICAL JUDGMENT (SYNSHYLYK ONER) IN KAZAKH FOLKLORE

Abstract. In this article, the essence, content, and socio-cultural role of the art of synshylyk in Kazakh folklore are examined. Synshylyk is presented as a distinctive form of traditional knowledge that developed in

[*] ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Н.Набиолла, З.Н. Сейітжанов. Қазақ фольклорындағы сыншылық өнер // "Керуен". - 2026. №1, (90-том). - Б. 52-68. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-04.

close connection with the nomadic lifestyle of the Kazakh people, the growth of pastoral livestock breeding, and long-standing hunting traditions. Such conditions encouraged the emergence and development of this phenomenon, since they required people to possess sharp observation, practical experience, and the ability to draw quick and accurate conclusions. In traditional Kazakh society, synshy were regarded as individuals distinguished by special insight and life wisdom. By observing external signs, they could judge a person's character, determine the qualities of a racehorse, a bird of prey, or other animals, reveal their nature, and even anticipate possible future developments. These abilities were formed through many years of experience, continuous observation of nature, and a deep knowledge of customs and traditions. The purpose of this research is to analyze the content of the synshy tradition in folklore texts and to determine its place within the system of the people's worldview. The results show that synshylyk also carried social and educational significance.

Acknowledgements. The article was prepared with financial support from the research project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2025–2026, "Digital Transformation of the Ecosystem of Literary Studies, Folklore Studies, and Art Studies of Kazakhstan: Interdisciplinary Research" (BR27101897).

Keywords: folklore, The Art of Critical Judgment, text, legend, tales, genre.

Н.Набиолла[1]*, З.Н. Сейтжанов[2]

[1]Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

[1,2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]nasihat_83@mail.ru, [2]asegizbayeva_84@mail.ru

ORCID: [1]0000-0001-9832-8028, [2]0000-0002-9834-5503

ИСКУССТВО КРИТИЧЕСКОГО СУЖДЕНИЯ (СЫНШЫЛЫҚ ӨНЕР) В КАЗАХСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются сущность, содержание и общественно-культурная роль искусства сыншества в казахском фольклоре. Сыншылык представляется как особая форма народного знания, сформировавшаяся в тесной связи с кочевым образом жизни казахского народа, развитием скотоводства и традициями охоты. Эти условия способствовали появлению и развитию данного явления, так как требовали от людей высокой наблюдательности, практического опыта и умения быстро делать точные выводы. В традиционном казахском обществе сыншы считались людьми с особой проницательностью и жизненной мудростью. По внешним признакам они могли судить о человеке, определять качества скакового коня, хищной птицы и других животных, раскрывать их сущность и даже предугадывать дальнейшее развитие событий. Подобные способности формировались благодаря многолетнему опыту, постоянному наблюдению за природой и глубокому знанию традиций. Цель исследования заключается в изучении содержания традиции сыншества в фольклорных текстах и определении её места в системе народного мировоззрения. В работе применены описательный, сравнительно-исторический, систематизирующий и интерпретационный методы. Результаты исследования показывают, что искусство сыншества выполняло не только практическую, но и важную социально-воспитательную функцию, способствуя формированию нравственных ценностей и развитию наблюдательности. Также в фольклорных источниках образы известных сыншы представлены как воплощение народной мудрости проницательности и дальновидности что подчеркивает их значительную роль в духовной культуре казахского народа и общественной жизни.

Благодарность. Статья подготовлена при финансовой поддержке научно-исследовательского проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2025–2026 гг. «Цифровая трансформация экосистемы литературоведения, фольклористики и искусствоведения Казахстана: междисциплинарные исследования» (BR27101897).

Ключевые слова: фольклор, искусство критического суждения, текст, легенда, сказка, жанр.

1. Кіріспе

Қазақ халқының дәстүрлі рухани мәдениетінде адамды, жан-жануарды, табиғат құбылыстарын терең танып-білуге негізделген ерекше танымдық өнер түрлері қалыптасқан. «Өнер өмір құбылыстарын бейнелейтін сәулет, мүсін, кескіндеме, музыка және басқада көркемдік формаларды дүниеге әкелді» (Aitmuratova, 2025: 98). Солардың бірі – сыншылық өнер. Бұл өнер қазақтың көшпелі өмір салтымен, мал шаруашылығы мен аңшылық кәсібімен тығыз байланысты дамыған. Халық күнделікті тіршілігінде жылқының жүйріктігін, қыран құстың алғырлығын, адамның мінез-құлқы мен болашақ болмысын сыртқы белгілеріне қарап дәл танып, бағалай білген. Осындай қабілетке ие, көреген, зерделі адамдарды халық сыншы деп атаған.

Сыншылық өнер – тек тұрмыстық тәжірибеден туған қарапайым дағды емес, ол ұзақ жылдар бойы жинақталған халықтық білімнің, өмірлік тәжірибенің және терең ойлаудың нәтижесі. Сыншылар заттың немесе адамның сыртқы пішіні мен ішкі қасиетінің арасындағы байланысты аңғарып, оның болашағына болжам жасай алған. Сондықтан да қазақ қоғамында сыншылардың беделі жоғары болып, олардың айтқан сөзіне ел сенген, құрмет көрсеткен.

Қазақ фольклорында сыншылық өнерге қатысты аңыз-әңгімелер, шешендік сөздер, өлең-жырлар мол сақталған. Толыбай сыншы, Жалайыр Шора, Дүйсенбі сыншы, Қалқабай, Төлебай, Әйтеке, Бұғыбай сияқты тұлғалар туралы деректер сыншылықтың тек мал мен құсты емес, адам болмысын да қамтыған кең ауқымды өнер екенін дәлелдейді. Сыншылық сөздер арқылы халық жақсы мен жаманды айырып, адамгершілікке, әділдікке, парасаттылыққа тәрбиеленген.

Осы зерттеудің мақсаты – қазақ фольклорындағы сыншылық өнердің табиғатын, мазмұнын және қоғамдық-мәдени маңызын ашу, сыншылық сөздердің халық дүниетанымындағы орнын айқындау. Бұл тақырыпты зерделеу қазақ халқының рухани мұрасын терең түсінуге және ұлттық танымның ерекшеліктерін тануға мүмкіндік береді.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеуде дәстүрлі гуманитарлық ғылымдарға тән бірнеше әдіс-тәсілдер қолданылған. Ең алдымен, қазақ фольклорындағы сыншылық өнердің мазмұны мен мәнін ашу үшін сипаттамалық әдіс пайдаланылған. Фольклорлық мәтіндердегі сыншылыққа қатысты деректерді жинақтап, олардың ерекшеліктерін көрсету мақсатында жүйелеу және талдау әдістері қолданылған. Сыншылар туралы аңыз-әңгімелер, шешендік сөздер мен тарихи деректерді салыстыра қарастыру барысында салыстырмалы-тарихи әдіс негізге алынған. Сонымен қатар, сыншылық өнердің қоғамдық, тәрбиелік және эстетикалық қызметін айқындау үшін контекстік талдау жүргізілген. Адам, жүйрік ат, қыран құсқа қатысты айтылған сын үлгілерін мәнмағынасы жағынан зерделеуде интерпретациялық әдіс қолданылған. Ал сыншылық сөздердің халық дүниетанымымен, ұлттық құндылықтармен байланысын көрсету үшін мәдени-танымдық әдіс пайдаланылған. Осы әдіс-тәсілдер кешені зерттеу нысанын жан-жақты қарастыруға және ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік берген.

2.2 Материалдарға сипаттама

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті, фольклоры және халық даналығы аясында сыншылық өнер жанама түрде бірқатар ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Атап айтқанда, Ә.Марғұланның «Саят құстары», С.Бегалиннің «Саятшы әңгімелері», зерттеуші ғалым С.Қасимановтың «Алтай аңыздары» еңбектерінде кездеседі. Б.Уахатов қазақ халық өлеңдері мен ауыз әдебиеті үлгілерін зерттей отырып, аңшылық, саятшылық, құсбегілікке қатысты танымдық деректерге назар аударған. Б.Адамбаев, М.Ахетов зерттеулерінде шешендік сөздер мен халық даналығы аясында адамға айтылатын сын, мінездеу, бағалау дәстүрлерін талдаған. А.Тоқтабай жылқы феноменін зерттеу барысында атбегілік пен жылқыны тану мәдениетіне тоқталып, сыншылықтың кәсіби қырына мән береді. Сонымен қатар Ж.Бабалықов пен А.Тұрдыбаев қыран құстарды баптау, тану өнерін арнайы қарастырып, құсбегілік пен сыншылық арасындағы байланысты көрсетеді. Ал Ж.Дәдебаев, Н.Мыңжанұлы сынды зерттеушілер тарихи-танымдық, мәдени контексте халық тәжірибесіне сүйенген бағалау, пайымдау мәселелеріне назар аударған.

Сондай-ақ Монғолиялық құсбегі, сыбызғышы Т.Сауыржанұлының «Құсбелігілік», этнограф Б.Кәмәлашұлының «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» деген зерттеуінде, Орталық мемлекеттік музейден шыққан этнографиялық энциклопедияда мол мәліметтер берілген. Ш. Жаңгірұлының «Алымыр құстар жөнінде», «Бүркіт және оның ерекшеліктері» зерттеу мақаласында, Н. Қызыханқызының «Аңшылық хикаялары» кітабында, Б.Хинаят пен Қ.Исабековтың «Саятшылық» еңбегінде, А.Тойшанұлының «Саятшылыққа қатысты фольклор» зерттеуінде де сыншылық туралы, сыншылар туралы ғылыми тұжырымдар кездеседі.

Алайда аталған зерттеулерде сыншылық өнер жеке, дербес құбылыс ретінде жүйелі түрде арнайы нысанға алынбайды. Көбіне ол атбегілік, құсбегілік, шешендік сөздер немесе халық даналығының құрамдас бір қыры ретінде ғана қарастырылады. Бұл мақала осы тұрғыдан алғанда жаңалығымен ерекшеленеді. Мақалада сыншылық өнер тұтас феномен ретінде қарастырылып, оның малға, қыран құсқа және адамға қатысты айтылатын түрлері бір арнада жинақталып**,** өзара байланыста талданады. Сонымен бірге сыншылық өнердің фольклорлық жанрлармен (аңыз, шешендік сөз, арнау өлең) байланысын нақты мысалдар арқылы көрсетіп, олардың тәрбиелік, әлеуметтік және эстетикалық қызметін кешенді түрде ашады. Осылайша мақала бұрынғы зерттеулерді толықтыра отырып, сыншылық өнердің қазақ рухани мәдениетіндегі орнын кеңейтілген, тұжырымды қырынан айқындауымен ерекшеленеді.

3. Талқылау

Қазақ халқының өмір-тіршілігі негізінен малға байланысты болса, екінші жағынан аңшылықпен айналысқан. Аңшылық өмір түркі халықтарының біразына ортақ екені белгілі. Ол туралы зерттеу еңбектері де жазылған (Монгуш, Куулар, 2025: 55-68). Ертедегі адамдар жан-жануар, хайуанат дүниесінің сыр-сипаты жайында көп нәрсе біліп таныған, сол негізде ырым-тиымдар да барлыққа келген және көптеген өлең-жыр, аңыз-әңгіме тудырған. Жазушылар осы тақырыпта балаларға арналған шағын ертегі жазғаны да белгілі болып отыр (Сәрсенбаева, Сәметова, 2022: 163-170). Құстардың қазақ поэзиясындағы образы туралы да зерттеу жүргізілген (Жарылғапов,

Бақбергенова, 2024: 124-135). Ерте кезеңнен қазіргі заманға дейін де адамдар мен жан-жануар арасында тығыз қарым-қатынас болған. Сондықтан адамның, жан-жануардың, жердің бедер-белгілеріне қарап оның ерекше сипатын жазбай танып, сынайтын білікті адамдар, яғни сыншылар болған. «Сыншы – дәстүрлі қазақ қоғамындағы ұғым. Қазақ арасында өмірде көргені мен түйгені көп зерделі тұлғалар адамды, малды салған жерден дене бітіміне қарай мінез-құлқын ерекше жазбай айтатын болған. Адамның көзі, құлағы, аузы-мұрны сияқты түрлі дене мүшелеріне қарап-ақ кім екенін нақ айтатын Толыбай сынды сыншылар тарихтан белгілі. Мұндай адамдар малды, әсіресе жылқы малын сынауда мол тәжірибе жинақтап, не бір көрегендік таныта білді» (Қазақстан. Ұлттық энциклопедия, Т.8., 2006: 134). Мәселен, Жиренше, Асан қайғы, Толыбай, Күреңбай, Жалайыр Шора, т.б. адамдарды айтуға болады. Ел аузында мынадай аңыз сақталған. «Бірде қыран бүркіт ұша берсем қанатым талады, жерге түссем Жалайыр Шора алады деп қорқушы едім депті. Міне, сол Жалайыр Шора деген адам аспандағы құстың тілін біледі екен кейінгі құсбегі, аңшылардың арғы атасы сол Жалайыр Шора екен» дейді (Уахатов, 1974: 87).

Саятшылар қыран құстың дене бітіміне қарап, олардың қандай құс екенін де ажырата білген. Бірде бірнеше адам жер шолып, жолаушылап келе жатады. Жолжөнекей қоңыр аңдардың көп екенін байқайды. Осы кезде Майлының биігінен атылып аспанға шығып, қайта құйылып құлдилаған, түз бүркіті арқардың бір қозықасын іліп алып кетеді. Сонда Топай би саятшы Бұғыбайға қарап: «Анау, қандай құс?» – деп сұрайды. Сонда Бұғыбай сыншы аспандағы қыран құсқа қарап тұрып: «қырдың қыраны – қапсағай денелі, жебелі саусақты, қайқы жауырын қарашегір ғой, қанды көз, орақ тұмсық, делдек танау, жуан балтыр, үш түлеген тастүлек екен» депті (Баймолла, 2000: 37). Саятшының айтқаны қыран құсқа тән. Тіпті бүркіттің жасын да (үш түлеген) анықтап береді. Бұл саятшы Бұғыбайдың құс жайындағы өнер-білімінің жетік екенін көрсетеді.

Аттың жалы, түйенің қомында өскен қазақтың тапқыр, даналығын өмірдің өзі үйреткен. Түйенің ізіне қарап түр-түсін айтатын, қозыға қарап енесін табатын, жоғалған биенің ішінде кеткен құлынын ат болғанда танып алатын сыншылар туралы фольклорлық мұраларда сақталған. Мәселен, Махмұт Қашқаридың «Диуани-лұғат-ат-түрік» сөздігінде XI ғасырдағы қазақ ру-тайпаларының аңшылық өмірін суреттейтін бір шоғыр өлең шумақтары бар. Демек, халық баққан малының, баптаған қыран құстарының сыр-сипатын жақсы білген. Әсіресе, жүйрік ат, қыран құстарды сынайтын сыншылардың орны ерекше болған. Сол белгілі сыншылардың бірі «Асан қайғы және Әмет батыр» аңызында айтылады. әз Жәнібек хан өзінің сыншысы Айсыл есімді қартын жұмсапты:

– Менің аттанатын жауым бар еді. Соған мінетін бір тұлпар тауып кел! – деп қолына мың сом ақша беріпті. Сонан қарт іздеп, іздеп, ақырында бір құла шолақ бие әкеліп, ханға кіріп сәлем берген. Сонда хан:

– Таптың ба? – дегенде, «таптым» деген соң, сыртқа шығып қарапты да:

– Бұл тұлпар бола ма? – депті. Қарт:

– Мұның өзі тұлпар емес, мегер ішінде еркек қара төбел құлыны бар, сол – тұлпар, – дейді. Хан:

– Ай, сол тұлпар бола ма?! – деп, биенің екі көзін ойып алып, қарттың өзіне беріпті. Қарт бағып, уақыты болғанда бір еркек құлын туып, енесінің екі жағына асып түсіп тұр екен (Бабалар сөзі. Т.85., 2011: 182-183). Кезінде әйгілі сыншылар айдалада жатқан жылқының қу басына қарап тұлпар екенін таныса, ал мұнда биенің ішіндегі құлынды тумай тұрып танып, оның тұлпар болатынын дәп басып айтып, қасиетін анық көрсетеді. Жүйрік аттарды танып, сынайтын сыншылар «жылқының сыртқы түр-тұрпатынан бастап, ішкі құрылысына дейін, анатомиясын, мінез-құлқынан бастап көңіл-күйіне, психологиясына дейін бір қарағанда білетін, қазіргі тілмен айтсақ интеллектуалды маман. Сондықтан қазақ қоғамында сыншылардың әлеуметтік мәртебесі жоғары болған» (Тоқтабай, 2010: 28). Өйткені халық өмірінде бәйгеден артық салтанат, қызық болмаған. Сыншылықтың қыр-сыры, іште кеткен құлынды тұлпар болғанда танитын зеректігі «Төле бидің төреліктері» деген аңыздада төмендегідей көрініс тапқан. ...«ат менікі» деп отырған Төлебай сыншы қамшысын тастайды да, өз дәлелін айтты:

– Мені ел босқа сыншы деп атап жүрген жоқ. Мен өмірімде көрмеген малдың енесін көріп, төлін танимын. Төлін көріп енесін дәл ажыратамын. Ал мынау жүйрік ат менің боз биемнің құлыны екені даусыз. Бір кезде буаз кезінде боз бием қолды болды да, көз жазып қалдым. Ұры ауылымды торуылдап жүрген кезінде қолға түсіру үшін сойдауыттай жігіттерді күндіз-түні жылқыға қарауылдаттым. Арада бір жыл өткенде боз биемді мініп, жылқы ұрлауға келген ұры қашып құтылды. Биемді тастап қашқан екен. Ауаға ұшқаны, жерге сіңіп кеткені белгісіз, зым-зия құрыды.

Бием қолды болса да өзіме келді. Ал құлыны қайда деп жүретін едім. Бүгін бәйгеден озып келген сұр қасқаның осы боз биеден туған құлын екенін танып, «өзіме қайтар, бәйгеге сен-ақ ие бола ғой» десем, көнер емес. Оның соңы төбелеске айналғанын бәрің де көріп-білдің. Ал, бала би, атаңның әруағы қолдасын, әділ төрелігіңді өзің айт! – дейді.

Төлебайдың сыншылығынан басқа дәлелдерді жоқ екенін халық: «Ойпыр-ай, бұл дауды қалай шешер екен, бала би? Аналар өліспей беріспейін деп отыр емес пе? Төлебай сыншы екенін, елге кеткен дабыра атын пайдаланып, біреудің жүйрік атына ауыз салып отыр демеске амал жоқ. Дегенмен, шешуі қиын іс болды» деп өзара сыбырласып отырғанда Төле саңқ ете түсті:

– Уай, жамағат, екі жағың да естіп білдіңдер. Ал мен былай ету керек деп есептеймін. Екі жақтың да осы тұлпардың енесі атанған биелерін әкелуді сұранамын,– деді. Билік жасаушының сөзі екі болған жоқ. Түнделетіп екі жақтан да биелер жеткізілді. Енді Төле:

– Екі бие де бір бағытпен үш күндік жолға айдалсын. Үш күн дамыл бермей жорғалатып, шаршатып келсін, – деді.

Екеуіне де бала мінгізді де, қаумағалаған қалың топтың ішінен екі-үш адам бөлініп, биелерді жолға аттандырып, бірге жөнелді.

Үшінші күні ел билік құрылған төбе басына жиналды. Екі бала да ақ көбігі шығып, ентіге жетті. Анадай жерде байлаулы тұрған тұлпарға Төлебайдың тарпаң биесі оқыранып, желінінен сүт ағып иіскелеп тұра қалды. Тұлпар да енесін танып оқыранды.

Сенің малың екен. Тұлпар сенікі, – деді (Бабалар сөзі. Т.86., 2011: 16). Бұл аңызда да сыншының ерекше қыры анық байқалады. Тұлпардың бітім-болмысына қарап өз малы екенін таныған сыншы бейнесі асқақтата көрсетіледі.

Аталған екі аңыз мазмұнын салыстыра қарастыру барысында қазақ фольклорында сыншылық өнердің халықтық танымға негізделген ерекше білім жүйесі ретінде қалыптасқанын көрсетеді. Айсыл сыншы туралы аңызда буаз биенің ішіндегі құлынның болашақта тұлпар болатынын алдын ала тану арқылы сыншының көрегендігі мен терең тәжірибесі бейнеленсе, Төлебай сыншы туралы аңызда жүйрік аттың бітім-болмысына қарап оның тегін, шыққан төркінін дәл анықтау қабілеті көрініс табады. Екі мәтінде де жануардың сыртқы пішіні мен ішкі табиғатының арасындағы байланысты тануға негізделген халықтық білім айқын байқалады. Сонымен бірге бұл аңыздар сыншылардың қоғамдағы беделінің жоғары болғанын, олардың пайымы халық тарапынан сенімді бағалау өлшемі ретінде қабылданғанын аңғартады. Осы тұрғыдан алғанда, сыншылық өнер қазақ фольклорында тек жеке қабілет ретінде емес, халық тәжірибесіне сүйенген танымдық және әлеуметтік мәні бар мәдени құбылыс ретінде көрінеді.

Қытайдағы қазақтардың арасында XX ғасырдың бас кезінде өмір сүрген Дүйсенбі сыншы бай-ауқатты адам болыпты. Реті келсе малды да, адамды да сынай беретін қасиетімен халыққа танымал болған. Осы ерекшелігіне қарай ел оны би деп те атайтын болған. Ол сөзге шебер де шешен, әрі білгір сыншы болуымен көп құрметіне бөленеді. Дүйсенбі сыншы жүйрік атты түр-тұлғасына қарап сынаса, кейде үйде отырып, атты көрмей-ақ сырттан келе жатқан аттың аяқ алыс дыбысына құлақ түре отырып сын айта береді екен. Ол бірде қонақта отырғанда сырттан дүбірлеткен бір атты адам үйге түседі. Жолаушының атының дүбіріне құлақ түріп отырған Дүйсенбі: «Апыр-ай, мына аттың аяғынан от жанып тұрғаны-ай», – деп таңырқайды. Шай ішілген соң, далаға шығып қараса, арық ақбоз ат екен. Дүйсенбі астындағы семіз жорға атын жолаушының ақбозына айырбастап алады. Кейін сол ақбоз ат Майлы-Жайырда болған бәйгенің алдын бермей, даңқы бүкіл елге тарайды. Бірде Саржан ауылының биебауында жатқан құла тайға көзі түседі. Иесіне бір ат беріп тайды алып кетеді. Кейін құла құлын жүйрік ат болып талай жарыстың алдын бермепті.

Егер Дүйсенбі сыншы ас-тойларға барса, бәйгеге қосылатын сәйгүліктерді оның алдынан өткізеді екен. Сыншы бір қарап-ақ, осы жолы қайсы аттың озып келетінін бірден айтатын көрінеді және Дүйсенбінің айтқаны дәл келеді. Мұндай жағдай ол аттың түр-тұлғасына, бітім-болмысына қарай сын айтады. «Ел ішінде сыншыларды қадір тұтып, құрмет көрсететін болған. Қазақ халқы бәйгеге аса мән береді. Бәйге атын қымбат бағалайды. Бәйге аттарын айыра тану мен баптаудың өзі ұзақ жылдық халық тәжірибесінен жиналған арнаулы білім. Қазақ халқы «ат – адамның қанаты» дейді. Қазақ халқының салт-санасында оза шауып, бәйге алу үлкен даңқ саналады» (Мыңжанұлы, 1987: 683).

Дүйсенбі сыншы туралы деректер қазақ фольклорындағы сыншылық өнердің жоғары деңгейдегі тәжірибелік білім мен терең бақылауға негізделген танымдық қабілет екенін көрсетеді. Аңызда сыншының жүйрік атты тек сыртқы бітіміне қарап қана емес, кей жағдайда аттың аяқ алысының дыбысына қарап-ақ бағалай алуы оның

табиғи зеректігі мен көп жылдық тәжірибесіне сүйенген кәсіби шеберлігін аңғартады. Сонымен бірге бәйге аттарын дәл тануы мен болашақ жүйріктерді алдын ала болжауы қазақ қоғамында сыншылардың беделінің жоғары болғанын және олардың пікірі сенімді өлшем ретінде қабылданғанын дәлелдейді. Бұл деректер сыншылық өнердің жылқы мәдениетімен тығыз байланысты қалыптасқанын және қазақ халқының мал тану дәстүрінде ерекше танымдық әрі әлеуметтік қызмет атқарғанын көрсетеді.

...Жорыққа қолбасшылық етіп келе жатқан орда адамының бірі Жәнібектің көк дөненіне былайша сипаттама береді:

«...биік қабақ, шара көз,
Бөкен танау шелектей.
Саптаяқтай салпы ерін,
Ырыс толы көнектей.
Шоқпар кекіл, құлан жал,
Құлын сауыр, қақпан бел.
Шоқтығы биік дөңгелек,
Шашасы жерді сыпырған.
Бура санды елгезек,

Аяңы желмен ұмтылған», – дейді (Ер Жәнібек, 2008: 281). Сыншы бір қарап-ақ жүйрік аттың үйлесім тапқан дене мүшелерін санамалай атап көрсетеді. Жорыққа шыдамды, жарыста жүйрік аттың дене бітімі сондай сұлу-сымбатына көзқарақты атбегінің көңілі толады, жауға мінуге жарамды ат екеніне көңілі сенеді.

Жүйрік ат пен қыран құсты сынап-тану үлкен өнер. Сондай-ақ жүйрікті бәйгеге қосу, қыранға аң-құс ілдіру үшін оларды баптай білу керек. Адамға да, жүйрік атқа да, қыран құсқа да бап керек. «Бабына келген тұлпардай, шабытына келген сұңқардай» деген қанатты сөз осындай жағдайға байланысты айтылғаны хақ. Атақты екі құсбегінің (Тіней мен Шора) аттары аңызға айналған. «Тінейдегі қасиет – ұялас екен сары құспен, Шорадағы қасиет – тілдес екен бар құспен» дейтін мақтау, аңыздар ел арасына кең тараған.

Қыран құс пен жүйрік аттың талабын түсіну, ұғу, бабына келтіріп оларға көңіл аудару еріккеннің ермегі емес, бапкерлік өнердің талабы деп ұғу қажет. Бабына келмеген жүйрік те, қыран құс та ойдағыдай нәтижеге жете алмайды. Сондықтан бұларды баптап, бағып-қағу, күйіне келтіру, кәсіптік, сауық-сайрандық, сән-салтанаттық және халық тарихында, мәдени дамуда мән-маңызы зор болғаны аян.

Жүйрік аттарды баптап, жаратып аламан бәйгеге қосатын адамдарды «атбегі» десе, «құсбегі – қырандарды түрге, топқа текке айыра білетін, олардың түр-тұлғасына, сүйек бітіміне қанат-құйрық, жүн-қауырсындарына қарай құсты сынай білетін сыншы адам» деп түсінік береді (Бабалықов, Тұрдыбаев, 1983: 12). Бұған қарағанда мал сыншысы болсын, құс сыншысы болсын білгірлік-білімді, қырағылықты қажет ететін өнер болып есептеледі. Ұлттық рәміздегі қыран мен жылқының бейнеленуі де тегін болмаса керек. Жүйрік пен қыранның сыны мен бабы бірден бірге ауысып бізге жеткен. Мұндай адамдарды неге құрметтейді? «Дүниедегі нәрселердің заты, сипаты, мәнісі қандай екенін және қандай болуы керектігін білетін адамды ақылдыдар қатарына жатқызады» (Әл-Фараби, 1975: 95). Демек, сыншылар

қатардағы жай адамдар емес, ақылды адамдар тобына жатады екен. Бір затты сынап, оның бойындағы ерекшелікті тану – екінің бірінің қолынан келмейтін қабілет. Олай болса сыншылар білім мен ақылды ұштастыра білетін адамдар десек болады және олардың сыны белгілі бір затқа байланысты айтылады.

Кейбір сыншылар жан-жануар, аң-құстарды сынап қоймай, адамдарға да сын айтатын болған. Адамдардың келбетін, іс-әрекетін, мінез-құлқын мақтап не мінеп сын айту халық әдебиетінің кейбір жанрларында кездесетінін байқауға болады. «Адамдарға айтылатын сындар да әр алуан. Ата – балаға, көпті көрген көне – жаңа талап жастарға сын айтып болашағына болжам жасау – ежелден келе жатқан дәстүрлердің бірі» (Адамбаев, 1976: 98). Мәселен, «Аяз би» ертегісінде Мадан хан: «өзімді сынашы, мен неше атамнан бері хан екенмін», – дейді. Жаман хандық Мадан ханның өз басында ғана бар екенін айтады. «Оны қалай білдің?» деген ханға: «Мен жақсы-жаман болсам да үйіңізге келген қонақ едім, аузыңызға хандардың ішер асы – жал-жая түспей, нан мен көже түсті, сіздің аталы хан емес екеніңізді осыдан байқадым», – деп Маданның аталарында хандық болмағанын дәл табады. Сонымен Жаман ханның өзін, тұлпары мен гауһар тасын сынайды. Жаманның айтқан сындарының барлығы шынға шығады. Жаман өзінің білгір-біліктілігінің арқасында ханның бас уәзірі болады.

Адам мен атты сынау – қазақтың үш биінің бірі Әйтекеге байланысты аңыздардан да көрінеді. Онда Әйтеке өзімен жекпе-жекке шыққан қалмақ ханы мен оның тұлпарын төмендегідей сынап, қарсыласының мысын басады. «Әйтекенің жекпе-жектегі жеңісі» деген аңызда Әйтекенің шешендігімен қатар, сыншылығы да сөз болады. Аңыз арасында ол төмендегідей келеді.

...Мен – ханмын, сен – қарасың. Кезек – менікі!

– Оныңа да көндім. Қырып кететін болсаң – ал, баста!

– Ажалыңа асықпа! Біз екеуміз әуелі сөзбен сынасып көрелік. Әйтпесе, қазір қаның суша шашылған кезде сенің шешендік, сыншылық өнеріңді көре алмай қалармын.

Әйтеке:

– Біз қай-қайсысына да әзірміз.

Қалдан-Бошақты:

– Онда сен мына менің қай атамнан хан екенімді айтшы!

– Сенің қара басың ғана хан. Арғы аталарың тексіз құл.

– Оны немен дәлелдейсің?

– Жаңа жекпе-жекке шығып келе жатып, арт жағыңа үш қайыра жалтақтадың. Текті хан сен секілді жан-жағына жалтақтамас болар!

– Бұл сөзің дәлел емес. Қазымырдың қызыл сөзі.

– Онда сені шешеңнің қазіргі әкем деп жүрген кісіңнен емес, есігіндегі құл қытайдан тапқанын қалмақтар ғана емес, бүкіл қазақтар біледі.

Осындай сыбысты бұрын да өз жұртының арасынан құлағы шалатын Қалдан-Бошақты түнере түсіп барып, мүлдем мұндай әңгімені құлағына ілмеген сыңайда, тез бойын жинайды.

– Сен секілді айдаладағы тілін сауып, күн көріп жүрген тексіздің сөзі маған сын емес! Енді сен мына менің астымдағы атыма сын айт!

– Атың – жүйрік, ойға-қырға бірдей. Күні-түні жортсаң, бүйір қақпайтын мықты. Бірақ, бәрібір таза қанды арғымақ емес. Есекке шатысы бар.

– Дәлелде!

– Таза қанды арғымақ қоңыраудай күңгірлеп кісінер болар. Ал сенің атың жаңа ішін тартып, үсті-үстіне азынады. Бүйтіп есек қана қышқырады.

Қалдан-Бошақтының астындағы аты әу баста шынында арғымақ тұқымы екені рас-ты. Бірақ, мықты болады деп, құлын күнінде есекке телігені де рас-ты (Бабалар сөзі. Т.86., 2011: 110-111).

Адамды сынау шешендік сөздерде көбірек кездеседі. Наурызбай би жасырақ кезінде қыпшақ Моғал биді шақырып қонақ етеді және өзін сынатады. Сонда Моғал би:

Ілімің бар екен,
Білімің әлдеқалай.
Қағуың бар екен,
Халқыңа жағуың әлдеқалай?
Айлаң бар екен,
Халқыңа пайдаң әлдеқалай?
Жорғалығың бар екен,
Халқыңа қорғандығың әлдеқалай?
Заттығың бар екен, жарқыным,
Халқыңа қымбаттығың әлде қалай? – деген екен (Адамбаев, 1976: 99). Тәжірибелі сыншы жас бидің ақыл-қайраты барлығын жоққа шығармайды. Екінші жағынан соны қалай жұмсағанда халыққа пайдалы болатынын тіке бетіне айтады. Би қара қылды қақ жаратын әділ болу керектігін ескертеді. Жас бидің іс-әрекет, мінез-құлқына күдікпен қарайды, сын айтып кеңес береді. Халқыңды силап, көптің көңілін тап деген ойын салыстырмалы түрде жеткізеді.

Ер Жәнібектің нағашылары ұлы жүз сары үйсін Досымбек, Өмір деген бүкіл қазаққа белгілі батыр адамдар болыпты. Жәнібек ержете сол нағашыларын көріп, амандасып қайтуға іздеп келеді. Досымбек сыншы адам болғандықтан жиенін сынап байқайды:

Келісімді келбеті
Досымбекке ұнады.
Ер тұлғалы денесі,
Көргенді қайран қылады.
...Екеу болса бірі деп,
Бірі болса өзі деп,
Нағашысы сынады. (Ер Жәнібек, 2008: 73-74)

Жиенінің келісімді-келбеті, ер тұлғалы денесі, кесек бітіміне қарап батыр болады деп көңілі толады. Адамның да, малдың да (жылқының) кескініне көз салып адамның батыр-қорқағын, аттың жүйрік-шабанын ажырата білетін Досымбектің сыны дәл келеді. «Аңыз-әңгімелердегі сыншылар айтқан сында адамзат ақыл-ойының кемел жүйесі көрініс тапқан. Толыбай сыншының түрлі дерек көздерінде сақталған сыны халық әдебиет үлгілерінде сыншылар айтқан сынымен тетелес, негіздес» (Дәдебаев,

2018: 154). Бұған қарағанда сыншылар айтқан сөз халық әдебиетінің әр жанрында кездеседі. Сыншылар айтқан сөз сындарынан жақсы-жаманды айырып адамгершілік асыл қасиеттерге шақыру екенін байқауға болады.

Жоғарыдағы фольклорлық мәтіндер қазақ дәстүрлі мәдениетінде сыншылық өнердің тек жан-жануарды танумен шектелмей, адам болмысын бағалауға да бағытталған көпқырлы танымдық құбылыс болғанын көрсетеді. Аңыздар мен шешендік сөздерде сыншылар адамның сыртқы келбеті, іс-әрекеті, мінез-құлқы мен сөз саптауына қарап оның әлеуметтік мәртебесін, тектілігін, болашақтағы қоғамдық орнын дәл болжай алатын көреген тұлға ретінде бейнеленеді. «Аяз би», «Әйтеке би» туралы аңыздарда және шешендік сөз үлгілерінде сыншылық ақыл-парасаттың, тапқырлықтың және әлеуметтік бақылаудың құралы ретінде көрініс табады. Сонымен бірге сын айту дәстүрі халық әдебиетінде тәрбиелік қызмет атқарып, адамды әділдікке, парасаттылыққа, елге пайдалы болуға үндейтін моральдық-этикалық өлшем ретінде қалыптасқанын аңғартады. Осы тұрғыдан алғанда, сыншылық өнер қазақ фольклорында жеке қабілет ретінде ғана емес, қоғамдық құндылықтарды бағалайтын, адамгершілік нормаларды қалыптастыратын мәдени-әлеуметтік институт ретінде көрінеді.

Адамдардың жақсылығын мадақтау, жамандығын даттау өмірге дұрыс көзқарас қалыптастырудың бір шарты сияқты. Өйткені «жақсыдан – шарапат, жаманнан – кесапат» болатыны белгілі. Сондықтан жақсы адамдардың жақсылығын, жаман адамдардың жамандығын сынап баға берудің өзі адамдарды ізгілікке қарай бейімдеудің мақсатынан туса керек. Табансары би ордасына келген Жәнібекті сөзден қағады. Сонда Жәнібек:

Астыңа құла жорға ат мінгізсе,
Алты ай мініп арытпассың.
Жаныңа мың тал оқ салса,
Біреуін жауға дарытпассың.
Қарыны кебежедей кәлтиген сары неме
Сен де еліңе би болып жарытпассың, – деп мінін тура бетіне айтады (Ер Жәнібек, 2008: 279). Бұл да сынай айтылған сөз. Би өзіне қарата айтылған сынды мойындап «қамалға шабар бір ұл туған екен ғой» деп жас жігіттің батылдығы мен батырлығын байқап үлгерген.

Дүйсенбі сыншы малды сынасын, адамды сынасын оның берген бағалары қалт кетпей, дәл айтқанындай болатын көрінеді. Күндердің бір күнінде Қалдықан дейтін адам Дүйсенбіні үйіне шақырады. Бесікте жатқан баласы Қоңқайды қандай болады? – деп сынатыпты.

– Сенің балаң қутаяқ кедей болады екен, басыңнан бағың таяды екен, – дейді.

Сонда Қалдықан: «Сен мұны қайдан білдің?» – дейді. Сонда Дүйсенбі:

– Әне, балаң, қутаяқ, қутаяқ, – деп жылап жатыр. Мал бітпейді, ішсе тоймайды,

қутаяқтың өзі болады, – депті (Баймолла, 2000: 302). Көп ұзамай Қалдықанның малы жұтап, өзі өледі. Қоңқай сексен жасқа дейін жасайды. Аузы асқа, иіні киімге жарымай, кедейлікпен өмірі өтіпті. Дүйсенбінің айтқаны дәл келеді. Сыншы жылап жатқан баланың дауысына қарап-ақ, болашағын болжаған.

Бірде Жанымхан Дүйсенбіге атың бүкіл елге тараған сыншы болсаң мыналарды сынап берші, – дейді. Сонда Дүйсенбі: «айта беріңіз, төре деп бас ұрмаймын, шындығын жасырмаймын, күйім келгенше дәл айтамын», – депті. Сонда Жанымхан:

– Мына Мамырбек қандай адам болады?

– Алғашында әділ болар, жасы егделей келе жан-жағын жайпап тұрар, – депті.

Жанымхан ойлап отырып:

– Ана Көбен қандай адам?

– Көбен желді күн далаға жаққан от қой, өртемесе өшпейді. Екі жүзді алмас қылыш қой, қалай шапсаң да қияды, – дейді. Шынында Көбен өткір тілді, батыр азамат болады. Ел ішіндегі жақсы-жаман істердің көбі Көбеннің араласуымен бітетін көрінеді. «Көбен Тарбағатайдағы Қытай жерінің шекарасын сақтайтын, Қытай патшасының жарлығымен тағайындалған қорылдайлық мәнсабы бар, қолында қазақ, қалмақтан ұстаған қырық шерігі бар адам» (Түйтек, Сүлейменов, 2001: 163). Ал Дүйсенбінің батырды алмас қылышқа балауы өте орынды айтылған баға деп білуіміз керек. Сонымен бірге осы Көбенге Әділбек деген сыншы да алғаш көргенде: «Мынауың орта бойлы, кең иықты, қараторы, түсі жылы, өткір көзді, қалай қашсаң да құтқармайтын кекшіл бүркіттің қыранындай екен, Көбен болса болар», – депті (Түйтек, Сүлейменов, 2001: 151). Екі сыншының сөзі бірін-бірі толықтыра түседі. Дүйсенбі «екі жүзді алмас қылыш» десе, Әділбек «кекшіл бүркіттің қыранындай» екен деп тамсанады. Екеуі де Көбеннің алымды-алғыр екенін жақсы аңдай білген. Екі сыншының сыны да көңілге қонымды. Көбен ақылмен де, батырлығымен де халықтың қадірлі адамы бола білген.

– Өз ұлың Ділдебай қандай адам болады?

– Ділдебайды сұрап не қыласың. Кеудесі асыл, бөксесі жасық. Би болып ел алдына түспейді, бет алмайды, бет алса бетінен қайтпайды, – дейді.

– Демежан қандай адам?

– Алланың гауһары ғой, айналасына нұр шашып тұрады. Шөлдегенге сусын, аңсағанға туыс боламын деп тұратын жақсылықтың жары, жамандықтың жауы емес пе? – депті. Сыншының Демежанға берген бағасы барынша шынайы екені дау тудырмайды. Демежан – XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде Тарбағатайдағы дөртуіл елінің үкірдайы (мәнсап аты), өте ақылды, талапты, талантты, ел қамқоры болып жақсылықты жақтаған азамат. Бір кезде Тарбағатайдағы сібе-солаңдар қазақтардың құнарлы жерін тартып алып иемденіп кетеді. Демежан халықтың кеткен кегін жоқтап, жерін қайтарып алады. Өжет, өткір мінезді Демежан қазақтарға озбырлық жасаған сібе-солаңдардың басшысын жазалайды, әділдік орнатады. Түрлі айтыс-тартыстарда қазақтардың сөзін ұстайды. Сондықтан халыққа тез танылып, қытайша сауатты азаматтың абыройы арта түседі, көптің құрметіне бөленеді. Оның абырой-атағын көре алмаған қара ниет адамдар өтірік жала жауып, абақтыға қаматады. Тарбағатай билеушісі Мәтен амбымен (амбы – ұлық деген сөз) тіл біріктіріп, жазығы жоқ жанды тергеп-тектемей-ақ, 1907 жылы Шәуешек қаласында дарға асып өлтіріп жібереді. Халық наразы болады, бірақ, параға сатылған Мәтен көптің сөзіне құлақ аспайды. Алайда жазықсыз жанның обалы жібермейді. Көп ұзамай Мәтен ұйықтамайтын ауруға ұшырап «Демежан келіп қалды» деп өзін-өзі

жұлып, «жынданып» қайтыс болыпты. Осы тарихи шындық күні бүгінге дейін ел аузында айтылып келеді. Дүйсенбі сыншының «айналасына нұр шашып тұрады» деген бағасы дәл айтылған. Елін сүйген ер Демежан, әділдігі жоқ тар заманның бейкүнә құрбаны болады. Бірақ жақсы адамның өзі өлгенмен, аты өлген жоқ. Демежан жайында қанша аңыз-әңгіме, өлең-жыр туды. Роман жазылды. Халқым деген азаматқа асыл сөзден асқақ ескерткіш қойылды. Демежанның жақсылығын, әділдігін көрген, білген сыншының ақ ниетінен туған әділ сөзі деп білген жөн.

– Мәми қандай адам? – деген сауалға – тілі балға, тісі төс, ерні қысқаш, тентектің мінін кескен қайшы емес пе? – депті. «Тентектің мінін кескен қайшы» деп отырған Мәми де белгілі, беделді адам. Әрі елге билік айтқан атақты төрт бидің бірі – Жұртбайдың баласы. Кезінде Ақыт ақын «Заманаң толғайын» атты толғауында:

Жұртбайдай болып жамағат,
Кім әділдік қылады.
Ғаділ болса Мәми би,

Елін ұстап тұрады (Үлімжіұлы, 1994: 4) – деп әкелі-бабалы екеуіне дұрыс баға береді. Өйткені Жұртбай мен Мәмидің іс-әрекеті көптің көңілінен шыққан. Сондықтан Дүйсенбі сыншы олардың әділдігіне жоғары баға берген.

Бұл мәтіндер қазақ фольклорында сыншылық өнердің адамның жеке қасиеттерін, мінез-құлқын және болашақтағы әлеуметтік орнын бағалауға бағытталған маңызды танымдық дәстүр болғанын көрсетеді. Аңыздар мен тарихи әңгімелерде сыншылар адамның сыртқы келбеті, сөзі, іс-әрекеті, тіпті дауыс ырғағы сияқты белгілеріне қарап оның болмысын, тағдырын және қоғамдағы орнын болжай алатын көреген тұлға ретінде сипатталады. Мұндай сындар тек жеке адамның қасиетін анықтау үшін ғана емес, сонымен бірге қоғамда жақсы мен жаманды айырып, әділдік пен адамгершілік құндылықтарды дәріптеу мақсатында айтылған. Дүйсенбі сыншы туралы әңгімелерде оның адамдардың болашағын дәл болжауы, батырлар мен билердің тұлғасын метафоралық бейнелер арқылы бағалауы сыншылық өнердің халықтық тәжірибеге негізделген терең әлеуметтік-психологиялық таным екенін аңғартады. Сонымен қатар бұл мәтіндер сыншылық сөздердің фольклорда тәрбиелік, моральдық және қоғамдық реттеуші қызмет атқарғанын, халық арасында беделді тұлғалардың іс-әрекетіне әділ баға берудің маңызды құралы болғанын дәлелдейді.

Қалқабай дейтін адам әрі шешен, әрі сыншы екен. Бірде Қалқабай бастаған бір топ адам Мамырбектің үйіне келеді. Мамырбек оған мына адамдарды таныстыр дейді. Сонда Қалқабай:

– Ана отырған сыбызғышы Ақымжан, ұрын келген күйеудей, қыздан туған жиендей. Елдің еркесі, жын-шайтанның серкесі, әр ауылға қонады, інжу-маржан болады, шайтанға іші толады. Ана отырған Тұмар, түбі түскен шелектей, бие сауатын көнектей, жолбарыстан жолдасы бар, жыланнан қамшысы бар, арыстаннан сырласы бар депті. Бергі отырған елубасы Өрісбай, сөзіне қарасаң тортасын айырған сарымай секілді, түріне қарасаң күздегі жабағы тай секілді, қол ішіне келсе айырылмайды, сыртынан келсе қайырылмайды. Ана отырған Жекібай, төресі беріп, елі көнсе ілгілай (мансап аты) болмақшы, бермесең әуре болмай қоймақшы... алған шығыны төленсе, алдыңнан жол бермейді, ханы қайыр қылмаса, қарасы бұған не дейді? Ана отырған

Шәбжі, алтыннан жиған дәні бар, қосқа қонған сұңқардай, атқа қонса тұлпардай, елі ұстаса мықты болмақшы, елі ұстамаса түсінде ұйқысынан бұзылмақшы емес... Мына отырған Құжыртай, оң жағына айналса бұлттан шыққан күн сияқты, сол жағына айналса өңменіңнен түскен жай сияқты, – деп тоқтайды. Өзіңді таныстыр дегенде:

– Тақсыр, мені неге жорамалдайсың, жүрісім тышқанның ізіндей, тілім етікшінің бізіндей, тайды басына ұрса, ат болғанда топқа кірмейді. Басшылық дұрыс болмаса ел дұрыс басқарылмайды. Басшысы қатаған болса, елі қашаған болады. Бастық ағып жатқан бұлақ болса, елі көк жайсаң құрақ болады. Ел-жұртын құрметтемейтін басшы қашанда құлап қалады, – деп сөзін аяқтайды (Баймолла, 2000: 289).

Қалқабай әр адамның іс-ірекетін де, мінез-құлқын да қамтып сөйлеген. Мәселен, сыбызғышы Ақымжанның сыбызғы тартып ел аралайтын әрекетін құптай қоймаған. Тұмардың айбаты да, қайраты да бар адам екенін ескертеді. Өрісбайдың өзінің амал-айласы бар аңғарлы адам екенін білдірсе, Жекібай іреті келсе ілгідай (мансап аты) болуды ойлайды, елі қаламаса әуре болғысы келмейді. Ал Құжыртайдың бірде шөл, бірде көл екі беткейлігі меңзеледі. Сыншы талғампаздық танытып бәріне лайықты сипаттама береді. Өзі туралы айтқанда басшыға өткір талап қойып, қатал болмауды құлаққағыс етеді. Халыққа қамқор болмайтын басшының «құлап қалатынын» кесіп айтады. Сыншының білім-білігі мол, әр адамның азаматтық тұлғасын нақты білгірлікпен аша білген. Олардың кісілігі мен пенделігін бірдей қамтып пайымдайды. Шын мен сынды тоғыстыра бағалауға ден қояды.

Қалқабай сыншы туралы әңгіме қазақ фольклорындағы сыншылық өнердің шешендік дәстүрмен тығыз байланыста дамығанын көрсетеді. Мәтінде сыншы әр адамның мінез-құлқын, қоғамдық орнын, жеке қасиеттерін бейнелі теңеулер мен астарлы сипаттамалар арқылы дәл бағалайды. Бұл үлгіде сыншылық тек жеке адамды сипаттау құралы емес, сонымен бірге қоғамдағы моральдық өлшемдерді айқындайтын әлеуметтік пікір білдіру тәсілі ретінде көрінеді. Қалқабайдың айтқан сипаттамалары адамдардың мінезіндегі жақсы мен жаманды саралап, олардың қоғамдық жауапкершілігін көрсетуге бағытталған. Сонымен қатар оның басшылық туралы айтқан ойлары сыншылық сөздердің тәрбиелік және қоғамдық реттеуші қызмет атқарғанын аңғартады. Осы тұрғыдан алғанда, Қалқабай бейнесі қазақ фольклорында сыншылық өнердің шешендік, танымдық және әлеуметтік функцияларын біріктірген мәдени құбылыс екенін дәлелдейді.

4. Зерттеу нәтижесі

Жүргізілген зерттеу барысында қазақ фольклорындағы сыншылық өнер – көпқырлы, жүйелі және терең танымдық құбылыс. Біріншіден, сыншылық өнер қазақ халқының көшпелі өмір салтымен, мал шаруашылығы мен аңшылық кәсібімен тікелей байланысты қалыптасып, халықтың ұзақ жылдар бойы жинақтаған тәжірибесіне негізделген. Сыншылар жүйрік аттың, қыран құстың, жан-жануардың сыртқы пішіні мен ішкі болмысын бір қарағанда ажыратып, олардың болашақ мүмкіндігін дәл болжай алған.

Екіншіден, зерттеу барысында сыншылық өнердің тек кәсіби (атбегілік, құсбегілік) сипатпен шектелмей, әлеуметтік және рухани қызмет атқарғаны айқындалды. Сыншылар адам болмысын, мінез-құлқын, ақыл-парасатын, болашақтағы қоғамдық

орнын бағалап, халықты адамгершілікке, әділдікке, парасаттылыққа тәрбиелеуге ықпал еткен. Адамға қатысты айтылған сындар көбіне шешендік сөздер мен аңыз-әңгімелерде көрініс тауып, тәрбиелік мәнге ие болған.

Үшіншіден, сыншылық сөздер фольклорлық жанрлардың біразында кездеседі. Зерттеу материалдары сындардың мазмұны мен құрылымы жағынан шешендік сөздерге, арнау өлеңдерге жақын екенін көрсетті. Бұл сыншылық өнердің эстетикалық талғамды қалыптастыруға, халықтың ой-өрісін кеңейтуге қызмет ететінін аңғартады.

Төртіншіден, сыншылардың қоғамдағы әлеуметтік мәртебесі жоғары болған. Халық олардың білімі мен көрегендігіне сеніп, айтқан бағасын ақиқат деп қабылдаған. Толыбай, Жалайыр Шора, Төлебай, Дүйсенбі, Қалқабай, Бұғыбай сияқты сыншылардың бейнесі халық жадында әділдік пен даналықтың үлгісі ретінде сақталған.

Сыншылық тек кәсіби немесе танымдық қабілеттер ретінде қарастырылып қана қоймай, сонымен қатар халық дүниетанымын қалыптастыру, әлеуметтік нормаларды реттеу, тәрбиелік және эстетикалық қызмет атқару сияқты маңызды функцияларды іске асырады. Сондай-ақ, сыншылық өнердің фольклорлық жанрлармен (аңыз, шешендік сөз, арнау өлең) байланысы арқылы мәдени кодты сақтау және халықтық тәжірибені ұрпаққа жеткізу рөлін атқаратыны айқын. Осы тұрғыдан алғанда, сыншылық өнер жеке фактілер жиынтығы емес, қазақ фольклорындағы орыны да айрықша маңызды.

5. Қорытынды

Қорытындылай келгенде, сыншылық өнердің қазақ рухани мәдениетінде маңызды орын алатын, халықтық таным мен әлеуметтік ойды тоғыстырған кемел өнер екені дәлелденді. Әуелі сыншылық өнер қазақ қоғамында ерекше танымдық және практикалық функцияны атқарғанын айта кету маңызды. Ол қазақ халқының көшпелі өмір салтымен, мал шаруашылығы және аңшылық дәстүрімен тығыз байланыста қалыптасқан. Халықтың күнделікті тұрмысында жылқы мен қыран құстың түр-тұлғасын, мінез-құлқын және әлеуетін бағалай білу аса маңызды болғандықтан, сыншылар осындай қабілеттерді дамытуға мүмкіндік алған. Сондықтан сыншылар қоғамда тек қарапайым бапкер немесе аңшы ретінде емес, білімді, көреген, ақылды тұлға ретінде танылған.

Сыншылық өнер тек кәсіби салада шектелмей, қоғамдық және тәрбиелік мәнге ие болған. Сыншылар адамдардың мінез-құлқын, қасиетін, әлеуетін бағалап, халықты әділдікке, парасаттылыққа, адамгершілікке тәрбиелеуге ықпал еткен. Фольклордағы Толыбай, Жалайыр Шора, Дүйсенбі, Төлебай, Қалқабай, Бұғыбай сияқты сыншылардың бейнелері халық жадында әділдік пен даналықтың үлгісі ретінде сақталған. Олар әрдайым дұрыс пайым, нақты сын арқылы қоғамдағы адамдардың сапасын анықтап, жақсы мен жаманды айыра білген. Бұл сыншылық қызмет әсіресе билер мен беделді адамдардың шешімдеріне де әсер еткенін көрсетеді.

Сыншылық сөздердің фольклорлық жанрлармен байланысы оның эстетикалық және мәдени рөлін дәлелдейді. Аңыз-әңгімелерде, шешендік сөздерде сыншылардың айтқан сыны халықтың ой-өрісін кеңейтіп, эстетикалық талғамын қалыптастыруға ықпал еткен.

Жинақтай келгенде сыншылық өнер – қазақ рухани мәдениетінде маңызды, көпқырлы феномен. Ол халық тәжірибесінің, интеллектуалды танымының, эстетикалық талғамының, әлеуметтік тәрбие мен адамгершілік принциптердің бірлігін көрсетеді. Бұл өнер тек өткеннің мәдени мұрасы ретінде ғана емес, сонымен бірге ұлттық таным мен тәрбиелік дәстүрдің негізін көрсететін құнды қазына ретінде қарастырылады. Қорыта айтқанда, сыншылық өнер – қазақ халқының рухани мәдениетінде өмірді терең танып-білуге, шынайылық пен дәлдікке негізделген, халықтық танымның кемел деңгейін көрсететін маңызды мәдени феномен деген тұжырым жасаймыз.

Әдебиеттер:

1. Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 161 б.

2. Айтмұратова З. Фольклор тарихы мен теориясы дүниетанымның бір түрі ретінде // American Journal OfSocial Sciences And Humanity Research. Vol.05 Issue 02. 2025. https://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume05Issue02-24

3. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975. – 418 б.

4. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.85. Тарихи аңыздар. – Астана: Фолиант, 2012. – 416 б.

5. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.86. Тарихи аңыздар. – Астана: Фолиант, 2012. – 448 б.

6. Бабалықов Ж., Тұрдыбаев А. Қырандар. – Алматы: Қайнар, 1983. – 176 б.

7. Баймолла М. Тарбағатай арпалыстары. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 2000.

8. Дәдебаев Ж. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 346 б.

9. Ер Жәнібек. Құрастырған: Ж.Шәкенұлы. – Алматы, 2008. – 320 б.

10. Жарылғапов Ж.Ж., Бахбергенова Г.А. Қазақ поэзиясындағы орнитологиялық образдар генезисі // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – №1 (117). – 124-135-бб. https://doi.org/10.31489/2025Ph1/124-135

11. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Т.8. – Алматы, 2006. – 704 б.

12. Мыңжани Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1987. – 687 б.

13. Монгуш Ш. В., Куулар Е. М. Тувинский фольклор и литература о промысловой охоте тувинцев // Новые исследования Тувы. 2025. № 3. С. 55-68. DOI: https://doi.org/10.25178/nit.2025.3.4

14. Тоқтабай А. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіндегі жылқы феномені // Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясының автореферат. – Алматы, 2010. – 46 б.

15. Түйтек А., Сүлейменов Қ. Қилы заман іздері. – Күйтің, 2001. – 400 б.

16. Сарсенбаева Ж.Б., Саметова Ж. Бейсенбай Сүлейменов шығармаларындағы жаһандық мәселелер // «Керуен» ғылыми журналы No4, 77-том, 2022. 163-177-бб. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-13

17. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: Ғылым, 1974. – 285 б.

References:

1. Adambaev, B. (1976). Folk wisdom. Almaty: Mektep. – 161 p. (in Kaz)

2. Aitmuratova Z. The history and theory of folklore as a form of worldview // American Journal OfSocial Sciences And Humanity Research. Vol.05 Issue 02. 2025. httpфs://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume05Issue02-24 (in English).

3. Al-Farabi. (1975). Social and ethical treatises. Almaty: Gylym. – 418 p. (in Kaz)

4. Babalar Sozi (2012) (Words of the Ancestors). 100-volume series. Vol. 85. Historical Legends. Astana: Foliant. 416 p. (in Kaz)

5. Babalar Sozi (2012) (Words of the Ancestors). 100-volume series. Vol. 86. Historical Legends. Astana: Foliant. – 448 p. (in Kaz)

6. Babalykhov, Z., & Turdybayev, A. (1983). Kyrans. Almaty: Qainar. – 176 p. (in Kaz)

7. Baymolla, M. (2000). Tarbagatai Conflicts. Ürümqi: Xinjiang People's Publishing House. (in Kaz)

8. Dadebaev, Zh. (2018). A virtuous life. Almaty: Kazakh University. – 346 p. (in Kaz)

9. Er Zhanibek. (2008). Compiled by Zh. Shakenuly. Almaty. – 320 p. (in Kaz)

10. Zharlygapov, Zh.Z., & Bakhbergenova, G.A. (2025). Genesis of ornithological images in Kazakh poetry. Bulletin of Karaganda University. Philology Series, (1), pp.124–135. https://doi.org/10.31489/2025Ph1/124-135 (in Kaz)

11. Kazakhstan. National Encyclopedia, Vol. 8. (2006). Almaty. – 704 p. (in Kaz)

12. Mynzhani, N. (1987). A brief history of the Kazakhs. Ürümqi: Xinjiang People's Publishing House. – 687 p. (in Kaz)

13. Mongush Sh. V. and Kuular E. M. Tuvan folklore and literature about commercial hunting of Tuvans. New Research of Tuva, 2025, no. 3, pp. 55-68. (In Russ.). DOI: https://doi.org/10.25178/nit.2025.3.4

14. Toktabay, A. (2010). The horse phenomenon in the traditional culture of the Kazakh people [Doctoral dissertation abstract]. Almaty. – 46 p. (in Kaz)

15. Tuytek, A., & Suleimenov, K. (2001). Traces of difficult times. Kuityn. – 400 p. (in Kaz)

16. Sarsenbayeva, Zh.B., & Sametova, Zh. (2022). Global issues in the works of Beisenbai Suleimenov. Keruen Scientific Journal, 77(4), pp. 163–177. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-13 (in Kaz)

17. Uakhatov, B. (1974). Kazakh folk poems. Almaty: Gylym. – 285 p. (in Kaz)

ҒТАМР 17.01.39 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-05

Г.Ж. Орда[1*], Ф. Бозкурт[2]
[1]М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан,
[2]Анадолы университеті, Түркия
E-mail: [1]orda_68@mail.ru, [2]ferdib@anadolu.edu.tr
ORCID: [1]0000-0001-5930-3784, [2]0000-0002-2209-8673

ДЕТЕКТИВ ӘҢГІМЕЛЕРДЕГІ ӨМІР ШЫНДЫҒЫН БЕЙНЕЛЕУДЕГІ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР*

Аңдатпа. Мақалада А.Зейінқызының «Тек пен шек», Ж.Кемелжанның «Қанды сүттің дәмі», С.Молдажановтың «Сырға», А.Қожмамбетованың «Жұмбақ өлім», Қ.Нұрданбектің «Жөргем», Ә.Жұмақанның «Қалың тұман арасында» детективті әңгімелері зерттеу нысанына алынды. Жазушылар аталған шығармаларында жанр табиғатына сай жұмбақ қылмыстарды ашуда жұмбақ мотивін әдебиеттегі дәстүр сабақтастығы ретінде пайдаланған. Сонымен бірге көркем шығарма арқылы оқырманды тәрбиелеуді жадында ұстай отырып, қылмыскерлердің жасырын қылмыстарын заң алдында әшкерелеп әділ үкім шығарған. Құпия қылмысты ашудағы тергеушілердің ақыл-ой логикасы, біліктілігі нанымды бейнеленген. Жазушылар жұмбақ жағдайда жасалған қылмысты ашуда «жүйкемен ойнау», «оқырманмен ойнау», «оқырманды адастыру», «жалған іздер» әдістерін тиімді пайдаланған. Әңгімелерге өмірден алынған оқиғалар арқау болып, біздің қоғамдағы қылмыс әлемі әшкереленген. Біздің қоғамдағы «кішкентай адамдардың» тағдыр-тауқыметі XXI ғасырдың өзекті мәселесі ретінде көтерілген. Жанр табиғатына сай аталған әңгімелердегі жұмбақ жағдайда жасалған қылмыстар әділ де білікті, іскер де төзімді тергеушілер мен криминалистердің ісімен әшкереленген. Жауыздық пен қанішерліктің, аярлық пен екіжүзділіктің жүзеге аспайтыны нақты оқиғалар аясында талданған. Жазушылардың негізгі жетісті детектив жанрының талаптарын орындай отырып, ұлттық әдебиетті жаңа тақырыптармен, жаңа оқиғалармен, жаңа кейіпкерлермен толықтыруы.

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2025-2027 жылдарға арналған AP26101121 «Қазақ детективі: тарихы, формалары, функциялары» ғылыми-зерттеу жобасының қаржыландыруы негізінде жарияланды.

Кілт сөздер: әңгіме, оқиға, детектив, қылмыс, жұмбақ мотиві, жұмбақты шешу, айғақ.

G.Zh. Orda[1*], F. Bozkurt[2]
[1]Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov, Almaty, Kazakhstan
[2]Anadolu University, Turkey
E-mail: [1]orda_68@mail.ru , [2]ferdib@anadolu.edu.tr,
ORCID: [1]0000-0001-5930-3784, [2]0000-0002-2209-8673

ARTISTIC EXPLORATIONS IN THE REPRESENTATION OF LIFE REALITY IN DETECTIVE STORIES

Abstract. In the article, the detective story “Only and the limit” by A. is considered as an object of research. Zeynkizy, “Kandy suktyn dami” Zh.Kemeljana, “Syrga” S.Moldajanova, “Zhumbak umul” A.Kozhmambetovoi, “Jorghem” K.Nurdanbeka, “Kalyn Tuman Arba” A.Weekend. In these works, the author used the motive of

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Г.Ж. Орда, Ф.Бозкурт. Детектив әңгімелердегі өмір шындығын бейнелеудегі көркемдік ізденістер // "Керуен". - 2026. №1, (90-том). - Б. 69-80. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-05.

the detective as a continuation of the literary tradition of solving mysterious crimes in accordance with the nature of the genre. At the same time, taking into account the education of the reader through fiction, they exposed the hidden crimes of criminals before the law and passed a fair sentence. Convincingly depicted the logic of thinking and skills of investigators in solving secret crimes. The authors effectively used techniques such as “playing with nerves,” “playing with the reader,” “misleading the reader,” and “false leads” to solve crimes committed under mysterious circumstances. The stories are based on real events, exposing the criminal underworld in our society. The fate of “ordinary people” in our society is raised as a pressing issue of the 21st century. In keeping with the nature of the genre, crimes committed under mysterious circumstances in these stories are solved thanks to the work of honest, skilled, resourceful, and patient investigators and forensic experts. The impossibility of cruelty and murder, brutality and hypocrisy, is analyzed in the context of real events. The authors’ main achievement is fulfilling the requirements of the detective genre and enriching national literature with new themes, new events, and new characters.

Acknowledgments: The article was published with the financial support of the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of the research project No. AR26101121 “Kazakh detective: history, forms, functions” for 2025-2027.

Keywords: story, plot, detective, crime, mystery motive, mystery solution, clues.

Г.Ж. Орда[1*], Ф. Бозкурт[2]

[1]Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан,
[2]Анадолийский университет, Турция
E-mail: [1]orda_68@mail.ru, [2]ferdib@anadolu.edu.tr
ORCID: [1]0000-0001-5930-3784, [2]0000-0002-2209-8673

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПОИСКИ В ИЗОБРАЖЕНИИ ЖИЗНЕННОЙ РЕАЛЬНОСТИ В ДЕТЕКТИВНЫХ РАССКАЗАХ

Аннотация. В статье в качестве объекта исследования рассматриваются детективные рассказы «Тек пен шек» А.Зейнкизы, «Канды суктын дами» Ж.Кемельжана, «Сырга» С.Молдаджанова, «Жумбак умул» А.Кожмамбетовой, «Жоргем» К.Нурданбека, «Калын туман арба» А.Жумакана. В этих произведениях авторы использовали мотив детектива как продолжение литературной традиции раскрытия таинственных преступлений в соответствии с природой жанра. При этом, учитывая воспитание читателя посредством художественной литературы, они разоблачали скрытые преступления преступников перед законом и выносили справедливый приговор. Убедительно изображены логика мышления и навыки следователей в раскрытии тайных преступлений. Авторы эффективно использовали методы «игры на нервах», «игры с читателем», «введения читателя в заблуждение», «ложных следов» для раскрытия преступлений, совершенных при загадочных обстоятельствах. Рассказы основаны на реальных событиях, разоблачая криминальный мир в нашем обществе. Судьба «простых людей» в нашем обществе поднимается как актуальная проблема XXI века. В соответствии с природой жанра, преступления, совершенные при загадочных обстоятельствах в этих рассказах, раскрываются благодаря работе честных, квалифицированных, находчивых и терпеливых следователей и криминалистов. Невозможность жестокости и убийства, жестокости и лицемерия анализируется в контексте реальных событий. Главное достижение авторов — это выполнение требований детективного жанра и обогащение национальной литературы новыми темами, новыми событиями и новыми персонажами.

Благодарности: Статья опубликована при финансовой поддержке Научного комитета Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках научно-исследовательского проекта AP26101121 «Казахский детектив: история, формы, функции» на 2025-2027 годы.

Ключевые слова: рассказ, сюжет, детектив, преступление, мотив тайны, разгадка тайны, улики.

1. Кіріспе

Әлем әдебиетінде қалыптасқан детектив жанры қазіргі қазақ әдебиеітінде де қарқынды дамуда. Қазақ детективінің негізін салушы К.Тоқаев шығармаларында көбіне қылмыс отанға опасыздық жасағандар мен ұрлық-қарлық төңірегіндегі оқиғалармен өрбитін. XXI ғасырдағы адамзат баласының өмір сүру дәстүріне қарай қылмыстың да түрі көбеюде. Әдебиет – өмірдің көркем шежіресі болса, қазақ жазушылары өздері өмір сүрген қоғам шындығын әдебиетке алып келуде. Қоғам өмірінде алаңдатушылық туғызып отырған қылмыстар қазақ әдебиетінен де орын алуда. 2018 жылдан бері «Заң» Медиа-корпорациясы» ЖШС республикалық детектив шығармалар байқауын тұрақты ұйымдастыруының арқасында детектив жанрына қызығушылық білдіретін қаламгерлер саны жыл санап өсіп келеді. 2019 жылы Алматы қалалық сотының 50 жылдығы мен «Заң» Медиа-корпорациясы» ЖШС-на қарасты «Заң газеті» мен «Юридическая газета» басылымдарының 25 жылдық мерейтойына орай екінші детективтік шығармалар байқауы өтті. Жазушы Кемел Тоқаев атындағы жүлдені алматылық Аяла Зейінқызының «Тек пен шек», бірінші орынды Жарас Кемелжанның «Қанды сүттің дәмі», екінші орынды Сансызбай Молдажановтың «Сырға», үшінші орынды Айда Қожмамбетованың «Жұмбақ өлім», Қалмұрат Дәулетбаевтың «Ғажайып бестік» атты шытырманға толы шығармалары иеленді. Әсем Жұмақанның «Қалың тұман арасында», Райхан Ратованың «Пиғылы бұзық «Періште», Қуаныш Нұрданбектің «Жөргем» шығармалары ынталандыру сыйлықтарын иеленді. Бұл шығармаларға қазіргі таңдағы ел өміріндегі қылмыстар арқау болған. Жазушылар жұмбақ қылмыстардың жасалуымен, елді алаңдатқан қылмыстардың дер шағында ашылуымен криминалистердің еңбектерін шынайы бейнелеуге ден қойған.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеуде ауыз әдебиеті үлгілерінен жалғасып келе жатқан жұмбақ мотивінің қазіргі әдебиеттегі жалғасы әдебиеттегі дәстүр сабақтастығы ретінде қаралды. Детектив әңгімелерді әдеби-теориялық, тарихи-әлеуметтік, поэтикалық тұрғыда зерттеуде топтау, жүйелеу, талдау әдістері қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Детектив жанрының өзге елдердің әдебиетіндегі атауына көңіл аударатын болсақ, әлем әдебиетінің барлығында детектив жанры бірізді аталғанмен, түрік әдебиетінде «полиция әдебиеті» деп атау қалыптасқаны байқалады. Тақырыпты зерттеуде әдебиеттің тәрбиелік қызметі туралы Ш.Ахметовтің, көркем әдебиеттегі жаңа кейіпкер туралы С.Қирабаевтың, көркем әдебиеттің ел өміріндегі қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді көтеретіні туралы Ш.Елеукеновтің, әлем әдебиетінде қалыптасқан классикалық үлгінің ұлттық әдебиетттегі жалғасы туралы Б.Майтановтың пікірлерін басшылыққа алдық. Отандық әдебиеттанушы ғалымдармен бірге орыс әдебиеттанушысы Н.Ю.Георгиновaның детектив жанрының танымал болу себептері, В.Баранованың детектив шығармалардағы тергеушінің тергеу әдісі, өзбек ғалымы Р.Раджапованың детектив шығармалардың негізгі ерекшеліктері туралы пікірлеріне сүйендік.

Детектив жанры қазіргі қазақ әдебиетінде ерекше қарқынмен дамып жатқандықтан, ол шығармалар әдебиеттану ғылымында да зерттеу нысанына алынуда. Жанрдың тыңғылықты зерттеліп жүргенін А.Жунусованың диссертациялық зерттеуінен, ғалымдардың жекелеген ғылыми мақалаларынан көруге болады. А.Жунусова қазақ әдебиетіндегі детектив жанырының қалыптасуы мен дамуын әлем әдебиеті мен К.Тоқаев шығармаларын салыстыра зерттеумен дәлелдеуде (Zhunussova, 2023: 13-22). Г.Орда жазушы С.Олжабайдың «қыз жылаған түн» детективті повесінің көркемдік ерекшеліктерін қарастырса, Э.Мансурова қазақ және тува әдебиеті мәтіндеріндегі эмоциялардың ерекшелігін салыстыра зерттеді (Мансурова, 2025: 82-92),

3. Талқылануы

Аяла Зейінқызының «Тек пен шек» әңгімесінің оқиғасы Алматыдағы үш пәтерін жалға беретін Бекнұрдың жалға берген пәтеріндегі құпия қылмыстан басталады.

Оқиға: «Адам таныса, бүгінгі қонағы – ісссапармен келген дөкейдің бірі. Алайда, пұшық мұрнының үстіне қонжия қоймаған көзілдірігін әлсін-әлсін сұқ саусағымен көтерген жігіт ағасы, неге екенін, аса жақсы пікір қалдыра қоймады. «Кім болса, ол болсын! Маған ақшасын берсе болды емес пе?», – деп белгісіз кейіпкердің пәтер жалдауынан басталады (Шытырман, 2022: 109).

Жедел жәрдем келгенше денесі суып қалған марқұмның қалтасындағы құжат бойынша Алматыдағы әшекейлер жасайтын компанияның басшысы – Оңалбай Демесінов болып шықты. Сот-медициналық сараптаманың қорытындысы марқұмның қанында көп мөлшерде калий цианидтің болғанын анықтағанда қаса қана өлтірілгені анықталды. Құпия қылмысты анықтау үшін тексеру жүргізген тергеуші Бақыт Жексенұлының үйге қарсы беттегі дүкеннің бейнетаспасын көруі – оның қырағылығы болса, бейнетаспадағы жан-жағына алақтаған жігіт – қолға іліккен алғашқы айғақ. Қазақ ұлттық университетінің Заң факультетінде оқитын, отбасылы Медеу Ержанов қылмысты сөзге көлмей мойындағанмен, сөздерінің қиыспауы күмән туғызады.

Өзбек ғалымы Р.Раджапованың детектив шығармалар туралы: «…классический детектив начинается с описания преступления и заканчивается разоблачением преступника, а также раскрытием всего процесса расследования, выявлением причинно-следственных связей, обнаруженных героем-сыщиком», – деген пікіріне сүйенетін болсақ (Раджапова, 2025: 621-622), бұл оқиғадағы қылмыс та қылмыскердің әшкереленуімен аяқталған. Жазушы «жалған іздер», «оқырманды адастыру» әдістерін қолдану арқылы оқырманды шатастырады. Тергеушінің еңбекқорлығының арқасында «жалған іздер» ашылып, қылмыскер табылады. Сот процесінде таспаны қайта айналдырғанда анасының Медеудің жанындағы қызды тануы – қылмыстың күтпеген адамға ауысуы.

Оқиғаның шешімі – Әсемнің марқұмның тамағына уды қасақана қосқанын мойындауы. Демесіновтің қол астында қызмет істейтін Әсем арын таптап, өз дегенін жүргізген басшыдан құтылуды көздегенде, оның есіне алғаш түскені – алтын мен күмісті тазалайтын цианид қышқылы болатын. Марқұмның сүйіктісінің қолынан өлуі – қыздың арын таптаған еркектен кек алуы.

Қарындасын жазадан құтқаруды ойлаған Медеу бар кінәны өз мойнына алғанмен, оны дәлелдейтін айғақ жеткіліксіз еді. Оқиғаның қорытындысы – анасының: «Тектінің тұяғы... Әкеңнің аруағы риза болатын болды. Қарындасым деп шырылдаған жүрегіңнен сенің! – деп еміренуі» (Шытырман, 2022: 122).

Автор ары тапталып, басшысының ермегіне айналған жас қыздың одан кек алу үшін адам өлтіруге барғанын кездейсоқтық етіп көрсеткенмен, адам өлімі болған жерде қылмыскерге міндетті түрде Үкім шығатыны белгілі. Заң факультетінде оқитын Медеу қарындасын қаншама қорғаштағанмен ақиқат ашылды, қылмыскер табылды. «Қолмен істегенді мойынмен көтеру» – өмір заңы.

Жарас Кемелжанның «Қанды сүттің дәмі» психологиялық детективіне де өмірден алынған оқиға негіз болған. Оқиға Коляның алғашқы адамды өлтіріп, оны малша жіліктеп \ жатқанынан басталған:

«Бұл Коляның адам сойған ең алғашқы түні. Одан бері қанша апта, қанша ай өтті? Қаншама бейкүнә жанның қабырғасын қақ айырып, омыртқасын үзіп, жұлынын жұлып алды? Есінде жоқ. Ойласа, санынан жаңылады...» (Шытырман, 2022: 131).

Негізгі оқиға шегініс арқылы өрбіп Коляның өмірге келген сәтіне ораламыз. Өскеменде туған Қалыштың азан шақырып қойған аты ұмытылып Коля аталып кетуі өмірде жиі кездесетін құбылыс болғанмен, оның тағдыры ешкімге ұқсамайтын. Жазушы шегініс жасап кейіпкердің өмірінен хабар береді. Бір жасында анасын өз пәтерінде маскүнемдер пышақтап өлтіріп кеткенде анасының құшағында қалған баланы екі күннен кейін көршілері тауып алғанда, сәбидің езуінде қатқан қанды көбік болыпты.

Анасынан ерте айрылып, ана мейіріне қанбаған баланың әйел адамдардың кеудесіне басын тығатыны кішкентай кезінде қалыпты көрінгенмен, есейе келе ерсі бола бастағаны нақты оқиғалармен нанымды бейнеленген. Өскеменнен Алматыға келіп, бір зауытта күзетші болып жүрген ол «Саяхаттан» автобусқа отырып, Талғар жақтағы иесіз саяжайлардың біріне кететін. Автобустағы нөпір халықтың ішінен алпыс екі тамырын иіткен жұпар иісті келіншектің қасына жетті.

«Танауына талып жеткен хош иістің иесін тапты. Ақсары, жүзінен нұры төгілген уыздай жас келіншек екен. Жақындап келіп, тұмсығын әлгі келіншектің шашына тықты. Адам көп болған соң ба, анау да қарсылық танытпай, жылы жымиып үнсіз тұра берген. Қалыш та дәл солай қанша уақыт тұрғанын білмейді. Бір кезде сары келіншек орнынан қозғалып, есікке қарай бететген де ған есін жиып алды. Қай жерге жеткенін түсініп жатқан жоқ. Әлгі хош иістің соңынан ерді. Көліктен түскенде байқады, өзінің үй жағына жақын маң екен...» (Шытырман, 2022: 133).

Салтанатпен кездесіп өзі иемденіп жүргенде бір еркектің қасынан көріп оны саяжайға сүйреп алып келуі, ашу үстінде тұншықтырып өлтіргені, қос анарын ашып жіберіп, еміреніп тұрып бас қоюынан кейіпкердің бойындағы әйел затына деген ынтық сезім байқалады. Көзін ашқанда Салтошының денесі мұздай болып сіресіп қалғанын көріп балаша өкіргені есінде. Мүрде иістенгенше келіншектің қос анарына күнде бас қойып үйренген оның жұпар иіске деген құмарлығы осылайша арта түсті.

Қыс өтіп, күн жылынғанда тұрғындар күлімсі иіс шығатын саяжайға арызданғанда, әкімшілік қызметкерлері қол-аяғы бөлшектелген адам мүрделерінен жертөленің есігі жабылмай қалғанын көреді. Қанды қолды ұстау үшін күзет қойылуы – қылмыскердің ұстаудағы алғашқы қадам.

Араға апта салып, елең-алаң шақта қолқаны алатын иістен жиіркенген әйелді көтере жөнелген ол құрыққа түсті. Сотта Коля жұпар иіске құмарлығын, соның

жолында неге болса да даяр екенін айтып ақталып бақты. Тергеушіден кейін сөйлеген психолог қыздың қорытындысы мынадай еді:

«Қалыш Батырбекұлы сәби күнінде ана мейіріміне, шешесінің ақ уызына қанбаған. Анасын маскүнемдер өлтіргенде, шешесінің өлі тәнін қан шыққанша емген. Содан адам бойында қанды сүтке, жұпар иіске деген құштарлық қалып қойған. Қалыш сол жұпар иіс пен қан татыған сүттің кермек дәмін есейгенше іздеген. Әйел атаулыдан сол иістің, сүттің дәмін іздеп, осындай қылмысқа барып отырған», - деп жазыпты (Шытырман, 2022: 135).

«Саяхаттан» көлігіне отырған қыздарды саяжайдағы құжырасына тасу үшін Өскемендегі ескі жигулін алып келген ол қыс бойы қанша әйелді құрбандыққа шалды. Күн жылынғанда ғана қылмысы ашылған Қалыштың негізгі дерті – ана мейіріне қанбағандық болса, соның соңында жасалған қылмыстан оны ақтап алу мүмкін емес еді.

Детектив шығармалар жазып жүрген жазушы З.Телеуова «Детективтің оқиғасы – қоғамда болып жатқан көріністер» деген сұхбатында: «Біз капиталистік қоғамда өмір сүріп отырмыз. Біз айтсақ та, айтпасақ та басты құндылыққа байлық, ақша шықты. Сол ақшаның жолында неше түрлі қылмыс жасалып жатыр. Оны жасыруға бола ма? «Ауруын жасырған өледі». Барлық қылмыстың түпкі себебі – ақшаға деген ашкөздіктен. Шетелдік детективтер осыны ашық жазады. Біз тіпті олардай етіп ашық жаза алмаймыз. Оған, біріншіден, әлі де болса қоғам, екіншіден оқырман дайын емес. Бірақ түптің түбінде соған келеміз», – деген болатын (Телеуова, 2022). Жазушының осы пікіріне сүйенетін болсақ, Сансызбай Молдажановтың «Сырға» әңгімесінің оқиғасы қоғам өмірінен орын алған аса ауыр қылмыстан басталады:

«Адам сойып тұрғаны алғаш рет. Қолтық тұсынан қидалап жатып, алдымен оң қолын кеудесінен ажыратты. Пышағы өтпей ме, әлде бойын билеген үрейдің әсері ме, аяқ-қолын бөліп алғанша ырс-ырс етіп, қара терге түсті. Басын кесіп алса, екі дорбадағы жүк теңелетіндей көрінген. Неге екенін қолы бармады. Томардай денені қытайдың ала дорбасына сала бергенде, қолына қап-қатты бірдеңе батқандай көрінді. Қараса, марқұмның сырғасы екен. Шешіп алып төс қалтасына салды...» (Шытырман, 2022: 123).

Оқиғаға негіз болған сырға – көркем деталь. Қылмыспен басталған оқиға Бақтияр Қасымның анасы Райхан Ықыласованы іздеуімен жалғасады. 72 жастағы анасының жоғалғанына төртінші күн болғанда іздеу салған оның көзіне жас алып кемсеңдеуі – заңды құбылыс. Көпке дейін іздеу жұмыстарының нәтиже бермеуі – «оқырманмен ойнау» әдісі.

Тергеушінің тәжірибеден өтуге келген болашақ із кесуші студентке тапсырма беруі оқиғаны ширата түскен. Пәтерге кім келгенін, Бақтиярдың қайда барғанын тексерген жігіттің оншақты адам туралы мәлімет беруі – оқырманның да, тергеушінің көңілін аударған:

«Кәмила Ержанова. 1989 жылы 14 ақпанда Оңтүстік қазақстан облысында туған. Бақтияр Қасым оған 10 күннің ішінде үш рет барды. Бұл қыз жезөкше. Бірақ Бақтияр мұны біле ме, білмей ме, оны анықтай алмады» (Шытырман, 2022: 126).

Алғашқы айғақ – жезөкшенің құлағындағы сегіз айдан бері іздеп жүрген Ықыласованың сырғасы. Тергушінің Кәмила туралы деректерді ақтаруы шешімді

жақындатқан. Тексеру барысында Кәмила Ержанованың шын аты – Севара Рустамова екені, 1991 жылы 1 қыркүйекте Өзбекстанның Ташкент облысында туғаны, ұлты – өзбек, Алматыға 17 жасында келіп, жезөкшелердің қатарына қосылғаны анықталды.

Севараның алғашқы күдікті ретінде қамалуы – оқиғаның шарықтау шегі болса, шешім – қылмыскердің тұтқындалуы. Тергеушінің сұрақ-жауаптары негізгі күдіктіні тап басып табуынан оның өз кәсібінің шебері екені көрінеді. Анасының 14-ақпанда өлуві, 15-ақпанда Кәмилаға сырға сыйлап «үйіңде ғана тағасың, сыртқа шыққанда алып таста» деген сөздері бұлтартпас дәлел ретінде расталып қылмыскер құрықталды.

Қорытынды – криминалистердің жаз бойы ит-құс сүйрелеген марқұмның сүйектерін жинастыруы. Үйіне ертіп келген таныстырған жезөкшені алуына қарсы болған ананың өз баласының қолынан өлуі – өкініштi. Оны қылмыскер Бақтияр былай түсіндірді:

«Шешем кіріп келді де, қолымдағы сөмкені жұлып алды. Айтпаған сөзі жоқ, әбден тілдеді. Сосын мен оны бар күшіммен кеудесінен итеріп жібердім. Басы еденге соғылып, ес-түссіз қалды. Білегін ұстасам, тамырында лүпіл жоқ. Тоңазытқышты ашып, арақ әкелдім. Одан кейінгісі бұлыңғыр. Есімді жисам, жертөледен шығып келе жатыр екенмін» (Шытырман, 2022: 129).

Көркем әдебиеттің тәрбиелік қызметі жөнінде балалар әдебиетін зерттеушісі Ш.Ахметов былай деген болатын: «Ата-анасын сыйламайтын бала ол жолдасына да, қоғамға да ешқандай дұрыс қызмет ете алмайды. Өзін әлпештеп өсірген адамға немқұрайды қараудан, анаға опасыздық етуден ауыр қылмыс жоқ» (Ахметов, 1991: 288). Ғалымның осы пікіріне сүйенетін болсақ, туған анасын өлтіріп, оның бар қымбатын жезөкшеге сыйлап, сүйегін ит пен құсқа жет еткен азғыннан ешқандай жақсылық күтуге болмайды. Жазушы адам ойына сыймайтын қылмыстың ашылуымен замандастарымыздың азғындауын нанымды бейнелеген.

Оқиғаның қорытындысы – бір үйдің шаңырағын ортасына түсірген жезөкше Севара Рустамованың Қазақстаннан аластатылуы, анасын бөлшектеген қанипезердің ұзақ жылға бас бостандығынан айырылуы.

Көптеген әдебиеттанушылар қазақ детективінің дамымай жатуын қазақтардың үлкен қалаларға кеш қоныстануымен ұштастырады. Алайда, қылмыстың қазақтың кең даласында жиі жасалатынын есімізге алатын болсақ, ұрлық қала мен ауылды таңдамайды. Адамзатпен бірге жасап келе жатқан ұрлық пен қылмыстың бір көрінісі мал шаруашылығымен айналысатын ауыл тұрғындарының өмірімен тікелей байланысты. Қуаныш Нұрданбектің «Жөргем» әңгімесіне үш айда 12 адамның жылқысы ұрлануы арқау болған. Капитан Баққараев конокрадты таппай жүргенде көлігіне отырған жолаушының әңгімесі себеп болады. Детектив шығармаларға сай құпия қылмысты ашу үшін жұмбақ мотиві басшылық қызмет атқарса, мұндағы жұмбақтың шешілуіне нағашыларына қыдырып келген Қытайда тұратын азаматтың ол жақта жылқы малы қымбат екендігі туралы әңгімесі септігін тигізеді.

Сәбира естісе, ауылдағы сексен үй түгел естітінін білетін ол әйеліне:

« – Сәбираға айт, күйеуі мал қарауға өріске түссе, әкеңнің жылқыларына да көз сала қайтсн. Екі-үш күннен бері таппай қалыпты. Мен қалада қалып, он күндей емдом алмасам, тізем қақасап жан таптырар емес. Ертең аяз қысқанда мүлде жүргізбей, тұсалып қалам...», – деп тапсырма береді (Шытырман, 2022: 95-96).

Бұл – капитанның ауыл тұрғындарының көңілін басқа жаққа бұру амалы болатын. Тәртіп сақшысы ұзаққа кеткенін естіген ауыл ұрылары осы сәтті пайдаланып шұғыл қимылдайтыны белгілі. Н.Ю.Георгиованың детектив шығармалар жөніндегі: «Интерес к чтению детективной литературы связывается с его способностью к воплощению «пути движения из тьмы к свету». Имеется в виду, прежде всего, раскрытие преступления, разгадка тайны», – деген пікіріне сүйенетін болсақ, жазушы «қараңғылықтан жарыққа қарай қозғалыс жолын» тиімді пайдаланған (Георгинова, 2013: 178).

Капитан белгісіз жолаушының малды шекарадан «ала темірдің астын үңгіп қазып өткізеді» деген сөзін нысан етіп келе жатқанда иесіз қораға қамалған жылқыға тап болады. Қорасын жалға берген Марк пен Беріктің тұтқындалуы, Беріктің тергеушіге хатқа тіркелген, тіркелмеген ұрлықтарды тізбелеп айтуы, ұрылардың жасырын диктофонды аңғармай қытай асқан 25 жылқыны қашан, қалай саудалағанын тізіп беруі – оқиғаның шарықтау шегі. Шешім – Қытайға кеткен Жолдыбек пен Марктың таныстығы ұрлыққа ұласып, Қосан бастаған қарақшылардың құрықталуы.

Қорытынды – «Жүргенге жөргем ілінуі». Қытайдан келген жолаушыны капитан Думан Баққараев көлігімен Ұзынқұраққа жеткізбегенде, жол қысқарсын деп әңгімелеспегенде айғақсыз, дәлелсіз ұрланған 25 жылқының қылмысы ашылмас еді.

Аида Қожмамбетованың «Жұмбақ өлім» әңгімесінің де оқиғасы отыз жеті жастағы орыс тілі пәні мұғалімінің жұмбақ өлімінен басталады. Қашан да жұмбақты шешуде логика үлкен міндет атқаратын болса, айғақсыз қылмысты ашуда криминалистика бойынша алдымен бірнеше болжам жасалады. Бірінші күдікті – араларында баласы жоқ келіншектің күйеуі, екіншісі – отыз, отыз бес жастағы көңілдесі, үшіншісі – келіншектің туған інісі, төртіншісі – жұмбақ адам болуы мүмкін деген болжамдардың барлығы да қисынға келеді.

Сараптама қорытындысы бойынша тергеуді жүргізуде негізгі күдіктің көңілдесі Азатқа, бұрынғы күйеуі Жандосқа түсуі – көңілге қонымды. Әкімнің үйіндегі жалданбалы өзбектің жейдесінен үзіліп түскен түйме – алғашқы айғақ. Бақытжанның болжамын бұзған түйменің екіншісі өлген келіншектің табалдырығынан табылуы жұмбақтың шешімін жақындатқан.

Оқиғаның шарықтау шегі – өзбектің қылмысты мойындауы. «Өзбек бәрін бірден мойындады, өзі де ұйқысы дұрыс болмай, көз ілінсе, қорқынышты түстер көріп, жынданып кетудің аз-ақ алдында жүрген екен» (Шытырман, 2022: 108).

Шешім – қылмыскердің құрықталуы. Детектив шығармалардағы қылмыстың ашылуы жөнінде В.Баранова: «Зарубежные детективы часто запоминаются нам не только захватывающими сюжетами и их виртуозными поворотами, но и образами талантливых детективов, которые раскрывают преступления, используя уникальные методы расследования, чтобы разгадать злодейские загадки. Они стали символами интеллекта, логики, тщательности и находчивости в мире преступности», – деген болатын (Баранова, 2024: 9). Мұндағы жасырын қылмыс та тергеушінің ақыл-ойының, логикасының, мұқияттылығы мен тапқырлығының арқасында ашылады.

Әсем Жұмақанның «Қалың тұман арасында» әңгімесінің оқиғасы қараңғы түнде А. қаласының солтүстік-батысында 500 шақырым жердегі кішкентай ауылға келе

жатқан таудың етегіндегі кішігірім орманның ішінде қорқыныш билеген белгісіз кейіпкердің келе жатуымен басталған.

А.Файзолла оқиғаның басталуы жөнінде: «А. қаласының солтүстік-батысында...». Шығарманың бұлай басталуы автордың Америка әдебиетінен сусындағанынан хабар береді. Әдетте, американдық жазушылар солай қаланың толық атауын емес, бастапқы әрпін жазады. Мысал ретінде, Оливер Генри мен Эдгар Аллан Поны атар едім. Демек, жас жазушы – әлем әдебиетін сіміруге құлаш ұрған, үлкен ізденіс үстіндегі талапкер», - деген болатын (Файзолла, 2019). Алайда, әлем әдебиетінде оқиға орын алған қала атауын толық жазбай, бас әрпімен беру үрдісін осыдан бір ғасыр бұрын, XX ғасырдың жиырмасыншы жылдарында М.Әуезов. Қ.Кемеңгерұлылар ұлттық әдебиетте орнықтырғаны белгілі (Орда, 2011: 97). Осы ойымызды Б.Майтановтың «М.Әуезов классикалық үрдіс дағдысы бойынша тағы бір кеңістік межесі – Семей қаласын С. әрпімен ғана таңбалайды. Алайда ол мекендік орта елсіз жапан түзбен антиномиялық қарым-қатынаста алынғандықтан, суреттелетін уақыт сипатына сөзсіз драматизм үстейді», - деген пікірі растайды (Майтанов, 2009: 71). Ғалымдардың пікірлері Ә.Жұмақанның әлем және өзіне дейінгі қазақ әдебиетінде қалыптасқан үрдісті жалғастыруда әдебиеттегі дәстүр сабақтастығын сақтағанын көрсетеді.

«Бисмилләһ» деп айтуға қанша талпынсам да, тілім байланып, ырқыма көнер емес. Құлағым шыңылдап, жүрегім дүрсілдеп, денем қалш-қалш етеді. Таңсәріде көретін қорқынышты түс сияқты, бірақ, қашан оянарым белгісіз», - деген жолдардағы кейіпкер бойындағы үрей мен қорқыныш сезімдерінен жазушының психологизмді біршама игергені байқалады. Автор кейіпкер бойындағы үрей, қорқыныш сезімдерімен оның жандүниесіндегі арпалыстарды жеткізуге тырысқан. Оқырманның таксиші Елеусіновті, әкесінің достары Айдос Назаров пен Серік Қалижанды өлтірген адам балалар колониясында отырған, Қарагүл атаған София Нигматтулина екеніне күмәнсіз сенуі – «оқырманды адастыру» әдісі. Трегеуші сирек кездесетін магифреникалық синдромы бар адамдарда галлюцинация жиі болатындықтан, таксиші Серіктің басын таспен мылжалап, Айдосты пышақтап өлтірген София екеніне күмәнсіз сенгенмен, ешқандай айғақ та, дәлел де жоқ.

Кейіпкер сөзінен оның болмысын көруге болатын болса, София Нигматтулинаның: «Ақшасы көп байларды қашан жазалап едіңіздер? Әлсіз, кедей қара халыққа ғана шамаларыңыз жетеді. Сот сараптамасының өзін де ақшаға өзгертіп, көк қағазбен жалғыз куәгерді сатып алған болатын. Сот алқасының өзі де қомағай болса, баланың сөзіне кім сенсін?», - деген сөзінен біздің қоғамдағы сыбайлас-жемқорлықтың тереңдеп кеткенін байқауға болады (Шытырман, 2022: 81). Оның сөзіндегі «кішкентай адам» – өзі болса, ол – анасын әкесінің ұрып-соғып өлтіргенін, қылмыскердің сот сараптамасын өзгертіп жазадан құтылып кеткенін көрген қыздың сөзі еді. Кейіпкердің реалды өмірден қиял әлеміндегі тартысын баяндайтын көркем мәтіннің анықталуын шизофрениялық дискурс деп атайтын болсақ, жазушы осы әдісті тиімді пайдаланған.

«Жалған іздерге» түскен тергеуші Мұраттың моргтегі Қанат Назаровтың тартпасынан тапқан гүлді түйреуіш – қылмысты ашудағы алғашқы айғақ. Бір ай бұрын София Нигматтулина өлтірген Айдос есімді жігіттің сот-медицина сараптамасында жұмыс істейтін Қанат Назаровтың інісі болуы тергеушінің күмәнін анықтай түсті.

Тергеуші Мұраттың болжамы бойынша біріншіден, қыз жындыханадан өзі қашып кетпеген, екіншіден, інісі Айдостың кегін алмақ болған, үшіншіден, Айдостың өтінішімен Қанат көмектескен, төртіншіден, марқұм әйелге жасалған сот-медициналық сараптаманы Қанат Назаров жасаған деген тергеушінің болжамдары қылмыстың ашылуына септігін тигізді. Жұмбақ қылмыс тергуші Мұраттың ақыл-ой логикасымен, іскерлігімен ашылған. Көркем әдебиеттегі жаңа кейіпкерлер туралы С.Қирабаев: «Әдебиеттегі адам өмірдегі адамды көшіре салумен жасалмайды. Адам бойындағы жақсы-жаман қаситеттердің өмірде кездесетін, фактыларға негіздеп, содан айнытпай жасау арқылы жаңа кейіпкер туғызады», - деген болатын (Қирабаев, 2011: 215). Ғалымның пікіріне сүйенетін болсақ, жазушы аталған әңгімесінде қазақ әдебиетін тергеуші Мұраттың бейнесімен толықтырған.

Оқиғаның шешімі – темір тормен қоршалған, милиция қызметкерлері күзетіп тұрған емханадан Қарагүлді ұрлау мен оны парализдеп іш-құрылысын тірідей кескілеген Қанаттың Францияға ұшқалы тұрғанда әуежайда тұтқындалуы болса, қорытынды (эпилог) – Қанат Назаровты 25 жылға бас бостандығынан айырып, жазасын қатаң режимдегі колонияда өтесін деген үкімнің шығуы.

Оқиғаның соңында мүлде күдіктенбеген тосын кейіпкер қылмыскер болып, оқырманның ойындағы күдіктінің қылмысқа қатысы болмауы детектив шығармаларда жиі кездесетін әдіс. Агата Кристидің жиі қолданатын әдісі – «оқырманмен ойнау», «оқырманды алдау» екенін еске алатын болсақ, қазақ жазушылары да бұл әдісті жиі пайдаланады. Әдебиетте көтерілген толғақты мәселелер туралы Ш.Елеукеновтің: «Үлкен қоғамдық-әлеуметтік мәселелер жайлы толғақты ойлар, көркемдік құнарлы топырақта ғана өркен жаймақ», - деген пікірі жазушылардың шағын оқиғамен қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді көтергенін көрсетеді (Елеукенов, 2011: 98). Осы оқиғадағы жазықсыз Қарагүлдің хирургтың пышағымен кескілеп өлтірілуі – біздің қоғамдағы тірегі жоқ «кішкентай адамдардың» жай-күйінен хабар береді. Ол қанша шырылдағанмен, оның сөзіне құлақ асқан адам жоқ. Тіпті күзет қойылған ауруханадан Қанат Назаровтың ешқандай кедергісіз алып шығып, тірідей союы – біздің қоғамның қылмыс әлеміне айналуы.

4. Зерттеу нәтижесі

4.1. А.Зейінқызының «Тек пен шек» әңгімесінде «жалған іздер», «оқырманды адастыру» әдістерін пайдалана отырып, ар, намыс, кек мәселелерін көтеруде қазіргі таңда кең етек жайып бара жатқан қылмыстармен біз өмір сүріп отырған қоғамның былығын әшкерелеген.

4.2. Жарас Кемелжанның «Қанды сүттің дәмі», Ә.Жұмақанның «Қалың тұман арасында» психологиялық детектив әңгімелерінде адам бойындағы ғылым дәлелдеп үлгермен психикалық дерттің салдарынан санасыздықтың белең алуы, адам шошырлық қылмыстардың жасалуы нанымды бейнеленген. Ж.Кемелжан қылмыстың «отбасылық емес адамның» қолымен жасалғанына көңіл аударса, Ә.Жұмақан «оқырманды адастыру», «жалған іздер» әдісін тиімді пайдаланған.

4.1. С.Молдажановтың «Сырға» әңгімесінде жұмбақ мотивімен «ашу – дұспан, ақыл – дос» деген халық даналығын қайта тірілту арқылы оқырманға ой салған. Детектив шығармалардың негігі қызметі оқырманды тәрбиелеу болса, жазушы анасын өлтірген қанішердің тірлігімен оған лағнет айтқан.

4.2. А.Қожмамбетова «Жұмбақ өлім» әңгімесінде криминалистика ғылымындағы жұмбақ қылмысты ашуда кемінде төрт болжам жасалатынын негізге алу арқылы жұмбақты шешудегі тергеушінің біліктілігіне көңіл аударған.

4.3. Қ.Нұрданбектің «Жөргем» әңгімесінде ұрлықты ашуда жазушы «қараңғылықтан жарыққа қарай қозғалыс жолымен» оқырманын баурап отырған. Қылмыстың ауыл мен қала таңдамайтыны мал шаруашылығымен айналысатын ауыл тұрғындарының тіршілігімен, ұрлардың ұрланған жылқыларды шекара асыруымен қоғамдық-әлеуметтік мәселелер суреттелген.

4. Қорытынды

Талдау нысанына алынған әңгімелерде классикалық детектив жанрының негізгі ерекшеліктері сақталған. Атап айтатын болсақ жазушылар ауыз әдебиетінен келе жатқан жұмбақ мотивін сюжеттің орталық элементіне айналатын жұмбақ жағдайдағы кісі өлтіру, тонау, мал ұрлау, адам ұрлау тәрізді қылмыстарды бейнелеуде дәстүр сабақтастығымен жалғастырған. Қылмыскер мен қылмысты ашушы арасындағы қақтығысты тәжірибелі тергеушінің жұмбақ оқиғаны ашудағы терең логикасымен, еңбекқорлығымен, төзімділігімен нанымды бейнелеген. Әңгімелерде оқиғаға оқырманды сендіру, тергеудің сенімді, дәлелді жүруі, оқиға өткен орынның атмосферасы сақталған. Жазушылар XXI ғасырдағы қазақ қоғамындағы түрлі қылмыстарды әдебиетке алып келіп, ұлттық әдебиетті қылмыс әлемімен толықтырған. Сонымен бірге қазақ әдебиетіне капитан Думан Баққараев, тергеуші Бақыт Жексенұлы, тергеуші Мұрат, із кесуші студент тәрізді жаңа кейіпкерлерді алып келген. Детектив шығармаларға ел өміріндегі өзекті мәселелер арқау болатын болса, мал ұрлау, адам ұрлау, «кішкентай адамдарды» қоғам өмірінен ешқандай кедергісіз жұлып тастау, анасын өлтірген қанішер, адам сойған азғындардың да біз өмір сүріп отырған қоғамда өзімізбен қатар жүруімен қоғамдық-әлеуметтік мәселелер көтерілген.

Әдебиеттер:

1. Ахметов Ш. Ыбырай Алтынсарин – қазақ балалар әдебиетінің атасы // Ыбырай Алтынсарин тағлымы: әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / құраст. М. Жармұхамедов. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.

2. Баранова В. Искусство расследования в зарубежных детективах // Детективный жанр в искусстве: социальный, психологический, литературный аспекты в прошлом и настоящем: материалы Всероссийской научно-практической конференции студентов и магистрантов (10 апреля 2024 г., г. Липецк) / под общ. ред. Н. В. Киреевой. – Воронеж: НАУКА-ЮРИПРЕСС, 2024. – 165 с. (орыс тілінде).

3. Елеукенов Ш. Шығармалары. 1-т.: Тәуелсіздік көзімен. – Астана: Фолиант, 2011. – 536 б.

4. Zhunussova A., Kenesbayeva Sh., Tulekova G., Nurpeissov N., Turysbek R. Tracing the history of the detective genre in literature: a qualitative study based on interviews with literary critics // International Journal of Society, Culture and Language. – 2023. – Vol. 11, No. 3. – P. 13–22. DOI: 10.22034/ijscl.2023.1999960.2998. (ағылшын тілінде).

5. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және қазақ әдебиеті: әдебиеттік зерттеулер, сын мақалалар, естеліктер. – Алматы: Жібек жолы, 2011. – 596 б.

6. Майтанов Б. Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер: зерттеулер, эсселер. – Алматы: Жібек жолы, 2009. – 544 б.

7. Мансурова Э., Орда Г., Аскарова Г. Анализ частности эмоций в текстах казахской и тувинской литературы // Новые исследования Тувы. – 2025. – № 3. – С. 82–93. URL: https://nit.tuva.asia/nit/issue/view/67

8. Орда Г. 1920-жылдар әдебиетіндегі тәуелсіздік туралы ұғым мен көркемдік ізденістер // XX ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркем шешімі. – Алматы: Арда, 2011. – 73–128 б.

9. Орда Г. С.Олжабайдың «Қыз жылаған түн» детективті повесінің көркемдік ерекшелігі // Керуен. – 2025. – Т. 88. – № 3. – Б. 50–60.

10. Раджапова Р. Р. Теоретико-литературные аспекты изучения детективного жанра // Вестник науки. – 2025. – № 5 (86). – Т. 2. – С. 621–625. (орыс тілінде).

11. Телеуова З. Детективтің оқиғасы – қоғамда болып жатқан көріністер // Әдебиет порталы. – 2022. – 10 қараша. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/ziias-teleuova-detektivtin-oqigasy-qogamda-bolyp-zatqan-korinister__24199

12. Файзолла А. Алаштан Агата шығатын күн алыс емес // Әдебиет порталы. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/alpamys-faizolla-alastan-agata-sygatyn-kun-alys-emes__21717

13. Георгинова Н. Ю. Детективный жанр: причины популярности // Научный диалог. – 2013. – № 5 (17). – С. 173–186. (орыс тілінде).

14. Шытырман: детектив шығармалар жинағы. – Алматы: Заң Медиа-корпорациясы, 2022. – 381 б.

References:

1. Akhmetov, Sh. (1991). Ybyray Altynsarin – Kazakh balalar adebietinin atasy. In M. Zharmukhamedov (Ed.), Ybyray Altynsarin taglymy: Adebi-syn makalalar men zertteuler. Almaty: Zhazushy. (in Kaz)

2. Baranova, V. (2024). The art of investigation in foreign detective stories. In N. V. Kireeva (Ed.), The detective genre in art: Social, psychological, and literary aspects in the past and present: Proceedings of the All-Russian scientific and practical conference of students and master's degree students (April 10, 2024, Lipetsk). Voronezh: Science-Yuripress. (in Russ)

3. Eleukenov, Sh. (2011). Works (Vol. 1). Astana: Foliant. (in Kaz)

4. Faizolla, A. (n.d.). The day when Agata will appear in Alash is not far off. https://adebiportal.kz/kz/news/view/alpamys-faizolla-alastan-agata-sygatyn-kun-alys-emes__21717 (in Kaz)

5. Georginova, N. Yu. (2013). Detective genre: Reasons for popularity. Scientific Dialogue, 5(17), 173–186. (in Russ)

6. Kirabayev, S. (2011). National independence and Kazakh literature: Literary studies, critical articles, memoirs. Almaty: Silk Road Publishing House. (in Kaz)

7. Maitanov, B. (2009). Mukhtar Auezov and national literary trends: Studies, essays. Almaty: Silk Road Publishing House. (in Kaz)

8. Mansurova, E., Orda, G., & Askarova, G. (2025). Analysis of the particularity of emotions in the texts of Kazakh and Tuvan literature. New Studies of Tuva, (3), 82–93. https://nit.tuva.asia/nit/issue/view/67

9. Orda, G. (2011). The concept of independence and artistic searches in the literature of the 1920s. In Artistic solution of the idea of independence in the literature of the 20th century (pp. 73–128). Almaty: Arda. (in Kaz)

10. Orda, G. (2025). Artistic features of the detective story "The Night the Maiden Wept" by S. Olzhabay. Keruen, 88(3), 50–60. (in Kaz)

11. Radzhapova, R. R. (2025). Theoretical and literary aspects of the study of the detective genre. Bulletin of Science, 5(86), 621–625. (in Russ)

12. Shytyrman. (2022). A collection of detective works. Almaty: Zan Media Corporation LLP. (in Kaz)

13. Teleuova, Z. (2022, November 10). The detective story – scenes taking place in society. Literature Portal. https://adebiportal.kz/kz/news/view/ziias-teleuova-detektivtin-oqigasy-qogamda-bolyp-zatqan-korinister__24199 (in Kaz)

14. Zhunussova, A., Kenesbayeva, Sh., Tulekova, G., Nurpeissov, N., & Turysbek, R. (2023). Tracing the history of the detective genre in literature: A qualitative study based on interviews with literary critics. International Journal of Society, Culture and Language, 11(3), 13–22. https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.1999960.2998

ҒТАМР 17.82.93 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-06

А. Қырғызбаева[1*], С. Дәрібаев[2], А. Шегебаев[3]
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы,Қазақстан.
e-mail: [1]a.qirgizbaeva@gmail.com; [2]samal.daribaev@gmail.com; [3]aibek.shegebaev@gmail.com;
ORCID: [1]0000-0001-6977-9284; [2]0000-0002-3551-770X; [3]0000-0001-8079-4303;

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҚАСТЕРЛІ ҰҒЫМДАРДЫҢ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ (Ә.КЕКІЛБАЙ, М.МАҒАУИН ШЫҒАРМАЛАРЫ БОЙЫНША)

Аңдатпа. Мақалада қазақ прозасында бұған дейін әртүрлі аспектіде қарастырылған мәселелер қатарында кейбір ой-тұжырымдар айтылғанымен, арнайы зерттеу нысанына алынбаған сакральдылық ұбылысы жайында ғылыми тұрғыдан өзіндік ізденістер жасалып, жаңаша тұжырымдар түйінделеді. Қазақтың белгілі қаламгерлері М.Мағауин мен Ә.Кекілбай прозасындағы қастерлілік ұғымдарының (тақырып, сюжет, образ, тіл, таным, тарих, қоғам, уақыт пен кеңістік) көркемдік тұрғыдан берілу ерекшеліктеріне назар аударылып, салыстырмалы тұрғыдан талданып, әрбір қаламгердің жалпы адаматтық ұғымдарды пайдаланудағы, жаңғыртудағы өзіндік айшығы айқындалып, ортақ үндестігі ғылыми сараланады. Сонымен бірге мақалада аталмыш ауқымды тақырыптың өзектілігі мен оның өзге ғылым салаларындағы, соның қатарында қазақ әдебетіндегі зерттелу тарихнамасы жайында да тұжырымдар жасалып, көрнекті қаламгерлер туындыларындағы көркемдік қызметін ашу арқылы мәселенің өзектілігі жайлы ой түйінделеді. Кез келген қаламгердің болмысына ұлттық тәрбие арқылы сіңетін қастерлі ұғымдардың жазушы шеберлігі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа ауысатын құндылықтар мәні Ә.Кекілбайдың «Аңыздың ақыры», «Ханшадария хикаясы», «Бір шөкім бұлт», «Күй» және М.Мағауиннің «Жармақ», «Қыпшақ аруы», «Қара ләйлек» шығармалары бойынша ғылыми тұрғыдан талданады. Екі жазушының да шығармашылығына ортақ желі – өмірдің мәнділігі мен ақиқаттың биіктігі, өнердің мәңгілігі. Ғасырлар тезінен өтіп, киелі саналған құндылықтардың проза жанрындағы авторлық таным мен кейіпкерлер жүйесі арқылы қайта түлеуі қызғылықты құбылыс. Көрнекті қаламгерлер туындыларының құрылымындағы мифтік таным-түсініктер мен халықтық қағидалардың, адам мен табиғат қарым-қатынасындағы үйлесімділік пен реалды өмір мен оған қарама-қарсы ұғымдардың суреттелу мақсаты, шығармадағы көркемдік шарттылық мәселелелері ғылыми тұрғыдан зерделенеді. Жазушы ұстанымы мен мен кейіпкер бейнесіндегі аталмыш мәселенің сипаттарын саралай отырып, қазақ жазушыларының түрлі себептермен көмескіленген ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар көркемдік тұрғыдан оқырман жадысында қайта жаңғырту шеберлігі талданады.

Түйін сөздер: сакральдылық, дәстүр, киелілік, қастерлілік, аңыз, миф, хикая, имплицитті, көркемдік шарттылық.

[*] ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
А.Қырғызбаева, С.Дәрібаев, А.Шегебаев. Қазақ прозасындағы қастерлі ұғымдардың көркемдік қызметі (Ә.Кекілбай, М.Мағауин шығармалары бойынша) // "Керуен". - 2026. №1, (90-том). - Б. 81-100. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-06.

A. Kyrgyzbayeva[1*], S. Daribaev[2], A. Shegebayev[3]
al-FarabiKazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: [1]a.qirgizbaeva@gmail.com; [2]samal.daribaev@gmail.com; [3]aibek.shegebaev@gmail.com;
ORCID: [1]0000-0001-6977-9284; [2]0000-0002-3551-770X; [3]0000-0001-8079-4303;

THE ARTISTIC FUNCTION OF "SACRED" CONCEPTS IN KAZAKH PROSE (BASED ON THE WORKS OF A. KEKILBAY, M. MAGAUIN)

Abstract. The article presents original scholarly reflections and new interpretations of the phenomenon of sacrality, which, although previously addressed in various aspects within Kazakh prose, has not been studied as an independent object of research. Particular attention is paid to the artistic representation of sacred concepts (theme, plot, imagery, language, cognition, history, society, time, and space) in the prose of prominent Kazakh writers M.Magauin and A.Kekilbay. Through a comparative analysis, the study identifies both the distinctive stylistic features of each author in employing and revitalizing universal human values and their shared conceptual consonance. In addition, the article examines the relevance of this broad topic and outlines its historiography in other fields of science, including Kazakh literary studies. By revealing the artistic function of sacrality in the works of these distinguished writers, the study substantiates the contemporary significance of the issue.

The research analyzes how sacred concepts, ingrained in a writer's worldview through national upbringing, are transmitted across generations as enduring values through literary mastery. This is demonstrated through a scientific analysis of A. Kekilbay's works The End of a Legend, The Tale of Princess Dariya, A Handful of Cloud, Kuy, and M.Magauin's Zharmak, The Kipchak Beauty, and The Black Stork. A common thematic thread in the works of both writers is the meaningfulness of life, the elevation of truth, and the eternity of art. It is particularly noteworthy how sacred values, having passed through the trials of centuries, are reinterpreted and revitalized within prose through the authors' conceptual frameworks and systems of characters. The article also explores mythological perceptions and folk principles embedded in the structure of these works, the harmony in human–nature relationships, and the artistic representation of reality alongside its opposing concepts. Issues of artistic convention are examined from a scholarly perspective. By analyzing the authors' positions and the portrayal of characters, the study demonstrates how Kazakh writers skillfully revive national and universal values-often obscured by historical and social circumstances – in the reader's consciousness through artistic means.

Keywords: sacrality, tradition, sacredness, reverence, legend, myth, narrative, implicit meaning, artistic convention

А.Д. Киргизбаева[1*], С.Дарибаев[2], А.М. Шегебаев[3],
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: [1]a.qirgizbaeva@gmail.com; [2]samal.daribaev@gmail.com; [3]aibek.shegebaev@gmail.com;
ORCID: [1]0000-0001-6977-9284; [2]0000-0002-3551-770X; [3]0000-0001-8079-4303;

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФУНКЦИЯ САКРАЛЬНЫХ ПОНЯТИЙ В КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ (ПО ПРОИЗВЕДЕНИЯМ А.КЕКИЛБАЯ, М.МАГАУИНА)

Аннотация. В статье обобщены научные выводы о феномене сакральности который не был предметом специального исследования, хотя и содержит в казахской прозе некоторые идеи, которые ранее рассматривались в различных аспектах. У известных казахских писателей М.Магауина и А.Кекилбая анализируются особенности художественной репрезентации понятий святости (тема, сюжет, образ, язык, знание, история, общество, время и пространство) в прозе и выявляются особенности употребления и модернизации понятий, научно дифференцируется общая гармония. В статье также делаются выводы об актуальности этой масштабной темы и историографии исследований в других областях науки, в том числе казахской литературы, и обобщается актуальность вопроса путем раскрытия художественной

деятельности в произведениях выдающихся писателей. Суть ценностей, передаваемых из поколения в поколение через мастерство писателя, сакральных понятий, привитых в жизни любому писателю через народное воспитание, составляют произведения А.Кекилбая «Конец легенды», «Повесть Принцессы», «Одно облако», «Куй» и М.Магауин «Жармак». Научный анализ произведений «Мисс Кипчак», «Черный аист». Объединяющей нитью в творчестве обоих писателей является смысл жизни и глубина истины, вечность искусства. Интересно, что на протяжении веков сакральные ценности получали новое осмысление через систему авторских знаний и персонажей в прозаическом жанре. Научно исследуются цель описания мифических понятий и народных начал в структуре произведений выдающихся писателей, гармония отношений человека и природы и представлений о реальной жизни и ее противоречиях, проблемы художественной обусловленности в творчестве. Анализируя позицию писателя и особенности данной проблемы в образе главного героя, анализируется способность казахских писателей художественно воспроизводить в памяти читателя затененные по разным причинам национальные и общечеловеческие ценности. Выявлено воспитательное значение темы процесса глобализации.

Ключевые слова: сакральность, традиция, легенда, миф, рассказ, имплицитная, художественная условность.

1. Кіріспе

Жеке бір шығармашылықтың қастерлілік сипаты жайында сөз қозғау аса жауапты әрі күрделі мәселе. Себебі, қастерлілік ұғымының ауқымы өте кең мәдени категория. Түрлі тараптағы ғылым салалары бұл мәселенің жалпы мазмұнын түйсінгенімен, оның айқын анықтамасын айқын ажыратарлық зерттеулер арнайы жазылмаған. Бұл мәселе қазақ әдебиеттану ғылымына да қатысты. Бұл тұрғыда соңғы 2020 жылы жарық көрген «Қазақ фольклорының қастерлі әлемі» атты ұжымдық жинақ ауқымды мәселенің кіріспесі, тұғырнамасы іспетті. Алайда адам санасындағы қастерлі ұғымдар мен сөздер, орындар, образдар т.б. бір күннің жемісі емес. Ол сан ғасыр бойына адамзат баласының өмір тәжірибесімен тығыз қабысып айнала қоршаған табиғат пен адам жайлы, өлім мен өмір жайлы ұғым-түсініктерінің сәулесі болып табылады. Оның белгілі бір салаға жинақталып, ұрпақтан-ұрпаққа әспеттеліп, қастерленіп жетуінің өзі оның сакральдылық сипатының мәнін құрайды. Кез келген қаламгер өз заманының ұлы, өз дәуірінің үні болуымен қатар өзіне дейінгі мәдени құндылықтарды ой-санасында қорытып, жаңа ұрпақтың жадында қайта жаңғыртушы да. Осы тұрғыдан алғанда қандай да бір ұлт жазушысының шығармасында ең алдымен, өз халқының сан ғасырлар бойына өмір тәжірибесі арқылы қорытылып, ұрпаққа мұра етілген әрі сакральді сипатын сақтаған құндылықтар кездесуі заңдылық. Ал оны қалай, қандай мақсатта жарата білу әрбір қаламгердің шығармашылық шеберлігіне, қаламгерлік қуатына байланысты.

Аталған тақырыптың өзектілігі көркем туындылар арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жететін қастерлі ұғымдар сырының шығарма мәтініндегі орны мен жазушы ұстанымындағы рөлін анықтаумен сипатталады. Себебі, бұл тақырыптың зерттеу өзегіне айналып, арнайы зерттеу енді-енді қолға алына бастаған. Сондықтан отандық филологиядағы там-тұмдаған еңбектермен қатар, жалпы көркем мәдениет салаларына қатысты әртүрлі зерттеулерді сабақтастыра қарастырғанда ғана салмақты ғылыми ой-тұжырымдар жасауға болады. Ә.Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры», «Әбілқайыр ханның түс көруі» «Ханшадария хикаясы », «Ақша бұлт», М.Мағауиннің «Жармақ», «Қыпшақ аруы», «Қара ләйлек» шығармалары зерттеу жұмысының негізгі нысаны болмақ.

Зерттеу жұмысының мақсаты – сакральдылық (қастерлілік) ұғымының жазушы

шығармашылығы арқылы көркем мәтінді түзуші, ұйымдастырушы категория ретіндегі қызметін ашып, оның тарихи-әдеби және тағылымдық-тәрбиелік мәнін айқындау. Сол мақсаттан туатын мынадай міндеттердің мазмұны келіп шығады.

1) Қазақ дүниетанымындағы, көшпелі дала өмірінің өзіне тән қастерлі құндылықтар дүниесінің көркем шығарма табиғатындағы көрінісі: образдар жүйесі; тілдік-бейнелеу құралдары, ырым-тыйымдар мен ұғым-түсініктер жиынтығы; отбасылық және әлеуметтік құрылымдық сана, киелі уақыт пен кеңістік мәселелері т.б.

2) қастерлі ұғымдар сипатын талдаған ғылыми еңбектерді қарастыра отырып, жеке автор шығармашылығына қатысты қастерлілік ұғымының мәнін ашу, әрбір автордың өзіндік қолтаңбасын айқындау.

3) Автордың дүниетанымына қатысты қастерлі ұғымдар категориясының ұлттық және жалпыадамзаттық мәнін ашу.

4) Ә.Кекілбай мен М.Мағауин шығармашылығындағы дәстүр мен жаңашылдықтың арақатынасын айқындау.

Зерттеу мақсатында айқындалған міндеттерді шешу үшін жалпы ғылыми, филологиялық әдістер қолданылды: синтездеу, контекстік талдау, компененттік талдау, салыстыру әдістері.

Мақалада төмендегі мәселелерді анықтауды көздейді.

1) Қастерлілік категориясы арқылы көркем мәтіннің астарында жатқан түрлі құпиялар, тылсым сыр ашылады.

2) Авторлық ұстанымдағы қастерлілік ұғымы мен дәстүрлі ұғымдар арақатынасын айқындау

3) Кез-келген туындының көркем мәтінінде киелі ұғым-түсініктердің мәні жасырынған (имплицитті). Оны автордың өзінің мақсатты қолданысы ма әлде тарихи сана тудырған құбылыс па деген мәселені ажырату да аса күрделі мәселе болып табылады.

2. Зерттеу материалдары мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Синтездеу әдісі. Заманы құрдас, шығармашылық жолы ұқсас, яғни жастары да шамалас қазақтың екі көрнекті қаламгерінің туындыларындағы қастерлілік қасиеттерді қарастыра отырып, біз ұлттық ой-сана мен мен тілдік мәдениеттің маңызы жайында айтылған ғылыми ой-пікірлердің мәніне жете бағамдай білеміз. Әрбір ұлт жазушысы шығармашылығында өз халқының болмысын өз бойынан өткізе отырып, өзіндік эмоциялық-этикалық ерекшелектерімен, авторлық көзқарастарымен астастыра суреттейді. Бұл жайында әрбір мәтіннің ақпараттық ауқымдылығы жайлы айтылған И.Р.Гальпериннің «автор арқылы тұтас халықтық болмысының танылуы» жайындағы көзқарастары маңызды (Гальперин, 1981: 28).

Яғни мұндай зерттеушілердің ғылыми тұжырымдарына сүйене отырып, әдебиеттегі сакральдылықтың сыры сан салалы екендігіне көз жеткіземіз. Сондықтан да жекелеген замандас, тұстас авторлармен (М.Мағауин, Ә.Кекілбаев) қатар, әр кезеңдерде тәуелсіздікке дейін және тәуелсіздік тұсында жазылған прозалық туындылардағы сакралдылық мәселесін ұлттық таным-түсінікпен кешенді түрде қарастырылатын маңызды мәселе деп қорытынды жасаймыз. Біз талдау нысанына алып отырған М.Мағауин мен Ә.Кекілбаев шығармаларындағы қастерлі ұғымдар

мәні халықтың сан ғасырлар бойғы кісілік-этикалық нормаларымен де, түрлі кезеңдегі танымдық көзқарастарымен де байланысып жатады.

М.Мағауин мен Ә.Кекілбаев прозасындағы сакральдылық мәселесін қарастырғанда олардың дүниетанымы мен ұлттық құндылықтарға қатысты дәстүрлі түсініктер аясында қабысатындығын аңғардық. Көрнекті қаламгерлердің екеуіне де тән ерекшелік, тәуелсіздік кезеңінде өмір сүргенімен, өткен тарихи кезеңдер құпиясына терең бойлай отырып, сол тұстағы халықтың бірлігі мен тірлігінде таяныш еткен қандай қастерлі тиянақтары болды деген мәселеге ой салмағын түсіреді. Талдау нысанына алынған авторлар киелілік, қастерлілік жайлы құрғақ сөзбен емес, халықтың өзінің жанына жақын, ғасырлар бойы қастерлеген салт-дәстүрлік элементтері мен ұғым-пайымдарымен, образдық, символдық мазмұндарды көркем проза поэтикасында жаңаша қиюластыру арқылы оқырманын ойлантады, тарихи жадын жаңғыртады.

Аталмыш авторлардың шығармаларындағы ортақ сакральді ұғымдар қатарында: туған жер, атамекен, өмір, аруақ, өнер, өткен тарих, әділдік, ақиқат, т.б. көптеген ұлттық қана емес, жалпыадамдық құндылықтардың мәнін оқырманға жеткізуге тырысқандығын байқауға болады.

Осы аталған ұғымдардың өзінің әрқайсы жайындағы зерттеу еңбектер мен әдеби шығарманы сабақтастыра қарастыру, талданып отырған прозалық туындылардың жаңаша бір қырын ашары сөзсіз. Өйткені «сакральдылық» ұғымы көркем мәдениеттің барлық салаларына да қатысты.

Мәселен, М.Мағауиннің «Қыпшақ аруындағы» мүсінге жан бітуі, Ә.Кекілбайдың «Ханшадариясындағы» мұнараның киелілігі мәселелерінің өзі бір ғана емес, бірнеше ғылым салаларының тұжырымдарын тиянақ еткенде ғана кеңінен ашылатын ауқымды тақырып екенін танытады. Біз екі автордың шығармаларындағы «сакралдылық» сырын әдебиеттану мен фольклортану ғылымы аясында ғана талдаумен шектелеміз. Көне қастерлі саналған түсініктердің, мысалы, дүниені тану, қастерлеудегі білімдерінің мәні мен оның бүгінде өзгеріске түскен сипатын қатар есте ұстайтын боламыз.

Контекстік талдау және компоненттік талдау әдістері. Талдау нәтижелері көрсеткендей, Ә.Кекілбай прозасындағы киеленген ұғымдардың философиялық – эстетикалық сипаты басым. Мысалы, өнер құдіреті арқылы, ханның өзінің оған бас июі т.б. Шебер жазушының шығармашылық қазанында қорытылғаннан кейінгі ондағы қастерлі түсініктің қайта трансформациялануы Ә.Кекілбай мен М.Мағауин сынды көрнекті қаламгерлер халықтың өшкен рухын ояту, ұлттық құндылықтардың адамзаттық құндылықтармен астасқан биіктігін көрсетуді мақсат еткен.

2.2 Материалға сипаттама

Мақалаға негізгі материал ретінде М.Мағауин мен Ә.Кекілбайдың прозалық туындылары таңдалып алынды. Атап айтқанда, М.Мағауиннің «Жармақ», «Қыпшақ аруы», «Құмырсқалар қырғыны», «Қара ләйлек» шығармалары және Ә.Кекілбайдың «Аңыздың ақыры», «Ханша дария», «Күй», «Шыңырау» туындылары зерттеу нысанына алынды. Бұл шығармалардағы қастерлілік ұғымдары фольклорлық танымменен тығыз сабақтасып жатыр. Әдебиет пен фольклордың байланысы

жазушының оны қандай мақсатта және қалай пайдаланатынына тәуелді екені белгілі (Қасқабасов, 2009: 20-21). Осы тұрғыдан алғанда, аталған қаламгерлер халықтық құндылықтарды көркемдік тұрғыдан жаңғырту арқылы оқырманға әсер етудің өзіндік үлгісін қалыптастырған. Дегенмен, олардың шығармаларындағы қастерлілік табиғаты арнайы зерттеу нысаны ретінде жүйелі түрде қарастырылмаған. Сакральдылық ұғымы біржақты анықтамамен шектелмей, көркем мәтіндегі авторлық таным мен көзқарас арқылы айқындалады. Автор идеясы мәтіндегі модалділік категориясы арқылы жүзеге асатыны белгілі (Шалабай, 2016: 35). Осыған байланысты сакральдылық әр қаламгердің дүниетанымына сәйкес түрлі деңгейде көрініс табады. Қазақ әдебиеттану ғылымында бұл мәселенің толық зерттелмеуі бірқатар ғылыми болжамдар жасауға негіз болды. Миф пен сакральды таным мәселелерін қарастырған А.Жақсылықовтың, (Жаксылықов, 199: 420), А.Темірболаттың (Темирболат, 2011: 112), С.Қасқабасовтың (Қасқабасов, 2002: 27-35), К.Матыжановтың (Матыжанов, 220: 3-27) еңбектері зерттеу бағытын айқындауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, түс көру мотивінің көркем мәтіндегі қызметі кейіпкер психологиясын ашуда маңызды құрал екені анықталған (Пірәлиева, 2003: 87). М.Мағауин шығармаларында адам болмысының екіге бөлінуі, түс пен өңнің астасуы арқылы өмірдің сакральды мәні ашылса («Жармақ» (Мағауин, 2007)), «Қыпшақ аруында» тарихи жад пен рухани сабақтастық мәселелері көрініс табады. Ал Ә.Кекілбай прозасында өнер, тарих және адам тағдыры арқылы қастерлі ұғымдардың трансформациясы жүзеге асады. Көркем шығармадағы адам бейнесінің мәні оның адамгершілік болмысымен тығыз байланысты екені белгілі (Қабдолов, 1982: 78). Бұл тұжырымды М.Әуезовтің жазушы шығармашылығының негізі оның ішкі рухани күйінен туындайтыны туралы пікірі толықтыра түседі (Әуезов, 1997: 126).

3. Талқылау

Мақала нысанына алынған М.Мағауиннің «Жармақ» романының жанры жайлы зерттеушілер тарапынан әрқилы пікірлер айтылды. Жазушының осы шығармасындағы реалды өмір тіршілікпен қатар айтылатын өзге өмірдің мәні халықтың ежелгі «о дүние», «ақырет» жайлы киеленген ұғымдары жатыр. Себебі шығармада марқұм болған Иман Қазақбай деген жазушының атынан берілетін түрлі оқиғалар мен оның аты-жөніне де символикалық мағына жүктелген. Қазақтың сан ғасыр бойына аңсаған заманы туғанымен, қоғамда болып жатқан түрлі келеңсіздіктер, ұлттық құндылықтардың құнсыздануы, қазақтың қанына біткен қайырымдылық пен мейірімнің тасбауырлыққа, қатыгездікке айналуы, материалдық байлыққа бас ұру жағдайларының басымдығы т.б. заман тудырған келеңсіз жайттарды суреттеу үшін автор көркем шарттылыққа барған. Жоғарыда атап өткеніміздей, жазушы фольклорлық түс мотивін көркемдік сипатта қолдану арқылы кейіпкерінің ой-сана түкпіріндегі болып жатқан сезімдерді суреттеу арқылы шығармашылық адамының ғылымды, мәдениетті қастерлейтін қасиетін аңғартып өтеді. «Осындай да қызық түс болады екен», – деп таңданады Мұрат.

– Сірә, көңіл түкпіріндегі бір қиял. Әрине, миллионер болып кетсем де, таңдап тапқан ғылымнан қол үзбеймін ғой. Қарымым ұзарып, күш-қуатым арта түседі. Күнкөріс жайына алаңдамайсың, кітап шығару мәселесі өзінен өзі шешіледі. Бірақ

құрғақ қиял – асса, парықсыз түске ғана айналады. Парықсыз ғана емес, қисынсыз түс (Мағауин, 2007: 29) – деп ойға шомады да, Мұрат үстіне қараса, тойда кигізген әдемі смокинг, қара туфли, т.б. – бәрін шифонерге қыстырып, соңында жыртық майка, шолақ трусимен ғана тұрғанын аңдайды. Шығарманың негізгі түйіні – автордың дүние қанша қызыл-жасылды қызығымен арбаса да, «адамшылық ізгі қасиетіңді жоғалтпа» дегенге меңзейді. Шығарманың өн бойындағы бір адамның Марат пен Мұрат болып екіге бөлінуі, екі түрлі тұрмыс кешуі: қоңырқай қарапайым тіршілік пен астатөк байлықта өмір сүру жағдайдарының суреттелуі, ақыр соңында Мұрат пен оның жармағы Мұраттың да өлім құшып, ақыр түбінде бір жанға айналғанын жазудың мәні – өмірді қастерлеуге, ашкөздікке берілмеуге үндеу. Автор көркем шарттылық арқылы көп адамның өз бойындағы тұлғалық қасиеттерінен гөрі пендауи пиғылдарға басымдық беріп, өмірдің соңы – өлім екенін ойламай, ойсыз күн кешетіндігін айтуға бағыттаған. Мұсылмандық тұрғыдан алғанда «мақшар күнгі» Жаратушы алдындағы есепті өзі қанша адал өмір сүргенімен, өзінің екінші бөлігінің күнәсі үшін Мұраттың жауап беретіндігі жайлы ойлардың философиялық астары терең. Бүгінмен ғана өмір сүрмей, өзіңнің әрбір жасаған ісіңнің ұрпағыңа тигізер залалын айту, әрбір пенденің о дүниеде жауапқа тартылып, ізгі ісің таразылар күн барын ескерту арқылы автор сан ғасырлық тарихы бар діни, адамгершілік қастерлі қағидаттарды оқырман есіне қайта бір салған деуге болады.

Ал М.Мағауиннің «Қыпшақ аруы» туындысында мифопоэтикалық символдарды ұтымды пайдалана отырып, дәуірлермен дәуірлер арасын жымдастырып XI-XXI ғасыр арасындағы халқымыздың тарихы мен мәдениетіндегі түрлі кезеңдердің суретін береді. Шығарманың кейіпкерлері: Қыпшақ ханы Көбектің бәдізші ұлы Саржан, оның бүгінгі жалғасы мүсінші Көбеков Саржанның басынан өткерген оқиғаларға жазушы оқырманын иландыра алады. Себебі, халықтың жадындағы аруаққа деген сенім, өткен мен бүгіннің жалғасы секілді ұғымдар негізгі көркемдік тірек ретінде алынған. Кеңестік дәуірде өмір сүрген адам қыпшақ дәуіріне өтіп, ондағы түрлі түсініктер мен ұғымдардың сырын ашады. Солардың бірі – көне заманғы аруаққа деген сенімінің басымдығын кейіпкердің өз мүсінін жасамақ болған мүсіншіге жауабы арқылы береді. «– Болмайды, – дедім, Саржанның шынымен айтып тұрғанына көзім жетіп. – Мен тәңіріге, аруаққа және тылсымға сенетін кісімін. Жадағай, жалғыз-ақ өлшемдегі фотосурет емес, басыңның, бар бітіміңнің нақпа-нақ көшірмесі – қолдан жасалған сыңарың... Мүмкін, шайтан қонар. Ең қорқыныштысы – менің жаным өзімді тастап, сол мүсінге көшіп кететін шығар. Түгел болмаса да, тең жарым, бөлшек бітісімен.... Рақмет, әуре болмай-ақ қой, – дедім» (Мағауин, 2005:16). Бұл үзіндіден байқайтынымыз, байырғы қазақ танымындағы ырым-тыйымдармен бекітілген аруақты қастерлеудің кейіпкер санасына орныққан жайын аңғартады. Сондай-ақ, шығармадағы Саржанның альбомдағы қыпшақ аруының тас мүсініне ғашық болып қалып, сол мүсін орналасқан жерге сапар шегуі, Айсұлу Бегімнің аян арқылы көмек беріп, екеуінің суретін Саржанның қашап болып, тәңірден жан кіргізуге дұға жасауы арқылы жан бітіру оқиғалары арқылы өнердің құдіреттілігін, әсіресе жаһандану дәуіріндегі ежелгі бабалардан жалғасқан өнердің киесін жоғалтпай ұрпаққа жалғастыру идеясын айту үшін осындай көркемдік шарттылықты

шеберлікпен пайдаланған деуге болады. Бұл шығармадағы Саржанның досына айтқан: «Халқымның қасиетін әйгіледім. Таспен бедерленген тарихын жасадым... Бақытты болдық, Айсұлу екеуіміз. Екі жалғанның да қызығын көрдік... Қозы мен Баян тәңіріден құшақтары жазылмас үш күндік ғұмыр сұраған екен. Ал, біз, міне, отыз... жоқ, тура қырық төрт жыл! Бұдан асқан қандай бақыт, қандай мерей, мәртебе болуы мүмкін!?» – дейтін сөздерінен айқын аңғарылады. Жазушының қаншама ғасыр өтсе де, сан ұрпақ алмасса да, әр заман ұрпағының қастерлейтін бір қағидасы – өткенін ұмытпай, өнерін өшірмей, елдігін сақтау.

М.Мағауиннің тыңнан тақырып тауып қана қоймай, шығармадағы оқиға барысын сипаттай отырып, авторлық шешімнен бөлек оқырманына ой салатын ерекшелігі «Құмырсқалар қырғыны» әңгімесінен айқын байқалады. Шығармаға дүниедегі ең кіші жәндік құмырсқалар өмірі негіз болып,ол адам тіршілігін, атап айтқанда, қазақ тарихын астарлы, символды түрде танытуға бағытталған. Құмырсқалар тіршілігін жете бақылайтын автор-баяндаушының үй алдындағы илеудің ішкі-сыртқы тыныс-тіршілігін тәптіштей баяндай отырып, зерделі оқырман жадындағы жаңғыруларға негіз болар лық көркемдік амалдар ешкімді қайталамайтын өзіндік өрнегімен көңіл аудартады.

Қаламгердің құмырсқалар өмірін де адамға тән (аталық, аналық, жұмыс-кер құмырсқа, шымал) заңдылық арқылы ажыратуының да астарлы мағынасы терең. Қарапайым өмір кешкен құмырсқалардың тынымсыз еңбегі мен олардың еңбегіне қиянат жасау арқылы күн көретін құмырсқалар арқылы өмір қайшылығын бейнелейді. Күштінің әлсізге үстемдігін көрсете отырып, «бүкіл тіршілік иесінің бір жаратушысы бар» дейтін ойды тіріл теді. Шығармадағы баяндаушы – нарратор қарапайым қоңыр құмырсқалардың тіршілігіне іштарта отырып, табиғат жаратылысының өзіндегі қайшылықты таныта білген. Өзгенің еңбегін пайдаланушы масыл пиғылдағы шымал құмырсқаларды тұтас қырып тастамақ болған ойынан қайтқан тұсындағы мына ойларының философиялық мәні терең. «Жеті қат көктің төріндегі Ақсақал жердегі мына бізге қарап, дәл осылай масаттанып отырған шығар. Кейбір кездерде ол Кісі... Кісі емес, Тәңірі тағалам да өзі араласып кететін тәрізді ғой. Мәселен, мейманасы тасыған, енді бүкіл жер-жиһанды жалмап жеуді ойлай бастаған түрік-мұсылман әулетіне қарсы Ақсақ Темірді шығарғаны сияқты. Енді аналар күш алып тұр. Әрине, бұлай жібермейді. Кезегі тақау... Міне, мына мың сан құмырсқаның менің еркімде тұрғаны сияқты» (Мағауин, 2004: 37). Жазушы тіршіліктегі ең кіші жәндік саналатын құмырсқалар өміріндегі әділетсіздік арқылы адамзат қоғамының барлық болмысын сипаттай алған деуге болады. Сол кішкентай жәндіктердің өзіндегі Өмір үшін, ұрпақ үшін, өз мекені үшін арпалысты жоғарғы сана иесі саналған адамға ғибрат етеді. Мекенін бермей, жан, таласа қорғаған құмырсқалардың өзін құрбан ете отырып, дұшпанымен қарсыласуы жерді сүю мен оны қорғаудағы қазақтың ежелгі ерлік рухын меңзейтіндей. Жалпы жер ұғымы – ежелден бергі түсінік (мифтік, тәңірлік) бойынша, өзгермеудің, мәңгіліктің, тұрақтылықтың символы. Әңгіме мәтінінен кезінде түрлі қысымнан атамекенін амалсыз ажыраған қазақтар өмірі тұспалданған. Бұл автор-нарратордың мына тұжырымдарына сыйдырылған. «Бұл кезде артта қалған Жиделі-байсын – біздің мәуелі бақ, берік дуал ішінде басқаша бір оқиғалар –

құмырсқалар әлеміндегі жаңа бір қақтығыс – өліспей бітіспес қырғын соғыс қатері елес бере бастаған» (Мағауин, 2004: 25).

Ал М.Мағауиннің «Қара ләйлек» әңгімесінде де туған жердің қадір-қасиеті мен қазақтың киелі санайтын құсына деген көзқарасы негіз болған. Қандай қиындық кешіп, ел, жер ауыстырса да, туған жеріне келіп, балапан ашатын қара ләйлек құспен оған қатысты кейіпкерлердің көзқарасы арқылы халқымыздың бойындағы бекзаттық, адалдық, арамдық жайлы ой-танымдарын танытуды көздеген. Автор тіпті қазақты сансыратқан аштық жылдарының өзінде де атасының сол қасиетті құсты аттырмай аялауы, ал Өріктей ананың бұл халықтық қағидаларға қарсы келіп ақыры қасіретке ұшырауы автордың көркемдік шарттылық арқылы халық санасындағы кие тұтудың мәнін білдірген. Автордың ата-әжесінің тәрбиесі арқылы бала жасынан санасына сіңіріліп өскен қара Ләйлектің қасиеті жайлы тыйымдар оны осы құстың етінен үш мәрте бас тартқызады, Міне, әңгіменің басты мәні де осында. Атадан балаға жалғасқан халықтық қасиет қана ұрпақ жалғастығын сақтап, ұлттық танымның нәрін сақтайды. Әңгіменің мәтініндегі әр кезеңге тән әңгімелердің арасын авторлық баяндаулар жалғастырып отырады. Авторлық баяндау мен кейіпкерлердің қилы тағдырлары арқылы халқымыз басынан өткерген ең ауыр кезеңдердің салмағы мен сабағын оқырман өзінше зерделейді. Шығармаға өзек болған атамекен, туған жер, ұрпақ жалғастығы сияқты қастерлі ұғым-түсініктердің аң, құс, жәндік үшін де аса маңызды екендігін айту арқылы автор оқырманын өрелі ойға жетелейді.

Ә.Кекілбайдың «Ханша дария» хикаясы жақсылық пен жамандықтың, мейірім мен ізгіліктің қайшылығына құрылған. Әбіш Кекілбаевтың «Мұнарасына» сакральды символдық мән жүктелген. Онда реалды әлемнен шектелген мифтік кеңістіктің, сакралді аймақтың нышаны бар, ал оған сіңдірілген шебердің шынайы сүйіспеншілігі.

Түс көру символикасын да түрлі шығармаларына арқау еткен. Мысалы, «Әбілхайыр ханның түс көруі», «Шыңырау» әңгімесіндегі «Еңсептің түсі» бүкіл шығарманың сакральдық арқауына айналған.

Сондай-ақ, біз талдау нысанасы етіп отырған Ә.Кекілбаевтың «Күй» (Кекілбаев, 1999: 215) повесіндегі дала өнерпазы күйші тағдыры арқылы халқымыздың өнер, өнерпаз тұлғасының ел ішіндегі беделі мен қадірін таныта білген. Өзінің бүкіл өмір тарихын, қуанышы мен қайғысын күй тіліне түсірген халық жадындағы аты аңызға айналған күйшілердің жиынтық тұлғасын сомдай отырып, жазушы халықтық құндылықтардың, соның ішінде күй өнерінің білгірі, сезімтал сыршыл суреткер екендігімен дараланады. Себебі сөз өнеріне жетік жандардың бәрі бірдей емес, ішіндегі ерекше қабілеттісі, дара болмысты қаламгерлер ғана күй сарынын ұғып, оны көркем шығарма идеясымен қабыстыра алған. Шығармадағы күйшінің Жөнейттің ішкі дүниесінде болып жатқан сезім арпалыстарын қопара суреттеген қаламгер өнер құдіретінің күйшінің өзіне де, оның өнерін қастерлеген қалың жұртқа да қандай кезеңде де күйдің жүрекке жылылық сезім сыйлаудың құдіретті күші болғандығына сендіре білген. Жазушы қазақ әдебиетінде түркімен мен қазақ халқының арасындағы қарым-қатынастардың түрлі тарихи кезеңдердің бәрін емес, өзінің айтар ойына тірек боларлық бір ғана сәтіндегі оқиғаға ден қоюы арқылы ең өзекті мәселені қозғайды.

Қай халықтың да басты өмірлік қағидасы – бейбіт өмір сүріп, ұрпақ өсіру екендігі аян. Алайда түрлі пиғылдағы билік иелерінің арасындағы қақтығыс пен жауласудың кесірі екі жақтың да халқына оңай тимеген. Сондай қасіретті оқиғалардың адам шошырлық көрінісін «мәңгүрт» бейнесі арқылы бейнелеген жазушы ана, туған жер, адамдық, татулық секілді жалпыадамдық құндылықтардың мәнін оқырман жадында қайта бір жаңғыртып, ойлантады. Жазушы үшін ең алдымен, Адам деген биік ұғымның қадір-қасиеті алға шығып, оның елге, жерге қарым-қатынасы арқылы кісілік келбетіне баға беріледі. Жау қолында қалған жазықсыз жанның ауыр тағылық жазаның кесірінен ақыл-ойынан айырылып, өз анасын танымастай халге түсуін көркем әдебиетте алғаш суреттеген жазушының айтар ойының пәлсапасы тым тереңде жатыр.

Қаламгер «Күй» повесінде қазақтың ауызша айтылып, ел жадында сақталған әңгімелерінің негізінде сақталған аса маңызды тұстарын қайта жаңғыртып, философиялық, психологиялық тұрғыдан терең тұспал дарыта отырып, жалпы адамзат баласы үшін өзекті ой айтудың әдісіне айналдырған. Сайын даланың төсінде кеңдік жеткенімен өзара бітім мен бірлік, татулық жетпей, текетіресken екі бауырлас жұрттың арасында болған тадай замандар бойғы ел берекесін кетірген оқиғалардың зардабы ақыры неге жеткізгендігін айту арқылы да адами құндылықтардың мәніне үңілуді, оқырманның есіне салады. Дала өміріндегі мал барымтасы, жер дауы, жесір дауынан да асып түсетін адам қолымен жасалған жауыздықтың ең бір сұмдық оқиғасы адамды мәңгүрт жасайтын жазалау түрінің қасіретін бағамдау үшін ел арасындағы аңыздық әңгімелердің желісіне жүгінген. Шығармадағы түркімен батыры Жөнейттің тұтқындағы жастарды мәңгүртке айналдыру арқылы өз жұртына жауыздыққа бағыттауы адам қолымен жасалған қатыгездік пен қастандықтың ең бір зұлым түрі. Бұлайша жазалаудың мәні – оның жеке басын ғана қорлау емес, сол арқылы оның ел-жұртының мысын басып, өзінен шыққан перзентінің қолымен болашағына балта шабуға бағытталған зымияндық әрекет. Қаламгер күйші домбырасының шанағынан төгілген бабалар үні, қасиетті өнердің сарыны арқылы ой салып, адамзат баласын осындай қатыгездіктен айықтыруға ұмтылады. Жауласқан жұрттың арасында мұндай ауыр жазаның болғандығы жайлы қырғыздың әйгілі «Манас» жырындағы жас балаларды алып қашып кетіп, олардың басына шіре байлайтыны жайлы айтылатын оқиғалардан да танылады. «Кепеш кигізу», «шіре байлау» дегенді мәңгүрттікпен байланыстыруға болады. Төл әдебиетімізге, жалпы өз кезеңінде, одақтық әдебиетке мәңгүрт ұғымын алғаш алып келген қаламгер – Әбіш Кекілбаев» (Кекілбаев, 1999: 21-23).

Автордың бұл тақырыпты қайта жаңғыртудағы мақсаты қазақтың патшалық Ресей отаршылдығынан басталып, кеңестік дәуір тұсындағы ұлт тағдырына жасалған қиянаттың зардабын тұспалды түрде жеткізу болатын. Тіпті тәуелсіздік кезеңінің өзінде де туған тіліміздің өз тұғырында болмай, ана тілінің қадыр-қасиетін, өз мәдениетін сезіне алмайтындардың өмір сүруі де рухани мәңгүрттіктің бір түрі. Автордың айтпағы да ұлт үшін ең қауіптісі осы рухани мәңгүрттік, төл мәдениетінің тектілігін танымай, өзгенің өміріне еліктеуден сақтандырып, өз құндылығын танытуға деген автор көзқарасы шығармадағы екі елдің арасындағы өшпенділік өртін өшіріп, достасуға дәнекер болған күйдің астарындағы бүкіл қазақ елінің рухани-

мәдени пәлсапалық байлығының негізі, түп-тамыры дейтін ойымен ұштасып жатыр. Шығармадағы суреттелетін оқиғалардан қазақтардың Маңғыстауға қоныс тебе бастаған уақыттың сілемі аңғарылады. Көшпенді тұрмыс кешкен екі елдің негізгі байлығы жер десек, ол жердің де өзіндік киесімен қатар иесі де болған. Мәселен, Маңғыстау жұртында айтылатын аңыздың бірінде түркімендерге Бердалы батыр бастаған қазақ тобы жер сұрай келгенде алғашында бейбіт басталған келіссөзге түркімен жағының бір ұрдажық батырының қазақ батырын өлтіру оқиғасы араласып, қақтығысқа ұласып кетеді. «Қан төгілген жер құт болмайды» деп дейтін ойға бекінген қазақ пен түркіменнің арасындағы жауласу қазақ батырларының түркімендерді Маңғыстау бойынан түре айдап шығып, Бердалы батырды сонда жерлеуімен аяқталады. Повестегі түркімен-қазақ арасындағы бітімгерлік мәселесі де сол кезеңнің шындығына сәйкес келеді. Бұл шығармадағы Қараман ата есіміне қатысты нақтылана түседі.

Бірқатар деректерде Қараман түркімендерді Маңғыстау жеріне бастап келген батыр ретінде айтылғанымен, жазушы кейіпкерін тура сол күйінде алған деуге болмайды. Сол кезеңде болған оқиғалардың куәгері ретінде автор Жөнейт пен Мәмбетпана есімдерін алған. Бұл туралы қаламгер Ж.Дүйсенбаевамен «Сұхбатында» «Мәмбетпана мен Жөнейіт шартты есімдер. Дәл осы оқиғаға қатысқан кісілердің аттары дәл солай деп мен ойлаған жоқпын. Бірақ сол кездегі Маңғыстауды жайлаған түркімендердің Мәмбетпана деген үлкен ру басшысы күні кешеге дейін болған. Мәселен, Өскенбай Құлшармен айтысқанда Мәмбетпанаға бағынады. Сол сияқты Жөнейіт деген батыр да түркіменнің үлкен руы - Теке Жәуміттің батыры. Оны да мен әдейі алып отырмын, өйткені Жәуміттер Түркменияға, негізінде, Сам арқылы Самға, сосын Балқанға құлап түркіменнің құрамында болған оғыз тайпасы. Сондықтан солардан шыққан батырлардың атын алдым, бірақ дәл солар емес, яғни «Күйді» «Абыл күйші аруағына ескерткіш» деп бағыштапты. Сол сеп болып әу баста көп оқырман, оның ішінде Абылдың отаны Маңғыстау елі де күйшіні Абыл деп қабылдады. «Күй» Абыл күйшінің аруағына ескерткіш болғанымен, онда Абылдың түркімендердің де ортасында болып өнер көрсеткенінен басқа Абылға, Абыл өмірбаянына қатысты ештеңе жоқ» (Дүйсенбаева, 1999: 23). Демек, автордың өзі пайымдағанындай, шығарманы жазу үстінде ол Абылдың өмірбаяндық деректерін сақтауды міндет тұтпаған. Өз сөзімен айтсақ: «Бұл түпкі негізден алшақтап, өзімнің суреткерлік пайымдауыма жол ашу үшін жасалған әдіс». Әрине, күй мен күйші жайында қазақ әдебиетінде Ә.Кекілбаевқа дейін де кесек туындылар жазылған. Алайда әр жазушының шығармасындағы өнер мен өнерпаз тағдыры өзіндік өзгешелікпен өрілген. Мәселен, І.Жансүгіровтің кейіпкерінің күйшілік құдіреті өз басына бостандық алуының кепілі болса, Ә.Тәжібаевтың күйшісі жауласқан екі жақтың арасындағы араздық отын өшіріп, бітістірудің құралына айналған. Ал Ә.Кекілбаевтың шешімі тосындығымен ерекшеленеді. Оның құдіретті күйшісі Жөнейт қолынан қаталдықпен қаза табады. Біздіңше, бұл тұстағы жазушының шешімі халықтың ең бір аяулысы, қастер тұтып, қадірлеген өнері мен өнер иесін тұншықтырған жауыздық пен қатыгездік әрекет пен жауласу мен өшпенділіктің ауыр зардабы арқылы адамзатқа ой тастаған. Мұндай ауыр шешімнің кез-келген саналы жанның намысын оятып,

жауыздықтан жирендірері анық. Жазушы да сол арқылы адамдық болмыстың ең асыл қасиеттерін алғы кезекке шығарады. Қарымды қаламгердің шығармасындағы жер-су атауларының тарихи дәлдігі мен жер-су сипатының ерекшелігі де көңіл аударарлық құндылық деуге болады. Мәселен, Маңғыстау жеріндегі сексеуіл, дүзген сықты қалың шөптесіндердің тұтасқан тұсын Түлей деп атайды. Маңғыстау жеріндегі Қара Түлей, Шағырайдың түлейі, Шылпықтың түлейі деген атаулар жердің осындай ерекшелігіне байланысты туған. «Күй» повесіндегі күйшінің көмілетін тұсын суреттейтін жер жағдайы да осы жергілікті ерекшелікті еске түсіреді. «Жігіттер басын жерден көтермей шұқырды тез көмді. Қызыл төмпек жым-жылас жоғалды. Шұқырдың орнында күйшінің мойны ғана қылтияды. Тұтқын бұларға лəм-мим үн қатпады. Жігіттер атына мінді. Айдалада айдау қара жолдың бойында жаутаңдаған қос жанар тасыр-тұсыр шауып бара жатқан аттының соңынан көз алмай қарап қала берді.... Бұл аттылар оның мына жұмыр жер бетінен соңғы рет көрген екі аяқты пенделері болды да қойды. Сорына қарай əншейінде Қоңырат пен Бесқаладан ақ жүгері іздеп қалашы шығып, айдау жолдың бойында əрлі-берлі шұбырып жататын қаңғыбас қазақтардың бірі болмаса біреуі жолықпады. Күйші түлей кезген қасқыр, қарсаққа жем болды. Күйшіні осы жазаға кескен Жөнейіттің де көкірегінде «байғұс, бəлкім, əлгі қаңғыбас қазақтарының көзіне түсіп аман қалар» деген əлжуаз үміті бар еді. Оған да қырсық Құдайы орындалуды жазбады.

Маңғыстау өңіріне тән жер-су атауларының тарихи дәлдігі Жөнейіттің ұлы Дəулетпен бірге Темірбаба əулие басына келген тұсында да анық бейнеленеді. Жергілікті жер тарихын жете білетін қарттардың дерегінше, «Бұл жерде жазылғанның бəрі сол жазылғандағыдай. Теңізге еніп жатқан Аданың аралы, оны кейде Кендірлінің аралы деп те атайды, оның имек басының құрлыққа бұрылар ұшында үнемі толқып жататын бұғаз. Аралдың түп басындағы жартас, «Жартастың төбесі қалай болса солай, кедір-бұдыр қалана салған дөңгелек қорған. Əулие адамның моласы əшекейленбек емес. Дөңгелек қорғанның ішінде жай адамның бойына келіңкіремейтін үш құлаштай ұзынша төмпек жатыр». Көрген адам бұл жолдарды бастап оқығанда-ақ «Темірбаба əулиенің моласы» дейді жаңылмай. Баяғыда Темірбаба жарықтық Шопан ата əулиемен аруақ салыстырғанда мына көк теңізді кешудей-ақ кешкен екен. Басқан аяғы астында құрғақ жер болып қала барған жіңішке түбек ұзындығы 21 шақырым» (Дүйсенбаева, 1999: 99-113).

Ə.Кекілбай туындысының негізгі тақырыбы – адам болмысының қатыгездік кесірінен зардап шегуі, жауласу мен өзара өштесудің ел мен жұртқа, жеке адамға тигізетін, кесір-кесепатын əшкерелеу. «Енді бір сəт осы арадан аяң бүлкілмен жүріп кеткен атты кісіге түстік жердегі Жөнейіт аулына оралалық. Күрке ішінде басына шіре тартылған бейшара алты тұтқын. Күні ертең мəңгүрт болғалы тұрған алты бақытсыз мұңлық» – дейтін жолдардан адам қолымен адамға жасалған жауыздықтың жан төзбейтін ауыр жазасы жанды сурет іспетті оқырман көз алдынан өтіп жатады. Жазушының бұл сұмдық оқиғаны егжей-тегжейлі баяндайтын тұсындағы суреттеулер арқылы да оқырманның жаны түршігіп, қаскөйлік сұмдықтардың тым ерте заманнан басталған сырына қанығады. «Ең алдымен қолға түскен тұтқынның шашын тықырлап алып, жаңа сойылған түйенің терісін тақыр басына жылылай тігіп, күнге қақтап

отырғызып қояды, уақыт өте келе тері кеуіп, адамның басын сығып, шаш ішіне қарай өсіп, адамның бас әлпеті де, санасына да өзгеріске түседі. Бастағы қанның айналысы бұзылғандықтан, адамның саналылық қасиеті кеміп, тек нұсқаумен ғана жүретін тірі өлікке айналады. «Күйдегі» осы оқиғаның өтетін жері де Айладырдың дөңі, Қақпақтының дөңі, қазіргі Оңтүстік Маңғыстау өңірі дейді. Сондағы Жөнейіт батыр аулында, баласы өлген қаралы ауылда енді алабөтен бір бейтаныс кісі бар. Ол – «бір шеттегі құрым күркеде кісенде отырған тұтқын жігіт». «Тұла бойында бір шайнам еті жоқ, кісі көрер көркі жоқ, бір жапырақ құр сүлдер». Жөнейіт батыр артынан білді. Анада мұның марқұм ұлы Адай еліне барғанда, онымен өнер сынасып тең түсетін күйші жігіт осы боп шықты. Бұл Дүйімқара аулына аттандырған қолы Дәулетінен өлі айырылып, сүйегін артып келе жатқан бетінде айдалада сапаршылап жүрген осы бейбақ ұшыраса кетіпті. Сосын көп шуылдақ «Дәулетжандай арыстың өтеуіне» деп мұны ала келіпті...» (Кекілбаев,1999: 45). Осылайша қарапайым, елеусіздеу суреттеумен бейнеленетін кейіпкерінің басынан өткерген қасіреті қаншалықты ауыр болса, оның жаратылысындағы күйшілік құдіретінің қуаттылығы жайлы да біртіндеп ашыла бастайды. Жазушы кейіпкерінің тағдырына тек жаугершілік қатал заман кінәлі ме, әлде адам болмысындағы жауыздық па? – дейтін ойлар оқырман санасына салмақ түсіреді. Табиғат бойына ерекше дарын сыйлаған жандардың қиын тағдырын өзі өмір сүрген заманның әділетсіздігімен сабақтастыра суреттеу «Күйшідегі» Абыл күйші мен «Шыңыраудағы» Еңсептің трагедиялық тағдыры арқылы да тереңдете түскен.

Ә.Кекілбай шығармаларынан, атап айтқанда, «Күйші» повесінде жазушының елге, жерге деген ерекше сүйіспеншілігі мен құрметі айқын аңғарылады. Шығармадағы Сырым мен оның айналасындағылардың ой-танымы, көзқарасы арқылы оқырман да Маңғыстау өңірінің жер, ел тарихына қанығып, қазақ даласының қасиетін тани береді. Сырым секілді ел азаматтарының ел-жұртын, туған топырағын қадірлеуі мен күй өнеріне деген ерекше ықыласы аясында өрбитін әңгіменің негізінде шығарманың негізгі сюжеті дамиды. Маңғыстау елінің айтуынша, Ә.Кекілбаевтың өзі де бала жасынан туған топырағының жер-су тарихын тануға құштар болған, осы қасиет оның шығармаларына да дарыған. Біздіңше, Сырым кейіпкерінің бойындағы туған өңірінің әрбір тасы мен суының сырына үңіліп, теңізінің жарға соққан толқындарының тілін ұққан қасиетінде өз болмысының да бір ұшығы жатқандай. «Кеше түс қайта теңізге тұмсық тірей таусылатын қара жалдың шетінде бір көнетоз қауымды көрсетті. Жалдың етегінен басталатын пышақтың жүзіндей жіп-жіңішке түбек көк айран дарияның төріне дейін сүңгіп кіріп жатыр. Сырым мынау елден ерек таңғажайып түбектің сырын сұрап еді, Құрбан ақсақал басын сонау, ту әріден алатын ұзын-сонар хикая қозғады. Қосқа келген соң қолына дутар алып, осы оқиғаға байланысты шыққан бір күйді тартты. Жетпістен асса да, қолына діріл жүгірмеген. Саусағынан төгілген саз әлі тәтті. Сырым да жастайынан күй тыңдап өскен қазақты. Баяғы бала кезінде қу тақтайдың бетінен өзінен-өзі өрбіп жатқан сиқыр үнге еліткенмен, дәл қазіргісіндей сұғына тыңдамаушы еді. Қазір күй естісе, өне бойының бәрі шымырлап, көкірегіне әлдеқандай бір өзгеше сезім қордаланып, жанарына мұң ұйып, ынт-шынты кетеді. Әсіресе Құрбан ақсақалдың кешегі тартқан күйінен әлі

айыға алмай жүр. Мана түске дейін дөңді қыдырғанда да құлағында сол саз оянып, баяғы бала күніндегідей әр саққа құбылып, әлденеге елегізумен болды. Теодалитке қанша телміріп қараса да, көз ұзындағы қара ноқаттың бәрі біресе әлдеқайда асығыс аттанып бар жатқан қалың қолға, енді бірде әлдебір жақтан соңына қиқу түсіп, жапа-тармағай жапырыла қашып келе жатқан қалың жылқыға ұқсап қалады (Кекілбаев, 1999: 48). Автор кейіпкерлерінің жан қалтарыстарына үңіле отырып, күй мен күйшінің, күйші мен тыңдаушының үнсіз ұғынысуымен де қастерлі ұғымдарды меңзей білген. Қаламгер табиғаттың қай құбылысын суреттесе де оған бір ерекше сипат дарытқан.

Жалпы ежелгі түсінікте бұлт ұғымы тылсымдық, киелілік мән иеленген. Мәселен, «Шыңғысханның ақ бұлты», «Абылайханның ақ бұлты» деген ұғымдар – «қорғаушысы», «иесі» деген мағынаны береді десек, «Бір шөкім бұлт» шығармасында жазушы осы киелі саналған түсінікті жаңғыртудың өзіндік айшығын көрсетеді. «Бір шөкім бұлт» – адамзат басынан өткерген Ұлы Отан соғысының зұлматты жылдарындағы әр әйелдің басына түскен ауыр қасіреттің символы ретінде алынса, «Бір уыс топырақ» жарқын болашақ үшін жанын қиған, туған топырағынан бір уыс топырақ бұйырмаған ерлердің тағдырын меңзейді.

«Бір шөкім бұлт» әңгімесінің оқиғасы Ұлы Отан соғысы тұсындағы тылдағы ауыл өмірінің тыныс-тіршілігін танытып, сол заманның шындығын бүгінгі оқырманның көз алдына мөлдіретіп әкеледі. Жас өскін балалық шағын соғыс зұлматы ұрлаған көп баланың бірі ретінде суреткердің де бұл тақырыпқа баруы тегін емес. Себебі, қалам тартқан алғашқы шақтарында санасына салмақ түсірген сол шақтардың әлі өшпеген естелігін көркем дүниеге айналдырды. Әсіресе әйел, ана бейнесін сомдаудағы өзіндік айшықты қолтаңбасы Аққаймақ тұлғасынан танылады. Оқырманға айдалада, жалғыз-жарым жолаушының кім екендігі көпке дейін беймәлім болып келеді. Кейіпкердің өзімен-өзінің іштей сырласуы, әрекеті мен ой-сезімінің ішкі диалогпен дәлелденуі немесе сарапануы да кездеспейді. Мұнда тек автордың (жасырын әңгіме айтушының, яғни Аққаймақты жасырын бақылаушының) немесе шығарманың көзге көрінбейтін ішкі монологы бар. Оның дәстүрлі ішкі монологтан өзгешелігі де осында жатыр.

«Ұлы Отан соғысы жылдары қазақ қыздары майдан даласында сынға түсті. Ұлы Отан соғысы жылдарында пулеметшы М.Мәметова, мерген Ә.Молдағұлова, ұшқыш Х.Доспанова сияқты батыр қыздар елді басқыншы жаудан қорғап майдан даласында ерлік көрсетсе, тылдағы қырқыншы жылғы келіншектердің таң атқаннан күн батқанға дейінгі егіс даласында, зауыт, фабрика, өндіріс орындарындағы жанкешті ерлігі ешқашан ұмытылмақ емес» (Орда, Сарсенбаева, 2021:7).

Шығарманың негізгі кейіпкері Аққаймақтың жоғалған қызыл маяны іздеу барысындағы өжет, қайсар мінезі мен ішкі әлемінде болып жатқан түрлі ой-сезімдері арқылы жазушы да өзінің балалық шағының естелігіне оралғандай болады әрі сол кезеңдегі қазақ аналарының өрлігі мен ерлігін тағлым етеді. Ер азамат атаулының қан майданға аттанған тұсында елде қалған аналар иығына түскен ауыртпалықтың қандайын да қайыспай көтерген. Аққаймақ секілді аналардың арқасында ел іргесі сөгілмей, бала-шаға жетімсіремей, рухы сынбай жеңісті күндерге жетті. Аққаймақ

секілді жастықтың жарқын күндеріндегі жүрегінде балауса сезімі енді ғана оянған бойжеткендердің басынан өткерген ауыр хал оқырман жүрегін шымырлатпай қоймайды. Әкесінің елдің алды болып, өз еркімен соғысқа аттанып, майдан даласында мерт болуы, анасының жас шағынан жесірлік қамытын киюі Аққаймақты ерте есейтіп, жастығына қарамай, белін бекем буып, өмірдің барлық дауылдарын қайсарлықпен қарсы ала білуге мәжбүрлейді.

Шығарманың көркемдік тұрғыдан маңызды қыры: балғын жүрегінде тұңғыш ұялаған кіршіксіз сезім иесін соғыс жалмаса да, өмірден түңілмей, қайта сол соғыс салған ылаңнан жарымжан болып оралған мүгедек жанмен тағдыр қосып, оның жан серігіне айнала білу арқылы аналық, әйелдік парызын атқаруы Аққаймақ бейнесін даралай түседі. Осы арқылы ол өлім мен өмір айқасқан тұста азаматтың да туын құлатпай, ол үшін де өзі үшін жаңа, жарқын өмірдің шырағын жаға білді. Қаламгер қазақ әйелінің бойындағы мейірім мен қайырымның махаббат сезімдерінің ел-жұртқа деген сүйіспеншілігімен астасып жататындығын көрсетуде өзіндік нақышымен ерекшеленеді. Аққаймақтың аналық, әйелдік болмысын өзінің айналасындағы ауыл-аймақ, туған-туыс тағдырымен сабақтастықта қарастыра отырып, жазушы сұм соғыстың қанды зардабы қаншалықты қасіретті болғанымен, қазақ әйелдерінің бойындағы ұрпаққа, жарға, туған жерге деген махаббатын өшіре алмағандығын танытқысы келген, әрі сол мақсатына жеткен. Сондықтанда Аққаймақ сұм соғыстың кесірі мен кесепатын ізгілік, қайсарлық пен мейірім арқылы өшіріп, жаңа өмірдің жаршысы бола білген ұлы сезім иесі ретінде сомдаған. Қайғысын өзі секілді қара жамылған халықтың балаларын оқытып, білімге баулу арқылы жеңсе, қан майданнан екі көзі суқараңғы соқыр болып оралған Тайбағарды өзіне жар етіп, оның анасыз қалған балаларына да, өзіне де қамқор ана, жар бола білуі арқылы қаншама адамның өшкен үміт отын қайта жағып, өмірді өз қолымен нұрландырған бейнесі шығарманың негізі тұтқасы. Бұл тұстағы жазушының Аққаймақтың өткен өміріндегі барлық жағдайларды оның өзімен-өзі сырласуы арқылы көрсете отырып, ішкі сезімнің әбден ширығып, сыртқа шыққандағы кесімді шешімдерінің нақтылы іске айналғандығын беру әдісі де өзіндік қолтаңбасын айшықтайды. Осы арқылы Ана ұғымына тән қастерлі, киелі сезімдердің жеке адам, жеке отбасын ғана емес, қалың қауымды қаншалықты жаңғырта, жаңарта алатын құдіретті күш екендігін көрсеткісі келген деуге болады. Зұлматты жылдардың қасіретін тарта жүріп, тосылып қалмай, қайта өмір тізгінін өз қолына алған Аққаймақ жайында автор былайша толғанады: «Аққаймақ орнынан тұрып, айналасын қармалап жүрген соқыр әншінің қолынан ұстап алды... Сол қол ұстасқан күйі Ондыға келіпті. Содан бері аттай он жыл өтті. «Шүкір, Аққаймақтың қазір көз қуанышы бар. Ел қатарлы тұрмысы, өсіп келе жатқан балалары, сыйластығы суымаған төсек жұбы түгел. Баяғы жалын атқан өксік өшіп, бұл күнде анда-санда жүрек түйнеп өтер өкініші желге, көкірек тістеп кетер көлденең шаншуға, ойда жоқта оралып бір сәт көңіліңді ойран-топан ететін алыс сарынға айналған...» (Кекілбай, 1999:36). Жазушының «Бір шөкім бұлт» шығармасы соғысқа дейін қоңырқай бейбіт тірлік кешкен халықтың сұм соғыстың кесірінен бастан кешкен қилы тағдырынан хабардар етіп, жеңіс күні жетіп, елдің көңілі орныққанымен, сол бір қасіретті кезеңнің ізі әрқайсының жан түкпірінде сақталып қалған. Бейбіт

өмірге бет алған аядай ауылдың басынан өткерген тұманды күндердің ауыр естелігі жазушының өмірбаянымен де тамырласып жатады. Өйткені жазушы да балалығын сұм соғыс ұрлап, ерте есейген ұрпақ өкілі. Қай шығармасында да туған топырағын кие тұтып, қастерлеген қаламгер бұл әңгімесінде де жер-су атауларына ерекше мән береді. «Мектеп бұлардың үйінің күншығыс құбыла бетіндегі Қызылтамда еді. Қазіргі Оңдының үлкен көшесінің шетіндегі зират ішінде әу баста қызыл кірпіштен салынған там болған екен. Содан Қызылтам атанып кеткен. Ауыл аты да біразға дейін Қызылтам делініп келген. Шығармада да сол атымен беріліпті. Мырзайырдың ойы, Басқұдық, Сәубет, Қалматайдың жалы, Қарауыл Күмбет, Ноғайтөбе, Сәлмен бөгет. Шетпе, Тасбас, Жармыш – бәрі сол маңайдың жер аттары. Тарихи жер аттары сол күйінде берілген» (Кекілбаев, 1999: 137). Қазақтың кең байтақ жерінің бір ғана үзігі кішкентай Оңды ауылындағы соғыс жылдарындағы және соғыстан кейінгі тіршілік тынысын «суреттеу» арқылы автордың елдің бірлігі мен жанқиярлық еңбегін, үлкен-кішінің бойындағы туған жерге, Отанға сүйіспеншілігі арқылы жеңісті жақындатқан жалпы қазақтың қайсар рухын паш еткен қайталанбас қолтаңбасын танимыз.

Шығармалары талданып отырған қаламгерлердің қастерленген құндылықтарға көзқарасы өте жақын. Ұқсастықтары: халықтың қастерлі санаған ұғым-түсініктерін терең меңгерген, халықтық тілдің қайнарынан нәр алған. Ерекшелігі: сакралдылықты беруде екі түрлі әдіс, стиль қолданылатындығы ғылыми тұрғыдан тұжырымдалды.

Ә.Кекілбай мен М.Мағауин шығармашылығы жайында бірқатар зерттеулер жазылғанымен, шығармаларындағы сакральдылық мәселесі жайлы арнайы сөз болмаған. Жалпы «сакральдылық» ұғымы жөнінде этнографиялық сөздікте: 1) әртүрлі діни наным-сенімдерде құдіретті сипатқа ие болған ерекше құбылыс, зат, байланыстар мен қарым-қатынас; 2) діни культтік жүйеге енетін заттардың, тұлғалардың, мәтіндердің, тілдік формулалардың, ғимараттар мен тағы басқалардың жиынтығы (Этнографический словарь, 1997:14) – деген анықтама айтылады. Ал шын мәніне келгенде, ғалымдардың түсіндіруінше «қастерлілік» – діннен әлдеқайда бұрын, адамзаттың ойлау, елестету қабілетімен бірге пайда болған, рухани мәдениеттің қалыптасып, даму жолында аса маңызды рөл ойнаған күрделі, кешенді құбылыс екендігі жайында Г.О. Луговскийдің, (Луговский, 2015 : 79), Н.И.Коновалованың (Коновалова, 2007: 74), пікірлері бір арнаға тоғысады. Қастерлілікті зерттеуде оның символға қатысын тереңдей қарастырудың маңызы өте зор. А.Ф.Лосевтің айтуынша «символ дегеніміз – жасырын, тереңде жатқан тылсым ойды ашатын бейне», «Символ – ол өз алдына өзгеше шындық» (Лосев, 2001: 64-66). Ал символдың түбінде миф жатыр. Бұларға ортақ қасиет – екеуі де өз мағыналарын ақырына дейін нақты, толық ашып көрсетпейді, тек әлденеге меңзейді.

Сакралдылықтың түрлі мән-мазмұны мен тәсілдерінің көпшілігі фольклортану ғылымында жекелеген бейнелер, мотивтер мен сюжеттер тарихы ретінде қарастырылып келді. Мәселен, эпостардың негізгі қаһарманы батыр бейнесінің қастерленуі «батырдың ғажайып тууы», «алғашқы ерлігі», «лақап атқа ие болуы», «жорыққа аттануы» деген секілді мотивтер мазмұнына сіңдірілген. Бұл кешенді күрделі мәселені зерттеу енді ғана жүйелі түрде зерттеле бастады деуге болады. Осындай іргелі еңбектер қатарында М.А.Лапинаның (Лапина: 2010: 64-

66) еңбегі айрықша атауға тұрарлық. Соңғы кезеңде бұл құбылысқа тіл білімі саласында да бірқатар ғалымдар назар аударды. Н.И.Коновалованың қоса алғанда Н.В.Шестеркинаның (Шестеркина: 2015: 64-66) еңбегінде де мәтіннің сакралдылық мәселелелері жаңаша аспектіде сөз болды. Қазақ фольклорының наным-сенімдер ғұрпына тән магиялық фольклор мәнінің көркем мәтінге де ауысқандығын тұжырымдай отырып, К.Матыжанов (Матыжанов, 2020: 12) бүгінгі тіл білімінде де «қастерлі мәтіндер» (сакральные тексты) деп семантикалық сипатта ажыратыла бастағандығын ғылыми тұрғыдан тұжырымдайды.

4. Зерттеу нәтижесі

Зерттеу барысында қазақ прозасындағы сакральдылық құбылысының көркемдік табиғаты М.Мағауин мен Ә.Кекілбай шығармалары негізінде кешенді түрде талданды. Нәтижесінде сакральды ұғымдардың тек тақырыптық деңгейде ғана емес, шығарманың құрылымдық жүйесінде (сюжет, образ, уақыт пен кеңістік, тілдік өрнек, символика) тұтас көркемдік категория ретінде қызмет атқаратыны анықталды.М.Мағауин шығармаларында сакральдылық көбіне мифопоэтикалық таныммен, символдық бейнелермен және көркем шарттылық тәсілдері арқылы берілетіні айқындалды. Мәселен, «Жармақ» романында адам болмысының екіге бөлінуі арқылы материалдық және рухани құндылықтар арасындағы қайшылық көрсетіліп, өмір мен өлім, бұл дүние мен о дүниенің арақатынасы философиялық деңгейде зерделенеді. Бұл тәсіл сакральды танымның адамның ішкі әлемімен тікелей байланысты екендігін дәлелдейді .

Ал «Қыпшақ аруы» туындысында уақыт пен кеңістік шекараларының жойылуы арқылы өткен мен бүгін арасындағы рухани сабақтастық көрініс табады. Мұнда аруаққа сенім, өнердің киелілігі және тарихи жады ұғымдары негізгі көркемдік өзекке айналып, сакральдылықтың мәдени-генетикалық сипатта сақталатыны байқалады. «Құмырсқалар қырғыны» мен «Қара ләйлек» әңгімелерінде сакральды ұғымдар астарлы символика арқылы беріледі. Құмырсқалар өмірі арқылы қоғамдағы әділетсіздік, күш пен әлсіздік мәселелері ашылса, қара ләйлек бейнесі туған жер, киелі табиғат және ұрпақ сабақтастығы идеяларын танытады. Бұл шығармаларда сакральдылық табиғат пен адам арасындағы үйлесімділіктің бұзылуы арқылы көркемдік мазмұнға айналады .

Ә.Кекілбай шығармаларында сакральдылық тарихи-мифологиялық кеңістік пен адам тағдырының трагедиялық сипатымен астасып беріледі. «Күй» повесінде өнердің киесі мен адам болмысының қайшылықтары, сондай-ақ мәңгүрттік феномені арқылы ұлттық жады мен рухани құндылықтардың жойылу қаупі көркемдік тұрғыда терең ашылған. Жазушы сакральдылықты тек діни немесе мифологиялық ұғым ретінде емес, ұлттық болмыстың өзегі ретінде қарастырады .Сонымен қатар, зерттеу нәтижесінде екі қаламгердің шығармаларында сакральдылықтың ортақ қызметі анықталды: ұлттық құндылықтарды сақтау және жаңғырту; тарихи жадты көркемдік деңгейде жеткізу; адамгершілік-этикалық нормаларды бекіту; оқырман санасына рухани әсер ету. Айырмашылығы ретінде М.Мағауин шығармаларында сакральдылық көбіне символикалық және философиялық-экзистенциалдық сипатта көрінсе, Ә.Кекілбай туындыларында тарихи, әлеуметтік және психологиялық қырларымен тереңдетіле түседі.

Жалпы алғанда, зерттеу сакральдылықтың қазақ прозасында тек мазмұндық элемент емес, тұтас көркемдік-танымдық жүйе екенін көрсетеді. Ол арқылы жазушылар ұлттық дүниетанымды, рухани құндылықтарды және адамзаттық мәселелерді жаңа көркемдік деңгейде қайта пайымдайды.

5. Қорытынды

Жоғарыда атап өткеніміздей, зерттеу жұмысының маңыздылығы – көркем шығарма құрылымындағы, образдар жүйесі мен тілдік кестесіндегі сакральділік семантикасының мәнін ашып, қазақтың екі көрнекті жазушысының прозалық шығармаларына арқау болған киелі, қастерлі ұғымдар мен дүниетанымдық жүйесін айқындау арқылы авторлардың эстетикалық позициясын, қаламгерлік қолтаңбасын айқындау әрі ортақ ұлттық құндылықтар дүниесіндегі ұқсастықтарын саралау.

Авторлар туындыларындағы сакральдылық мәнін ашу мақсатында олардың ұлт-тық дүниетанымымен қатар жалпыадамдық құндылықтарға көзқарасы қатар зерделенді. Мәселен, М.Мағауиннің субъективті-модалді жоспары мен тұжырымдамалық позициясы негізінен киелі саналған аң-құс, жәндік т.б. табиғат құбылыстарының мағыналары арқылы ерекшеленсе, Ә.Кекілбаевтың прозасындағы сакральдылық мәні жалпы әлеуметтік, қоғамдық, тарихи оқиғалармен қатысты ашылатындығы айқындалды.

Авторлар шығармаларының мәтіндеріне контекстік талдау, компоненттік талдау әдістері арқылы оның тұтастай сакралдылық сипаты ашылды.

Зерттеу барысында «сакральдылық» ұғымы жайындағы түрлі ғылым салаларындағы ортақ синтезделген теориялық материалдарын саралай отырып, шығармадағы кейіпкер мен автордың арақатынасы, уақыт пен кеңістік өлшемдеріндегі реалдылық пен мифтік ұғым-түсініктердің көркемдік шарттылығы жайлы да ойлар тұжырымдалды.

Көркем шығарма мәтініндегі қастерлі ұғымдардың қаламгерлер тарапынан халықтық санаға сыйымды мифтік сюеттер мен символдық белгілерді таңдап , талғап қолдану арқылы жаңа заман идеясын, болмысын танытуға көркемдік құрал ретінде шеберлікпен пайдаланғандығына көз жеткіздік.

Зерттеуде пайдаланылған түрлі әдістер арқылы көркем шығармадағы автордың жалпыадамдық құндылықтарды танытуда ежелден бергі белгілі қастерлі ұғым-түсініктерді жаңғырта, дамыта түрлендіре түсетіндігін және оны бүгінгі күннің кәдесіне жарата білетіндігіне, сол арқылы оқырманын өткеніне құрметпен қарауға үндейтін мәнін ашуға талпындық. Тұтас шығарманың арқауына айналған сакральдылықтың көркем табиғатын толықтай таныту үшін мәтіннің функционалдық, семантикалық және стилистикалық сипаттары жөнінде де ой-түйіндер жасауға талпыныс жасалды.

Жинақтай келгенде, М.Мағауин мен Ә.Кекілбай прзасындағы сакральдылық сипатын зерделей келе, көрнекті қаламгерлердің жаңа заманғы туындыларының өзегінде өткен тарихтың ізі, адамзат ой-танымының түрлі кезеңдері қабысып жататындығы жайлы ой қорытындыладық. Адам мен табиғаттың арасындағы үйлесімнің бұзылып, адами қасиеттердің кейбір жағымсыз жағдайлары бой көрсете бастаған тұста халық жадындағы қастерлі саналған ұғымдарды көркемдік тұрғыда қайта зерделеу арқылы оқырманын рухани тұрғыдан ойлантуға, сақтандыруға

жетелейтін көркемдік күш екендігіне екі автордың туындыларын талдау арқылы көз жеткізілді.

Сондай-ақ мифтік қолданыстар арқылы заман шындығын сынау, келеңсіздіктерді меңзеу, адамзат баласының ғасырлар бойы сақтап келген құндылықтарына оң көзқарас қалыптастыру үшін де М.Мағауин мен Ә.Кекілбаев бұрыннан белгілі, бірақ түрлі себептермен көмескіленген ұғым-түсініктердің жаңаша қырын ашып көрсету арқылы оқырманын ойға жетелейді. Қазақ прозасындағы өзіндік өрнегімен дараланатын қос қаламгердің қастерлі құндылықтардың қасиетін ашып, танытудағы ортақ ой ағыстарындағы бірде айқын, ашық, ал енді бірде астарлы, тұспал мағынасында көрініс тапқандығы жайында ғылыми тұжырымдар жасалды.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Елу томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: «Ғылым», 1997. – 507 б.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – Москва, 1981. – 144 с.
3. Дүйсенбаева Ж. Кекілбаев прозасы. – Алматы: Өлке, 1999. – 155 б
4. Дүйсенбаева Ж. Қаламгер Ә. Кекілбаевпен сұхбат. – Ақтау: Ақтау полиграфиясы, 2001. – 36 б.
5. Жаксылыков А. Образы, мотивы и идей с религиозной содержательностью в прозведениях казахской литературы (Типология, эстетика, генезис). – Алматы: «Қазақ университеті», 1999. – 423с.
6. Кекілбаев Ә. 12 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Өлке, 1999. 6 т. – 464 б
7. Коновалова Н.И. Сакральный текст как лингво-культурный феномен. Автореферат диссертации доктора филологических наук. – Екатеринбург, 2000, 354.с.
8. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Ғылым», 1982. – 530 б.
9. Қасқабасов С. Әдебиет пен фольклордың байланысы туралы//Қазіргі әдебиет және фольклор. Алматы: «Арда», 2009. – 475 б.
10. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: «Аударма». 2002. – 581 б
11. Мағауин М. Құмырсқа-қырғын: әңгімелер кітабы - Астана : Аударма, 2004 . - 352 б.
12. Лапина М. А. Сакральная лексика в фольклоре хантов // Вестник Югорского государственного университета, 2010. Выпуск 2(17). – 166 с
13. Лосев А. Ф. Диалектика мифа. – М., 2001. – 559 с.
14. Луговский Г. О природе сакрального. К истокам духовного опыта. «Издательское решения», 2015. – 170 с.
15. Мағауин М. Жармақ. – Прага, 2007. – 11б.
16. Мағауин М. Қыпшақ аруы // Жұлдыз. 2005. №1. 16-б.
17. Матыжанов К. «Қастерлі(лік)», «қастерлену» құбылыстары және рухани мәдениет»// Қазақ фольклорының қастерлі әлемі. – Алматы. «Press Co». 2020.–384 б.
18. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. –Алматы, 2003. – 87-б.
19. Темирболат А. Б. Поэтика литературы: Учебное пособие по курсу “Поэтика литературы”. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 291 с.
20. Orda G., Sarsenbayeva Zh, Sultanova B, Abilkhaiyrov N, Abdrakhmanova K. Artistic transformation of the female image in kazakh literature // Mankind Quarterly, 2021. 61 (3), 653-668. doi: 10.46469 / mq. 2021.61.3.16
21. Шестеркина Н.В. Сакральный текст как лингвокультурный феномен// Филология и культура. №2(40). 2015. – 64 с.
22. Этнографический словарь. – М., 1997. – 222 с.

References:

1. Auezov M. Fifty-volume collection of works. Volume 1. – Almaty: "Science", 1997. – 507 p. (in Kaz)
2. Galperin I.R. Text as an object of linguistic research / I.R. Galperin. – Moscow, 1981. – 144 p. (in Russ)
3. Duisenbaeva Zh. Kekilbayev's prose. – Almaty: Ulke, 1999. - 155 p. (in Kaz)
4. Duisenbaeva Zh. A. Interview with the writer Kekilbayev. – Aktau: Aktau polygraphy, 2001. – 36 p. (in Kaz)
5. Zhaksylykov A. Images, motives and ideas with religious content in the works of Kazakh literature (Typology, aesthetics, genesis). – Almaty: Kazakh University, 1999. – 423p. . (in Russ)
6. Kekilbaev A. Collection of works in 12 volumes. – Almaty: Ulke, 1999. – 6 vols. – 464 p. (in Kaz)
7. Konovalova N.I. Sacred text as a linguo-cultural phenomenon. Abstract of the dissertation of the doctor of philological sciences. – Ekaterinburg, 2000. – 354.p. (in Russ)
8. Kabdolov Z. Word art. – Almaty: "Science", 1982. – 530 p. (in Kaz)
9. Kaskabasov S. On the relationship between literature and folklore // Modern literature and folklore. – Almaty: Arda, 2009. – 475 p. (in Kaz)
10. Kaskabasov S. Funeral. – Astana: "Translation". 2002. – 581 p. (in Kaz)
11. The Ant-Massacre: Book of Stories. – Astana: Translation, 2004. – 352 p. (in Kaz)
12. Lapina M.A. Sacred Vocabulary in the Folklore of the Khanty // Bulletin of the Yugorsky State University, 2010. Issue 2 (17). – 166 p. (in Russ)
13. Losev A.F. The dialectic of myth. – M., 2001. – 559 p. (in Russ)
14. Lugovsky G. About the nature of the sacred. To the sources of spiritual experience. "Publishing Resolutions", 2015. –170 p. (in Russ)
15. Magauin M. Zharmak. – Prague, 2007. – 11 p. (in Kaz)
16. Magauin M. Miss Kipchak // Zhuldyz. 2005. №1. 16 p . (in Kaz)
17. Matyzhanov K. "Kasterli (lik)", "kasterlenu" phenomena and spiritual culture "// Kasterli world of Kazakh folklore. – Almaty. Press Co. 2020. – 384 p. (in Kaz)
18. Piralieva G. Some problems of psychology in fiction. Almaty, 2003. – 87 p. (in Kaz)
19. Temirbolat A.B. Poetics of literature: Textbook for the course "Poetics of literature" .– Almaty: Kazakh University, 2011.– 291 p. (in Russ)
20. Orda G., Sarsenbayeva Zh, Sultanova B, Abilkhaiyrov N, Abdrakhmanova K. Artistic transformation of the female image in kazakh literature // Mankind Quarterly, 2021. 61 (3), 653-668. doi: 10.46469 / mq. 2021.61.3.16
21. Shesterkina NV Sacred text as a linguocultural phenomenon.// Philology and culture. №2 (40). 2015. – 64 p. (in Russ)
22. Ethnographic dictionary. – M., 1997. – 222 p. (in Russ)

МРНТИ 17.81.59 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-07

Э.А. Сейтказы[1*], С.В. Ананьева,[2] А.С. Демченко[3]
[1,3]Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[2]Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан
E-mail: elmira_26_83@mail.ru[1,] svananyeva@gmail.com[2], alenchika@mail.ru[3]
ORCID: [1]0000-0003-3793-984X, [2]0000-0001-7349-1590, [3]0000-00002-0635-9247

ЭТНОПОЭТИЧЕСКИЕ КОНСТАНТЫ: К ТЕОРЕТИЧЕСКОМУ ОСМЫСЛЕНИЮ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация. Современные литературоведы все чаще пишут о междисциплинарном подходе на основе литературоведения и когнитивной лингвистики, выделяя тенденцию интегрированного анализа текста художественного произведения. Компаративистика, освоив достижения культурной антропологии, доказывает: литературные тексты творят культуру, выполняя функцию культурной активности. Настоящее исследование сосредоточено на проблемах относительно нового в литературоведении направления – этнопоэтики. Сформировавшаяся в XX веке в США область знания, нацеленная на фиксацию и изучение устного поэтического творчества коренных народов, оказалась достаточно продуктивной в мировой науке. Ряд ученых, обратившихся к этнопоэтике, не только искали пути постижения национального своеобразия литературы (в широком смысле), но и разрабатывали собственный инструментарий для анализа художественных произведений. Создается новая парадигма теоретических и методологических аспектов работы с текстом в сравнительном аспекте с этнолингвистикой, геопоэтикой и имагологией. В статье предпринята попытка теоретического осмысления предложенных дефиниций с применением дескриптивного и комбинаторного методов. Новизна и актуальность проведенного исследования, результаты которого изложены в данной статье, заключаются в новом видении ключевой категории анализа – этнопоэтической константы. Выявлено и доказано на примерах анализа художественных произведений С.Санбаева и М.Симашко, что этнопоэтические константы представляют собой как образы-символы, архетипы и формулы, так и жанровые формы, мотивы и концептологические коды культуры. Для иллюстрации новейших наблюдений предпринят анализ литературных текстов С.Санбаева «Когда жаждут мифа», «Белая аруана», М.Симашко «Емшан», в которых репрезентированы этнологические аспекты этнопоэтики и этнопоэтические константы, имагологические образы и стереотипы.

Благодарность: Исследование выполнено в рамках BR27101897 «Цифровая трансформация экосистемы литературоведения, фольклористики и искусствоведения Казахстана: междисциплинарные исследования»

Ключевые слова: этнопоэтика, этнопоэтическая константа, образ, концепт, мотив, архетип, жанр, код культуры.

Э.А. Сейтқазы[1*], С.В. Ананьева,[2] А.С. Демченко[3]
[1,3]әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: elmira_26_83@mail.ru[1,] svananyeva@gmail.com[2], alenchika@mail.ru[3]
ORCID: [1]0000-0003-3793-984X, [2]0000-0001-7349-1590, [3]0000-00002-0635-9247

ЭТНОПОЭТИКАЛЫҚ КОНСТАНТАЛАР: МӘСЕЛЕНІ ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Қазіргі әдебиеттанушылар әдебиеттану мен когнитивті лингвистикаға негізделген пәнаралық тәсіл туралы көбірек жазып, көркем шығарманың мәтінін интеграцияланған талдау үрдісі

[*] ***Укажите правильную ссылку:***
Э.А. Сейтказы, С.В. Ананьева, А.С. Демченко. Этнопоэтические константы: к теоретическому осмыслению проблемы // "Керуен". - №1, 90 том, 2026. С. 101-111. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-07.

арқылы зерттейді. Компаративистика мәдени антропологияның жетістіктерін игере отырып: әдеби мәтіндердің мәдениетті жасайтынын, мәдени белсенділік қызметін орындайтынын дәлелдейді. Бұл зерттеу әдебиеттанудағы жаңа бағыт – этнопоэтика мәселелеріне бағытталған. XX ғасырда АҚШ-та қалыптасқан, тұрғылықты халықтардың ауызша поэтикалық шығармашылығын жазып алуға және зерттеуге бағытталған білім саласы әлемдік ғылымда айтарлықтай нәтижелі болды. Этнопоэтикаға бет бұрған бірқатар ғалымдар әдебиеттің ұлттық бірегейлігін түсіну жолдарын іздеп қана қоймай (кең мағынада), сонымен қатар көркем шығармаларды талдаудың өзіндік құралдарын жасады. Этнолингвистика, геопоэтика және имагологиямен салыстырмалы тұрғыда мәтінмен жұмыс істеудің теориялық және әдіснамалық аспектілерінің жаңа парадигмасы жасалуда. Мақалада дескриптивті және комбинаторлық әдістерді қолдана отырып, ұсынылған анықтамаларды теориялық тұрғыдан түсінуге тырысады. Нәтижелері осы мақалада көрсетілген зерттеудің жаңалығы мен өзектілігі талдаудың негізгі категориясы – этнопоэтикалық тұрақтама туралы жаңа көзқарас болып табылады. С.Санбаев пен М.Симашконың көркем шығармаларын талдау мысалдарында этнопоэтикалық тұрақтамалар – бейне-символдар, архетиптер мен формулалар, сондай-ақ, мәдениеттің жанрлық формалары, мотивтері мен тұжырымдамалық кодтары болып табылатыны анықталып дәлелденді. Соңғы зерттеулерді мысалмен көрсету үшін этнопоэтиканың этнологиялық аспектілері мен этнопоэтикалық тұрақтамалар, имагологиялық бейнелер мен стереотиптер бейнеленген С.Санбаевтың «Аңызды аңсағанда», «Ақ аруана», М.Симашконың «Емшан» әдеби мәтіндеріне талдау жасалды.

Алғыс: Зерттеу BR27101897 «Қазақстан әдебиеттануы, фольклортануы және өнертануы экожүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» жобасы аясында орындалды.

Түйінді сөздер: этнопоэтика, этнопоэтикалық тұрақты, бейне, концепт, мотив, архетип, жанр, мәдени код.

E.A. Seitkazy [1*], S.V. Ananyeva,[2] A.S. Demchenko[3]

[1,3]al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

[2]M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: elmira_26_83@mail.ru[1], svananyeva@gmail.com[2], alenchika@mail.ru[3]

ORCID: [1]0000-0003-3793-984X, [2]0000-0001-7349-1590, [3]0000-00002-0635-9247

ETHNOPOETIC CONSTANTS: TOWARDS A THEORETICAL UNDERSTANDING OF THE PROBLEM

Abstract. Modern literary scholars increasingly write about an interdisciplinary approach based on literary studies and cognitive linguistics, highlighting a trend toward the integrated analysis of literary texts. Comparative studies, having assimilated the achievements of cultural anthropology, demonstrate that literary texts create culture by performing the function of cultural activity. This study focuses on the problems of a relatively new field in literary studies – ethnopoetics. Formed in the United States in the twentieth century as an area of knowledge aimed at documenting and studying the oral poetic creativity of Indigenous peoples, it has proved highly productive in global scholarship. A number of scholars who turned to ethnopoetics not only sought ways to comprehend the national specificity of literature (in a broad sense) but also developed their own tools for analyzing literary works. A new paradigm of theoretical and methodological approaches to working with texts in a comparative perspective-alongside ethnolinguistics, geopoetics, and imagology – is emerging.The article attempts a theoretical interpretation of the proposed definitions using descriptive and combinatory methods. The novelty and relevance of the research presented in this article lie in a new vision of the key analytical category – the ethnopoetic constant. Through the analysis of literary works by S.Sanbaev and M.Simashko, it is shown and demonstrated that ethnopoetic constants include images-symbols, archetypes and formulas, as well as genre forms, motifs, and the conceptual codes of culture. To illustrate these observations, the article analyzes the literary texts by S.Sanbaev «When Myth Is Desired», «The White Aruana», and M.Simashko «Yemshan», in which the ethnological aspects of ethnopoetics, ethnopoetic constants, imagological images, and stereotypes are represented.

Acknowledgment: The research was carried out within the framework of BR27101897 «Digital Transformation of the Ecosystem of Literary Studies, Folklore Studies, and Art Studies in Kazakhstan: Interdisciplinary Research»

Key words*:* ethnopoetics, ethnopoetic constant, image, concept, motive, archetype, genre, cultural code.

1. Введение

Термин «этнопоэтика» относительно нов для научного дискурса. Данная дефиниция не зафиксирована в научных словарях. Семантический объем достаточно полновесен: сложенная из двух древнегреческих основ лексема сигнализирует об особом статусе обозначенной поэтики, связанном с народным, национальным кодом. Концепции этнопоэтики вариативны. Для понимания этиологии обратимся к диахронической оси становления некоторых из них.

В 1960-х годах XX века Дж.Ротенберг ввел понятие «этнопоэтика», изучая совместно с коллегами поэзию американских индейцев. Ученым понадобился новый инструментарий для фиксации материала и перевода его на английский язык. Под этнопоэтикой понималась этническая поэзия, восходящая к автохтонным культурам вне западной традиции. Особая задача ученых заключалась в сохранении поэтических текстов, не имеющих письменной фиксации в английском языке. Активно применялся метод так называемого «тотального перевода» (Hymes), (Tedlock, 1989).

Именно в таком значении термин вошел в англоязычные словари. Предмет исследований впоследствии был расширен за счет изучения еврейского и ближневосточного фольклора. Позже ученые привлекли фольклорный материал других народов. Стоит особо подчеркнуть, что этнопоэтика представляет собой дисциплину интегративного плана: в ее концептуальное поле входят методы ряда смежных наук, в том числе лингвистики, литературоведения, культурологии, антропологии. «Среди различных дисциплин, которые начинаются словом этно-, явно не хватает еще одной – этнопоэтики, которая должна изучать национальное своеобразие конкретных литератур, их место в мировом художественном процессе. Она должна дать ответ, что делает данную литературу национальной» (Захаров, 1994: 9).

Н.Буало в «Искусстве поэзии» в качестве требования к достоверности изображаемого предлагал писателям обращать пристальное внимание на исторический и культурный колорит, в контексте которого действует герой. Этому правилу следовали многие литераторы того времени.

Области этнопоэтического анализа довольно разнообразны. Одним из авторитетных направлений в современной филологической науке является этнопоэтическая фольклористика. Некоторые исследователи «вписывают» этнопоэтику в круг лингвистических дисциплин (Табакова, 2014), (Толстой, 1995), (Толстая, 2005). Как справедливо подчеркнул Д.Тедлок, «любая поэтика – всегда этнопоэтика» (Tedlock, 1989).

Таким образом, этнопоэтика призвана изучать, описывать и систематизировать феномены художественного текста, которые сообщают ему «аутентичное измерение». Речь идет, в первую очередь, о национальном своеобразии такого текста, маркеры которого представляют разного рода таксономические единицы. Их классификация – дело будущего.

Этнопоэтика представляется нам перспективным направлением исследований, поскольку учитывает своеобразие национальной языковой картины мира. Она, в свою очередь, может быть гетерогенной по своему составу. Например, если мы имеем дело с русскоязычной литературой Казахстана, мы должны учитывать тот факт, что язык репрезентации художественного материала не совпадает – или частично не совпадает – с культурной идентичностью самого текста, то есть стоящей за ним языковой личности. В этом отношении этнопоэтический подход предоставляет существенные результаты. Погружаясь в национальное своеобразие исходной культуры, мы сможем определить, какие ее параметры способствуют ретрансляции этноспецифического содержания.

2. Методы и материалы

2.1 Методы исследования

Данная статья посвящена проблеме этнопоэтики и формирующих ее единиц. Следовательно, методы, привлеченные нами для осуществления поставленной задачи, ей релевантны: это дескрипция и систематизация. В определении ключевого для нас понятия – этнопоэтической константы мы опирались на разработанные концепции современных авторов, поэтому среди методов представлен и комбинаторный. В то же время этнопоэтика близка к этнолингвистике, геопоэтике, имагологии.

2.2 Материалы исследования

Термин «этнопоэтика» объединяет концепции ученых, которые занимаются проблемами выявления этноспецифической аутентичности разных текстов: от поэтики национальных литератур (Лихачев, 1973) до национальных образов мира (Гачев, 1988), (Есаулов, 2004), (Шешунова, 2017), от изучения региональных литератур (Зырянов) до литературоведческой компаративистики (Ананьева, 2020) и имагологии (Мамраев, 2024).

Одним из зачинателей и теоретиков этнопоэтики является И.А.Есаулов.

Современные ученые прибегают к тезаурусному анализу – исследованию индивидуального и коллективного концептологического лексикона индивида, формируемого рядом факторов, в том числе экстралингвистических (среда, конфессия, образование и т.д.). Тезаурус отдельного человека и тезаурус коллектива как совокупности всех систем – адаптивный и динамичный феномен. Соответственно, он сформирован концептами – «ячейками ментального пространства» человека, «квантами смысла», которые образуют концептосферу. Концепты, в свою очередь, составляют культурный код языка. Необходимы понятия, концепты и категории, которые позволяют, по мнению В.И. Захарова, проникать в национальное воображаемое и национальное переживаемое.

К таким понятиям относятся этнопоэтические константы. По мысли В.И.Захарова, они представляют собой единицы, формирующие национальную картину мира (Захаров, 1998: 9). Из определения становится ясно, что этнопоэтическая константа включает этнокультурный компонент, выраженный в конкретных формулах и образах-символах (Алефиренко, 2012). Г. Джэйсон полагает, что этнопоэтика как важная часть поэтики должна сосредоточиться на расширении изобразительных возможностей языка, на свойствах устной литературы и мифическом субстрате целого (Jason, 2000: 273).

Понятие этнопоэтической константы разработано и введено в научный оборот В.М.Гацаком. В работах авторитетного исследователя и его последователей этнопоэтические константы понимаются как «стилевые и сюжетно-повествовательные координаты изображаемого фольклорного мира» (Гацак, 2000).

Существенен вклад в развитие этнопоэтической парадигмы К.К.Султанова. Современный литературовед полагает, что основные способы выражения национального в художественном тексте – доминантные образы-символы, аксиологические и архетипические установки, «свидетельства онтологичности этнического» (Султанов, 2006). Этнический код культуры, по его мнению, способен выразить базисные ценности национального бытия.

3. Обсуждение

Целостный анализ художественного произведения невозможен без аппеляции к архетипическому субстрату текста, который, в строгом смысле, представляет собой палимпсест – многослойное образование, пронизанное множественными кодами. Этнопоэтические константы являются онтологически значимыми элементами произведения, соотносящимися с этноспецифической языковой картиной мира. В координатной плоскости текста это именно те единицы, которые, при адекватной дешифровке и интерпретации, способны эксплицировать заложенные в произведении онтологические мотивы – единицы наррации, свойственные мировоззрению того или иного этноса. Мы разделяем мнение К.К.Султанова по поводу того, что «недостаточно сводить национальную картину мира к представлению о хранилище тонкостей этнопсихологии и колоритных этнокультурных реалий – важен и уровень обобщающего мировидения, универсального принципа самоуважения и переживания своей самоценности, важна не только диахроническая императивность традиции, но и синхроническая семантическая новизна» (Султанов, 2020: 279).

В подготовке будущих филологов-предметников изучение этнопоэтических констант является важным этапом обучения. Оно требует, на наш взгляд, междисциплинарного подхода, так как сосредоточенность исследователя на имманентных системах знания (например, чистом литературоведении) не способствует элиминированию семантических лакун, с которыми мы неизбежно сталкиваемся в процессе анализа художественного текста. Исследование этнопоэтических констант требует от нас владения широким культурологическим, историческим, психологическим и лингвистическим контекстом. Прежде всего необходимо ориентироваться в специфике национальной языковой картины мира – вербализованной «карте ментальности» этноса, в которой представлены сведения об основных ее параметрах: ценностях и антиценностях, сценариях, предписаниях, табу, эталонах. С опорой на указанную информацию становится возможным осуществление селекции элементов, которые правомерно рассматривать как константные.

Константность предполагает наличие в языковой единице (шире – художественном образе или мотиве) определенного постоянства, содержательного ядра, которое остается целостным и ретранслируемым из одного произведения в другое. Таким образом, мы реконструируем и описываем концепты культуры, которые можно назвать архетипическими. Архетипический концепт, по мнению В.И.Карасика (Карасик, 2007) – это регулятивный параметрический/непараметрический феномен,

который обладает высокой степенью обобщенности, эмотивности, универсальности, рекуррентности и ретранслируемости, то есть в процессе языковой трансмиссии не подвергается существенным семантическим модификациям. Репертуар архетипических концептов ограничен, однако вариативность их художественного воплощения неисчерпаема. Архетипические концепты могут проявляться в произведении на разных уровнях:

– мотивном;
– образном;
– кодовом.

В процессе обучения студентов-филологов считаем необходимым охарактеризовать каждый из указанных кодов и предоставить развернутый герменевтический комментарий, чтобы сформировать целостное представление о константном (архетипическом) уровне произведения.

Под этнопоэтическими константами нами понимаются коды культуры, которые являются для этноса постоянными. Это концепты с высоким потенциалом к ретрансляции, наиболее рекуррентные в художественном дискурсе. Они участвуют в языковой интергенеративной трансмиссии, то есть обладают архетипическим содержанием. Функции их не ограничены экспрессивной и эстетической. Они могут быть концептуализирующими и регулятивными, представляя собой то «ядро», которое побуждает к движению всю эстетическую реальность произведения.

Среди наиболее значимых этнопоэтических констант художественного текста можно выделить:

– пространственный код культуры;
– временной код культуры;
– предметный код культуры;
– биоморфный код культуры;
– соматический код культуры;
– духовный код культуры (Сабитова, 2013: 29 – 36).

Этнопоэтические константы могут представлять собой не только элементы содержательной стороны произведения, но и компоненты его внешнего оформления, архитектоники, кристаллизуясь в определенном этнопоэтическом жанре как формуле эстетически важной истины. Продолжается «процесс порождения новых смыслов на сложно структурированном и плотно концентрированном литературном ландшафте» (Ананьева, 2020: 6).

4. Результаты исследования

В повести С.Санбаева «Когда жаждут мифа» описание звездной ночи способно пробудить воспоминания о легендарном прошлом степных земель. Холмы ожидают часа, когда вновь оживут в рассказах старика, как оживут и города-крепости, и шумные селения. Легенда выступает спасительницей человеческой памяти: «Люди сидели, выслушав легенду, занятые думами, образовав круг, словно на совете. Костер давно потух, и никто не спешил его разжечь. Огонь затаился под золой, будто интрига наступающего дня» (Санбаев, 2009: 191).

Композиционно-значимый фрагмент, усиливающийся в последней части текста, экспрессивно окрашенной и наиболее акцентированной, восходит к древнему

казахскому поэтическому жанру *толгау – стихотворению-размышлению,* построенному по принципу вращения. Данный стилизованный фольклорный ритм лежит в основе кочевого мироощущения. В жизни кочевника движение по кругу в ритме чередования времен года, жизненных периодов и эпох мыслится как естественное и гармоничное жизнеположение. Смерть не конечна; она являет собой глубинную трансформацию всего живого в цикле перерождения. Отсюда круговая композиция, свойственная толгау, жоктау, кюям, призванным гармонизировать мир. Неслучайно в приведенном фрагменте бытие оживает в устах старика. Имплицитно он наделяется чертами великого демиурга, шамана, баксы, способного создать Вселенную силой поэтического искусства.

Мы видим культурную коннотацию с именем великого Коркыта, спасающегося от смерти. Только кобыз наделен силой, способной превозмочь хаос и умирание. Кобыз был создан из редчайшего материала – кожи с горла верблюдицы. Верблюд в казахской культуре символизирует идею Вселенной: по верованиям древних, в его облике причудливо сочетаются черты всех известных животных.

Неслучайно белая верблюдица выступает главным действующим лицом широко известной повести С.Санбаева «Белая аруана», знаменуя идею о вечной преданности родной земле и выступая субъектным воплощением мотива вечного возвращения. Белая аруана, оторванная от дома, но безошибочно знающая, где он, бежит навстречу собственной гибели. «Всю жизнь добиралась до Мангыстау» (Санбаев, 2009: 30).

Смерть на родине для белой аруаны экзистенционально важнее, чем жизнь на чужбине. В данном случае перед нами зооморфный код казахской культуры, выступающий как этнопоэтическая константа текста.

Несмотря на то, что рассмотренные выше тексты С. Санбаева написаны на русском языке, они хранят в себе этнокультурный субстрат, который становится первичным для формирования художественной реальности. Безусловно, С. Санбаев, как и другие русскоязычные авторы, разделял взгляды М.Пришвина на изображение природы в художественных произведениях, его «концепцию – человек и окружающий мир» (Мамраев, 2024: 60). Окружающий человека мир для героев произведений С.Санбаева – не просто среда обитания, а антрополокальное единство всего живого во Вселенной.

Считаем перспективным дальнейшее исследование литературных текстов казахстанских авторов с ракурса отражения в них ландшафтно-территориальных (географических) образов и/или мифов, что является областью изучения геопоэтики.

Главный герой повести М. Симашко «Емшан» султан Бейбарс возвращается в прошлое, чтобы с высоты прожитого переосмыслить свою жизнь. Импульсом выступает знакомое до боли слово «куке». «Слово опять шевельнулось в горле. Он чуть не крикнул его, и горький вкус остался на губах. Оно всегда было с ним, это слово…» (Симашко, 1974: 229).

В повести «Емшан» М. Симашко затронута одна из наиболее драматичных тем в истории степного народа: гибель кипчакского этноса в результате монгольского завоевания. Бейбарс остановил гуннов. Власть не меняет Бейбарса. И в невольничьем бараке, и в корабельном трюме, и на троне он остается верен суровому внутреннему кодексу. Жизнь, по его мнению, есть беспощадная борьба. Его не трогают слезы

женщин и проявления слабости мужчин. Покорность воспринимается им как слабость, достойная презрения. Единственное слово, которое вселило в сердце султана неведомую ранее горечь, – знакомое и позабытое слово «куке». Слово становится своего рода аналептическим узлом нарратива, возвращая героя в события его драматичной, полной коллизий жизни. Свою жизнь Бейбарс вспоминает в седле – рождается художественный образ кентавра, человека, бывшего некогда кипчаком и несущем в себе отголоски ушедшей жизни – жизни в степи.

Вспоминая себя маленьким рабом, убившим троих ради хлеба; генуэзским гребцом и надсмотрщиком, назвавшимся Бейбарсом; воином-мамлюком, купленном на невольничьем рынке; славным героем Острова, ходившим на крестоносцев; Эмиром самого султана; человеком, несколько раз восставшим против своего правителя; грозным и гордым султаном, главный герой повести не в силах разгадать, отчего слово «куке» рождает в его сердце небывалую горечь. И только в лучах вечернего солнца в его памяти рождается картина: в закатной пустыне над телом мертвого отца, пронзенного стрелой, сидит маленький мальчик, зовущий его, а вокруг широко, во всю степь, благоухает степная трава – емшан, полынь: «И он все вспомнил... Это высокая горькая трава пахнет так, красная от вечернего солнца. И красный песок становится чернее. А на песке лежит человек, и это его куке. И плачет мальчик, и тянет своего куке за большую руку. Только стрелу он боится трогать с черными жесткими перьями... Чернеет песок. И все вокруг чернеет. А запах становится гуще, и такой уже горький он, что нельзя облизать сухие губы. И зеленые точки совсем близко в горькой темноте. Их все больше вокруг, и все ближе они. И он прижимается к большому холодному куке, и тепло ему, и не страшно так...» (Симашко, 1974: 256).

О том, что образ емшана коррелирует с темой памяти, тоске по Родине, свидетельствует один из претекстов произведения, данный М.Симашко в качестве эпиграфа: «Степной травы пучок сухой». Это важный интертекстуальный импульс. В первой строфе голос лирического героя сливается с голосом автора; возможно, перед нами воспоминания певца, посланного некогда славным ханом Сырчаном за братом, Отроком, ставшим владыкой всего Кавказа. В запахе степной травы – вся память о некогда покинутом доме. Емшан, полынь становится тем фитонимическим кодом, который идейно коррелирует с архетипом Дома – онтологического центра мира. После поражения от войск Владимира Мономаха Отрок, бежавший в горы, сумел возвыситься до царя. Но Мономах умер; Сырчан посылает за братом певца, «чтоб бросил все…Чтоб шел в наследие свое, В благоухающие степи». Предчувствуя, что брат не отзовется на песни родного края, Сырчан наказывает певцу связать пучок степной травы и дать Отроку – тогда он вернется. Предчувствие хана сбывается; когда певца велят вывести из шатра, он подает Отроку пучок емшана.

Схожи в плане сюжетики оба текста – и Бейбарс, и Отрок скорее готовы умереть, чем оставаться на чужбине. Смерть Бейбарса знаменует возвращение в мир своего рода, в мир прапамяти. Возвращение Отрока – тоже своего рода смерть, но смерть социальная. Отринув титул и богатства Кавказа, с немногочисленной дружиной он возвращается в родную степь.

Неслучайно Х.С.Мухамадиев причисляет полынь к базисным концептам казахской лингвокультуры, этнопоэтическим константам казахстанской литературы.

Исследователь называет ряд произведений, для которых «веточка полыни» становится знаковым образом: «Веточка полыни» А. Хасанова, «Ветка дармины» Р.Насырова, «Горький запах полыни» С. Муратбекова, «Полынь и цветы» Д. Досжанова, «Полынь» Д. Исабекова, «Емшан» М. Симашко, «Полынь чужбины» А. Москаленко. «Для современной казахской повести полынная тема – своя внутренняя, которую она разрабатывает весьма настойчиво, обнаруживая цельность замысла <…> Полынь как степная трава неразрывно связана с образом степи. Степь, как зеркало, отражает, помнит и хранит человеческие радости и страдания» (Мухамадиев, 2012: 146).

Полынь – концепт, который в ряде произведений казахстанской литературы используется в роли аксиологемы. Отсюда – концептуальные метафоры *полынь памяти, полынь чужбины, полынь разлуки, полынь раздумий.* Горький запах емшана перекликается с полынным привкусом горечи Б. Канапьянова в книге-дневнике, книге-исповеди «Аист над Припятью», в которой «полынный привкус горечи одинаков – будь то трава чернобыл или степной емшан» (Ананьева, 2014: 163).

В поэтике повести «Емшан» семантика заголовка имеет особое значение, эксплицируясь в тексте в идею, символический образ, способствующий развертыванию авторского замысла. Аксиологема аккумулирует в себе черты полыни-памяти; повторяясь в тексте. Образ становится символом памяти о Родине. М.Симашко выносит в название произведения тюркскую номинацию фитонима – емшан. Как видим, трансфер образа в совокупности его семантико-аксиологических значений становится одним из механизмов межкультурного диалога, в котором важен имагологический дискурс.

5. Заключение

Этнопоэтика предоставляет широкий доступ к постижению онтологически значимого национального своеобразия культуры посредством текста – фольклорного или художественного. Прослеживая историю термина ethnopoetics, отмечаем, что, не имея четких дефиниций в терминологической кодификации, этнопоэтика изучается. успешно современными исследователями.

Несмотря на вариативность подходов, неизменно главное: этнопоэтика апеллирует к тем языковым образным единицам, которые составляют национальную специфику произведения. Это могут быть архетипы, символы, формулы, мотивы, жанры, многие коды культуры, определенные концепты. Так, архетипы, паттерны коллективного бессознательного, имеющие универсальный характер и высокую степень ретранслируемости, обладают этноспецифическим уровнем. Следовательно, в каждой культуре архетипическое ядро, оставаясь универсальным, окружено адаптивной оболочкой, подстраивающейся под определенные внешние реалии.

Практически в каждой культуре существует архетип вертикальной оси миров – например, Мирового Древа или Мировой горы. Однако репрезентанты этого архетипа варьируются. Так, в казахском мифопоэтическом мышлении осью миров выступал Байтерек – Великий Тополь. С этим архетипом связан солидный корпус текстов, раскрывающий сложную систему взаимоотношений между человеком и пространством его бытования. Константы могут быть проявлены и как архитектонические структуры. «Когда жаждут мифа» С.Санбаева является самобытным способом вживания в уникальную действительность, продиктованным

особым мироощущением. К константным элементам мы относим и коды культуры (которые могут апеллировать к архетипам), например, зооморфные и фитонимические.

Эмоционально-стилистический аспект, этнокультурный компонент поэтики литературного текста в условиях двуязычия раскрывает художественную выразительность образов главных героев анализируемых произведений.

Литература:

1. Алефиренко Н.Ф., Голованева М.А., Озерова Е.Г., Чумак-Жунь И.И. Текст и дискурс: учебное пособие для магистрантов. – М.: Флинта; Наука, 2012. – 232 с.

2. Ананьева С.В. Литература Казахстана и современные концепции сравнительного литературоведения // Культура в глобальном мире / Отв. редактор С. Ананьева. – Алматы: Print express, 2020. – С. 6-37

3. Ананьева С.В. Морис Симашко. Опыт филологического прочтения. – Караганда: ЖК, 2014. – 220 с.

4. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. – М.: Сов. писатель, 1988. – 448 с.

5. Гацак В.М. Северные этнопоэтические константы // Народная культура Русского Севера. Живая традиция: Материалы республиканской школы-семинара. – 2000. – Вып. 2 / Отв. ред. Н.В.Дранникова, Ю.А.Новиков. Архангельск: Изд-во Поморского государственного университета, 2020. – 136 с. – С. 7-10.

6. Захаров В.Н. Русская литература и христианство // Проблемы исторической поэтики. – 1994. – Вып. 3. – С. 5-11 [Электронный ресурс]. – URL: https://poetica.pro/journal/article.php?id=2370 (15.10.2019). DOI: 10.15393/j9.art.1994.2370

7. Захаров В.Н. Православные аспекты этнопоэтики русской литературы // Евангельский текст в русской литературе XVIII – XX веков / Отв. ред. В.Н. Захаров. – Вып. 2. Петрозаводск: Петрозаводский гос. Университет, 1998. – С. 5-30.

8. Зырянов О.В. Проблемно-методологическое поле современной этнопоэтики // Филологический класс. – 2019. – № 1 (55). – С. 8–15. DOI: 10.26170/fk19-01-01

9. Карасик В.И. Языковые ключи. – Волгоград: Парадигма, 2007. – 520 с.

10. Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X-XVII веков. – Л.: Наука, 1973. – 254 с.

11. Мамраев Б. Казахская тема в творчестве Д.Н. Мамина-Сибиряка, М.М. Пришвина, Г.Д.Гребенщикова // Казахская тема в русской литературе: имагологический дискурс / Отв. редактор С.В.Ананьева. – Алматы: Evo press, 2024. – С. 48-76.

12. Мухамадиев Х.С. Концепт природы, или «Веточка полыни» // Национальные образы мира в современной литературе Казахстана. – Алматы: Казак университеті, 2015. – С. 139-155.

13. Сабитова З.К. Лингвокультурология. – М.: ФЛИНТА, 2013. – 524 с.

14. Санбаев С. Когда жаждут мифа // Санбаев С. Собрание сочинений в 6-ти томах. Т.1. Повести и рассказы. – Астана: Агроиздат, 2009. – С.119-195

15. Санбаев С. Белая аруана // Санбаев С. Собрание сочинений в 6-ти томах. Т.1. Повести и рассказы. – Астана: Агроиздат, 2009. – С. 10-30.

16. Симашко М. Емшан // Симашко М. Повести Черных и Красных Песков. - Алма-Ата: Жазушы, 1974. – С. 22-260.

17. Султанов К.К. Идентичность и контекст. Этническое и художественное в литературах Северного Кавказа // Слово и мудрость Востока. Литература. Фольклор. Культура / Отв. ред. Н.И. Никулин. – М.: Наука, 2006. – С. 233-242

18. Султанов К. Национальная картина мира в эпоху глобализма // Культура в глобальном мире / Отв. редактор С. Ананьева. – Алматы: Print express, 2020. – С. 276-292

19. Табакова З.П. Этнопоэтика: предмет исследования и этнопоэтический анализ // Вестник Челябинского государственного университета. – 2014. – № 7 (336). – С. 198-206.

20. Толстой Н.И. Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М.: Индрик, 1995. – 509 с.

21. Толстая С.М. Этнолингвистика: современное состояние и перспективы, 2005. [Электронный ресурс]. URL: http://www.ruthenia.ru/folklore/Tolstaja. html (15.10.2019)

22. Шешунова С.В. Национальный образ мира и межкультурная коммуникация в творчестве И.С. Шмелева. – М.: Ленанд, 2017. – 194 с.

23. Jason H. Motif, type and genre: A manual for compilation of indixes & a bibliography of indices and indixing. Helsinki: Suomal, 2000. Tiedeakat. 279 p.

24. Tedlock D. Ethnopoetics, 1989. [Электронный ресурс]. URL: http://writing. upenn.edu/epc/authors/tedlock/syllabi/ethnopoetics.html (15.10.2019)

References:

1. Alefirenko N.F., Golovaneva, M.A., Ozerova, E.G., Chumak-Zhun, I.I. (2012). Text and Discourse: A Textbook for Master's Students. Moscow: Flinta; Science. 232 p. (in Russ

2. Ananyeva S. (2020). Literature of Kazakhstan and Contemporary Concepts of Comparative Literary Studies. In: Culture in the Global World. Ed. S. Ananyeva. Almaty: Print Express, pp. 6-37. (in Russ)

3. Ananyeva S. (2014). Maurice Simashko: A Philological Reading. Karaganda: ZhK, 220 p. (in Russ)

4. Gachev G.D. (1988). National Images of the World. Moscow: Sov. Pisatel, 448 p. (in Russ)

5. Gatsak V.M. (2020). Northern Ethnopoetic Constants. Folk Culture of the Russian North. Living Tradition: Proceedings of the Republican School-Seminar. Issue 2 / ed. N.V. Drannikova

6. Yu.A. Novikov. Arkhangelsk: Publishing House of the Pomor State University. P. 7-10. (in Russ)

7. Zakharov V.N. (1994). Russian Literature and Christianity. Problems of Historical Poetics. Issue 3. P. 5-11 [Electronic resource]. URL: https://poetica.pro/journal/article.php?id=2370 (15.10.2019). DOI: 10.15393/j9.art.1994.2370 (in Russ)

8. Zakharov V.N. (1998). Orthodox Aspects of Ethnopoetics of Russian Literature. Gospel Text in Russian Literature of the 18th-20th Centuries / ed. V.N. Zakharov. Issue 2. Petrozavodsk: Petrozavodsk State University. P. 5-30. (in Russ)

9. Zyryanov O.V. (2019). Problematic and Methodological Field of Contemporary Ethnopoetics. Philological Class. (1) (55). P. 8-15. DOI: 10.26170/fk19-01-01 (in Russ)

10. Karasik V.I. (2007). Language keys. Volgograd: Paradigm. 520 p. (in Russ)

11. Likhachev D.S. (1973). Development of Russian literature of the 10th-17th centuries. L.: Nauka. 254 p. (in Russ)

12. Mamraev B. (2024). The Kazakh Theme in the Works of D.N. Mamin-Sibiryak, M.M. (in Russ)

13. Prishvin and G.D. Grebenshchikov. In: The Kazakh Theme in Russian Literature: An Imagological Discourse. Ed. S.V. Ananyeva. Almaty: Evo press. Pp. 48-76. (in Eng)

14. Mukhamadiev H.S. (2015). Concept of nature, or «A sprig of wormwood». National images of the world in modern literature of Kazakhstan. Almaty: Kazak University. P. 139-155. (in Russ)

15. Sabitova Z.K. (2013). Lingvoculturology. M.: FLINTA. 524 p. (in Russ)

16. Sanbaev S. (2009). When Myth Is Desired. Collected Works in 6 Volumes. Vol. 1: Novellas and Short Stories. Astana: Agroizdat. Pp. 119-195. (in Russ)

17. Sanbaev S. (2009). The White Aruana. Collected Works in 6 Volumes. Vol. 1: Novellas and Short Stories. Astana: Agroizdat. Pp. 10–30. (in Russ)

18. Simashko M. (1974). Yemshan. Tales of the Black and Red Sands. Alma-Ata: Zhazushy. Pp. 22–260. (in Russ)

19. Sultanov K.K. (2006). Identity and context. Ethnic and artistic in the literatures of the North Caucasus. In: Word and wisdom of the East. Literature. Folklore. Culture / ed. N.I. Nikulin. M.: Nauka. P. 233–242. (in Russ)

20. Sultanov K. (2020). The National Worldview in the Era of Globalism. In: Culture in the Global World. Ed. S. Ananyeva. Almaty: Print Express. Pp. 276–292. (in Eng)

21. Tabakova Z.P. (2014). Ethnopoetics: subject of research and ethnopoetic analysis. Bulletin of the Chelyabinsk State University. (7) (336). P. 198–206. (in Russ)

22. Tolstoy N.I. (1995). Language and folk culture: essays on Slavic mythology and ethnolinguistics. M.: Indrik. 509 p. (in Russ)

23. Tolstaya S.M. (2005). Ethnolinguistics: Current Status and Prospects [Electronic resource]. URL: http://www.ruthenia.ru/folklore/Tolstaja.html (15.10.2019). (in Russ)

24. Sheshunova S.V. (2017). National Image of the World and Intercultural Communication in the Works of I.S. Shmelev. M.: Lenand. 194 p. (in Russ)

25. Jason H. (2000). Motif, Type and Genre: A Manual for Compilation of Indices & a Bibliography of Indices and Indexing. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia. 279 p. (in Eng)

Tedlock, D. (1989). Ethnopoetics [Electronic resource]. URL: http://writing.upenn.edu/epc/authors/tedlock/syllabi/ethnopoetics.html (15.10.2019). (in Eng)

ҒТАМР 17.07.41 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-08

Ж.Т. Дауылова[1*], А.Ш. Пангереев[2], Ф.Карабулут[3]
[1,2]Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан,
[3]Джелал Баяр университеті, Маниса, Түркия
E-mail: [1]jak9292@mail.ru, [2]pan.abat@mail.ru, [3]jak9292@mail.ru
ORCID: [1]0009-0005-9165-1144, [2]0000-0002-7725-5576, [3]0009-0005-9165-114

ШЕРНИЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС КӨРІНІСТЕРІ: АВТОРЛЫҚ ПОЗИЦИЯ ЖӘНЕ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ

Аңдатпа. Мақалада Шернияз Жарылғасұлы шығармаларындағы ұлттық болмыс көріністері тарихи-мәдени аспектіде талданады. Ұлттық поэзияның даму үдерісінде ақын шығармашылығының көркемдік, тарихи-мәдени және идеялық-мазмұндық қырларын бүгінгі заман тынысына сай зерделеу – өзекті мәселелердің бірі. Зерттеудің мақсатын Шернияз жырларындағы ұлт келбеті мен ұлттық рухтың көріністерін анықтап, ғылыми тұрғыда талдау құрайды. Зерттеудің ғылыми және практикалық маңызы XIX ғасыр қазақ әдебиетіндегі ұлттық болмыс пен ұлттық идеяның көрініс беру ерекшеліктерін айқындаумен сипатталады. Ұлттық болмыс ұғымы халықтың әртүрлі тарихи кезеңдерде қалыптасқан ұлттық болмыс ерекшеліктері мен дүниетанымдық ұстанымдарының жиынтығы ретінде қарастырылады. Зерттеу барысында салыстыру, саралау, жалпылау, талдау және мәдени-тарихи әдістер қолданылды. Шернияз шығармалары жыраулық дәстүр аясында қарастырылып, ондағы ұлттық болмыс көріністері көркемдік фон, тарихи контекст және авторлық позиция ұғымдары негізінде талданды. Зерттеу нәтижесінде Шернияз жырларында шешендік өнердің, еркіндік идеясының және тарихи тұлғалардың эпикалық бейнеленуінің ұлттық болмысты танытатын басты көркемдік белгілер екені анықталды. Зерттеудің құндылығы XIX ғасыр әдебиетіндегі ұлттық сипаттың ерлік пен тарихи тұлғалардың көркем сомдалу ерекшеліктері арқылы айқындалуымен байланысты. Практикалық маңызын ұлттық поэзиядағы ұлттық болмыс мәселесін авторлық позиция тұрғысынан талдауға негіз болуы анықтайды.

Түйін сөздер: ұлттық болмыс, ұлттық код, тарихи жад, ұлттық дүниетаным, тарихи контекст.

Zh.T. Daulova[1*], A.Sh. Pangereyev[2]
[1,2]Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan
E-mail: [1]jak9292@mail.ru, [2]pan.abat@mail.ru, [3]jak9292@mail.ru
ORCID: [1]0009-0005-9165-1144, [2]0000-0002-7725-5576, [3]0009-0005-9165-114

MANIFESTATIONS OF NATIONAL IDENTITY IN SHERNIYAZ'S POETRY: AUTHORIAL POSITION AND HISTORICAL TRUTH

Annotation. The article examines manifestations of national identity in the works of Sherniyaz Zharılğasuly from a historical and cultural perspective. Within the development of national poetry, the study of the poet's artistic, historical-cultural, and ideological-thematic aspects in accordance with contemporary scholarly perspectives remains a relevant issue. The aim of the research is to identify and provide a scholarly analysis of representations of national character and national spirit in Sherniyaz's poetry. The scientific and practical significance of the study lies in identifying the distinctive features of the representation of national identity and the national idea in nineteenth-century Kazakh literature. National identity is understood as a complex of characteristics of national character and worldview that were formed across different historical periods.

[*] ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Ж.Т. Дауылова, А.Ш. Пангереев, Ф.Карабулут. Шернияз шығармаларындағы ұлттық болмыс көріністері: авторлық позиция және тарихи шындық // "Керуен". - 2026. №1, (90-том). - Б. 112-128. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-08.

The research employs comparative, classificatory, generalizing, analytical, and cultural-historical methods. Sherniyaz's works are examined within the framework of the zhyrau poetic tradition, and manifestations of national identity are analyzed through the concepts of artistic background, historical context, and authorial position. The findings demonstrate that the key artistic features expressing national identity in Sherniyaz's poetry include elements of oratorical art, the idea of freedom, and the epic representation of historical figures. The value of the study is determined by its contribution to understanding the national character of nineteenth-century Kazakh literature through the artistic depiction of heroism and historical personalities. The practical significance of the research lies in its potential application to the analysis of national identity in national poetry from the perspective of authorial position.

Keywords: national identity, national code, historical memory, national worldview, historical context.

Ж.Т. Дауылова[1*], А.Ш. Пангереев[2], Ф. Карабулут[3]

[1,2]Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан,
[3]Университет Джелал Баяр, Маниса, Турция
E-mail: [1]jak9292@mail.ru, [2]pan.abat@mail.ru, [3]jak9292@mail.ru
ORCID: [1]0009-0005-9165-1144, [2]0000-0002-7725-5576, [3]0009-0005-9165-114

ПРОЯВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШЕРНИЯЗА: АВТОРСКАЯ ПОЗИЦИЯ И ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ

Аннотация. В статье рассматриваются проявления национальной идентичности в творчестве Шернияза Жарылгасулы в историко-культурном аспекте. В контексте развития национальной поэзии актуальной является задача осмысления художественных, историко-культурных и идейно-содержательных аспектов поэтического наследия поэта в соответствии с запросами современности. Целью исследования является выявление и научный анализ образов национального облика и проявлений национального духа в поэзии Шернияза. Научная и практическая значимость исследования определяется выявлением особенностей репрезентации национальной идентичности и национальной идеи в казахской литературе XIX века. Понятие национальной идентичности рассматривается как совокупность характерных черт национального характера и мировоззренческих установок народа, сформировавшихся в различные исторические периоды. В ходе исследования были использованы методы сравнения, дифференциации, обобщения, анализа, а также культурно-исторический метод. Произведения Шернияза анализируются в русле жырауской традиции, при этом проявления национальной идентичности рассматриваются через категории художественного фона, исторического контекста и авторской позиции. В результате исследования установлено, что ключевыми художественными признаками, отражающими национальную идентичность в поэзии Шернияза, являются элементы ораторского искусства, идея свободы и эпическое изображение исторических личностей. Ценность исследования заключается в раскрытии национального характера казахской литературы XIX века через художественное воплощение героизма и образов исторических личностей. Практическая значимость работы определяется возможностью использования полученных выводов при анализе проблемы национальной идентичности в национальной поэзии с позиций авторской позиции.

Ключевые слова: национальная идентичность, национальный код, историческая память, национальное мировоззрение, исторический контекст.

1. Кіріспе

XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің даму үдерісінде Шернияз Жарылғасұлы шығармашылығы ұлттық поэзияның идеялық-мазмұндық және көркемдік бағыттарын айқындаған маңызды құбылыстардың бірі болып саналады. Ақын жыраулық дәстүрді терең меңгеріп, ұлттық поэзияның дәстүрлі үлгілерін тереңнен танып, жастайынан сусындап өскен. Оның шығармаларында қазақ даласында орын алған тарихи оқиғалардың мәдени және саяси қырлары көркемдік тұрғыда бейнеленеді.

Шернияз жырларындағы ұлттық болмыс көріністері сөз өнерінің қоғамдық және эстетикалық қызметін танытатын маңызды көркемдік жүйе ретінде көрінеді. Зерттеуші А.Шәріптің пайымдауынша, сөз өнері кез келген халықтың тарихи-рухани тәжірибесін саралау нәтижесінде қалыптасады (Шәріп, 2010: 10). Осы тұрғыдан алғанда, Шернияз жырларындағы ұлттық болмыс тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғалардың көркем бейнеленуі арқылы айқындалады.

Ұлттық болмыс ұғымымен қатар, зерттеуде ұлттық идея мәселесі де маңызды орын алады. Н.Бердяев ұлттық идеяны халықтың тұтастығы, бірлігі мен татулығын айқындайтын іргелі құндылық ретінде қарастырады (Бердяев, 2016: 244). Көркем әдебиетте ұлттық идея тарихи жад, еркіндік және тәуелсіздік ұғымдарымен тығыз байланысты. Бұл жөнінде А.Темірболат ұлттық идеяның халық санасында қалыптасқан этномәдени түсініктермен сабақтасып жататынын атап көрсетеді (Темірболат, 2016: 109).

Шернияз жырларындағы тарихи контекст XIX ғасырдың екінші жартысындағы отарлық саясаттың күшеюімен, билік өкілдері мен қара халық арасындағы әлеуметтік қақтығыстармен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда Шернияз Жарылғасұлы шығармаларындағы ұлттық танымды тарихи-мәдени аспектіде кешенді түрде талдау – қазақ әдебиеттануындағы өзекті мәселелердің бірі.

2. Материалдар және әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада жалпы ғылыми және арнайы әдебиеттанудағы әдістер кешені қолданылды. Зерттеу барысында салыстыру, саралау, жалпылау және талдау әдістері арқылы Шернияз Жарылғасұлы шығармаларындағы ұлттық болмыс пен ұлттық идея көріністері жүйелі түрде зерделенді. Ақын поэзиясындағы ұлттық сананың көріністерін айқындауда мәдени-тарихи талдау әдісі негізгі әдіснамалық тірек ретінде алынды.

Мәдени-тарихи талдау аясында көркем шығармалардың тарихи контексі, нақты тарихи дәуірге тән ұлттық болмыс пен ұлттық идеяның көріністері анықталды. Әдеби туындыны тарихи аспектіде зерттеу Г.Гегель ұсынған «автор – туынды – оқырман» концепциясына негізделіп, шығарманы тарихи-әлеуметтік орта мен авторлық позиция тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік берді. Осы тәсіл арқылы Шернияз жырларындағы ұлттық болмыстың тарихи кезең бейнесімен, ұлттық идея мәселелерімен және тарихи-мәдени жадтағы оқиғалардың маңызымен байланысы айқындалды.

Зерттеу нәтижесінде ұлттық болмыс көріністері көркемдік құбылыс әрі тарихи-мәдени контекстің маңызды нысаны ретінде қарастырылды.

2.2 Материалға сипаттама

Ұлттық болмыс пен ұлттық идея мәселелері әдебиеттану ғылымында Б. Майтанов, А.Шәріп, А.Темірболат, Н.Бердяев, И.Орлов, М.Попова және басқа да зерттеушілердің еңбектерінде талданған. А.Темірболат ұлттық идеяны әлеуметтік феномен, тарихи оқиғалар және адам болмысының ішкі әлемімен байланыста қарастырып, XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ әдебиетінде азаматтық идеялар, халықтың тұтастығы, еркіндік пен тәуелсіздік үшін күрес тақырыптары ұлттық идеяның қалыптасуына негіз

болғанын атап көрсетеді (Темірболат, 2017: 116-117). Осы кезеңдегі ақын-жыраулар шығармаларында ұлттық бірегейлік, тарихи жад және ұрпақтар сабақтастығы идеялары көркемдік тұрғыда айқын көрініс табады. Соның ішінде ұлттық идеяның әдебиеттегі көрінісі М.Өтемісұлы, Ш.Жарылғасұлы, Ш.Қаржаубайұлы, М.Мөңкеұлы сияқты ақындар шығармаларында кейіпкерлер бейнесі, еркіндік пен елдік мәселелері арқылы сомдалады. Бұл үрдіс ұлттық болмыстың көркемдік жүйе ретінде қалыптасуын көрсетеді.

Зерттеуші М.Попова көркем әдебиеттегі ұлттық болмысты мәдени кодтардың бейнеленуімен және мәтінді терең түсінудің маңызды тетігімен байланыстырады (Попова, 2001: 46). Осы негізде Шернияз Жарылғасұлы туындыларындағы ұлттық болмыс дәуір шындығын тарихи контексте ашуға мүмкіндік береді.

Шернияз Жарылғасұлы шығармашылығы Х.Досмұхамедов (Шерниязды ақындық болмысы), Қ.Жұмалиев (ақын өлеңдеріндегі Исатайдың азаматтық, ерлік болмысы), Е.Ысмайылов (ақын шығармашылығы), Х.Сүйіншәлиев (ақынның қазақ әдебиетіндегі орны), Ш.Шортанбаев, Е.Карбозов (ақын шығармаларындағы елдік пен ерлік мәселелері), Ж.Тілепов (ақын шығармашылығы және азаматтық болмысы), Н.Жұмай (ақын шығармаларындағы текстологиялық мәселелер) және басқа да әдебиеттанушылар тарапынан әр қырынан зерттелді. Әсіресе Ж.Тілепов ақынның азаматтық болмысын оның өмірлік тәжірибесімен тығыз байланыстыра отырып, Шернияз шығармашылығының әлеуметтік және тарихи негізін айқындайды (Тілепов, 2013: 210).

А. Шәріп Ресей империясының отаршылдық саясатын «жат жұрттық езгі» ұғымы арқылы сипаттап, оның қазақ қоғамындағы тарихи-саяси салдарын көрсетеді (Шәріп, 2010: 32). Бұл құбылыстар Шернияз жырларында айқын көрініс тауып, ұлттық болмыс пен ұлттық идеяның тарихи мазмұнын ашады. Осы негізде зерттеу мақаламызда Шернияз Жарылғасұлы шығармаларындағы XIX ғасырдағы тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғалар бейнесі ұлттық болмыс және ұлттық идея тұрғысынан кешенді түрде қарастырылады.

3. Талқылануы

Ұлттық поэзияның дамуына елеулі үлес қосқан Шернияз Жарылғасұлының шығармашылығы жыраулық дәстүрдің көркемдік-идеялық негізінде қалыптасты. Исатай Таймануұлының жақын серіктерінің бірі ретінде ақын жырларында Исатай мен Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтерілістің мәні мен тарихи маңызы бейнеленіп, сол кезеңдегі ұлттық идея көрініс тапты.

Терең философиялық пайымдауларға негізделген жыраулар шығармашылығы көшпенділер дүниетанымымен тығыз сабақтас. Көшпенді өмір салтын ұстанған халық үшін тәуелсіздік пен еркіндік – маңызды ұғымдар. Осыған байланысты жыраулар поэзиясында көшпенділік психологиясы, әлемнің жаратылысы, тіршілік пен өмір ағыны туралы философиялық толғаныстар негізгі өзекке айналады.

Жыраулар қазақ тарихында тек поэтикалық дәстүр өкілдері ғана емес, қоғамдық-саяси ойдың қалыптасуына ықпал еткен ірі әлеуметтік тұлғалар ретінде танылды. Олар ханның кеңесшісі, ақылшысы әрі хан мен қара халық арасындағы рухани және саяси дәнекер қызметін атқарды. Жыраулық институттың бұл қызметі қазақ

қоғамындағы билік пен халық арасындағы қатынастарды реттеуде маңызды рөл атқарды. Асан қайғы, Жиембет, Бұқар, Ақтамберді жыраулардың тарихи тұлғасы жыраудың қоғамдық қызметінің көпқырлы сипатын айқындайды: олар елдік мүддені қорғаушы ғана емес, қажет жағдайда әскери жорықтарға қатысқан жорық жыраулары, идеологиялық ықпал иелері болды.

М.Әуезовтің жыраулардың саяси салмағына қатысты пікірі жыраулық сөздің тек эстетикалық емес, қоғамдық маңызға ие болғанын дәлелдейді. Ғалымның «ауыздан шыққан сөздің олқы болмауы» туралы тұжырымы жырау поэзиясының жауапкершілік деңгейін, оның қоғамдық санаға ықпал ету мүмкіндігін көрсетеді (Әуезов, 1997: 45). Бұл тұрғыдан алғанда, жыраулар поэзиясы ұлттық болмыстың сақталуына, елдік идеяның орнығуына қызмет еткен рухани институт ретінде қарастырылады. Зерттеушілер атап өткендей, жыраулар ұлттық болмысты сақтау, елдің тұтастығы мен бірлігін нығайту мәселелерін алдыңғы қатарға қойған (Саржігітов, 2024: 10).

Осы жыраулық дәстүр аясында қалыптасқан Шернияз Жарылғасұлының шығармашылығы да азаматтық ұстанымымен, тарихи оқиғаларға тікелей қатысуымен ерекшеленеді. Шернияз жырауларға тән қоғамдық белсенділік пен саяси сергектікті өз бойына сіңіріп, өз дәуіріндегі әлеуметтік және тарихи өзгерістерге бейжай қарамаған. Оның Исатай мен Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтеріліске қатысуы ақынның азаматтық болмысын нақты тарихи контексте айқындайды. Бұл қатысу Шернияз поэзиясында ұлттық идеяның абстрактілі ұғым емес, нақты тарихи шындықпен сабақтас көркемдік категория екенін көрсетеді.

Шернияз Махамбет секілді жауынгерлік пафосқа толы тікелей үндеу жырларымен ерекшеленбегенімен, Исатайдың сенімді серігі ретінде азаттық қозғалысының ішкі рухани атмосферасын терең сезініп, халықтың еркіндікке ұмтылған көңіл күйін поэзия тілімен жеткізді. Осы тұрғыдан алғанда, Шернияз жырлары ұлт-азаттық күрестің идеологиялық және рухани қырын танытатын маңызды дереккөз болып табылады. Ақын шығармашылығындағы ұлттық болмыс тарихи оқиғаларға сырттай бақылаушы көзқараспен емес, сол оқиғалардың тікелей қатысушысы позициясынан көрінеді.

Осылайша Шернияз Жарылғасұлы жыраулық дәстүрдің қоғамдық қызметін XIX ғасыр тарихи шындығында жаңғыртып, ұлттық идеяны нақты тарихи тәжірибе арқылы көркемдік деңгейде танытқан ақын ретінде бағаланады. Оның поэзиясындағы ұлттық болмыс – жыраулық дүниетаным, азаматтық ұстаным және тарихи шындықтың тоғысқан тұтас көркемдік жүйесі.

Шернияз Жарылғасұлы өмір сүрген XIX ғасырда қазақ қоғамы терең әлеуметтік-саяси өзгерістер кезеңін бастан кешірді. Патшалық Ресейдің қазақ жеріндегі билігін нығайту мақсатында жүргізген мемлекеттік басқару мен салық жүйесіндегі реформалар дәстүрлі қоғамдық құрылымға елеулі ықпал етті. Бұл үдерістер сол дәуірде өмір сүрген ақындардың шығармашылығында көркемдік тұрғыда бейнеленіп, ұлттық сананың өзгерісін айқындады. XIX ғасырдан бастап Еуропа мемлекеттерінің Африка мен Азияда отарлау саясатын белсенді жүргізуі Ресей империясының қазақ даласындағы отаршылдық әрекеттерімен сабақтасып жатты. Ресей империясы қазақ жерін экономикалық, геосаяси және стратегиялық тұрғыда

игеруді көздеп, өз аумағын кеңейту мен геосаяси ықпалын арттыруды басты мақсат етті (Қарассаев, 2024: 511).

Бұл саясат қазақтың шұрайлы даласын отарлаудың негізгі нысанына айналдырды. Соның салдарынан Жайық өзені бойына көшуге тыйым салынып, қазақ халқының дәстүрлі қоныстарына шектеу қойылды. 1822 жылғы патша жарлығымен қазақ жерінде хандық биліктің жойылуы отарлық басқарудың жүйелі түрде орнығуына жол ашты. Батыс өңірдегі Бөкей Ордасында хандық биліктің уақытша сақталуы да әлеуметтік қайшылықтарды бәсеңдете алмады. Жәңгір хан тұсындағы жер мен салық мәселесіне байланысты шиеленістер Исатай мен Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтерілістің туындауына себеп болды. 1836-1838 жылдары халық пен Бөкей Ордасы, патшалық Ресей арасындағы қақтығыстар қазақ қоғамындағы отарлық қысымның шегіне жеткенін көрсетті.

Ұлт-азаттық көтерілістің рухани жетекшісі Махамбет Өтемісұлы болса, оның жалынды жырлары көтеріліске қатысқан сарбаздарды ортақ ұлттық идея төңірегіне топтастырып, еркіндік үшін күрес рухын күшейтті. Осы тарихи қозғалыстың бел ортасында жүрген Исатай мен Махамбеттің серігі Шернияз Жарылғасұлы халықтың азаттық жолындағы күресінің тікелей куәгері әрі қатысушысы болды. Бұл жағдай ақын шығармашылығында ұлттық болмыс пен ұлттық идеяның нақты тарихи тәжірибемен сабақтасып көрінуіне негіз қалады. Ұлт-азаттық қозғалыс пен XIX ғасырдағы қоғамдық өзгерістер Шернияз жырларында тарихи жад пен азаматтық ұстаным тұрғысынан көрініс тапты.

XIX ғасырдағы әлеуметтік, саяси және мәдени өзгерістер қазақ әдебиетінде «зар заман» ағымы мен «көтеріліс дәуірі» поэзиясында кеңінен бейнеленді. Осы әдеби үдеріс аясында Шернияз Жарылғасұлы шығармаларындағы тарихи контекст Исатай-Махамбет көтерілісімен және сол кезеңдегі тарихи тұлғалардың азаматтық болмысымен тығыз байланысты қалыптасты. Әлеуметтік-экономикалық өзгерістер халықтың ұлттық дүниетанымына әсер етіп, поэзияда елдік пен еркіндік идеяларының күшеюіне алып келді.

Шернияз жырларының негізгі тақырыптық арналары – Исатайдың батырлық болмысын дәріптеу, хан-сұлтандардың озбыр іс-әрекеттерін әшкерелеу және дүниенің жаратылысы туралы философиялық толғаулар. Зерттеуші Ж.Тілепов Шерниязды Исатай мен Баймағамбет сұлтанның болмысын көркемдік тұрғыда сомдаған ірі тұлға ретінде бағалайды (Тілепов, 2013: 214). Сонымен қатар ақынның философиялық толғаулары жыраулық дәстүрге тән өмірдің өткіншілігі, жаратылыс сырлары мен адам болмысы мәселелерін қамтиды (Тілепов, 2013: 217). Бұл ерекшеліктер Шернияз шығармашылығын тарихи және дүниетанымдық тұрғыда кешенді зерттеудің маңызын айқындайды.

XIX ғасырдағы сөз өнері ұлт-азаттық қозғалыстар идеяларын, тәуелсіздік үшін күрес пен елдік мұраттарды көркемдік тұрғыда бейнеледі. Шернияз жырларындағы тарихи жад ұлттық санада сақталған тарихи тұлғалардың көркем бейнелері арқылы танылады. Исатай бейнесі ақын поэзиясында эпикалық деңгейде сомдалып, ұлттық еркіндік идеясының символына айналады (Тілепов, 2013: 214). Ал хан-сұлтандардың болмысы сатиралық-сыни тұрғыда суреттеліп, олардың зұлымдығы мен озбырлығы

бейнелі теңеулер арқылы ашылады. Мәселен, «Баймағамбет сұлтанға айтқаны» шығармасында хан-сұлтандарды «төбет итке» теңеу арқылы ақын олардың адамдық қасиеттен жұрдай бейнесін әшкерелейді (Жарылғасұлы, 2007: 237). Бұл көркемдік тәсілдер Шернияз жырларындағы ұлттық идеяның әлеуметтік-сыни қызметін күшейтіп, ұлттық болмыстың поэтикалық жүйесін айқындайды. Ол ақындық тұрғыдан хан-сұлтандардың зұлымдығын, озбырлығын бейнелі жеткізу мақсатында троп, фигура түрлерін тиімді қолданады. «Баймағамбет сұлтанға айтқаны» шығармасында: «Төре емессің, төбетсің дым білмеген»; «қас итсің, қасыңа да адам жуымас»; «Хан емес, қас қатынсың, мұндар қу бас» (Жарылғасұлы, 2007: 237), – дейді.

Шернияз Жарылғасұлы шығармаларындағы ұлттық болмыстың маңызды көріністерінің бірі – қазақтың шешендік өнерімен біте қайнасқан поэтикалық ойлау жүйесі. Ақын поэзиясындағы шешендік сипат тек көркемдік тәсіл деңгейінде ғана емес, дүниені тану мен бағалаудың ұлттық үлгісі ретінде көрінеді. Бұл құбылыс жыраулық дәстүрмен сабақтасып, Шернияздың өмір, қоғам, билік, адам болмысы жөніндегі көзқарастарынан айқын аңғарылады.

Зерттеуші Ж.Ошақбаева жыраулар даналығындағы шешендік сөздің маңызын кең дүниетанымдық аяда қарастырып: «Шешендік сөз – тек ауыз әдебиеті жанры ғана емес, дүние туралы ой-байламы, дүниенің тегі жөніндегі белгілі бір тиянақты көзқарастық позицияны арқау еткен тұжырым, әлемді рухани игерудің формасы» деп тұжырымдайды (Ошақбаева, 2011: 15). Бұл пайым Шернияз поэзиясының табиғатын түсіндіруде әдіснамалық негіз бола алады.

Ақынның «Сөйлейін сөзді термелеп» өлеңіндегі:

Асылдарға ой керек,

Шығаруға сой керек (Жарылғасұлы, 2007: 240), – деген жолдар ұлттық дүниетанымдағы тектілік ұғымының шешендікпен тікелей байланысын көрсетеді. Мұндағы «сой» сөзінің «арғы заты», «тегі», «тектілік» мағыналарын білдіруі (Қайыржан, 2013: 271) ақын үшін ой айту мен сөз сөйлеу биологиялық немесе әлеуметтік емес, рухани-генетикалық категория екенін аңғартады. Демек, шешендік өнер – ұлттық болмыстың ішкі өлшемі.

Ал риторикалық сауалдарға құрылған мына жолдары:

Аттан аттың несі кем,
Өзі тарлан көк болса?
Ерден ердің несі кем,
Айтқан сөзіне берік болса?
Хандардан ханның несі кем,
Халыққа әділ ерік болса? (Жарылғасұлы, 2007: 241).

Немесе:

Асыл сойдың баласы
Тартысқан жерде сөз табар.
Жайқын-жайқын жүйрік бар,
Бауырын жазып бір шабар (Жарылғасұлы, 2007: 241).

Мына бір өлеңіне де мән беріп қарасақ:

Шалқыған заман бар еді,
Іздегенің табылған.
Орысқа есеп берген соң,
Шыр айналып жүрген соң,
Аузы ала алашым

Сол күндерді сағынған (Жарылғасұлы, 2007: 242), – дейді. Берілген өлең жолдарындағы тарихи контекст патшалық Ресейдің қазақ даласындағы отаршылдық саясатының күшеюін айқын көрсетеді. Өткен күннің «сағымға» айналғанын жырлау арқылы ақын қоғамдық-әлеуметтік құбылыстарға бейжай қарамағанын аңғартады. Бұл сарын Шернияздың азаматтық ұстанымын танытып, тарихи шындықты поэтикалық тұрғыда пайымдауға ұмтылғанын дәлелдейді. Сонымен қатар ақынның «Толға десең, толғайын», «Баянсыз фәни дүние» өлеңдерінде шешендік сөз өнеріне тән белгілер айқын көрініс табады. Аталған туындыларында дүниенің жаратылысы, қоғамдағы ерлер мен батырлардың орны философиялық пайыммен сабақтастырыла суреттеледі.

Шернияз жырларындағы ұлттық болмыс қазақ халқының еркіндікке ұмтылған дара рухымен тығыз байланысты. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты қазақ жерінде күшейіп, дәстүрлі қоғамдық құрылымға нұқсан келтірді, халықтың еркіндігін шектеді. Ақын шығармаларындағы көркемдік фон осы тарихи ахуалмен сабақтасып, төрелер мен сұлтандардың елге көрсеткен озбырлығы арқылы ашылады. «Қазы биге айтқаны», «Баймағамбет сұлтанға айтқаны» өлеңдерінде билік өкілдеріне қарата айтылған уытты сөздер халық мүддесін қорғаған жыраулар дәстүрінің жалғасы ретінде көрінеді. Мәселен, «Қазы биге айтқаны» өлеңінде ақын би бейнесін сын нысанына алып, оның әділетсіздігін әшкерелейді:

Сен, би дегенге мақтанба,
Теңдесіп сөйлер жер болса,
Айбынар кім, кім ақсай? (Жарылғасұлы, 2007: 255).

Ал «Баймағамбет сұлтанға айтқаны» өлеңіндегі мына жолдар сұлтанның озбыр әрекеттерін айқын сипаттайды:

Ар жақта Арынғазы дүмбірлеген,
Байеке, елің бар ма бұлдірмеген,
Төре кетіп, төбеде төбет қалған,
Туып ед ел басына бұл күн неден?
Кешегі Исатайдай асыл ерді,

Орысқа ұстап бердің тіл білмеген (Қорқытов, 2022: 49). Бұл өлең жолдарында Исатай Таймanұлына қатысты жасалған қиянатты ашына жырлай отырып, ақын билік өкілдерінің халық арасына іріткі салғанын айыптайды. Бұл тұста Шернияздың поэтикалық сөзі тарихи әділетсіздікті әшкерелеудің құралына айналады.

Ақын шығармаларындағы ұлттық болмыстың тағы бір маңызды қыры – тарихи тұлғалардың эпикалық сипатта бейнеленуі. «Исатай мен Науша батыр туралы» жырында Исатай мен Науша батырлардың ерлік болмысы эпикалық кеңдікпен суреттеледі. Науша батырдың бейнесі төмендегі жолдарда айқын көрінеді:

Мінді Науша атына-ай,
Ықпалы жүрген Наушаның
Талабы бар заманда
Әли арыстандай батыр-ай!
Бекетай құмның белесі
Түтіндеген шаң болды-ай (Жарылғасұлы, 2007: 253).

Көркем әдебиеттегі тарихи контекст ұғымы тек тарихи оқиғалардың әдебиетте бейнеленуімен шектелмейді. Зерттеушілер XIX ғасырдағы қазақ ақындарының поэтикалық мұраларында ұлттың трагедиялық дүниетанымы көрініс тапқанын атап өтеді (Өскембай, 2018: 140). Осы тұрғыдан алғанда, тарихи контекст әртүрлі тарихи дәуірлерде орын алған оқиғалардың ұлттық дүниетанымға тигізген әсерін айқындауға мүмкіндік береді. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы құндылықтардың өзгеруі ақындардың тарихи аренада халықтың сөзін сөйлейтін тұлғаларға айналуына ықпал етті. Халық ақыны атанған Шернияздың азаматтық ұстанымы оның шығармашылығының негізгі өзегін құрайды.

Жоғарыда талданған өлең жолдарында Шернияз ақынның билік өкілдеріне қатысты сыни көзқарасы мен азаматтық ұстанымы айқын аңғарылады. Ақын поэтикалық сөз арқылы жеке тұлғаны ғана емес, тұтас әлеуметтік құбылысты – отарлық билік жүйесінің халыққа жасаған озбырлығын әшкерелейді. Бұл тұста Шернияздың көркем мәтіндегі ұстанымы бейтарап бақылаушы деңгейінен шығып, айқын бағалаушы сипатқа ие болады.

Осы көркемдік-идеялық ерекшелікті түсіндіруде авторлық ұстаным теориясына жүгіну орынды. Әдебиеттануда автор позициясын талдауға арналған тұжырымдамалардың бірі М.Оразбек ұсынған «автордың астарлы ұстанымы» ұғымымен байланысты. Ғалым көркем шығармада автор көзқарасы тікелей емес, әртүрлі позициялық қабаттар арқылы берілетінін атап көрсетеді. Осы негізде ол авторлық ұстанымның бірнеше түрін айқындайды: қоғамдық, тарихи-сыни, билер позициясы, саяси-әлеуметтік және айыптаушы позиция (Оразбек, 2007: 11).

Аталған теориялық жіктеме негізінде Шернияз шығармаларын талдап көрсек, мысалы, «Баймағамбет сұлтанға айтқаны» өлеңінде автордың айыптаушы позициясы басым. Ақын билік иесінің әрекетін жеке мінез-құлық деңгейінде ғана емес, халық тағдырына қарсы жасалған қиянат ретінде бағалайды. Бұл авторлық ұстаным төмендегі жолдарда анық көрініс табады:

Айдаттың жалғыз бауырың Исатайды,
Сенен де қалмақ жақсы шүлдірлеген (Қорқытов, 2022: 49).

Жоғарыда қарастырылған айыптаушы позициямен қатар, Шернияз поэзиясында автордың саяси-әлеуметтік позициясы да айқын аңғарылады. Бұл ұстаным ақынның билік пен халық арасындағы қарым-қатынасты поэтикалық тұрғыда бағалауынан, қоғамдық әділет қағидаларын алға тартуынан көрінеді. Мәселен, төмендегі жолдарда ақын биліктің мәнін жеке үстемдікпен емес, халыққа қызмет ету ұстанымымен байланыстырады:

Хандардың ханның несі кем,
Халыққа әділ ерік болса? (Жарылғасұлы, 2007: 241).

Берілген өлең жолдарында хандық биліктің қандай деңгейде екендігі халыққа әділдік орнатуымен өлшенеді. Бұл тұста ақын билікті абсолютті құндылық ретінде емес, қоғамдық жауапкершілік жүктелген құрылым ретінде пайымдайды. Осы арқылы Шернияздың саяси-әлеуметтік позициясы халық мүддесіне негізделген көзқарас ретінде танылады.

Шернияз Жарылғасұлы шығармашылығын зерттеген бірқатар ғалымдар оның поэзиясын Махамбет дәстүрінің заңды жалғасы ретінде бағалайды. Ақынның жас кезінен Исатай Тайманұлының даңқын естіп өсуі, Исатай мен Махамбет бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың тікелей куәсі әрі рухани серігі болуы оның дүниетанымына елеулі ықпал етті. Ел ішіндегі әлеуметтік қайшылықтарды, ұлт тарихындағы маңызды оқиғаларды жырлаудағы поэтикалық қуаты осы тарихи тәжірибемен сабақтасып жатыр.

Бұл ұстаным «Сөйлейін сөзді термелеп» өлеңінде де айқын көрінеді. Ақын хан мен халық арасындағы өзара тәуелділікті табиғи-философиялық образдар арқылы бейнелейді:

Жұрт теңгеріп тұруға,
Әділ төре, хан керек;
Ханның көркі сұрасаң,
Қара орман ел керек;
Жұрт жабылып ішетін,
Айдын-шалқар көл керек;
Көл жағалай қонуға
Көкорай шөпті жер керек (Жарылғасұлы, 2007: 240).

Осы үзіндіде хан билігінің мәні халықпен бірлікте қарастырылады. Ақынның пайымдауынша, әділ хан – елмен бірге өмір сүретін, елсіз мәні жоқ тұлға. Табиғат метафоралары арқылы берілген бұл ой Шернияздың саяси-әлеуметтік көзқарасының тереңдігін көрсетеді.

Ақын шығармаларында көрініс тапқан тарихи контекст XIX ғасырдың екінші жартысындағы әлеуметтік-саяси ахуалмен тығыз байланысты. Осы кезеңде өмір сүрген тарихи тұлғаларға арналған өлеңдерінде Шернияздың азаматтық ұстанымы көбіне сынау мен айыптау формасында көрінеді. Бұл тұрғыда «Байшеркеш болысқа айтқаны» өлеңі айрықша назар аудартады. Ақынның қызыл тілге жүйріктігі, жыраулық дәстүрді терең меңгергені болыстың халыққа көрсеткен қиянатын бүкпесіз айтуынан аңғарылады.

Ұлттық поэзияда қалыптасқан жыраулық дәстүр Шернияз жырларында жаңа тарихи жағдайда жаңғырып, әлеуметтік сынның пәрменді құралына айналады. Ақын өзі өмір сүрген кезеңдегі қоғамдық қатынастарды терең түсініп, поэтикалық қуаты арқылы ұлттық поэзияны жаңа мазмұнмен байытты. «Байшеркеш болысқа айтқаны» жырындағы төмендегі жолдар ақынның азаматтық әрі саяси-әлеуметтік позициясын нақтылай түседі:

Біздің елді қылыпсың
Жау шапқандай талқан-ай.
Бүйте берсең әрдайым,
Жоғалармын бір күні (Жарылғасұлы, 2007: 250).

Бұл жолдарда ақын жеке наразылықтан гөрі халықтық қасіретті алға тартып, болыстың әрекетін қоғамдық деңгейде бағалайды. Осы арқылы Шернияздың поэзиясы халық сөзін сөйлеген, әлеуметтік әділеттілікті талап еткен саяси-әлеуметтік дискурсқа айналады. Алдыңғы талдауларда айқындалған айыптаушы және саяси-әлеуметтік позициялар Шернияздың поэтикалық дискурсында жүйелі сипатқа ие. Бұл ұстаным ақынның болыс-билердің іс-әрекетіне сырттай бақылаушы ретінде емес, қоғам алдындағы жауапкершілікті сезінген азамат ретінде үн қатуынан көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда, төмендегі жолдарда ақын билік өкілдерінің әрекеттерін салқын ақылмен таразылап, оларды моральдық тұрғыдан бағалайды:

Жүр едім сырттан сынап-ай,
Істерің отыр ұнамай.
Ағыл-тегіл келемін
Иін тіресіп құламай.
Енді оңалмас деп пе едің,
Бәйгіден келген құланы-ай (Жарылғасұлы, 2007: 250).

Бұл үзіндіде ақынның позициясы екі қырынан көрінеді: біріншіден, «сырттан сынау» арқылы саналы бақылаушы бейнесі қалыптасса, екіншіден, «иін тіресіп құламай» деген тіркес арқылы оның моральдық беріктігі мен азаматтық табандылығы айқындалады. Ақын болыстың әрекеттерін жеке кемшілік ретінде емес, қоғамға зиян келтіретін құбылыс ретінде бағалайды.

Байшеркеш болысты ашық айыптау төмендегі жолдарда тіпті нақты сипат алады:

Неге қойдың, Байшеркеш,
Нашарды мұнша жылатып?
Жылатқанды жүрмісің
Шыныменен ұнатып?
Мен сөйлеймін алдыңда
Шер-шерменді жұбатып (Жарылғасұлы, 2007: 250).

Бұл шумақта ақын болыстың билік иесі ретіндегі моральдық жауапкершілігін алға тартады. «Нашарды жылату» – әлеуметтік теңсіздіктің, әділетсіз басқарудың көрінісі ретінде көрсетіледі. Осы арқылы Шернияздың поэзиясында сөз тек көркемдік құрал емес, қоғамдық қатынастарды реттеудің этикалық тетігіне айналады. Ақын билік өкілдерінің шынайы бейнесін әшкерелей отырып, поэтикалық сын арқылы әлеуметтік санаға ықпал етуді мақсат тұтады.

Шернияз шығармашылығында сыншыл пафос тек ашық айыптаумен шектелмей, тапқыр сатира мен юмор арқылы да жүзеге асады. Ақынның табан астынан айтылатын өткір сөздері, әзіл мен мысқылға құрылған әңгімелері ел арасына кең тараған. Мұндай үлгілер ақын сөзінің коммуникативтік әрі тәрбиелік қуатын арттыра түседі. Қыстың күні жолаушылап келе жатып, бір үй иесімен сөз қағыстыруы туралы аңыз-әңгімеде Шернияздың тапқырлығы айқын көрінеді. Үй иесінің «танымасаң құдаймын» деген паң сөзіне ақынның:

Мен саған не қылайын адай болсаң,
Жылқыңды неге өлтірдің құдай болсаң,
Тарыдай талқаныңды шығарған екен

Құдаймен азғана күн сыбай болсаң, – деп жауап қайтаруы – билікке, тәкаппарлыққа және жалған үстемдікке қарсы бағытталған халықтық юмордың көрінісі. Осы тұстан Шернияз сөзінің ұлттық болмыспен, қазаққа тән тапқыр ойлау жүйесімен тығыз байланысты екенін аңғарамыз.

Ақынның әрбір уытты сөзі қазақ халқының рухани дүниесін, мәдени құндылықтарын бейнелейді. Оның поэзиясы арқылы халықтың тұрмыс-салты, тәрбиесі, мінез-құлқы мен дүниетанымы көркемдікпен кестеленеді. Бұл сипат Шернияз шығармашылығын тек тарихи дерек емес, ұлттық сананың көркем айнасы деңгейіне көтереді.

Ақын адамзатқа ортақ адами құндылықтарды жырлау арқылы жақсы мен жаманды айқындап, қоғамдағы моральдық өлшемдерді бекітеді:

Бәрімізге ай ортақ,
Қайырлы болса, бай ортақ,
Жақсы болса, би ортақ,
Көп жасаған көне ортақ,
Жаман адам не керек,
Жақсының елге бәрі ортақ.
Ел жабылып ішуге,
Айдын шалқар көл ортақ.
Ай батқан соң күн ортақ,
Күн батқан соң түн ортақ.
Алдыңғы өскен ағаға
Жақсы болса іні ортақ,
Жаман болса, кім ортақ?

Бұл жолдардың астарында ақынның өмірге деген өршіл оптимизмі жатыр. Шернияз бай мен бидің де жақсысы мен жаманы болатынын, ал халықтың шын тілегі – ел мүддесін ойлаған кемеңгер басшы мен көшелі азамат екенін алға тартады. «Жақсының жаттығы жоқ» деген халықтық қағиданы ту еткен ақын тағылымы қоғамдық бірлік пен моральдық жауапкершілік идеясына үндейді.

Жоғарыда қарастырылған поэтикалық үлгілер мен авторлық позициялардың айқындалуы Шернияз мұрасының ғылыми айналымға түсуімен және оның мәтіндік нұсқаларының жариялануымен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, ақын шығармашылығын зерттеуде профессор Қажым Жұмалиевтің еңбегі айрықша мәнге ие. Ғалым Шерниязды бұрын басылмаған бірқатар өлеңдерін жариялап, ақын туындыларының вариантарына қатысты шолулар жасады. Әсіресе «Жұлдыз» журналында жарық көрген «Әлен мен қазы биге», «Терме» атты толғаулар Шернияз поэзиясындағы азаматтық, саяси-әлеуметтік ұстанымдарды тереңірек пайымдауға мүмкіндік береді.

Шернияз Жарылғасұлы поэзиясындағы тарихи сананың көрінісін талдауда деректік әрі мәтіндік негіз ретінде «Аққете Шернияз өлеңі» атты қолжазбаның маңызы айрықша. Қолжазба Нұртуған ақын арқылы, кейін оның жиені Жәмет жырау арқылы алынған және ұзақ уақыт ғылыми ортаға беймәлім болып келген. Қ.Жұмалиевтің бағалауынша, бұл туынды жай ғана өлең емес, оқиға желісіне

құрылған қысқаша поэма сипатында: онда Кіші жүз Сиықтың шежіресімен қатар, Исатай мен Наушаның хан және патша әскерімен күресі, олардың өзара қарым-қатынасы, Исатайдың ерлікпен қаза табуы, оның сүйегін Наушаның алып шығуы, Баймағамбет пен Шернияздың кездесуі, сондай-ақ Марабай ақынмен айтысы секілді тарихи эпизодтар қамтылады. Ғалым бұл шығарманың көркемдік деңгейі аса жоғары емес екенін атап өтсе де, оның оқиғалық желісінде тарихи шындықтардың кейбір қырын ашатын тұстар бар екенін көрсетеді (Жұмалиев, 1961: 123).

Аталған поэма Шернияз поэзиясындағы тарихи тұлғаларды бейнелеу принципін нақтылай түседі. Ақын жырларында екі тарихи бейне айқын қарама-қарсылықта беріледі: бір жағында халықтың досы әрі қамқоршысы ретінде танылған Исатай Тайманұлы тұрса, екінші жағында халықты езуші, зорлық-зомбылықтың символына айналған Баймағамбет сұлтан бейнесі көрінеді. Бұл оппозиция Шернияздың дүниетанымындағы әлеуметтік және моральдық өлшемдердің негізін құрайды.

Шернияздың Баймағамбетке арналған өлеңдерінің мазмұны мен құрылымын талдау ақынның поэтикалық стратегиясын айқын көрсетеді. Сырттай мадақтау сипатында көрінетін кейбір жолдардың өзінде астарлы мысқыл мен кекесін басым. Сұлтанның «мені жамандашы» деген сөзін поэтикалық тәсіл ретінде пайдалана отырып, ақын Баймағамбеттің жауыздық іс-әрекеттерін әшкерелеп, оны халық алдында әшкерелеу деңгейіне жеткізеді. Бұл тұста Шернияз өлім мен өмірдің арасында тұрса да, бас кетер қауіптен тайсалмай, шындықты ашық айту арқылы тек бір сұлтанды ғана емес, жалпы хан-сұлтандар жүйесінің халыққа жасаған зорлық-зомбылығын терең толғайды.

Баймағамбет бейнесін ашатын төмендегі жолдар ақынның айыптаушы позициясының әбден күшіне енгендігін көрсететіндей:

Ар жақта Арынғазы дүбірлеген,
Байеке, елің бар ма бүлдірмеген?
Төре кетіп, төбеде төбет қалып,
Туып тұр ел басына бұл күн деген.
Қазақтың қара жұртын быт-шыт қылған,
Төре емессің, төбетсің дым білмеген (Жұмалиев, 1961: 123).

Бұл үзіндіде Баймағамбетке деген жеке өшпенділіктен гөрі, халық атынан айтылған тарихи үкім басым. Ақын поэзиясы арқылы әлеуметтік әділетсіздік ашық айыпталып, тарихи шындық көркем сөздің күшімен жария етіледі.

Мысалға алынған жоғарыдағы өлеңдерден Шернияз шығармашылығының терең тамыры езілуші қара халықтың тілек-мүддесін жырлауда жатқанын аңғарамыз. Ақын шығармашылығы тарихи оқиғаларды жай баяндамай, оларды моральдық, әлеуметтік және азаматтық тұрғыдан бағалауға бағытталған. Бұл сипат Шернияз поэзиясын XIX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі халықтық көзқарастың, әлеуметтік қарсылықтың және тарихи сананың көркем көрінісі ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Осылайша, Шернияз Жарылғасұлы поэзиясында тарихи контекст пен авторлық ұстаным өзара тығыз байланыста көрініс табады. Ақын шығармаларында айыптаушы, саяси-әлеуметтік және азаматтық позициялар бірін-бірі толықтырып, халық мүддесін қорғауға бағытталған тұтас поэтикалық жүйе түзеді. Билік өкілдерінің

іс-әрекетін сын тезіне салу, әділет пен адамгершілік құндылықтарын алға шығару Шернияз поэзиясының идеялық өзегін айқындайды. Жыраулық дәстүрді жаңа тарихи жағдайда жаңғырта отырып, ақын сөзді қоғамдық қатынастарды реттеудің рухани тетігіне айналдырды. Осы тұрғыдан алғанда, Шернияз мұрасы XIX ғасырдағы қазақ поэзиясындағы ұлттық сананың, әлеуметтік ойдың және азаматтық жауапкершіліктің көркем көрінісі ретінде бағалануға тиіс.

4. Зерттеу нәтижесі

Шернияз Жарылғасұлы бұдан бір ғасыр бұрын өмір сүргенімен, оның поэтикалық мұрасы қазіргі кезең үшін де өзектілігін жойған жоқ. Ақын шығармалары XIX ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси ахуалын, отаршылдық қысым жағдайындағы халықтың тағдырын және ұлттық сананың қалыптасу үдерістерін көркем түрде танытатын маңызды дереккөз ретінде бағаланады. Жүргізілген талдау нәтижелері Шернияз поэзиясының эстетикалық құндылықпен қатар, айқын қоғамдық-әлеуметтік қызмет атқарғанын көрсетеді.

Шернияздың өз дәуірі жүктеген азаматтық міндетті терең сезініп, сол жолда белсенді қызмет еткен ақын екені анықталды. Ол жеке өмірінде көрген ауыртпалықтарды, әлеуметтік әділетсіздікті және билік өкілдерінің озбырлығын поэтикалық ойлау жүйесінің өзегіне айналдырды. Ақынның шығармашылық жолы әлеуметтік күрес жағдайында қалыптасып, азаматтық үнмен шыңдалды. Бұл оның поэзиясында халық тағдырына алаңдаған терең жауапкершілік пен рухани табандылықтың басым болуына ықпал етті.

Ақынның тек жекелеген тұлғаларға наразылық білдіргені ғана емес, жалпы отаршылдық жүйеге, әлеуметтік теңсіздікке және әділетсіз басқару құрылымына қарсы тұрған халық мұңшысы екенін дәлелдейді. Ол хан-сұлтандар мен болыс-билердің билігін халық мүддесі тұрғысынан бағалап, олардың әрекеттерін моральдық және әлеуметтік өлшемдер арқылы сынға алды. Әсіресе билік өкілдерінің қарапайым елге көрсеткен қысымын әшкерелеу арқылы ақын қоғамдық әділеттілік мәселесін алдыңғы қатарға шығарды.

Зерттеу барысында Шернияздың поэзиясында саяси-әлеуметтік позицияның тұрақты әрі жүйелі сипат алғаны айқындалды. Ақын биліктің мәнін жеке үстемдікпен емес, халыққа қызмет ету қағидасымен байланыстырады. Осы арқылы оның шығармаларында биліктің легитимділігі әділеттілікпен, ел мүддесін қорғаумен өлшенетін құндылық ретінде көрінеді. Бұл ұстаным Шернияз поэзиясын жыраулық дәстүрдің жаңа тарихи жағдайда жаңғырған көрінісі ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері сондай-ақ Шернияздың өз дәуірінде ғана емес, кейінгі кезеңдерде де халық жадында кең сақталған, танымал ақын болғанын көрсетеді. Оның өлеңдері ауызша дәстүр арқылы кең таралып, халықтық қолданысқа ерте енген. Ақын сөзінің ел ішінде кең жайылуы оның поэзиясының қоғамдық сұранысқа ие болғанын және ұлттық мәдени кеңістікте орныққанын дәлелдейді.

Зерттеу нәтижелері Шернияз Жарылғасұлы поэзиясында авторлық ұстанымның біржақты емес, күрделі әрі қайшылықты сипатта қалыптасқанын көрсетті. Бұл ерекшелік ақынның өз дәуіріндегі әлеуметтік-саяси жағдаймен, үстем

таптың идеологиялық қысымымен тығыз байланысты. Осы тұрғыда профессор Е.Ысмайыловтың сыншыл ақындар табиғатына қатысты тұжырымы Шернияз шығармашылығын түсіндіруде маңызды теориялық негіз береді. Ғалымның пікірінше, шындықты айтуға ұмтылған ақындар саяси-экономикалық үстемдік қолында тұрған ортада еркін әрекет ете алмай, белгілі бір дәрежеде екіжақтылыққа, ішкі қайшылыққа ұшырайды. Мұндай жағдай Шернияз поэзиясында да айқын байқалады: бір жағынан, ақын Баймағамбет сұлтанды өткір сынға алса, екінші жағынан, кейбір туындыларында оны мадақтауға мәжбүр болғаны аңғарылады (Ысмайылов).

Жүргізілген талдау бұл екіұдайылықты ақынның әлсіздігі емес, керісінше, тарихи шындықтың көркем санада көрініс табу формасы ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Шернияз поэзиясындағы мұндай шығармашылық қайшылықтар оның заман шындығын терең сезінгенін және халық мүддесін қорғау жолында күрделі рухани таңдаулар жасағанын дәлелдейді.

Сонымен қатар зерттеу нәтижелері Шерниязды поэтикалық әлемі ұлттық болмысты, ұлттық дүниетанымды көркем бейнелеумен ерекшеленетінін көрсетті. Ақын жырларында тарихи тұлғалардың бейнесі фольклорлық дәстүрге тән градациялық күшейтулер, образдық өрістету тәсілдері арқылы сомдалады. Бұл ерекшелік Шерниязды халықтың ауызша әдеби мұрасын терең меңгергенін және сол дәстүрді тарихи-әлеуметтік мазмұнмен ұштастыра білгенін айқындайды.

Жүргізілген зерттеу Шернияз Жарылғасұлы поэзиясында авторлық ұстанымның тарихи жағдаймен сабақтасқан күрделі, көпқырлы сипатта қалыптасқанын көрсетті. Ақын шығармаларында бір жағынан халық мүддесін қорғауға бағытталған сыншыл, айыптаушы үн басым болса, екінші жағынан сол дәуірдегі үстем биліктің идеологиялық қысымынан туындаған ішкі қайшылықтар да көрініс табады. Бұл ерекшелік Шернияз поэзиясындағы екіұдайылықты жеке шығармашылық әлсіздік емес, керісінше, XIX ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси шындығын бейнелейтін көркем заңдылық ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Ақынның тарихи тұлғаларды бейнелеудегі ұстанымы, фольклорлық дәстүрмен сабақтас поэтикалық тәсілдері және ұлттық дүниетанымды негіз еткен көркем әлемі оның шығармашылығын халықтық поэзия дәстүрін жаңа тарихи жағдайда жалғастырған ірі құбылыс ретінде танытады.

5. Қорытынды

Бұл зерттеу Шернияз Жарылғасұлы шығармашылығы XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінде ұлттық поэзияның идеялық-мазмұндық және көркемдік бағдарын айқындаған маңызды құбылыс екенін көрсетті. Ақын жыраулық дәстүрдің қоғамдық және эстетикалық қызметін жаңа тарихи жағдайда жаңғыртып, сөз өнерін ұлттық болмысты сақтаудың, тарихи жадты бекітудің және елдік мұратты орнықтырудың тетігіне айналдырған.

Мәдени-тарихи талдау нәтижелері Шернияз поэзиясындағы тарихи контекстің отарлық саясаттың күшеюімен, хандық биліктің жойылуы секілді реформалардың салдарымен және халық пен билік өкілдері арасындағы әлеуметтік қайшылықтардың тереңдеуімен тығыз байланыста көрінетінін дәлелдеді. Исатай-Махамбет бастаған

ұлт-азаттық қозғалыс ақын дүниетанымының өзегіне айналып, ұлттық идеяның нақты тарихи тәжірибемен сабақтас көркемдік категория екенін айқындады.

Зерттеу барысында Шернияз жырларындағы ұлттық болмыстың басты көріністері анықталды: билік озбырлығын әшкерелейтін әлеуметтік-сыни бағыт, тарихи тұлғаларды (әсіресе Исатайды) эпикалық деңгейде сомдау арқылы еркіндік идеясын символдық бейнеге айналдыру, жыраулық дүниетанымға тән философиялық толғаныстар. Бұл қабаттар ақынның шешендік ойлау жүйесімен, фольклорлық дәстүрмен сабақтас поэтикалық тәсілдерді тиімді қолдануымен тұтасып, оның ұлттық ауызша мұрамен терең байланысын танытады.

Авторлық ұстанымды сипаттауда М.Оразбектің «автордың астарлы ұстанымы» теориясы нәтижелі болды: Шернияз мәтіндерінде айыптаушы және саяси-әлеуметтік позициялар басым көрініп, билік пен халық қатынасы әділет өлшемі арқылы бағаланады. Сонымен бірге тарихи жағдайдан туындаған ішкі қайшылықтар да байқалып, оны отарлық дәуірдің идеологиялық қысымымен шартталған көркем заңдылық ретінде түсіндіруге мүмкіндік туады.

Қорытындылай айтқанда, Шернияз Жарылғасұлы поэзиясы XIX ғасырдағы қазақ қоғамының тарихи санасын, ұлттық болмысын және ұлттық идеясын көркемдік тұрғыда танытатын ірі рухани құбылыс. Ақын жыраулық институттың қоғамдық қызметін өз дәуірінде жаңғыртып, поэтикалық сөзді әлеуметтік әділеттілікті талап етудің және ұлттық тұтастықты қорғаудың пәрменді құралына айналдырды.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1997. – 510 б.

2. Қазақ әдебиетінің тарихы / жалпы редакциясын басқарған Қ. Жұмалиев. – Алматы : Ғылым , 1961. 2-том, 1-кітап. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті– 578 б.

3. Қайыржан К. Сөз – сандық: Қазақтың көне сөздері. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2013. – 480 б.

4. Қарассаев Г., Рахметуллин А., Найманбаев Б., Жұманова А., Байназарова Б. Ресей империясының Қазақ даласын отарлауының тарихы (XVIII–XIX ғғ.) // Тарихи зерттеулер: жаңа және қазіргі заман. – 2024. – № 44. – 503–528-бб. DOI: https://doi.org/10.24197/ihemc.44.2024.503-528

5. Қорқытов Б. Шернияз. – Атырау: Ағатай, 2022. – 101 б.

6. Нар заман мен зар заман: жыр-толғаулар / құраст. Е. Дүйсенбайұлы. – Алматы: Раритет, 2007. – 375 б.

7. Оразбек М. Көркем прозадағы тұлға мен авторлық позицияның арақатынасы (1980–2000 жылдар әдебиеті бойынша): филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация автореферат. – Алматы, 2007. – 26 б.

8. Ошақбаева Ж. Жыраулар даналығы: философиялық пайымдаулар. – Алматы, 2011. – 166 б.

9. Попова М.К. Ұлттық болмыс мәселесі және әдебиет // Воронеж мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2001. – Т. 1. – 45–48-бб.

10. Саржігітов И., Иманғазинов М., Жұмақызы Б., Кох К. Жырау поэзиясының әлем әдебиетіндегі рөлі мен орны // Бахтинтану: дискурс зерттеулері журналы. – 2024. – 19(4). DOI: http://dx.doi.org/10.1590/2176-4573e65434

11. Темірболат А. XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ әдебиетіндегі ұлттық идеяның жүзеге асу ерекшелігі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2017. – 165(1). – 114–118-бб.

12. Темірболат А., Айсултанова К.А. Қазақ әдебиетіндегі ұлттық идеяның көрініс табу ерекшеліктері // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2016. – 159(1). – 106–111-бб.

13. Тілепов Ж. Қазақ халқының хандық дәуір әдебиеті: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 220 б.

14. Өсекембай А., Келгембаева Б., Ердембеков Б. XIX ғасырдағы Қазақстанның әлеуметтік-тарихи жағдайы және қазақ әдебиетіндегі отаршылдыққа қарсы бағыт // Гуманитарлық ғылымдардағы пәнаралық зерттеулер журналы (Rupkatha). – 2018. – 10 т., № 3. DOI: https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v10n3.11

15. Шәріп А. Сөз өнері және ұлттық рух: оқу құралы. – Астана: Педагогика-пресс, 2010. – 240 б.

References:

1. Auezov M. (1997) Selective. – Almaty: Kazakh encyclopedia. (in Kaz)

2. History of Kazakh Literature / general editor Q. Zhumaliyev. – Almaty: Gylym, 1961. Vol. 2, Book 1. Kazakh Literature of the 18th–19th Centuries. – 578 p. (in Kaz)

3. Kaiyrzhan K. (2013) word-digital: ancient Kazakh words. – Almaty: Oner. (in Kaz)

4. Karassayev G., Rakhmetullin A., Naimanbayev B., Zhumanova A. Bainazarova B. "History of the Colonization of the Kazakh Steppe by the Russian Empire (XVIII-XIX)", en Investigaciones Históricas, época moderna y contemporánea, 44 (2024), pp. 503-528. DOI: https://doi.org/10.24197/ihemc.44.2024.503-528 (in Engl)

5. Korkytov B. (2022) Sherniyaz. – Atyrau: Agatai. (in Kaz)

6. Nar zaman and zar zaman: poems and songs (2007) comp. E. Duysenbayuly. – Almaty: Raritet. (in Kaz)

7. Orazbek M. (2007) The ratio of personality and author's position in artistic prose (according to the literature of the 1980s-2000s): Philol. Science. Doc. ... diss. Abstract. – Almaty. (in Kaz)

8. Oshakbayeva Zh. (2011) Wisdom of the Zhyrau: philosophical judgments. – Almaty. (in Kaz)

9. Osekembay A., Kelgembaeva B., Yerdembekov B. The social and historical situation in the nineteenth-century Kazakhstan and the anti-colonial trend in Kazakh literature, Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, Vol. 10, No. 3, 2018 DOI: https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v10n3.11 (in Engl)

10. Popova M. (2001) The problem of national identity and literature //Bulletin of the Voronezh State University. Ser. 2001. VOL. 1. PP. 45-48. (in Russ)

11. Sarzhigitov, Y., Imangazinov, M., Zhumakyeva, B., & Koch, K. (2024). The Role and Place of Zhyrau Poetry in the World Literature. Bakhtiniana. Revista De Estudos Do Discurso, 19(4). DOI: http://dx.doi.org/10.1590/2176-4573e65434 (in Engl)

12. Sharip A. (2010) The Art of the word and the national spirit: a textbook. - Astana: publishing house "Pedagogy-Press". (in Kaz)

13. Temirbolat A., Aisultanova K. (2017). Features of National Idea's Reflection in the Kazakh Literature. KazNU Bulletin. Philology series. №1 (159). 106-111 (in Engl)

14. Temirbolat, A. (2018). Peculiarity of National Idea's Realization in the Kazakh Literature of XVIII-XIX centuries. KazNU Bulletin. Philology series. №1 (165). 114–118. (in Engl)

15. Tilepov Zh. (2013) Literature of the Kazakh people of the Khanate era: a textbook. – Almaty: Kazakh university. (in Kaz)

ҒТАМР 17.07.47 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-09

Ж.Б. Манапбаева[1*], Е.М. Солтанаева[2] , Ж.А. Сарсенбай[3]

[1,2,3]Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

e-mail: [1]zhuldyzmanapbaeva5555@gmail.com, [2]gulkataim@gmail.com,

[3]janat.sarsenbay@yandex.kz

ORCID : [1]0009-0008-1655-3810, [2]0000-0001-8273-3571, [3]0000-0002-4778-0310

ҚАЛАМГЕР Е.РАУШАНОВТЫҢ «ҚҰСТАР – БІЗДІҢ ДОСЫМЫЗ» ТАНЫМДЫҚ ЕҢБЕГІНІҢ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ТАБИҒАТ ӘЛЕМІНІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада белгілі ақын, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Есенғали Раушановтың «Құстар – біздің досымыз» атты ғылыми-танымдық еңбегі әдеби-танымдық және аксиологиялық тұрғыдан кешенді түрде талданады. Зерттеудің негізгі мақсаты – аталған туындының поэтикалық ерекшеліктерін, оның ұлттық дүниетанымдағы маңызын және қазақ әдебиетіндегі экологиялық дискурстағы орнын айқындау болып табылады. Зерттеу барысында мәтіндік талдау, герменевтикалық интерпретация, аксиологиялық және салыстырмалы-сипаттамалық әдістер кеңінен қолданылды. Автор шығармасында құстар бейнесін жалаң орнитологиялық объект ретінде ғана емес, ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтардың символдық көрінісі ретінде қарастырған. Еңбекте ғылыми деректер мен фольклорлық мотивтер, антикалық мифология мен қазіргі экологиялық сана өзара үйлесімді сабақтастық тапқан. Зерттеу барысында қазақ дүниетанымындағы «кие», «обал» және «сауап» ұғымдарының экологиялық этика негізі ретіндегі рөлі ашылып, құстардың азаттық пен еркіндік символындағы маңызы авторлық пайымдармен негізделді. Сондай-ақ мақалада отандық және шетелдік ғалымдардың теориялық тұжырымдарына сүйене отырып, қаламгердің шығармашылық болмысы заманауи әдебиеттану тұрғысынан сараланды. Нәтижесінде туындының танымдық және эстетикалық әлеуеті жоғары екені дәлелденіп, оның жоғары оқу орындарында экология мен әдебиеттану пәндері бойынша қосымша дереккөз ретіндегі практикалық маңызы айқындалды. Бұл зерттеу қаламгердің табиғат философиясын жаңаша пайымдауға және ұлттық құндылықтар жүйесін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Есенғали Раушанов, қазақ әдебиеті, табиғат поэтикасы, құстар символикасы, экологиялық сана, аксиологиялық талдау, танымдық әдебиет.

Zh.B. Manapbayeva[1]*, Y.M. Soltanayeva[2], Zh.A. Sarsenbai[3]

[1,2,3]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: [1]zhuldyzmanapbaeva5555@gmail.com, [2]gulkataim@gmail.com,

[3]janat.sarsenbay@yandex.kz

ORCID : [1]0009-0008-1655-3810, [2]0000-0001-8273-3571, [3]0000-0002-4778-0310

AXIOLOGICAL SIGNIFICANCE OF THE COGNITIVE WORK OF THE WRITER E. RAUSHANOV «THE BIRDS ARE OUR FRIENDS» AND POETIC ASPECTS OF THE NATURAL WORLD

Abstract. The article comprehensively analyzes the scientific and cognitive work of the famous poet, laureate of the State Prize of the Republic of Kazakhstan Yesengali Raushanov « The birds are our friends

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***

Ж.Б. Манапбаева, Е.М. Солтанаева, Ж.А. Сарсенбай. Қаламгер Е.Раушановтың «Құстар – біздің досымыз» танымдық еңбегінің аксиологиялық маңызы және табиғат әлемінің поэтикалық аспектілері // // "Керуен". - 2026. №1, (90-том). - Б. 129-140. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-09

« from a literary, cognitive and axiological point of view. The main purpose of the study is to determine the poetic features of this work, its significance in the national worldview and place in environmental discourse in Kazakh literature. Textual analysis, hermeneutic interpretation, axiological and comparative descriptive methods were widely used during the study. In the work, the author considers the image of birds not only as an ornithological object, but also as a symbolic embodiment of national culture and spiritual values. In the work found a interconnected continuity of scientific data and folklore motifs, ancient mythology and modern ecological consciousness. In the course of the study, the role of the concepts of «kie,» «obal» and «sauap» in the Kazakh worldview as the basis of environmental ethics was revealed, and the meaning of birds in the symbol of freedom and freedom was justified by author's considerations. Also in the article, relying on the theoretical concepts of domestic and foreign scientists, the creative essence of the writer was analyzed from the point of view of modern literary criticism. As a result, the high cognitive and aesthetic potential of the work was proved, its practical significance was determined as an additional source in the subjects of ecology and literary criticism in higher educational institutions. This study allows us to take a fresh look at the philosophy of nature and better understand the system of national values.

Key words: Esengali Raushanov, Kazakh literature, poetry of nature, symbolism of birds, ecological consciousness, axiological analysis, cognitive literature.

Ж.Б. Манапбаева[1]*, Е.М. Солтанаева[2] , Ж.А. Сарсенбай[3]
[1,2,3]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: [1]zhuldyzmanapbaeva5555@gmail.com, [2]gulkataim@gmail.com
[3]janat.sarsenbay@yandex.kz
ORCID: [1]0009-0008-1655-3810, [2]0000-0001-8273-3571, [3]0000-0002-4778-0310

АКСИОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ТРУДА ПИСАТЕЛЯ Е.РАУШАНОВА «ПТИЦЫ – НАШИ ДРУЗЬЯ» И ПОЭТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МИРА ПРИРОДЫ

Аннотация. В статье комплексно анализируется научно-познавательный труд известного поэта, лауреата Государственной премии Республики Казахстан Есенгали Раушанова «Птицы - наши друзья» с литературно-познавательной и аксиологической точки зрения. Основной целью исследования является определение поэтических особенностей данного произведения, его значения в национальном мировоззрении и места в экологической дискурсе в казахской литературе. В ходе исследования широко применялись текстовый анализ, герменевтическая интерпретация, аксиологические и сравнительно-описательные методы. В произведении автор рассматривает образ птиц не только как орнитологический объект, но и как символическое воплощение национальной культуры и духовных ценностей. В работе нашли взаимоувязанную преемственность научные данные и фольклорные мотивы, античная мифология и современное экологическое сознание. В ходе исследования была выявлена роль понятий «кие», «обал» и «сауап» в казахском мировоззрении как основы экологической этики, а также обосновано авторскими соображениями значение птиц в символе свободы и свободы. Также в статье, опираясь на теоретические концепции отечественных и зарубежных ученых, была проанализирована творческая сущность писателя с точки зрения современной литературоведения. В результате был доказан высокий познавательный и эстетический потенциал произведения, определено его практическое значение как дополнительного источника по предметам экологии и литературоведения в высших учебных заведениях. Это исследование позволяет перу по-новому взглянуть на философию природы и глубже понять систему национальных ценностей.

Ключевые слова: Есенгали Раушанов, казахская литература, поэзия природы, символика птиц, экологическое сознание, аксиологический анализ, познавательная литература.

1. Кіріспе

Қазіргі гуманитарлық ғылым кеңістігінде адам мен табиғат арасындағы байланысты пәнаралық тұрғыдан зерделеу маңызды ғылыми бағыттардың бірі

болып отыр. Ағылшын әдебиеттанушысы, экосын (экокритика) саласының зерттеушісі Г.Гаррардтың экологиялық сын (ecocriticism) тұжырымдамасы бойынша, әдеби мәтін табиғатты бейнелеудің ғана емес, оқырманның экологиялық санасын қалыптастырудың да тиімді құралы саналады (Garrard, 2004). Американдық зерттеуші М.Рокичтің аксиологиялық теориясына сәйкес, мәтіндегі құндылықтар жүйесі оқырманның дүниетанымдық бағдарын белгілейді (Rokeach, 1973). Осы теориялық негіздер аясында қаламгер Е.Раушановтың «Құстар – біздің досымыз» атты ғылыми-танымдық еңбегі зерттеу нысанына алынды (Раушанов, 2024). Аталған еңбектің аксиологиялық мәнін, поэтикалық ерекшелігін және қазақ әдебиетіндегі экологиялық дискурстағы орнын айқындауды мақсат етіп белгіледік.

Отыз жеті тараудан тұратын еңбектің негізгі ерекшелігі – әр тарауда орнитологиялық ғылыми деректер мен ұлттық мәдени-рухани символиканың бір мәтінде берілуінде деп білеміз.

Е.Раушановтың шығармашылығы аз зерттелмеген тақырыптардың бірі. Ж.Әскербекқызы (Әскербекқызы, 2008: 185–186) ақынның лирикасындағы табиғат пен адам бірлігін монографиялық деңгейде талдаған. Е.Хуатбекұлы және т.б. (Хуатбекұлы, 2023: 224) ақын шығармаларының көркемдік деңгейін, поэтикалық әлеуетін сараптаған. Сонымен қатар, қазақ поэзиясындағы орнитологиялық образдардың генезисі мен мифологиялық астарын зерделеген Ж.Ж.Жарылғапов пен Г.А.Бахбергенова Е.Раушанов шығармаларындағы құстар бейнесінің символдық және философиялық ерекшеліктеріне тоқталады (Жарылғапов, Бахбергенова, 2025: 125). Ж.Әскербекқызы, Г.Орда, Ж.Оспан, Ә.Әліп, А.Әбдірасылова, Е.Хуатбекұлы және т.б. зерттеушілері ақын шығармашылығына қатысты жекелеген зерттеу еңбектер мен мақалалар жариялаған. Алайда аталған еңбектер Е.Раушановтың поэзиялық мұрасын зерттеу нысаны ретінде алған. «Құстар – біздің досымыз» ғылыми-танымдық еңбегі зерттеушілердің мақалаларында тек эпизодтық деңгейде аталып өтілген, арнайы зерттеу нысанына алынбаған. Сол себепті қаламгердің аталмыш туындысын арнайы нысан етіп алып зерттеуіміз бұл мақаланың ғылыми жаңалығын көрсетеді.

Қаламгердің ақындық болмысы, поэзиялық туындылары ұлттық әдебиеттану аясында түрлі бағытта зерттеу нысанына айналғанын білеміз. Е.Раушанов ақын ғана емес, жазушы, драматург, аудармашы, публицист ретінде де белгілі тұлға. Бұл тұжырымымыз дәйекті болуы үшін публицист, жазушы Ж.Оспанның: «...Е.Раушанов әдебиеттің басқа жанрларында еркін қалам тербеді. «Нұрдан жаралған» романынан бастап, «Көктем еді...», «Айғырға ода» хикаяттарын, көркем, деректі әңгімелерін еске түсірейік. Драма саласында «Нұх пайғамбардың кемесі», «Каппадокия ертегісі», «O, tempora! O, mores! Немесе Цицеронның айыбы», «Құнанбай мен Абай» драмаларын жазды. Олардың бірқатары еліміздің театрларында сәтімен сахналанды. ...Аударма саласына барып, Джузеппе Вердидің «Аида», Уильям Шекспирдің «Гамлет» драмаларына еркін аударма жасады. Таңсық тақырып: «Құстар – біздің досымыз», «Жыл он екі ай» сериясымен жазған танымдық мақалалары қандай?!» (Оспан, 2023), – деген ғылыми мәні бар тұжырымын тілге тиек еткенді жөн санап отырмыз. Аудармашы ретіндегі қарымын көрсететін: «Сонымен қатар өзбек халқының халық ақыны Хамза Ниязидің шығармаларын қазақ тіліне тәржімалап, «Күрес жыры» деген

атаумен кітап етіп бастырып шығарады. Ортағасырлық тарихи еңбек саналатын «Әмір Темір жарғылары» туындысын қазақ тіліне аударған» (Әліп, 2017), – деген пікірдің де маңызды екенін атап өткеніміз жөн.

Ақынның қаламгерлік қарымын, шығармашылық болмысын айшықтайтын еңбектерімен оқырман қауым жақсы таныс деп білеміз. Атап айтқанда, «Бастау» (1980), «Келінтөбе» (1984), «Шолпан жұлдыз туғанша» (1988), «Ғайша бибі» (1991) осы кітабы үшін Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығын иеленген, «Қара бауыр қасқалдақ» (1995), «Періштелер мен құстар» (2006), «Бозаңға біткен боз жусан» (2006), «Құстар – біздің досымыз» (2007; 2024) атты поэзиялық және ғылыми танымдық кітаптардың авторы.

Е.Раушановтың ақындық әлеуеті, шығармаларының поэтикалық, эстетикалық табиғаты жайында белгілі ақын, әдебиеттанушы-ғалым Ж.Әскербекқызы: «Ұлттық поэзияның биік поэтикалық, эстетикалық деңгейі, сөз бен сурет үйлесімі, қаламгерлік ізденістер нетижесіндегі тың бейнелер мен көркем суреттеулер, терең толғаныстар мен нәзік сыршылдыққа толы лирикалық әуен – Есенғали Раушанов сияқты үлкен талант иесінің еншісінде екені даусыз. Өлең сөздің шынайы құдірет екенін танытып, шеберліктің шырқау биігіне жеткен хас үлгісін көрсеткен Есенғали ақындығы – ұлттық поэзиямыздың тамаша жетістігі (Әскербекқызы, 2008: 186), – деп ғылыми мәні жоғары тұжырымын білдіреді. Қаламгер Е.Раушанов шығармашылығындағы ұлттық дүниетаным, болмыс, рух, құндылық жүйесіне құрылғанын аңғарамыз. Зерттеуші Е.Хуатбекұлы өз шығармашылығының ұлттық табиғаты туралы: «Есенғали Раушанов Шығыс пен Батыстың ежелден келе жатқан көне сарындарын жетік меңгеріп, ғасыр қойнауындағы поэзияның тылсым сырларын ұлттық сүзгіден өткізіп, келісті, кестелі жырларымен өзінен кейінгі буынға ұстаз бола білді» (Хуатбекұлы және т.б., 2023: 224), – деп рухани нәр алған арналарын атап өтіп, олардың ілкі бастауында ұлттық руханияттың тұрғанын зерделейді.

Е.Раушановтың «Құстар – біздің досымыз» еңбегінде құс бейнесі орнитологиялық сипаттаумен шектелмейді. Ол қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымындағы кие, сакралдық және рухани еркіндік ұғымдарының поэтикалық көрінісіне айналады. Бұл тұжырымымызға ғалым Ж.Әскербекқызының: «Табиғат пен адам бірлігі – көне мифологиялық ойлау дәуірінің көрінісі ғана емес, табиғат – адами ізгілік қасиеттерге қуат беруші рухтың қайнар көзі» (Әскербекқызы, 2008: 173), – деген пікірі теориялық тұрғыдан негіз болады. Осы тұрғыдан алғанда, еңбектегі құс елері фольклорлық мотивтер мен қазіргі экологиялық дискурстың сабақтастығын көрсетіп, оқырманның табиғатқа деген құндылықтық қарым-қатынасын қалыптастырудың тиімді құралы ретінде қызмет атқарады.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында Е.Раушановтың «Құстар – біздің досымыз» еңбегінің мәні мен негізгі идеясын айқындауда мәтіндік талдау және сипаттау әдістері қолданылды. Автор туындысындағы ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесін анықтау мақсатында аксиологиялық талдау әдісі, орнитологиялық деректер мен мәдени-рухани символиканың мәтіндік мағынасын ашу үшін герменевтикалық

интерпретациялық тәсілдер, еңбектің поэтикалық және танымдық ерекшелігін сараптау барысында сипаттамалық талдау әдістер пайдаланылды. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін аксиологиялық мәтін талдауы (Rokeach, 1973), (Әскербекқызы, 2008) мен экологиялық сын теориясы (Garrard, 2004) тұжырымдары құрайды.

Автор шығармасындағы орнитологиялық мәліметтердің көркем баяндаумен байланысын анықтау үшін функционалдық және әлеуметтік-мәдени талдау тәсілдерін басшылыққа алдық. Сонымен қатар ақынның табиғат тақырыбында жазылған өлеңдерімен салыстырыла қарастырылды. Еңбектің тәрбиелік, құндылықтық мәнін айқындауда дидактикалық және аксиологиялық ұстанымдар, ал мәтінді түсіндіруде герменевтикалық және интерпретациялық тәсілдер ескерілді. Зерттеу нәтижелерін жүйелеу барысында талдау, жалпылау және қорытындылау әдістері пайдаланылды.

2.2 Материалға сипаттама

Қаламгер Е.Раушановтың «Құстар – біздің досымыз» атты еңбегі соңғы жылдары қазақәдебиеттануындатүрлібағыттазерттелгенімен,аталмыштуындының поэтикалық және аксиологиялық аспектілері әлі де жеткілікті деңгейде қарастырылмаған. Осыған байланысты зерттеудің негізгі материалы ретінде автордың бұл туындысы, сондай-ақ отандық зерттеушілер Ж.Әскербекқызы, Г.Орда, С.Нұржан, Ж.Оспан, Ә.Әліп, А.Әбдірасылова, Е.Хуатбекұлы және шетелдік ғалымдар Г.Гаррард, М.Рокичтің еңбектері мен мақалалары, теориялық тұжырымдары негізге алынды.

3. Талқылануы

Е.Раушанов құстар тақырыбына қалам тартуының себебін былайша түсіндіреді: «Құстар тақырыбына не үшін келдім? Құстарды жақсы көретінімнің себебі – Алла әлімсақтан екі тіршілік иесін азат қылып жаратқан. Олар – құстар мен адамдар. Соның ішінде ең еркіні – құстар. Мендегі құстарға деген сезім еркіндікті, тәуелді болмауды ойлағаннан туса керек. Құстар азаттық үшін жаралған. Адам да сол тектес... Ал құстардың ғажаптығы, біз ұнатып тұратын тұсы – олардың азаттығында жатса керек» (Раушанов, 2015), – деп адам мен ұлт болмысындағы еркіндік, тәуелсіздік құндылығын азаматтық ұстанымы ретінде атап өтеді. Қаламгердің «Құстар – біздің досымыз» атты еңбегі бір күннің нәтижесі емес: ұзақ жылдар бойы мерзімді басылым беттерінде жарияланған құстар туралы ғылыми-танымдық сериялық мақалалары кейіннен жинақталып, кітап күйінде оқырман қолына тиді. Автор өз еңбегінде құстарды тұтас табиғаттың ажырамас бір бөлшегі ретінде қарастырады. Автордың туындысы ұлттық дүниетанымды арқау еткен тәрбие құралы. Онда қоршаған орта, табиғат, құстар әлеміне деген қамқорлық пен құрмет заманауи мазмұнмен байытылған. Аталмыш туынды өзбек, қырғыз тілдеріне аударылып, туысқан халықтар арасында да танылды. Жаратылыстану, орнитология, экология бағытындағы оқу материалы ретінде қолданылатын бұл еңбек оқушының ғылыми танымын кеңейтіп, табиғатқа деген құндылық көзқарасын қалыптастырады. Осы тұрғыдан алғанда, Е.Раушановтың «Құстар – біздің досымыз» еңбегі ұлттық әдебиеттің, экологиялық сана, мәдениеттің, құндылықтық дүниетанымның дамуына үлес қосатын рухани қазына деп бағалаймыз.

Автордың еңбегі отыз жеті тараудан тұрады. Еңбектің отыз тарауы белгілі бір құстарға (тек белгілі бір құстар ғана емес, өзге де құстармен сабақтастырып,

байланыстырып сипаттайды) арналса, жеті тарауы «Зейнептің ертегісі», «Ауғанның ала қанат қу торғайы», «Birdland немесе Англия құстары», «Түркия құстары», «Бақытты өмір», «Левитан неге құстардың суретін салмаған?», «Құстар қайтып барады...» деген тарауларға бөлінген. Соңғы аталған жеті тарауларға фольклорлық, аңыз-әпсаналық, мифтік сюжеттерді арқау етеді. Жалпы бұл туынды тақырыптардағы құстардан бөлек, жүзден астам қанаттылардың атауы салыстырмалы түрде аталады. Туындыдағы құс атаулары, түрлері, қасиеттері тек зоологиялық, биологиялық, орнитологиялық бағыттағы баяндаудан ғана тұрмайды. Ұлттық фольклор, мифтік образдар, әлемдік аңыздық желілермен ұштастыра отырып, түрлі халықтардың рухани мұрасындағы көркемдік мәнін айшықты түрде ашып көрсетеді. Мысалы, қарлығашты «қадым заманнан-ақ адамзаттың аңызына айналған санаулы құстардың бірі» ретінде сипаттап, оның Нұх пайғамбар кемесімен байланысты халықтық әрі әлемдік діни аңыз-әфсанаға қатысы баяндалады (Раушанов, 2024: 37). Еңбектегі әрбір құсты жеке-жеке орнитологиялық, биологиялық, әдеби және тарихи тұрғыдан зерделеуге мақала көлемі көтермейтіні белгілі. Сондықтан біз туындының аксиологиялық мәнін, поэтикалық табиғатын зерделеуді мақсат еткенімізді жоғарыда атап өткенбіз.

Кітаптың «Қарлығаш» атты тарауында автор орнитологтар мен гидрометеорологтардың деректеріне сүйене отырып, Шақпақ асуындағы құс бақылау бекетінде 1974 жылы 6 мамырда 12 832 құс, ал 1977 жылы 14 428 құстарға сақина салынып, есепке алынғаны туралы нақты мәлімет келтіреді (Раушанов, 2024: 32). Бұл деректер қарлығаштың биологиялық маңызын ғылыми, деректік тұрғыдан негіздеп қана қоймай, оның ұлттық дүниетанымда алатын орнын көрсетеді. Еңбектегі мұндай екі деңгейлі яғни ғылыми және мәдени баяндау тәсілі оқырманда табиғат туралы нақты білімді берумен қатар, ұлттық дүниетанымдық құндылықтармен де байланыстыратынын аңғарамыз. Мысалы, «Қарлығаш – қазақ үшін қай кезде де сүйікімді құс. Тіпті бір кейіпкерін қырық құбылтып... көрсететін ауыз әдебиетінің осы титімдей құсқа деген ықылас-ізеті бір қалыпты» (Раушанов, 2024: 33), – деп аталған құстың қазақ дүниетанымында алатын өзіндік орнын атап өтеді. Еңбектің аксиологиялық маңызы ғылыми деректермен ғана шектелмейді. Оның ұлттың рухани-мәдени жадында, әдебиетінде, өнерінде де құндылықтық тұрғыдан көрініс табатыны сараланады. Мәселен, «Бозторғай» тарауында автор М. Өтемісұлының:

Аспанда ұшқан бозторғай,
Бозаңда болар ұясы,
Бозаңның түбін су алса,
Қайғыда болар анасы... (Раушанов, 2024: 271), – жырынан үзінді келтіре отырып, бозторғайдың қазақ халқының жан дүниесімен, дала болмысымен тікелей байланысын поэтикалық тұрғыдан зерделейді. Осы арқылы орнитологиялық мәлімет пен ұлттық дүниетанымды шығармасының арқауы етіп, поэтикалық, аксиологиялық тұтастыққа қол жеткізеді. Ж.Әскербекқызы (Әскербекқызы, 2008: 172) тұжырымдағандай, табиғат Е.Раушанов шығармашылығында адами ізгілік қасиеттерге рухани қуат беруші қайнар көз ретінде көрінеді. Бұл ұстаным «Құстар – біздің досымыз» еңбегінде айқын көрініс табады.

Қаламгер Е.Раушанов шығармашылығының негізгі ерекшелігі – фольклорлық, мифтік, археомодерндік мотивтерді постмодерн, метамодерндік бағытпен табиғи

тұтастықта сабақтастыра алуында. Бұл жайында Ж.Әскербекқызының: «... Психологиялық иірімі терең... қазіргі модерндік әдебиетке тән... сипат дарытылып, типтік қалыпта көрсетілген. Сана ағымы арқылы бейнеленген ішкі әлем қалпы реалистік баяндаудан гөрі субъектінің қабылдауы бағытында ашылған. Модерндік, постмодерндік ағым белгілеріне жақын келеді...» (Әскербекқызы, 2008: 173), – деп пікір білдіруі жоғарыдағы тұжырымымызға дәлел деп білеміз.

Е.Раушанов өзінің «Құстар – біздің досымыз» еңбегінде фольклор мен мифология қазынасын, жыраулық поэзия дәстүрін шығармаға табиғи түрде сабақтастыра отырып, мәтінге мазмұндық реңк үстейді. Мысалы, туындының «Аққу» атты тарауында:

Қарашада қар жауар қат-қат болып,
Табан асты қара жол батпақ болып.
Отыр ма екен, қалқатай жатыр ма екен,
Айдындағы аққудан аппақ болып... (Раушанов, 2024: 5), – деген халық жырының жолдарын келтіреді. Бұл үзінді аққу бейнесінің халықтық танымдағы орнын айқындау мақсатында пайдаланылған. Батыс классикасымен интертекстуалдық байланыс та орната біледі. Мәселен, Эсхилдің «Агамемнон», Платонның «Федон», Шекспирдің «Венеция көпесі» туындыларындағы аққу мотиві жалпыадамзаттық символдық аспектіде зерделенеді (Раушанов, 2024: 6). Шығарманың мифологиялық қабатын қарастырғанда, Зевс, Афродита, Орфей бейнелері арқылы антикалық дәстүрмен сабақтастық орнатылып, Саян-Алтай халықтарының аққуды киелі санаған наным-сенімі де аталған туындыда сөз болады (Раушанов, 2024: 12). Осылайша, поэтикалық баяндаумен қатар орнитологиялық деректер де атап айтқанда, аққудың орта есеппен 30–40 жыл өмір сүруі мәтінге кіріктіріліп, еңбектің танымдық-ғылыми сипатын күшейтеді (Раушанов, 2024: 7).

Е.Раушанов туындыларында табиғат, тағдыр, жады, уақыт ұғымдары абстрактілі емес, экзистенциялық сипатта көрініс тауып, шығармалардың мазмұндық тереңдігін қалыптастырады (Seisenbiyeva et al., 2022: 30). Қаламгер шығармашылығының аксиологиялық бағыты ұлттық бірегейлік, рухани сабақтастық және адам мен табиғат арақатынасы мәселелерін өзегіне алған көркем модельдер арқылы жүзеге асады. Осы тұрғыдан Е.Раушановтың шығармашылығын арнайы зерттеген Ж.Әскербекқызы мынадай тұжырым жасайды: «Табиғат–адам атты күрделі, ой-санаға ие жаратылыстың рухани дүниесін өзіне көшіріп, оның қуанышы мен қайғысын, күйзелісі мен жалғыздығын танытатын көркем бейне дәрежесінде көрінеді. Табиғатты тірі рух түрінде қабылдаған анимистік сенімнің поэтикалық ойлауға негіз болып, әралуан қалыптағы адами көңіл ауанын, сезім халін жеткізуде бейнелеу құралына айналғанына ақын туындылары мысал болады. Ақынның поэтикалық фаунасы мен флорасы аса бай. Есенғали лирикасындағы табиғат пен адам бір-бірімен ажырамас байланыста, өзара үйлесімде әрекет ететін рухани болмыстар» (Әскербекқызы, 2008: 185). Зерттеуші атап өткен адам мен табиғат бірлігі қаламгердің поэтикалық тілінде жеке авторлық дүниетанымды ғана емес, қазақ халқының ұжымдық рухани-мәдени тәжірибесін де бейнелейтін көп қырлы мәтін құрудың негізі саналады. Табиғатпен тығыз байланыста қалыптасқан қазақ халқының дүниетанымы мен рухани-мәдени құндылықтары Е.Раушановтың поэтикалық тілінде көрінісін табады. Атап айтқанда, «Құстар – біздің досымыз» еңбегінде жеке авторлық ұстаным мен ұжымдық халықтық

таным өзара астасып келеді. Автор құстар туралы ғылыми деректерді баяндай отырып, оларды қазақтың дәстүрлі дүниетанымымен, нақты айтқанда, табиғатты тірі рух ретінде қабылдаған анимистік наным-сенімімен ұштастырады (Әскербекқызы, 2008: 185). Осы тұрғыдан қарағанда, шығарманың поэтикалық мәтіні ұлттық және жалпыадамзаттық, дәстүрлі және заманауи деңгейлерді бір уақытта қамтитын көп қабатты құрылымды құрайды. Бұл қасиет, зерттеушілер атап өткендей, Е.Раушанов шығармашылығына тән эстетикалық және философиялық ерекшеліктің негізін білдіреді (Seisenbiyeva et al., 2022: 31).

Е.Раушанов өзінің «Құстар – біздің досымыз» еңбегіне арқау болған құстарды бөліп-жармай, олардың өзіндік ерекшеліктерін, қасиеттерін ғылыми, танымдық, поэтикалық тұрғыдан сипаттайды. Дегенмен қазақ дүниетанымында айрықша орын алатын құстың бірі ретінде: «...Қазаққа, Қазақияда мекендейтін құстардың барлығы жақын, оның ішінде бөгенайы бөлегі бозторғай. Ол – жыл құсы. Сосын халық әуендеріне арқау болған «*...қараторғай, ұштың зорға-ай, бейшара шырылдайсың жерге қонбай*» дегендегі қараторғай. Осылар қазақтың қоңырлығына, бейбіттігіне бейімдеу» (Раушанов, 2024: 269), – деп бозторғайды даралап атап өтеді.

Автордың құстар туралы тақырыпқа үлкен дайындықпен келгенін аңғарамыз. Өзінің поэзиялық туындыларында құстарды арқау еткенін оның шығармашылығымен таныс оқырман жақсы біледі. Мақаламызға нысан болған танымдық еңбегінің «Бозторғай» атты бөлімінде бұл құс, оның қасиеті, табиғатын ұлттық дүниетаным контексі тұрғысынан сипаттап, қазақ менталитеті, руханияты. әдебиеті, мәдениеті, өнеріндегі көрінісін жүйелі түрде зерделейді. Аталған құсты өз туындыларында да өлеңмен өрнектеп, поэтикалық тұрғыда бейнелейді.

Мәселен,

Тым қымбат бозторғайың бүгін маған,
«Біз бармыз бөлісетін мұңыңды әман.
Сары дөң саған бақыт тілейді» – деп,
Жазған құс тас төбеңде шырылдаған... (Раушанов, 2006: 91)

Немесе:

«Мен болам жарық таңның сәлемі» – деп,
Сүйінші сұрайтұғын әуелі кеп.
Көгіңде қалсам деп ем сол торғайдай,
Әйтпесе сол торғайдың әуені боп... (Раушанов, 2006: 91), – деген өлең жолдарындағы бозторғай жай тіршілік иесі ғана емес автордың болмысын, жан-дүниесін, психологиялық ахуалын, «менін» танытатын, лирикалық кейіпкермен сырлас, тілектес бүтін бір болмысқа айналады (XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті, 2011: 567). Бозторғайдың табиғатын терең түсінген қаламгер оны поэзиялық туыныдысының кейіпкері (лирикалық) ретінде де, ғылыми, танымдық, публицистикалық мақалаларына және «Құстар – біздің досымыз» еңбегінде де арнайы бір тарау ретінде алынып, қаламгер шығармашылығына арқау болады.

Кесте 1 - Бозторғай бейнесінің әдеби мәтіндердегі көрінісі

Бозторғай						
«Қозы Көрпеш–Баян сұлу» (Шөже ақын жырлаған нұсқасы)	«Қозы Көрпеш–Баян сұлу» (Молда Мұқан / Мықан/ Машанұлы)	Махамбет Өтемісұлы «Аспандағы бозторғай...»	Жаяу Мұса Байжанұлы «Бозторғай»	Кенен Әзірбаев «Бозторғай»	Сәбит Дөнентаев «Бозторғай»	Есенбай Дүйсенбейұлы (Бозторғай Балықшин) «Жаз қабағы»
...*Бозторғай* Қозыкеге ұшып барды, Хабар алып, сейлесіп қайтып ұшты. Елге жете бергенде *бозторғайды*, Қырық бір қырғи қуалап, ортаға алды... (Е. Раушанов, 2024:276)	...Қозы мен Баянның суреті Аягөздің тасында тұр, Қабірі екеуінің қасында тұр. Өтірік-рас екенін кім біліпті?! Шырылдап *бозторғайы* қасында жүр... (Е. Раушанов, 2024:277)	Аспандағы *бозторғай*, Бозаңда болар ұясы. Бозаңның басын су алса, Қайғыда болар анасы... (Е. Раушанов, 2024:271)	Аспанда шырқар *бозторғай*, Мұсаның әні осылай. Әлдеқандай болды екен, Біздің ауыл халдары-ай?! (Е. Раушанов, 2024:273)	*Бозторғай*, шырылдайсың жерге түспей, Мен жүрмін кешке дейін тамақ ішпей. Ат қылып ақ таяқты қолыма ұстап, Сандалдым қой артында ерте-кештей... (Е. Раушанов, 2024:276)	*Бозторғай* зорлық көріп тұрымтайдан, Таяныш таба алмапты қырдан, ойдан. Болыпты мұңын шақпақ, зарын айтпақ, Қырғиды жолықтырып көрсе қайдан... (Е. Раушанов, 2024:273)	Қолқамда қазір менің қоздап ағын, Бозаңын кешкім кеп тұр боз даланың. *Бозторғай* жырын жұтып бозала таңда, Боз белде бозінгеннің боздағанын... (Е. Раушанов, 2024:276)

Қаламгердің аталмыш еңбегіндегі «Бозторғай» тарауының поэтикалық табиғатын зерделеу, халық ауыз әдебиеті нұсқаларында, қазақ әдебиеті және оның көрнекті өкілдері туындыларында арқау болған құс – бозторғай туралы шығармаларды автор қалай пайдалана білгенін салыстырмалы түрде сипаттап өттік (Кесте 1).

Автордың «Құстар – біздің досымыз» атты ғылыми-танымдық, әдеби, тарихи, публицистикалық әмбебап бағытта жазылған еңбегі қазақ руханиятына қосылған құндылық. Бұл еңбек ғылыми тұрғыдан сан салалы (әдебиеттану, фольклортану, тіл білімі, тарих, мәдениеттану, экология, аксиология, орнитологиялық, т.б.) бағыттардағы зерттеулерге арнайы нысан болатынын атап өткеніміз жөн.

4. Зерттеу нәтижесі

Е.Раушановтың «Құстар – біздің досымыз» еңбегін аксиологиялық, поэтикалық және танымдық тұрғыдан жүргізілген кешенді талдау бірқатар маңызды нәтижелерді анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттелген еңбектің басты ерекшелігі орнитологиялық білімнің жалаң ғылыми анықтамамен шектелмей, тарихи, фольклорлық және мәдени деректермен кіріктіріле берілуінде. Бұл тұрғыдан аққу тарауы көрнекі мысал болады: онда аққудың өмір ұзақтығы мен дене бітімі туралы нақты орнитологиялық деректер (Раушанов, 2024: 7) антикалық мифологиядағы Зевс, Афродита, Орфей бейнелерімен байланыстырыла талданады (Раушанов, 2024: 12). Сонымен қатар Саян-Алтай халықтарының аққуды киелі санаған дәстүрлі наным-сенімі де мәтінге тартылып, еңбекке пәнаралық сипат береді (Раушанов, 2024: 12). Осындай көп деңгейлі құрылым арқылы автор оқырманға бір ғана құс туралы биологиялық ақпарат беріп қоймай, сол құстың адамзат мәдениетіндегі орнын да аңғартады. Автордың «...екі тіршілік иесін азат қылып жаратқан. Олар – құстар мен адамдар» (Раушанов, 2015) деген тұжырымы

еңбектің этикалық-тәрбиелік өзегін айқындайды. Құстар материалдық игілік ретінде емес, адаммен тең дәрежелі тіршілік иесі ретінде қарастырылады. Бұл ұстаным мәтін бойында жүйелі түрде дамытылады. Атап айтқанда, автор құстарды тек сипаттап қоймай, олардың тіршілігіне деген адамның моральдық жауапкершілігін де бірнеше тарауда қозғайды. Қазақ дүниетанымындағы «обал», «кие» және «сауап» ұғымдары осы мәселенің этикалық негізі ретінде еңбекке органикалық түрде сіңірілген: құсқа зиян келтіру «обал»моральдық күнә; оны қорғау «сауап» игілікті іс; ал аққу, қарлығаш және бозторғай сияқты құстар халық санасында «киелі» қасиетті тіршілік иесі мәртебесін иеленеді. Автор осы ұғымдарды баяндау барысында оқырманның санасына табиғи түрде дарытады.

Е.Раушановтың аталмыш кітабында халық поэзиясының элементтері ғылыми баяндаумен сабақтастықта беріледі. Атап айтқанда, бозторғай туралы тарауда «...қараторғай, ұштың зорға-ай, бейшара шырылдайсың жерге қонбай...» деген фольклорлық жолдар (Раушанов, 2024: 269) биологиялық сипаттамамен қатар берілген. Сол сияқты аққу жайындағы тарауында да халық өлеңінің үзінділері мәтіннің ғылыми бөліктерімен ұштасып, баяндауға поэтикалық ырғақ дарытады (Раушанов, 2024: 5). Қарлығаш бейнесі де еңбекте ерекше орын алады. Халық арасында «Қарлығаштың ұясын бұзба!» деген тиым бар. Автор осы наным-сенімді қарлығаштың адам тіршілігімен тығыз байланысының дәлелі ретінде қарастырады. Эсхилдің «Агамемнон», Платонның «Федон», Шекспирдің «Венеция көпесі» шығармаларындағы аққу мотивіне жасалған сілтемелер (Раушанов, 2024: 6) еңбектің интертекстуалдық қабатын қалыптастырады. Осы тәсілдер арқылы автор ғылыми мазмұнды оқырманға эстетикалық тұрғыдан қабылдататын өзіндік баяндау үлгісін жүзеге асырады.

Еңбектің орнитологиялық, биологиялық және экологиялық деректері жүйелі түрде ұсынылған. Сібірлік аққудың қоныс аудару жолдары, ұя салу мінез-құлқы, жұп құру ерекшеліктері нақты сандық мәліметтермен расталады (Раушанов, 2024: 7; 9) Бозторғайдың жыл құсы ретіндегі ерекшелігі, қазақ даласымен байланысы да орнитологиялық тұрғыдан негізделеді (Раушанов, 2024: 269). Қарлығаштың тіршілік ерекшеліктері, адам мекенінің маңында ұя салу әдеті де ғылыми деректермен сипатталады. Бұл ғылыми деректердің фольклорлық және мәдени мазмұнмен кезектесе берілуі еңбекті зоологиялық анықтамадан да, таза көркем шығармадан да ерекшелендіретін аралық жанрлық форманы қалыптастырады.

Жүргізілген талдау еңбектің үш өзара байланысты аксиологиялық бағытын анықтауға мүмкіндік берді. Бірінші, адам мен табиғат қарым-қатынасының қазақ дүниетанымындағы «кие», «обал» және «сауап» ұғымдары негізінде этикалық тұрғыдан түсіндірілуі. Аққудың адалдық пен сүйіспеншілік рәмізі болуы, қарлығаштың үй берекесінің символы саналуы, бозторғайдың қазақ жерімен рухани бірлігі – осының бәрі аталған үш ұғымның нақты көрінісі болып табылады. Екінші, экологиялық жауапкершіліктің жеке адамның азаматтық ұстанымы деңгейіне дейін көтерілуі: автор оқырманды қоршаған ортаны қорғауға тікелей үндемей, оны құстардың тіршілік суреттері арқылы табиғи түрде сезіндіреді. Үшінші бағыт, табиғат суреттерінің оқырманда эстетикалық сезімді қалыптастыру құралы ретінде жұмыс істеуі: еңбекке арқау болған аққу, қарлығаш және бозторғай тек ақпарат көзі ғана

емес, эстетикалық тәрбие нысанына да айналады. Осыған орай Ж.Әскербекқызының «…Есенғали лирикасындағы табиғат пен адам бір-бірімен ажырамас байланыста, өзара үйлесімде әрекет ететін рухани болмыстар» (Әскербекқызы, 2008: 185) деген тұжырымы «Құстар – біздің досымыз» туындысына да толықтай қатысты екенін аңғарамыз.

Осылайша, зерттеу нәтижесінде «Құстар – біздің досымыз» еңбегінде танымдық, ғылыми және аксиологиялық мазмұн бірін-бірі толықтыратын біртұтас жүйе құрайтыны дәлелденді. Еңбектің практикалық маңызы да назар аударарлық. Оны жоғары оқу орындарында экология, әдебиеттану және мәдениеттану пәндері бойынша қосымша дереккөз ретінде пайдалануға болады. Сонымен қатар орта және арнаулы орта оқу орындарында, сондай-ақ жалпы оқырман қауымына арналған экологиялық сана мен эстетикалық мәдениетті дамытатын танымдық материал ретінде қолдануға болады деп тұжырымдаймыз.

5. Қорытынды

Е. Раушановтың «Құстар – біздің досымыз» еңбегіне жүргізілген кешенді талдау бірқатар маңызды ғылыми қорытындылар жасауға негіз берді.

Бірінші, зерттелген туындының жанрлық ерекшелігі оның орнитологиялық ақпаратты, ұлттық мәдени-рухани символиканы және поэтикалық баяндауды бір мәтінде органикалық тұтастыққа келтіруінде. Аталмыш ерекшелік еңбекті таза зоологиялық анықтамадан да, таза көркем шығармадан да бөлектейтін аралық жанрлық форманы қалыптастырады. Бұл тұрғыдан алғанда, туынды Г.Гаррардтың экокритика теориясында сипатталған, яғни әдеби мәтіннің оқырман экологиялық санасын қалыптастырудың тиімді құралы ретінде қызмет ету қағидатын нақты жүзеге асырады (Garrard, 2004).

Екінші, М.Рокичтің аксиологиялық теориясы тұрғысынан талдағанда (Rokeach, 1973), еңбектегі құндылықтар жүйесі үш өзара байланысты бағытта ұйымдасқан: қазақ дүниетанымындағы «кие», «обал» және «сауап» ұғымдары арқылы берілетін этикалық-экологиялық жауапкершілік; аққу, қарлығаш, бозторғай бейнелері негізінде жүзеге асатын эстетикалық тәрбие; және ұлттық нанымдардың жалпыадамзаттық гуманистік қағидаттармен сабақтастырылуы. Ж.Әскербекқызының тұжырымдауынша, Е.Раушанов шығармашылығында «табиғат адами ізгілік қасиеттерге рухани қуат беруші қайнар көз» ретінде танылады (Әскербекқызы, 2008: 173), бұл ұстаным аталмыш еңбекте де жүйелі түрде дамытылған.

Үшінші, герменевтикалық интерпретация тәсілдері арқылы анықталғандай, еңбектің интертекстуалдық қабаты кең ауқымды деректерді қамтиды: антикалық мифология, қазақ ауыз әдебиеті нұсқалары, ортағасырлық және қазіргі заман жазба мұралары, сондай-ақ орнитологиялық ғылыми зерттеулер мәтінде тармақтасып, еңбекке пәнаралық сипат береді. «Бозторғай» тарауының талдауы бұл тәсілдің нақты мысалы бола алады: онда М. Өтемісұлы, Жаяу Мұса Байжанұлы, Кенен Әзірбаев өлеңдеріндегі бозторғай мотиві орнитологиялық деректермен ұштастырыла берілген.

Төртінші, жүргізілген сипаттамалық-функционалдық талдау еңбектің дидактикалық қызметін айқындады. Автордың аталмыш еңбегі оқырман қауымның табиғатқа деген моральдық жауапкершілігін тікелей декларациялау арқылы емес, нақты орнитологиялық бейнелер мен мәдени-рухани мысалдар арқылы табиғи түрде

сезіндіреді. Бұл тәсіл қазіргі заманғы экологиялық білім беру парадигмасының талаптарымен үндеседі. Зерттеудің болашақ бағыты ретінде автор кітабының аударматанулық аспектісін – еңбектің өзбек және қырғыз тілдеріне аударылғані нұсқаларын салыстырмалы талдауды ұсынуға болады.

Осы нәтижелер негізінде қаламгер Е.Раушановтың «Құстар – біздің досымыз» еңбегін ғылыми-танымдық дискурс поэтикасының ерекше үлгісі ретінде бағалаймыз.

Әдебиеттер:

1. Әліп Ә. Жаңһар жыр. 2017. [Электронды ресурс]. URL:https://kazgazeta.kz/news/60796 (25.08.2025).

2. Әскербекқызы Ж. Көркемдік өріс: Есенғали Раушанов поэзиясы негізінде. Алматы: Таймас, 2008. 296 с.

3. Жарылғапов Ж.Ж., Бахбергенова Г.А. Қазақ поэзиясындағы орнитологиялық образдар генезисі // Вестник Карагандинского университета. Серия Филология. – 2025. – №1(117). – 124-135 бб.

4. Оспан Ж. Қазақ поэзиясының құс қанатты құбылысы // // Қазақ әдебиеті. 2023. №11 (3848). 17 марта. С. 7.

5. Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан. – Алматы: Раритет, 2006.

6. Раушанов Е. Ақын мың баспа табақ кітап оқып... (сұхбат) – 2015. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/esengali-rausanov-aqyn-myn-baspa-tabaq-kitap-oqyp-on-baspa-tabaq-kitap-zazsa-qandai-zaqsy__24383 (12.03.2026).

7. Раушанов Е. Құстар – біздің досымыз. Алматы: Жазушы, 2024. 400 с.

8. Хуатбекұыл Е. Құрманбаева А. Қазіргі поэзиядағы рецептивті эстетика // Керуен. 2023. Т. 79. №2. 223–237 бб.

9. XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001–2011 жж.). – Алматы: Арда, 2011.

10. Garrard G. Ecocriticism. – London: Routledge, 2004.

11. Rokeach M. The Nature of Human Values. New York: Free Press, 1973. 438 p.

12. Seisenbiyeva E., Begmanova B., Aitova Zh., Tulebayeva K., Madibaeva K. The basics of determining the speech of national traditions in literature // XLinguae. 2022. Vol. 15 (4). P. 28–37. DOI: 10.18355/XL.2022.15.04.03

References:

1. Alip A. (2017). Pearl poem. Retrieved August 25, 2025, from https://kazgazeta.kz/news/60796 [In Kaz]

2. Askerbekqyzy J. (2008). Körkemdık örıs: Esengali Raushanov poeziiasy negızınde [Artistic field: Based on the poetry of Esengali Raushanov]. Almaty: Taimas. [In Kaz]

3. Garrard G. (2004). Ecocriticism. London: Routledge.

4. Huatbekuly E., Kurmanbayeva A. (2023). Receptive aesthetics in modern poetry. Keruen, 79(2), 223–237. [In Kaz]

5. Kazakh literature in the 21st century (2001–2011). (2011). Almaty: Arda. [In Kaz]

6. Ospan J. (2023, March 17). Bird-winged phenomenon of Kazakh poetry. Qazaq adebieti, 11(3848), 7. [In Kaz]

7. Raushanov E. (2006). Bozañğa bıtken boz jusan [Grey wormwood of the steppe]. Almaty: Raritet. [In Kaz]

8. Raushanov, E. (2015). It would be wonderful if a poet read a thousand printed sheets and wrote ten. Retrieved March 12, 2026, from https://adebiportal.kz/kz/news/view/esengali-rausanov-aqyn-myn-baspa-tabaq-kitap-oqyp-on-baspa-tabaq-kitap-zazsa-qandai-zaqsy__24383 [In Kaz]

9. Raushanov, E. (2024). Qūstar – bızdiñ dosymyz [Birds are our friends]. Almaty: Zhazushy. [In Kaz]

10. Rokeach M. (1973). The nature of human values. New York: Free Press

11. Seisenbiyeva E., Begmanova, B., Aitova, Zh., Tulebayeva, K., & Madibaeva, K. (2022). The basics of determining the speech of national traditions in literature. XLinguae, 15(4), 28–37. https://doi.org/10.18355/XL.2022.15.04.03

12. Zharylgapov Zh. Zh., & Bakhbergenova, G. A. (2025). Qazaq poeziiasyndagy ornitologiialyq obrazdar genezisi [Genesis of ornithological images in Kazakh poetry]. Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriia Filologiia [Bulletin of the Karaganda University. Philology Series], 1(117), 124-135.

ҒТАМР 17.07.65 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-10

А.Е.Алимбаев [1], Т.К.Сагандыков [2*], А.Инаят[3*]
[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[3]Еге университеті, Измир, Түркия
e-mail: [1]aslan_alimbaev@mail.ru, [2]temirlan0710@mail.ru, [3]alimcan.inayet@ege.edu.tr
ORCID ID: [1]0000-0003-1717-7374, [2]0009-0004-5397-7090, [3]0000-0002-8841-4157

ХАМЗА ЕСЕНЖАНОВТЫҢ «АҚ ЖАЙЫҚ» ТРИЛОГИЯСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, шебер суреткер Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» роман трилогиясындағы тарихи тұлғалардың көркем бейнесі талданған. Романдағы адам тағдыры мен адам болмысы арқылы заман бейнесі мен уақыт шындығын тану мәселесі басты назарға алынған. XX ғасыр адамзат тарихында ерекше оқиғаларға толы, жетісітігімен жеңілісі де көп дәуір. Осы кезең әдебиетін талдау арқылы оқырмен мен зерттеушілерге ой салу, кейіпкерлер бейнесін талдауда тарихи шындық пен көркем бейне аражігін ажырата білу маңызды. Мақалада аталған мәселелер жан жақты сараланып, Жаһанша Досмұхамедұлының, Халел Досмұхамедұлының, Бақытжан Қаратаев, Әбдірахман Әйтиевтердің қоғамдық-саяси қызметі мен халқымыздың дүниетанымына қатысты көзқарастары ғылыми тұрғыда негізделген. Тарихи шындық пен көркем шындық мәселесі зерделеніп, ғалымдардың теориялық көзқарастарына туындыдан мысалдар келтіріліп сараланған. Бейне жасауда жазушы шеберлігі, кейіпкер болмысын танытуда тарихи оқиғалардың рөлі, тарихи тұлғалардың көркем бейнесін үлгі боларлық тұстары пайымдалған. Елдің болашағы үшін еңбек еткен тұлғалардың бейнесін қатпарлы тарих қойнауында қалып қоймау үшін, көркем бейне жасаған жазушы мұратын таныту мақаланың басты міндеті. Уақыт пен кеңістік тұрғысынан зерделеу арқылы шығарманың тақырыптық-идеялық маңыздылығы қарастырылған.

Кілт сөздер: кейіпкер, тұлға, бейне, тарихи шындық.

A.E.Alimbayev[1], T.K.Sagandykov[2*] A.Inayet[3]
[1,2]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[3]Ege university, Izmir, Turkey
e-mail: [1]aslan_alimbaev@mail.ru, [2]temirlan0710@mail.ru, [3]alimcan.inayet@ege.edu.tr
ORCID ID: [1]0000-0003-1717-7374, [2]0009-0004-5397-7090, [3]0000-0002-8841-4157

ARTISTIC IMAGES OF HISTORICAL FIGURES IN KHAMZA YESENZHANOV'S TRILOGY «AK ZHAYIK»

Abstract. This article examines the artistic representation of historical figures in the novel trilogy Ak Zhaiyk by the prominent Kazakh writer Khamza Yesenzhanov. Particular attention is given to the problem of understanding the image of the era and the truth of its time through the depiction of human destiny and the nature of human existence in the work.The 20th century in human history is a period saturated with exceptional events, combining both achievements and defeats. The analysis of literature from this period is important for the formation of research and reading comprehension, as well as for distinguishing between historical truth and artistic image when interpreting characters. The article comprehensively examines the issues outlined above

*** *Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
А.Е. Алимбаев, Т.К. Сагандыков, А.Инаят. Хамза Есенжановтың «Ақ жайық» трилогиясындағы тарихи тұлғалар бейнесі // "Керуен". - 2026. №1, (90-том). - Б. 141-152. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-10

and analyses the artistic images of historical figures: Zhakhansha Dosmukhameduly, Khalel Dosmukhameduly, Bakytzhan Karataev and Abdrakhman Aitiev. The relationship between historical and artistic truth is explored, and an analysis is conducted based on the theoretical views of scholars and illustrated with examples from the work. Particular attention is paid to the writer's skill in creating images, the role of historical events in revealing the characters' personalities, and the exemplary aspects of the artistic embodiment of historical figures. The main objective of the article is to reveal the author's intention, which is to ensure that the bright images of individuals who worked for the future of the country are not lost in the depths of multi-layered history. The thematic and ideological significance of the work is analysed, taking into account the categories of time and space.

Keywords: character, personality, image, historical reality.

А.Е.Алимбаев [1], Т.К.Сагандыков [2*], А.Инаят[3]

[1,2] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

[3]Эгейский университет, Измир, Турция

e-mail: [1]aslan_alimbaev@mail.ru, [2]temirlan0710@mail.ru, [3]alimcan.inayet@ege.edu.tr

ORCID ID: [1]0000-0003-1717-7374, [2]0009-0004-5397-7090, [3]0000-0002-8841-4157

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОБРАЗЫ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ В ТРИЛОГИИ ХАМЗЫ ЕСЕНЖАНОВА «АК ЖАЙЫК»

Аннотация. В статье анализируются художественные образы исторических личностей в романной трилогии «Ак Жайык» выдающегося представителя казахской литературы, мастера художественного слова Хамзы Есенжанова. Особое внимание уделяется проблеме постижения образа эпохи и правды времени через судьбу человека и его сущность, раскрытые в произведении. XX век в истории человечества – это период, насыщенный исключительными событиями, сочетающий в себе как достижения, так и поражения. Анализ литературы данного периода имеет важное значение для формирования исследовательского и читательского осмысления, а также для разграничения исторической истины и художественного образа при интерпретации персонажей. В статье всесторонне рассматриваются обозначенные проблемы, анализируются художественные образы исторических личностей – Жаханши Досмухамедулы, Халела Досмухамедулы, Бакытжана Каратаева и Абдрахмана Айтиева. Исследуется соотношение исторической и художественной правды, проводится анализ с опорой на теоретические взгляды учёных и иллюстрацией примерами из произведения. Особое внимание уделяется писательскому мастерству в создании образов, роли исторических событий в раскрытии характера персонажей, а также образцовым аспектам художественного воплощения исторических фигур. Главной задачей статьи является раскрытие авторского замысла писателя, направленного на то, чтобы светлые образы личностей, трудившихся во имя будущего страны, не были утрачены в глубинах многослойной истории. С учётом категорий времени и пространства анализируется тематико-идейная значимость произведения.

Ключевые слова: персонаж, личность, образ, историческая реальность.

1. Кіріспе

Тарихи тұлғалар бейнесін қарастыру әдебиеттану ғылымындағы өзекті тақырыптардың бірі. Осы тұрғыдан келгенде Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» романындағы тарихи кейіпкерлердің бейнесін саралау маңызды деп білеміз. Романдағы шиелініске толы кейіпкер тағдыры заман бейнесінің ащы шындығын көрсетеді. Елінің алдыңғы қатарлы рухани-мәдени бай, материалдық жағынан тәуелсіз болу жолында еңбек еткен тұлғалардың көркем бейнесін талдау зерттеуіміздің мақсаты.

Көркем шығармадағы кейіпкер – мәтіннің идеялық-тақырыптық тұтастығын қамтамасыз ететін негізгі көркемдік категория. Кейіпкер тұлғасын суреттеуде жазушы

сол дәуірдің ерекшелігін танытып ғана қоймай, тарихи оқиғалардың шындығын суреттеуде ерекше бейнелер жасайды. Бейне жасауда автор, типтік белгілерді негізгі өзек етіп, сол аяда кейіпкердің қайталанбас болмысы мен жеке мінез ерекшеліктерін көркемдік тұрғыдан тереңдетіп ашады. Осы тұрғыдан келгенде тарихи тұлғалардың көркем бейнесін суреттеуде олардың рухани әлемі назардан тыс қалмауы тиіс. Көркем бейне туралы сөз қозғағанда адам мінезі, болмысы ешуақытта шет қалмауы қажет. «Көркем бейне, яки әдеби қаһарман дейік, я болмаса шығарма геройы не кейіпкері немесе персонажы дейік, бәрібір, осылардың бәрі – бір-ақ ұғым – образ. Бейнелеу – образдылық болса, бейне – образ. Әдебиеттегі адам, сөздегі сурет, шығармада өмір шындығын жинақтау, адам мінезін даралау, сайып келгенде, осылардың бәрінің сарқып құяр сағасы біреу, ол – образ. Ал образ эстетикалық мәні бар, ойдан шығару арқылы әрі нақты, әрі жинақты жасалған адам өмірінің әсем суреті. Образ жасау тек таланттыға тән әрекет.» (Қабдолов, 2002:105). Демек, кейіпкер – шығарманың негізгі өзегі, оқиға желісі я болмаса басқа да маңызды функциялардың жүзеге асуына өз ықпалын тигізеді. Кейіпкерсіз, олардың іс-әрекетінсіз көркем туынды болмайды.

Кез келген ұлттың басынан өткерген тарихи кезеңдерімен, өмір тіршілігіне байланысты туындаған салт-дәстүрлерімен, өнерімен, мәдениетімен танысу үшін алдымен сол ұлттың әдебиетін біліп, зерттеу маңызды. Себебі шығарма – кез келген ұлттың рухани әлемі мен дүниетанымының көрінісі ретінде тарихи-мәдени мазмұнға ие құндылық. Академик Зейнолла Қабдолов «Әдебиет – ақиқат өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы: шығарма арқауы – шындық», - деп баға берген (Қабдолов, 2002:29).

Қазақ әдебиетінде тақырыбы жағынан кең, идеялық тұрғыдан терең, мазмұндық құрылымы ауқымды көркем туындылар көп. Осы шығармаларды ғылыми тұрғыдан зерттеу, зерделеу, талдау, пайымдау, саралау әдебиеттану ғылымының өзекті мәселесі. Рухани жаңғыру мен мәдени өрлеуге елеулі ықпал еткен туындыларды зерделеу арқылы олардың өзіндік көркемдігін айқындап, әдеби үдерістегі орнын белгілеу маңызды ғылыми міндеттерді жүктейді.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу материалы ретінде қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, қазақтың тарихи проза жазудың шеберінің бірі – Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» трилогиясы нысанға алынды. Туындыдағы кейіпкерлердің болмыс-бітімі, тұлғасы, мінез-құлқы, дүниетанымы, жалпы заманға, заман ағысына көзқарасы талданады. Тақырыпты зерделеуде талдау, даралау, жинақтау, әдеби герменевтикалық әдістері қолданған. Кейіпкерлердің тарихи тұлғасы талдау әдісі арқылы зерделенді. Әдеби герменевтикалық әдісі негізінде бейне (образ) арқылы заман шындығы сараланған.

2.2 Материалға сипаттама

Қазақ прозасында тарихи шындықтың мәнін зерделеу және оған ерекше назар аудару маңызды. Өткен дәуір сипатын баяндауда Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» туындысының орны ерекше. Шығармада Орал өңірінде жаңа өмірді қалыптастыруға ұмтылған адамдардың қиын, ауыр тағдыры жан-жақты суреттелген. Бұл шығарма Азамат соғысының Батыс Қазақстандағы сұсты, ауыр кезеңдерін көркемдік тұрғыдан көрсетуге бағытталған маңызды туындылардың бірі.

Зерттеу барысында отандық ғалымдардан Төлеген Тоқбергенов «Тоғыз тарау» (1974), Зейнолла Қабдоловтың «Сөз өнері» (2002), Рымғали Нұрғалидың «Қазақтың жүз романы» (2004), «Қазақ романы: өткені мен бүгіні» (2009), Жансая Жарылғаповтың «Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер» (2009), Қарлығаш Байтанасова мен Сәулеш Айтуғановаңың «Гуманитария. Анықтамалық» (2020), Әлмира Қалиева мен Гүлмира Сәулембектің «XXI ғасыр әдебиеттануы: терминдер сөздігі» (2024), т.б. әдебиеттанушы ғалымдардың еңбектері негізге алынды.

3. Талқылануы

Өткен күннің шындығын, саяси-әлеуметтік жағдайын, рухани әлемінің әлеуетін танытқан көркем туындылардағы тарихи тұлғалардың болмысын зерделеу маңызды міндеттердің бірі. Осы тұрғыдан келгенде өткен ғасырдың екінші жартысында жазылған прозалық шығармаларда ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген кейіпкер образын жинақтау белең алды. Ұлттық бірегейлікті сақтау, ұлттық идеяны асқақтатуда, руханиятты әспеттеуге бағытталған шығармаларды жазуда жаңаша көркемдік ізденістер өз нәтижесін берді. Осындай тарихи шиеленіске толы, оқиға желісі қызықты, тілі жатық, оқырманды еріксіз баурап алатын шығармаларды дүниеге әкелген халқымыздың көркем сөз өнерінің шебері Хамза Есенжанов есімі XXI ғасырда да ардақталып, насихатталуы керек деп ойлаймыз.

Қарымды қаламгер, шебер суреткер, белгілі сыншы Тахауи Ахтанов «Көкейкесті» еңбегінде: «Шығарманың бас қаһарманы Хакім, орыс мектебінің шәкірті, қазақ даласының перзенті. Роман басталғанда ол екі әлемді де көріп жүр, екеуімен де етене араласа қойған жоқ: қаланың әрқилы алабажақ өмірі бұл үшін бір соны дүние; соның бел ортасында енуге ынтық; артта қазақ даласы, сахара өмірі: Хакім оны сағынады. Осындай әрі-сәрі жас жігіттің қаланы да, даланы да дүр сілкінтіп, оята келген ұлы оқиғаның қалай есейіп, қалай ат жалын қолына жетіп азамат болғаны – трилогияның өзегі» (Ахтанов, 1980:226). Айтылған пікірдің «Ақ Жайық» романындағы кейіпкерлердің болмыс-бітімі, жан-дүниесін суреттеудегі қайшылықтар, ішкі толқыныстары ерекшеліктері шебер суреттелген. Көріп отырғанымыздай көркем шығармаға арқау болған оқиға желісі, заман тынысы оқырманға сол дәуір лебін сездіреді. Осы тұрғыдан келгенде осындай шығармалардан жаңаша көркемдік ізденістерді, жаңа идеяларды, тың тақырыптарды іздеп табу бүгінгі әдебиеттанушы ғалымдардың алдында тұрған басты міндеттердің бірі.

Туындыдағы кейіпкерлердің тұлғалық болмысы, өсу жолы арқылы сол заманның ақиқатын, дәуір тынысын сезінеміз. Аталған зерттеу еңбекте «Біз алғашқы кітаптан мысқылдап ер жетіп, төңірегіндегі кереағар, айқыш-ұйқаш шындықты аңыра танып келе жатқан жас жігітті көрсек, соңында азамат болып атқа қонған Хакімді көреміз. Жазушы Хакімді аңғарымпаз, зерттеуші зердесі арқылы әуелі қазақ даласының қилы-қиян шындығын, ел басына туған тарихи кезеңде бұл үшін де, бұның елі үшін де атымен соңы тұрпатты Әбдірахман Әйтиев, Бақытжан Қаратаев сияқты қазақ азаматтарын сол арқылы жаңа заман сипатын тани түседі (Ахтанов, 1980:227). Яғни, тарихи оқиғаның кейіпкер тағдырына әсерін байқай аламыз.

XX ғасырдағы қазақ әдебиеті жанрлық тұрғыдан байып, тақырыптық әрі идеялық жағынан жаңаша сипат алды, сюжеттік желілері күрделеніп, көркемдік деңгейі

айтарлықтай өсті. Жаңашыл ізденістер нәтижесінде сан алуан образдар қалыптасты. Бұл кезең әдебиеті қоғам дамуының бағытын, әлеуметтік өмірдің шынайы көрінісін терең әрі көркем бейнелеуге қызмет етті. Қаламгер Хамза Есенжановтың қаламынан туған шығармаларына арқау болған, жас кезінде көзі көрген қайраткер ағаларының бейнесін сомдау, олардың есімін атаудың өзі де қиын кездер болатын. Көркем шығарма жазушының қиялынан, ой еркіндігінен туады. Тарихи оқиғалар, елдің әлеуметтік-экономикалық, рухани, т.б. көптеген факторлар көркем туындыға әсер ететіні рас. Олай болса мекеншақ тұрғысынан шығарманың жазылған уақытын, баяндалған оқиға кезеңін әркез ойдан шығармағанымыз дұрыс. Бұл мәселе қаламгердің де, зерттеуші ғалымдардың назарынан тыс қалмауы керек.

Автор Жаһанша Досмұхамедұлы, Халел Досмұхамедұлы, Бақытжан Қаратаев, Әбдірахман Әйтиевтердің тарихи бейнелерін шеберлікпен суреттеп көрсете білді. «Екі Досмұхамбетовтің екеуінің де нөкерлері бар; екеуінін шашбауын көтеретін, бастарын шұлғып ауыздарынан шыққанын қостай түсетін өз жігіттері бар. Мен, әрине, олардай үлкен адам емеспін, бірақ менің айналамда да өзіме лайық адамдарым болу керек қой» (Есенжанов, 2012а: 54).

«Хан Жаһанша бұрынғы билер мен старшиналарға, елдің игі жақсылары мен дәулетті адамдарына арқа сүйейді екен» (Есенжанов, 2012а: 172). Осы келтірілген үзінділерден кейіпкерлер арасындағы тартысты, олардың тұлғалық болмысын, қоғамдық көзқарасын байқауға болады. Сондай-ақ автордың ұстанымын да аңғара аламыз. Яғни, туындыда баяндалған оқиға желісінің тақырыптық мәнін XXI ғасырдағы ғылымдар тоғысында анықтауымыз қажет. Осы тұрғыдан келгенде тарихи шығармалардың көркемдік жағынан маңызы артқанымен, фактілері мен детальдар заман ағымына сай болмауы әбден мүмкін. Бұл дегеніміз көркем туындының өміршендігі, шиелініске толы оқиға желісін түсіну үшін, туынды туралы қосымша ақпараттарды білу қажет.

Ақ Жайық трилогиясының II томында «Екі Досмұхамбетовтың мінездері де, түрлері де екі басқа, сырт көзге де бірден көрінетін айырмалары мықты еді. Жанша сүйекті, келбетті, ашық, билеп-төстеп еркін сөйлейтін және әрі жиі, әрі қатты күлетін адам. Ал, жез сағақты сопақ көзілдірік киген орта бойлы, дөңгелек қара сақал қойған, қара торы доктор өр мінезді жан. Қазір ол қадалған жерінен қан алатын сүлік сияқты, қабағын шытып орындықта тік шаншылып отыр. Ескі заманның көзі – аяқтары оймышты үлкен қоңыр үстелдің жанында тұрған бойшаң Жаншаның қасында Халел ұсақ көрінеді, оның үстіне қақырайған биік, арқалы үлкен орындық оны шамадан тыс кішірейтіп көрсетіп тұр, ол, - бейне ұяда отырған өткір көзді кішкене күйкентай сияқты», (Есенжанов 2012 б: 264) - деп берілген үзіндіде жазушы екі тарихи тұлғаның болмыс-бітімін, мінез ерекшеліктерін көркем детальдар арқылы айқын көрсетеді. Автор олардың сыртқы келбетін ғана сипаттап қоймай, әрқайсысының ішкі табиғатын да аңғартады. Жаншаның еркін сөйлейтін, ашық мінезді, ел алдында батыл әрекет ететін тұлға екені оның қимыл-қозғалысы мен бейнесі арқылы байқатады. Ал Халелдің сабырлы, тұйықтау, бірақ ішкі қайраты мен табандылығы бар адам екені оның отырысы мен көзқарасын суреттеу арқылы көрінеді. Жазушы кейіпкерлердің айырмашылығын көрсету үшін салыстыру мен бейнелі теңеулерді

қолданады. Соның нәтижесінде тарихи тұлғалардың мінезі мен болмысы оқырманға әсерлі әрі нанымды түрді жеткізіледі. Бұл тәсіл шығармадағы тарихи шындықты көркемдік бейнелеу арқылы ашудың бір үлгісі.

Әдебиеттану ұлттың рухани бағыт-бағдарын анықтайтын ғылымдардың бірі, сондықтан, тарихи шығармалардың идеациясын анықтап, зерделеу басты міндеттердің бірі. Идеация – интуитивті ойлау процедурасы, ол «тақырыптың мәнін анықтау» деп те аталады. Идея дегеніміз – барлық индуктивті және дедуктивті процедуралардан алшақтап, тақырыптың мәнін түсіну (Байтанасова, Айтуғанова, 2020: 74). Демек, Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» шығармасын қазіргі ғылымның талап етіп отырған заңдылығы негізінде зерделеу уақыт талабы. Автор заман шындығын қаз қалпында жеткізуді мақсат тұтқандығы туралы бізге дейінгі әдебиеттанушы ғалымдар айтып өткен. Кейіпкерлердің есімдерін өзгертпей берудің өзі шығарманың тарихи шындыққа жақын екендігінен байқауға болады.

Жазушы кейіпкерлердің өмірі арқылы халқымыздың ұлт болып ұйысуы жолындағы ауыр да азапты жолдары көркем суреттелгенін байқаймыз. Трилогияда «Азаттығы үшін алысқан ел жан қияр ерлер шығарады, - деп жазды тұтқын. – Бұл тарихта талай болған. Оны дәлелдеу аса алысқа көз жіберуді керек етпейді. Біздің кешегі ер Исатайымыз патша мен ханның қарулы әскеріне қарсы қол жинап, тоғыз жыл алысты. Ақырында өзі ерлікпен қан майданда қаза тапты. Халық үшін жан қиған ер деп осыны айтады. Өлшеусіз ерлікті өз құлағыммен де есіттім, көрдім де» (Есенжанов, 2012в: 16). Автор, кейіпкер арқылы ұлт тарихында ерекше орын алатын Исатай батыр жайлы сөз қозғау арқылы, азаттық жолда жанпида еткен ерлердің асыл істерін дәріптегені десек қателеспейміз. Тарихи туындыда азаттық идеясы ашық айтылмағанымен, мәтіннің астарын көре аламыз. Романда « - Азаттық пен теңдік бөлініп шығумен ғана кемеліне келмейді. Кім азат болды, кім теңдік алды деген екінші сауал бар. Азаттық Ресейден босану ғана емес. Азаттық пен теңдіктің түп-тамыры адамды адам тең санамау, адамды адам құл етумен байланысты. Бір мемлекеттің ішінде тоқсан түрлі ұлт болуы, сол тоқсан түрлі ұлттың праволары бір-бірімен тең болуы мүмкін. Сонымен қатар бір мемлекеттің ішінде бір ұлт қана, қоспасыз, тек өзі ғана өмір сүруі мүмкін. Алайда бұл жағдай азаттық пен теңдіктің толық түрде жемісін жегізеді деу қиын. Өйткені азаттық деген: басың бос, еңбегің бос болсын деген ұғымнан шыққан, біреуді біреу құл етпесін деген тілек-арманнан туған (Есенжанов, 2012в: 40).

Империя құлап, жаңа заманнан үміт артып, өзгерісті жақсылыққа балаған халқымыздың бетке ұстар зиялылары теңдікке қол жетеді деп сенді. Елдің болашағы жарқын боларына риясыз сенді. Сенім жолында талмай еңбектенді. Алайда, патшалық Ресейдің жүргізген саясатын кеңестік жүйе аса жоғары тәсілмен жүзеге асырды. Бұратана халық мәселесі жайлы қитұрқы іс-әрекеттер жасады. Бұл – тарихи шындық. Әрине, Бақытжан Қаратаев сынды тұлғалар өздері таңдаған күресте елдің азаттығын, елдің бостандығын армандаған және сол жолда қызмет еткен. « - Бақытжан деген кісіні біздің ел тұтас қадірлейді. Балаға «Бәкеңдей бол!» деп бата береміз. Ондай кішіпейіл аз ғой. Осында отырған адамның Бәкеңе мұңын шаққаны, Бәкеңнен жәрдем көрмегені жоқ шығар. Ана жылы жігіт аларда сол Бәкең ғой біздің

елді құтқарып қалған. Біздің үш жүз үйден үш-ақ жігіт шығарып бердік сол кісінің жақсылығымен» (Есенжанов, 2012в: 305). Автор кейіпкерге осылай баға береді.

Халқымызда Бақытжан Қаратаев сынды оқыған, көзі ашық, көкірегі ояу, өз халқының тағдырына алаңдайтын тұлғалар аз болмаған. Текті әулеттен шыққан тұлға жайлы автор, «Бақытжан – Қаратай ханның бел немересі. Қаратай Нұралы ханның баласы. Бірақ қалмақ қатынынан туған төрт ұлдың бірі. Нұралы Әбілхайыр ханның ұлы, көп ұлдарының бірі» (Есенжанов, 2012в: 305). Рухани байлық пен материалдық байлық қатар жүрген тұста адамның жеке дамуы да үйлесімде болары анық. Құлағына құйылған әулеттің әңгімесі мен өзі куә болған тарихи оқиғалар қасірет пен уайым-қайғыға толы екендігіне көз жеткізеді. Ақтабан шұбырындыдан бастап, өткен ғасыр басындағы аласапыран шаққа дейін ел жапа шегіп келді. Ұлтының ертеңін қалайша өзгертуге, жақсартуға болады деп, Бақытжан Қаратаевтай сынды тарихи тұлғалардың еңбегі ерен. Отыз бес жыл адвокаттық қызметте болды. Сұлтан атанды. Дума мүшесінде депуттатық қызмет атқарды. Дала өлкесінен Думаға депутат болып сайлану – Ресейдің беделді, ықпалды тұлғаларымен тең болу дегенді білдірмей ме?! «Бақытжан Бисалиевич көп оқыған, көп білетін ақылды қарт», - деп мақтады Дмитриев Бақытжан Қаратаевты» (Есенжанов, 2012а: 60). Көріп отырғанымыздай өзге ұлттың адамы қазақты асыра мақтауының астарында да автордың ойы анық, оқырманға айтары айқын.

Бақытжан Қаратаев бейнесі тарихи шындық пен көркемдік шындық тоғысқан тұста сомдалған кейіпкер. Кейіпкердің бойынан құқықтық сана мен зиялылық феноменін байқауға болады. Автор кейіпкердің зияткерлік әлеуетін, терең білімін, алғырлығын өмірлік шындыққа негіздеп суреттейді. Кеңес өкіметінің өкілі Дмитриевке қазақ халқының өмірін жете білуі керектігін де түсіндірген – Бақытжан Қаратаев болатын. Дмитриевпен диалогы барысында ол қазақ қоғамын теріс бағалауға қарсылық білдіреді. Халқымыздың әлеуметтік-мәдени болмысын рухани заңдылықтар арқылы тану қажеттігін айқындайды. «Шығыс елдерінің өмірі маған ертегі сияқты көрінеді. Шынында да, сахараның көп жайлары жұмбақ; тұрмысты жете білмесе, жақсылап ұқпаса, қате басып, теріс түсініп қалуға да әбден мүмкін» (Есенжанов, 2012а: 78) деп Дмитриевтің мойындауы да жоғарыдағы пікіріміздің айғағы. «Жазушы бұл образдарды заманы тудырған реалды-тарихи адамдар ретінде бейнелеп, өзінің суреттеп отырған шындығына деген көзқарасын айқындайды. Суреткер көркемдік шындық биігіне дәуірлік оқиғалардың логикасын қаһармандардың мінез ерекшеліктерінің логикасымен қабыстыру арқылы жетеді» (Жарылғапов, 2009: 181).

«Ақ Жайық» романы тарихи даму мен қоғамдық өзгерістердің кең бейнелейтін шығарма. Осы тұрғыдан келгенде трилогияда өмір қозғалысы мен уақыт ағымы кейіпкерлер тағдыры арқылы ашылып, халық тарихы жан-жақты көрсетіледі. Көркемдік үйлесім мен характерлер жүйесі арқылы автор дәуір шындығын терең әрі нанымды жеткізеді. «Өмір қозғалысы, өмірдің даму спиралы, тарихи өзгеріс «Ақ Жайық» трилогиясында кең көрінген. Көркем келісім келбеті, характер құбылысы – халқымыз тарихының асқар бір белесін әр қырынан көз алдымызға алып келеді» (Нұрғали, 2004: 56).

Типтік бейне жасауда әдеби характер (мінездің) орны ерекше. Хамза Есенжановтың кейіпкерлері мінезге бай, тұлғалық қасиеті жоғары, өз заманының озық ойлы

азаматтары. «Характер – көркем шығармадағы кейіпкердің мінез-бітімі, ой-сезімі дүниесіне тән психологиялық, моральдық сипат-ерекшеліктері. Әдеби характер адамның өмірдегі мінез, қимыл, әрекет өзгешеліктерін жинақтап, екшеп, типтік дәрежеге көтеріп, сомдап бейнелеу арқылы жасалады. Сондықтан оны жекелеген қасиет-сипаттардың қосындысы деп санамай, солардың бірлік-тұтастығы, синтезі деп қараған жөн. Характер белгілі қоғамдық жағдайда қалыптасып, сол ортаға, өз уақытына сәйкес келеді. Адамның мінез-құлқы, оның әр қилы кездерде, әсіресе, адамшылық қасиеттер сынға түсетін екіұдайда өзін қалай ұстап, қандай әрекет ететіні ой-өрісіне, сана сезіміне байланысты» (Байтанасова, Айтуғанова, 2020: 212). Кейіпкер мінезі, кейіпкер тағдыры арқылы тұтас дәуірдің бейнесін сомдауы шығарманың өміршеңдігін көрсетеді.

XXI ғасыр әдебиеттану терминдер сөздігінде «Бедел дағдарысы» деген термин берілген. Онда бедел дағдарысы – дәстүрлі билік, моральдық және мәдени нормаларға деген сенімнің жойылуына байланысты құбылыс ретінде әдебиетте көрініс беретін маңызды категория. Әдебиетте бұл тақырып көбіне кейіпкерлердің ішкі дағдарыстары, қоғам құрылымындағы өзгерістер немесе бұрынғы идеялардың күйреуі арқылы бейнеленеді. Әдебиеттегі бедел дағдарысы түрлі шығармаларда тарихи, саяси және мәнмәтінде әрқалай көрініс табады (Қалиева, Сәулембек, 2024: 48). «Ақ Жайық» шығармасы да осы терминнің жалпы сипаттамасын ашады деп ойлаймыз. XX ғасыр басында жаңа заманнан жақсылық күткен халық, жаңа билікке сенді, үміт артты. Автор да заман, саясат, билік талап етіп отырған мүдде тұрғысынан шыға білді деп ойлаймыз. Мүлдем басқа қоғамда өмір сүріп жатқан біздер үшін бұл шығарманы зерделеу өткенге құрмет, тарих қойнауында қалған ізгі қасиеттерді насихаттау деп ойлаймыз.

Хамза Есенжановтың бір ерекшелегі – кейіпкер бейнесін көбінесе оның сөйлеген сөзі арқылы аша түсуге ден қоятыны. Мәселен Меңдігерейдің биік тұлғасы оның қарсыласы Халелмен беттесіп сөз сайысына түскенде анық көрінеді. Тұтқындағы Меңдігерейді тұқыртып, қара жерге кіргізіп жібермек болған Халелдің қаһарлы сөзінің түр-сипаты: (Қазақ романы: өткені мен бүгіні, 2009: 211) «Қазақтың қамын жейтін осы сен кімсің? Соны айтшы алдымен. Қамқоршы болғандай сен не істедің? Әлде сен жеті қат жер астынан жан білмейтін бір даналық таптың ба? Әлде сен Әлихан мен Ахметтен ақылды болып шықтың ба? Әлде мына қараңғы қазақтың аузына қарлығаштай су тамыза бастаған Жаншадан данасың ба? Қазақты жіктеу, алауыздыққа айналдыру – ел етпеу. Қазақ бауырмал халық, рақымшыл халық. Атаны бала, ағаны іні жағадан алатын зұлымшылдық қазақтың қанында жоқ. Қазақ қарындасқа жақсылық етумен қазақ атанды. Қай заманда аштан өліп, көштен қалған қазақты көріп едің? Қай заманда әділетке жүгінбей жақынды жақтап, жаманды даттаған қазақты көріп едің? Жақынды жұтып, ағайынның жүнін түтіп жеу ашынған қара шекпен мен жанынан безген заводшыдан шығады. Ол сені ертең алдымен жұтып қояды. Өз тілін, өз абыройын сақтамаған, өз жақсысын таптап келе жатқан, өз байлығын обып келе жатқан көп тобыр қолыңды қол, бұтыңды бұт етіп жоқ етеді...» (Есенжанов, 2012в: 162).

Қоғамдық сана, ұлттық мүдде, мемлекеттің саясаты т.б. алуан түрлі фактор адам өміріне әсер етпей қоймайды. Тұлғаның адамгершілік болмыс-бітіміне, таным-

түсінігіне әсер ететіні ақиқат. Жаңа заманнан үміт күткен тұлғалар кеңестік биліктің құрылымы аясында қызмет ете отырып, өздерінің саяси қызметтерінде әділеттілік қағидаты мен ұлттық мүддеге адалдықты басшылыққа алды. Алайда, кеңестік жүйенің өзінің бағыт-бағдарынан, мақсат-мұратынан ауытқуы мүмкін екенін білмегенді. Яғни, заман бейнесі тез өзгеретінін адам баласы болжап біле алмайтынын байқадық. Осындай аумалы-төкпелі уақытта шешім шығарып, қорытынды жасау әрине, қиын. Автордың кейіпкер тұлғасын танытудағы шеберлігі оқырманды ойландырмай, зерттеушіні толғандырмай қоймайтыны тағы рас. Осы тұрғыдан келгенде біздің пікіріміз әдебиеттанушы ғалымдардың көзқарасымен үндес екенін байқауға болады, «Шығарманың көздеген нысанасы, негізгі идеялық арқауы – Қазақстанда кеңес өкіметін орнату үшін күрескен адамдардың қажырлы, сенімді күресін суреттеп беру» (Қазақ романы: өткені мен бүгіні, 2009: 210).

Заңгер Бақытжан Қаратаев соттағы қорытынды сөзінде өз ұлтының тарихы мен келешегіне қатысты пікір білдіреді. Автор кейіпкердің сөзі арқылы ата-бабамыз ғасырлар бойы арман еткен тәуелсіз ел болу идеясын алға тартады. «- Бітті, генерал мырза. Сіз бен біз кетерміз. Біздің орнымызға басқа адамдар келер, жаңа адамдар келер. Өйткені ол жаңа адамдар көп, олардың тілегі мен арманы бөгетсіз, ол өмірдің өзі сияқты тасқын судай кемерден шығып келе жатқан тіршілік тілегі. Бойға сіңген ескі әділетсіздікті, анадан туғанда бірдей туған, тең туған адамды сен жоғары, сен төмен деп бөлуді бұл өмір тасқыны жуып кетер. Адамды адам деп қана қарайтын әділ қазы келер. Мүмкін біз мұны көрерміз, мүмкін көрмеспіз. Бірақ тап осы сөзімізді жә бүгін, жә ертең оқитын талапты ұрпақ келер. Солар бәрін де салмақтар, бәрін де ұғар. Өйткені көп азап шеккен, көп қасірет тартқан адамның арманы орындалмай қалмайтынына менің көзім әлдеқашан жеткен. Мен болдым, генерал мырза.» (Есенжанов, 2012в: 34) – деп тәуелсіздік ұлы ұғым екендігіне көз жеткізеді. Ұрпақ сабақтастығы, дәстүр-жалғастығы үзілмеу үшін елдің тәуелсіз болу керек екендігін жете түсінген қайраткер тұлғалардың болмысы әрқашан ұрпақ үшін үлгі. Тәуелсіздікке жету қаншалықты ауыр болса, оны ұстап қалып, баянды ету жолы да оңай емес екенін бүгінгі ұрпақ жете түсінгеніміз дұрыс. Азат ел болуды армандаған тарихи тұлғалардың бейнесін Х.Есенжановтың туындыларындағы кейіпкерлер болмысынан тани аламыз. Мінеки, романның негізгі идеясы азаттық екендігіне ешбір күмән келтіруге болмайды. Жазушының «Ақ Жайық» атты роман-трилогиясының «Тар кезең» атты үшінші кітабында осындай азаттық пен бостандықты арман еткен Алаш ардақтыларының көркем бейне галереясы шебер суреттеледі.

Жазушының кейіпкер тұлғасын жасаудағы шеберлігі, тұлға бойындағы қайшылықтар жайлы сыншы Төлеген Тоқбергеновтің «Тоғыз тарау» әдеби сын еңбегінде «Хамза Есенжанов шығармашылығына тән бір қасиет – оның кең тыныстылығында. Байсалды, пайымдаулар, парасатты ойлар, тапқыр, ұтқыр сөздер, айдарлы, әсем теңеулер бүкіл шығарманың өң бойынан табылып жатады. Әсіресе, характер қақтығыстары кезінде шешен сөйлеген сөз тізбектері, айшықты ой тізбектері туындап, өрби береді. Бір оқиғаның соңында, жетегінде кетіп қалмай, өзі суреттеп отырған өлкенің түгел шолып, тұтас қамтуға тырысады. Бір отбасының ошағында қалып қоймай, бүкіл елдің отын жағып, Отанын қамтиды. Оның өзгеше

сүйікті кейіпкері бар. Бірақ ол біледі, сондықтан да сол сүйген ұлын төңіректеп, маңайлап шыға алмай, соны ған жазып, соны айта беретін жазушы ол емес. Оның сүйкімсіз кейіпкері де бар. Бірақ сүймегенін сыртқа тебетін ол жоқ. Жақсы – жаман кейіпкерлердің әділ сыншы қалпын сақтайды» (Тоқбергенов, 1974: 27) - деп тұжырым жасайды.

Романда XX ғасырдың басындағы 1917 жылғы қазан төңкерісі, қазақ даласындағы азамат соғысы, жаңа үкіметті орнатудағы қиындықтар жолындағы бітіспес күрес секілді оқиғалар оқырмандардың көз алдынан тізбектеліп, тарихи кезеңнің шындығы көркемдік тәсілдер арқылы бейнеленген. Дондағы Краснов көтерілісі, атаман Дутовтың текетіресі, Маңғыстауда генерал Толстовтың қарсылығы, шетел интервенциясы, мінеки, бұлардың бәрі де кеңестік жүйеге қарсы бой көтерген ірілі-ұсақты оқиғалар. Қоғамға қарсылық, жүйеге қарсылық роман кейіпкерлерінің өң бойынан көрініс тауып, қайшылық пен тартысқа толы тағдыр арқылы жазушы шебер баяндайды.

4. Зерттеу нәтижесі

Жазушы Хамза Есенжановтың қаламынан туған кейіпкерлер ойдан, қиялдан туған деп нақты айта алмаймыз. Өмірде болған, тарихи тұлғалардың болмысын көркем суреттеуде жазушының шеберлігі айқын көрінеді. «Кейіпкер – бұл жазушының таза қиялының жемісі (Дж. Свиттегі Гулливер мен лилипуттар, Н.В.Гогольдегі мұрнынан айырылған майор Ковалев); немесе нақты адамның сыртқы келбетін болжау нәтижесі (тарих тұлғаларға жазушыға жақын өмірбаяндық адамдар, тіпті өзі де болуы мүмкін); немесе, сайып келгенде, әйгілі әдеби кейіпкерлерді, мысалы, Дон Жуан немесе Фаустты айтайық, өңдеу мен аяқтаудың нәтижесі. Әдеби кейіпкерлермен қатар жекелеген адам, кейде өте маңызды, топтық, ұжымдық кейіпкерлер пайда болады (Аймұхамбет, Айтуғанова, Байтанасова, Қасен, Сейпутанова, 2022: 77). Яғни қаламгер қаламына арқау болған тарихи кейіпкерлер елінің болашағы үшін талмай еңбек еткен өз заманының заңғар тұлғалары. Қайшылыққа толы тұлға болмысы суреттелген шығарманы бүгінгі күн көзқарасы тұрғысынан сынап, я болмаса мақтау біздің басты міндетіміз емес. Тарихи тұлғаны көркем бейне жасаудағы автордың мақсаты заман бейнесін, заман шындығын, тарихи оқиғаның лебін болашаққа сездіру мақсаты сәтті орындалған деп ойлаймыз. Кейіпкер авторлық идеяның негізгі тасымалдаушысы ретінде көрінеді. Жазушы Хамза Есенжанов Бақытжан Қаратаев, Жаһанша Досмұхамедұлы, Халел Досмұхамедұлы, Әбдірахман Әйтиевтердің бейнесі арқылы отанға деген сүйіспеншілік, ұрпақ алдындағы жауапкершілік, соңғы демі қалғанша жалғасатын перзенттік парыз секілді ұғымдарды көркемдік тәсіл арқылы шебер сипаттайды.

Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» трилогиясы өмірдегі аласапыран оқиғалар шындығын сақтай білген, сюжет құру, кейіпкерлерді сомдау ерекшеліктерімен қатар, тарихи оқиғаларды шынайы суреттей білген қаламгер. Елдің кешегісін мәңгілікке ұмытылмастай етіп салмақтаған трилогияның тарихи шындығын ашып көрсеткен туынды. Автор өмір шындығының өнер шындығында қалай көмкерілгенін шебер бейнелеген (Амангалиева, Сөйлемез, 2023).

Романдағы уақыт шындығы, адам тағдырын әрі азаттық идеясын тарих тоғысындағы жаңа заман бейнесі арқылы көре аламыз. Шығарманың құрылымы

негізінен кейіпкерлердің монологтарына сүйеніп, көркем уақыттың өзіндік ерекшелігін айқындайды. Өмір үшін күрес сәттері кейіпкерлердің шынайы болмысын ашып қана қоймай, олардың дүниетанымында терең өзгерістерге алып келді (Сәменқызы, Құлбарақ, Тұрысбек, Қалыбекова, 2025, 1).

Әр дәуірде ел тағдыры сынға түскен сәттерде халықтың намысын жанып, жұрттың жүгін арқалайтын ерлер туады. Ел үшін туған ерлер – халықтың рухын көтерген тірек, тарихтың ауыр кезеңдерінде бағыт-бағдар берген шамшырақ. Мұндай ерлердің бойында батылдық пен парасат, табандылық пен адалдық қатар тоғысады. Олар қиындыққа тайсалмай қарсы тұрып, әділетсіздікке үнсіз қалмайды, елдің ертеңі үшін күрес жолын таңдайды. Ерлігі тек қарумен ғана емес, сөзбен, іспен, ақылмен жасалған ерлік. Олар ұрпаққа үлгі болып, тәуелсіздік пен бірліктің қадірін ұғындырады. Осындай азаматтардың арқасында ел еңсесі түспей, ұлттық рух сақталып келеді. Осы сипаттамаға сай келетін тарихи тұлғалардың ерен еңбегі арқасында елдігіміз сақталып, ұлт ретінде ұйысып отырмыз. Мұның өзі әдебиеттің абыройлы еңбегі.

5. Қорытынды

«Ақ Жайық» романы тарихи оқиғаларды бейнелеу арқылы бүгінгі ұрпаққа өткеннің тағылымын жеткізіп, ұлттық сананы қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Демек, бұл туынды – тек әдеби мұра ғана емес, халықтың рухани тарихын танытатын құнды көркем ескерткіш.

Әдебиеттануда кейіпкер теориясына қатысты персоносфера ұғымы кеңінен зерттелген. Тарихи тұлғалар, өнер адамдары, ойшылдар, сондай-ақ, жаулап алушылар мен тирандар ұлттық персоносфераның негізгі бір бөлігін құрайды. Бұл тұлғалар біздің жадымызда әдеби туындылар арқылы орнығады. «Көптеген тарихи тұлғалар біздің санамызға көркем әдебиет пен өнердің байланыс призмасы арқылы бас кейіпкер болып қабылданады. Оған мысал ретінде Иван Грозный мен Годунов бейнелерін келтіруге болады» - дейді (Хазагеров, 2002: 145). Алайда біз сөз етіп отырған кейіпкер Бақытжан Қаратаев, Жаһанша Досмұхамедұлы, Халел Досмұхамедұлы, Әбдірахман Әйтиевтердің тұлғасы шығарманың көркемдік әлеуетін танытуда маңызды көркем бейне, әрі тарихи тұлға екені анық. Тарихи тұлғалар бейнесін жасауда қаламгерлер көркемдік сана тұрғысынан жаңа сипатта суреттейді. Кейіпкердің шыққан тегі, қоршаған ортасы, көрген тәрбиесі, алған білімі, өмірлік тәжірибесі барлығы да оқырманды ойландырады, толғандырады. Хамза Есенжанов қаламынан туған кейіпкерлердің тағдыры, олардың өмір сүрген дәуір шындығын саралау мақаланың басты міндеттерінің бірі. Демек, кейіпкер бейнесі арқылы дәуір тынысын танып ғана қоймай, қатпарлы тарих жұмбағын шешуге болады. Жазушы тарихи тұлғаларды тек дерек ретінде емес, көркем образ деңгейіне көтеріп, олардың ішкі рухани әлемін, адамгершілік ұстанымдарын жан-жақты аша білген. Кейіпкерлердің мінез-құлқы, дүниетанымы мен іс-әрекеттері арқылы заман тынысы, қоғамдағы қайшылықтар мен өзгерістер айқын көрініс табады.

Қорытындылай келе тарихи тұлғаларды XXI ғасыр тұрғысынан талдау уақыт талабы, демек, әдебиеттанудың өзекті мәселесі. Ақпараттық-технология дәуірінде тарихи тұлғаларды саралауда адам факторының маңызы жойылмайды. Технология деректерді өңдеп, үлгілерді ұсынғанымен, тарихи бағалаудың түпкі мәнін, адамзаттың

моральдық-этикалық ұстанымдарын толық аша алмайды. Тарихи тұлғаның орнын айқындайтын негізгі өлшем – адам санасы мен ғылыми әлеуеті.

Әдебиеттер:

1. Аймұхамбет, Ж., Айтуғанова, С., Байтанасова, Қ., Қасен, А., & Сейпутанова, А. (2022). Көркем мәтіннің актанттық құрылымы. Keruen, *77*(4), 75–86. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-06

2. Amangalieva A.E., Soylemez O. The Image of Historical Figures in the Novel by Kh. Yessenzhanov // Ясауи университетінің хабаршысы. –2023. –No2(128).–Б.65–78. https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.06

3. Ахтанов Т. Көкейкесті. Алматы: Жазушы, 1980. – 360 б.

4. Байтанасова Қ.М., Айтуғанова С.Ш. Гуманитария. Анықтамалық. Алматы: Arda, 2020. – 244 б.

5. Есенжанов Х. (2012а) Ақ Жайық: Төңкеріс үстінде Т. I. Алматы: Мерекенің баспалар үйі, 2012. – 376 б.

6. Есенжанов Х. (2012б) Ақ Жайық: Шыңдалу Т.II. Алматы: Мерекенің баспалар үйі, 2012. – 368 б.

7. Есенжанов Х. (2012в) Ақ Жайық: Тар кезең Т. III. Алматы: Мерекенің баспалар үйі, 2012. – 400 б.

8. Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер: моногр. Қарағанды: Гласир, 2009. – 400 б.

9. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Санат, 2002. – 360 б.

10. Қазақ романы: өткені мен бүгіні. Ұжымдық монография. – Алматы: Алматы баспа үйі, 2009. – 644 б.

11. Қалиева А., Сәулембек Г. XXI ғасыр әдебиеттануы: терминдер сөздігі. Алматы: Service Press, 2024, 296 б.

12. Нұрғали Р. Қазақтың жүз романы. Оқу құралы. – Астана: «Фолиант», 2004. 456 б.

13. Samenkyzy, U., Kulbarak, S., Turysbek, R., & Kalybekova, K. (2025). The Artistic Concept of Personality in Ä.Nurpeisov's Novel The Final Duty // Forum for Linguistic Studies, 7(3), 751–765. https://doi.org/10.30564/fls.v7i3.8756

14. Тоқбергенов Т. Тоғыз тарау. Әдеби сын. Алматы: Жазушы – 1974. 224 б.

15. Хазагеров Г. Персоносфера русской культуры: два свойства персоносферы // Новый мир. 2002 № 1 С. 133-145].

References:

1. Aimukhambet Z., Aituganova, S., Baitanasova, K., Kasen, A., & Seiputanova, A. (2022). Actant structure of a literary text. Keruen, 77(4), 75–86. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-06 (eng)

2. Akhtanov T. (1980). Kokeykesti (Vital issues). Zhazushy. (kaz)

3. Amangalieva A. E., & Soylemez O. (2023). The image of historical figures in the novel by Kh. Yessenzhanov. Iasaui Universitetinin Habarshysy, 2(128), 65–78. https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.06 (eng)

4. Baitanasova K. M., & Aituganova, S. Sh. (2020). Humanities: Reference guide. Arda. (eng)

5. Kabdollov Z. (2002). The art of the word. Sanat. (kaz)

6. Kaliyeva A., & Saulembek G. (2024). Literary studies of the 21st century: Dictionary of terms. Service Press. (eng)

7. Kazakh novel: Past and present. (2009). Collective monograph. Almaty Publishing House. (eng)

8. Khazagerov G. (2002). The personosphere of Russian culture: Two properties of the personosphere. Novyi Mir, (1), 133–145. (rus)

9. Nurgali R. (2004). One hundred Kazakh novels. Foliant. (kaz)

10. Samenkyzy U., Kulbarak, S., Turysbek, R., & Kalybekova, K. (2025). The artistic concept of personality in Ä. Nurpeisov's novel The final duty. Forum for Linguistic Studies, 7(3), 751–765. https://doi.org/10.30564/fls.v7i3.8756 (eng)

11. Tokbergenov T. (1974). Nine chapters: Literary criticism. Zhazushy. (kaz)

12. Yesenzhanov Kh. (2012a). Ak Zhaiyk: During the revolution (Vol. 1). Mereke Publishing House. (kaz)

13. Yesenzhanov Kh. (2012b). Ak Zhaiyk: Hardening (Vol. 2). Mereke Publishing House. (kaz)

14. Yesenzhanov Kh. (2012c). Ak Zhaiyk: The hard times (Vol. 3). Mereke Publishing House. (kaz)

15. Zharylgapov Zh. (2009). Kazakh prose: Trends and methods. Glasir. (kaz)

ҒТАМР 17.07.41 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-11

N.D. Khudaibergenov[1]*, Zh. Ametkhan[2]
[1]M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
[2]Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]nqudaibergen@gmail.com, [2]jianati_888@mail.ru
ORCID: [1]0000-0003-2482-0524, [2]0009-0001-3150-3562

THE TRANSFORMATION OF MODERNIST POETICS IN KAZAKH POETRY OF THE INDEPENDENCE PERIOD

Abstract. This article presents a comprehensive analysis of the renewal of Kazakh poetry during the independence period through the lens of modernist aesthetics. The study aims to identify the transformation of the poetic system and the formation of new artistic models oriented toward profound psychological and internal self-expression. Furthermore, it traces the interaction between tradition and innovation in contemporary lyrics. The authors examine the key features of modernist poetics, including enhanced rhythmic-syntactic freedom, the diversification of poetic forms, and the increasing emotive-semantic role of punctuation and graphic techniques. Particular attention is paid to the updated interpretation of symbolic, archetypal, and mythopoetic structures in the works of contemporary poets. Using the works of G.Salykbay, E.Duisen, B.Bedelkhan, U.Zarykkan, F.Toltay, and others as analytical case studies, the article demonstrates how modernist strategies are vividly manifested in their creative inquiries. The intensification of the poet's subjective voice, the emphasis on the internal stream of consciousness, existential reflections, and the subjective perception of time and space are identified as defining characteristics of modern Kazakh poetry. Additionally, the study traces a tendency toward the symbolization of mundane details, the reimagining of national imagery, and the expansion of the semantic possibilities of traditional poetic motifs. The article highlights the role of modernist aesthetic trends in strengthening the expressive potential of Kazakh literary language and developing the national poetic paradigm. The findings suggest that the poetry of the independence period represents a complex, multi-layered artistic space that aligns with global modernist processes while simultaneously revitalizing the national literary tradition.

***Acknowledgements*:** This research was funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under the project "Digital Transformation of the Ecosystem of Literary Studies, Folklore Studies, and Art Criticism in Kazakhstan: Interdisciplinary Research" (BR27101897).

***Keywords*:** Kazakh literature, modernism, poetry, poem structure, free verse.

Н.Д. Худайбергенов[1]*, Ж. Аметхан[2]
[1]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
[2]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]nqudaibergen@gmail.com, [2]jianati_888@mail.ru
ORCID: [1]0000-0003-2482-0524, [2]0009-0001-3150-3562

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ МОДЕРНИСТІК ПОЭТИКАНЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ поэзиясындағы модернистік айшықтар ғылыми тұрғыдан сараланады. Зерттеудің мақсаты – тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясындағы модернистік поэтиканың

**** Cite us correctly:***
N.D. Khudaibergenov, Zh.Ametkhan. The Transformation of Modernist Poetics in Kazakh Poetry of the Independence Period // "Keruen". - 2026. No. 1, (90 vol.). - B. 153-168. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-11

трансформациясын дәстүр мен жаңашылдық категорияларының шеңберінде зерделеу. Автор модернистік поэзияға тән белгілерді өлеңнің ырғақ жүйесі мен мазмұндық ерекшеліктерінің негізінде талдап көрсетеді. Осылайша, қазіргі модернистік поэзияға тән ең басты белгілерді қарастырады: ырғақтық-синтаксистік еркіндіктің күшеюі, өлең формалары вариативтілігінің кеңеюі, верлибр мен прозалық поэзияның қолданылуы, пунктуация мен графикалық шешімдердің эмоционалды-семантикалық рөлінің артуы т.б. Қазіргі ақындар шығармашылығындағы символдық, архетиптік және мифопоэтикалық құрылымдардың жаңаша интерпретациялануына ерекше назар аударылады. Мақалада шығармашылық ізденістерінде модернистік айшықтар айқын көрініс тапқан Г. Салықбай, Е. Дүйсен, Б. Беделхан, Ұ. Зарыққан, Ф.Төлтай және т.б. ақындардың өлеңдері талдау нысанына алынады. Автордың ішкі әлемінің терең қатпарларының көрініс табуы, уақыт пен кеңістіктің субъективті сипатта қабылдануы қазіргі қазақ поэзиясына тән сипаттар ретінде зерделенеді. Мақала қазіргі қазақ поэзиясын әрі әлемдік модернистік үрдістермен, әрі ұлттық дәстүрмен үндес күрделі көркемдік кеңістік ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Алғыс: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің «Қазақстан әдебиеттануы, фольклортануы және өнертануы экожүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» (BR27101897) жобасының қаржыландыруымен жүргізілді.

Кілт сөздер: қазақ әдебиеті, модернизм, поэзия, өлең құрылысы, ерікті өлең, верлибр.

Н.Д. Худайбергенов[1]*, Ж.Аметхан[2]

[1]Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

[2]Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]nqudaibergen@gmail.com, [2]jianati_888@mail.ru

ORCID: [1]0000-0003-2482-0524, [2]0009-0001-3150-3562

ТРАНСФОРМАЦИЯ МОДЕРНИСТСКОЙ ПОЭТИКИ В КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация. В статье комплексно анализируется обновление казахской поэзии периода независимости в русле модернистской эстетики. Цель исследования — выявить трансформацию поэтической системы, формирование новых художественных моделей, ориентированных на глубокое психологическое и внутреннее самовыражение личности, а также проследить взаимодействие традиции и новаторства в современной лирике. Авторы рассматривают ключевые признаки модернистской поэтики: усиление ритмико-синтаксической свободы, расширение вариативности стихотворных форм, широкое использование верлибра и прозаической поэзии, возрастание эмоционально-семантической роли пунктуации и графических решений. Особое внимание уделяется обновлённой интерпретации символических, архетипических и мифопоэтических структур в творчестве современных поэтов. В качестве примеров анализируются произведения Г.Салыкбая, Е.Дюйсена, Б.Беделхана, У.Зарыккана, Ф.Толтая и других авторов, в творческих поисках которых ярко проявляются модернистские стратегии. Усиление субъективного голоса поэта, акцент на внутреннем потоке сознания, экзистенциальные переживания, субъективное восприятие времени и пространства рассматриваются как характерные черты современной казахской поэзии. Также прослеживается тенденция к символизации бытовой детали, переосмыслению национальной образности и расширению семантических возможностей традиционных поэтических мотивов. В статье подчёркивается роль модернистских эстетических тенденций в усилении выразительного потенциала казахского художественного слова и развитии национальной поэтической парадигмы. Представленные результаты позволяют рассматривать поэзию периода независимости как сложное и многослойное художественное пространство, созвучное мировым модернистским процессам и одновременно обновляющее национальную литературную традицию.

Благодарности: Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках проекта «Цифровая трансформация экосистемы литературоведения, фольклористики и искусствоведения Казахстана: междисциплинарные исследования» (BR27101897).

Ключевые слова: казахская литература, модернизм, поэзия, структура стиха, свободный стих, верлибр.

1. Introduction

Research concerning the theory and history of modernism in literature has only begun to emerge within domestic literary studies over the past quarter-century. Specifically, scholars such as B. Maitanov (Maitanov, 2011), T. Yesembekov (Yesembekov, 2013), B. Kanarbayeva (Kanarbayeva, 2010), Zh. Zharylgapov (Zharylgapov, 2015), and A. Ismakova (Ismakova, 1998) have evaluated this issue from various perspectives and formulated significant scientific conclusions. However, with the exception of B. Maitanov, these scholars focused their research primarily on 20th-century Kazakh literature, analyzing modernist motifs within the works of major writers. For instance, Zh. Zharylgapov notes that the crisis of socialist realism principles during the 1970s and 1980s generated a demand for the re-evaluation of spiritual values, which in turn fostered a distinct aesthetic environment that he conventionally terms the "aesthetics of post-socialist realism" (Zharylgapov, 2009: 363). He states: "Previously, tendencies such as the depiction of social ideals, socio-political backgrounds, and behaviors deemed characteristic of the Soviet individual were dominant. Now, however, new concepts have been developed that view the individual as a spiritual phenomenon and explore their relationship with existence. Modernism, which introduced a distinct system of representation and a new artistic perception, established itself as a result of these efforts to understand the human personality in a new light" (Zharylgapov, 2009: 363).

These endeavors have intensified even further over the last thirty years. Since Kazakhstan gained its independence, unique paradigms have emerged in Kazakh literature that diverge from previous artistic trends. Kazakh literature of the 21st century, in particular, is distinguished by its pluralistic nature and multifaceted character.

In this context, the insights and conclusions of the scholar B. Maitanov, who conducted specialized research focusing on modernist features in 21st-century Kazakh literature, are of significant importance. In his well-known study titled "Modernist and Postmodernist Development Trends in 21st-Century Poetry," Maitanov identifies modernist elements in the works of such poets as A. Kairan, Z. Yelgondina, Ye. Raushanov, G. Salykbay, A. Smaiylov, T. Yeshenuly, M. Raiymbekuly, and others, providing a scholarly analysis of their content and formal nature (Maitanov, 2011). This work by B. Maitanov paves the way for a deeper understanding of the direction and trends of Kazakh literature during the period of independence. This is because the author analyzes the characteristics of modernist and postmodernist movements based on the prevailing motifs in contemporary Kazakh poetry (Maitanov, 2011).

Kazakh poetry of the independence period is a multifaceted, multi-layered phenomenon that is highly receptive to diverse creative explorations. During this era, socio-aesthetic paradigms shifted, and the content of literature underwent a renewal, leading to a corresponding transformation in form. Although contemporary literature is developing within a pluralistic framework, one fact remains clear: the predominance of modernist literature, which focuses on the inner world of the individual, over realistic literature, which historically emphasized the external environment. Verse critics confirm that "modern poetry exhibits a deeper immersion into the human soul, prioritizing subtle details over grand ones, and bestowing profound significance upon mundane aspects of daily life that

ordinary people often overlook" (Modification in Contemporary Poetry: Style, Rhythm, Form, 2024: 60). This suggests that traditional poetry, intended for a general audience and based on oral-aural reception, is being superseded by poems written for a singular reader and designed for visual-textual consumption.

Indeed, modernist poetry demands significant preparation from the reader. Modernist poets typically expose the lyrical hero's inner world, utilizing unconventional linguistic structures, symbols, and archetypes to convey their ambiguous reality, loneliness, and existential outcry; they frequently abandon strict chronological order, transforming the human psyche into the primary spatial dimension. These shifts are evident not only in the thematic and ideological nature of contemporary verse but also in its rhythmic-intonational system. Essentially, the artistic explorations in modern Kazakh literature are led by poets striving to master the possibilities of modernist poetics. For instance, poets such as Ye. Raushanov, U. Yesdaulet, S. Rakhmetuly, T. Abdikakimuly, S. Aksunkaruly, B. Koshym-Nogay, N. Maukenuly, S. Nurzhan, G. Salykbay, M. Raiymbekuly, A. Balkybek, B. Bedelkhan, T. Yeshen, D. Berikqazyuly, T. Tolkynkyzy, A. Nurgazy, A. Temirbay, Y. Dabey, A. Elgezek, Ye. Zhunis, B. Karagyzyuly, T. Tanzharyk, and others have enriched Kazakh poetry in terms of both content and form, introducing a fresh breath and unique structures through their modernist motifs. These authors have engaged in various compositional, linguistic, and stylistic experiments, thereby seeking to reveal the nature of socio-political contradictions and historical turning points, focusing on their impact on human existence.

Furthermore, features characteristic of modernist poetics are also found in the works of younger poets such as U. Zarykkan, F. Toltay, Ye. Duysen, B. Maitay, B. Sarsenhan, M. Asan, A. Kuanyshuly, Kh. Esaman, Sh. Talap, Zh. Baibulanova, R. Aspankyzy, and others. Since the works of the older generation among these poets have already been discussed and evaluated at various levels, we have focused more on the verses of the younger poets, whose work has yet to receive proper critical appraisal.

2. Materials and Methods

2.1 Research methods

In accordance with the study's goals and objectives, a comprehensive set of research methods was employed. Specifically, the work utilizes poetic analysis, conceptual analysis, and systemic-structural analysis. Poetic analysis was directed toward identifying the transformation of verse forms, the intonational structure of texts written in non-traditional rhythmic systems, and the semantic weight of punctuation marks. Conceptual analysis enabled the examination of the subjective nature of time and space categories in independence-era poetry, as well as the modern interpretation of symbolic, archetypal, and mythopoetic structures. Finally, systemic-structural analysis served as the basis for considering modernist motifs as a cohesive artistic system based on the interrelation of poetic elements.

2.2 Research materials

In this article, modernist features in contemporary Kazakh poetry are the primary object of analysis, and their specific characteristics are scientifically examined. The study identifies the thematic, formal, and stylistic nature of modernist poetry, which is developing

through the transformation of traditional verse meters and on the basis of non-traditional rhythmic measures. Specifically, the poems of such authors as G. Salykbay, B. Bedelkhan, Ye. Zhunis, B. Karagyzyuly, T. Tanzharyk, U. Zarykkan, F. Toltay, and Ye. Duysen served as the basis for the analysis of poetic texts. Based on the creative works of these poets, the trajectory of contemporary Kazakh modernist poetry is assessed.

It is well known that the poetics of modernism have been studied to some extent by domestic literary scholars. The works of researchers such as T.Yesembekov, B.Maitanov, A.Ismakova, B.Kanarbayeva, Zh. Zharylgapov, A. Ishanova, and G. Saulembek provide the necessary scientific and theoretical foundation for conducting research in this direction. Although the works of these scholars may not be directly focused on the scientific differentiation of modernist features in contemporary Kazakh poetry, they constitute the theoretical and methodological base of our research article, providing a framework for recognizing and analyzing the nature of modernist motifs in today's poetry.

3. Discussion

Modernist features in contemporary Kazakh poetry are developing along two distinct trajectories. The first involves the transformation of traditional poetic meters and patterns, while the second is associated with the development of non-traditional rhythmic structures. Both trajectories minimize the role of the external dimensions of the poem, relying more heavily on internal patterns such as rhythm, intonation, emphasis, pauses, repetition, melody, and wordplay.

We observe that, structurally, Kazakh modernist poetry has not entirely abandoned traditional meters but has instead evolved by diversifying them. When discussing the first trajectory, we focus on the creative work of poets who have generated a fresh style and innovative technique by exhaustively utilizing and extensively transforming traditional metrical patterns. Poets in this direction have created novel measures ranging from single-syllable structures to 26-syllable verse meters; by subdividing 7-8 syllable, 11-syllable, and other traditional meters into multiple lines, they have placed logical and emotional emphasis on each word, thereby creating a new intonational voice, melodic tone, and rhythmic system. By interconnecting various poetic meters, they have introduced a unique aesthetic pattern to the verse. Thus, the distinctive patterns initiated by poets such as Saken and Magzhan, and further refined by Kasym, Syrbay, and Zhumeken, have become the artistic mold of Kazakh modernist poetry.

Of course, it would be reductive to seek modernist hallmarks solely within the poem's structure. However, one must keep in mind that experiments in poetic form are an inseparable part of modernist poetry and, most importantly, they play an exceptionally vital role in revealing the inner world of the lyrical hero. For instance, let us examine the following stanza:

Kesh.
Duniye – bos...
Zhyp-zhyly zhuregimdi muzga tastadyn
Zhane qashpadyn.
Osh.
Qosh! (Salykbay, 2012: 58).

(Translation: Evening. The world is empty... You threw my warm heart onto the ice and did not flee. Extinguish. Farewell!)

The rhyme scheme and rhythmic-intonational system of this stanza by G.Salykbay do not conform to traditional poetic meters: the *a-b-b-a* pattern is not characteristic of authentic Kazakh rhyme types. Furthermore, the phenomenon of presenting a single line as an independent rhythmic structure is rarely encountered in our traditional poetry. The author does not limit herself to the technique of constructing a line with a single word; she also effectively utilizes punctuation marks to enhance the emotional and expressive weight of the lines. The pause following each line differs fundamentally from the pauses found in traditional meters, representing a significantly longer duration.

This is achieved, firstly, through the poet's technique of fragmenting the lines, and secondly, by extending the silence through the use of dashes, periods, ellipses, and exclamation marks. These punctuation tools precisely convey the emotional state of the lyrical hero, her outlook on life, her hopes and regrets-essentially, the helpless condition of the individual. This, in itself, serves as an indicator that contemporary poetry, unlike traditional literature, focuses not on collective issues, but on the concerns of the individual.

With the advancement of modernist poetry, the role of punctuation in Kazakh verse has significantly intensified. Poets have introduced the phenomenon of "silence" into the art of poetry. By presenting the flow of thoughts in a fragmented manner, they have expanded the logical, emotional, and expressive field of the poem. With the advent of modernist poetry, the functional burden of punctuation marks-such as commas, periods, ellipses, semicolons, en-dashes, parentheses, hyphens, and em-dashes-has become far weightier than before.

While in traditional poetry these marks primarily served to organize the logical structure of poetic lines, in modernist poetry, the artistic function of punctuation is no less significant than that of ornate or figurative language. In fact, the role of punctuation often proves to be much more potent than that of morphological and syntactic structures. This is because a single punctuation mark can perform the function of conveying a person's emotional state, aspirations, longings, wanderings, anxieties, and grief-the countless intricacies of the human soul-that several sentences might fail to express. This signifies that contemporary poetry relies not on objective reality, but on subjective reality, aiming to reveal the subtle nuances of the human spirit. The technique of enhancing the impact of thoughts and feelings through punctuation has been frequently employed in independence-era Kazakh poetry by such poets as Ye.Raushanov, T.Abdikakimuly, S.Aksunkaruly, G.Salykbay, and others.

In such a state, a positive outlook is unlikely. It is true that in the poetry of the independence era, melancholy has come to the fore, leading to occasional questions as to why poets have become so immersed in sadness during times of peace. When the seemingly eternal Soviet system vanished,ideals collapsed, and nothing remained stable-leaving chaos as the only dominant force-it became a natural phenomenon for the motif of "twilight" (*beiuak*) to emerge. The multiplication of characters who have lost their "North Star", who lack self-confidence, and who feel alienated from both themselves and society is an inevitable consequence. Such poetic models are also frequently found in the work of B. Bedelkhanuly. For instance, in his poem titled "Tusimde" (*In My Dream*), the poet skillfully employs modernist hallmarks:

Tusimde,
Kulli kursinisterdin ishinde,
Qusnikhat zhazyp qulazyp otyr ekenmin.
Qusaga kupti pishinde.

Tusimde,
Meyli, sen tusin, tusinbe,
Tas-qudaylarga tabynyp myna pendeler
Aynalyp zhatyr musinge.

Tusimde,
Tas-qalalardyn ishinde,
Bir uyys topyraq taba almay zhurmin sandalyp,
Aua da su da u da zhoq urttap ishuge.

Tusimde,
Sanamnyn amiri zhurmeytin alem ishinde,
Zar-munymdy aytyp, zau kokke samgap ketippin
Tanirim, zherge tusirme! (Bedelkhan, 2012: 150).

(Translation: In my dream, Amidst all the sighs, I was sitting desolately, writing a fine manuscript, In a form swollen with grief. In my dream, Whether you understand or not, These mortals, worshiping stone-gods, Are turning into statues. In my dream, Inside the stone-cities, I am wandering, unable to find even a handful of earth; There is no air, no water, not even poison to sip. In my dream, In a world where the command of my consciousness does not rule, I have soared into the high heavens, voicing my sorrow; My Lord, do not let me fall back to earth!)

The poem, written in a 13-syllable meter with a 3-10-13-8 rhythmic system, contains numerous features characteristic of modernist poetics. For instance, the phrase “in my dream” (*tusimde*) is repeated at the beginning of each stanza. In this context, the phrase does not merely perform a nominative function; it serves as the ideological pillar of the poem, carrying profound semantic, emotional, and expressive weight. Through the technique of anaphora, the poet strengthens the role of the artistic space and creates multi-layered semantic emphasis, investing this word with a rhythm-generating quality. By starting the first line of each stanza with “in my dream,” the poet deliberately directs the reader’s attention to phenomena residing within the subconscious realm. The lyrical hero, who exists “amidst all the sighs in a form swollen with grief,” wanders through a stone city unable to find air or water – the fundamental requirements for survival. This image is a quintessential hallmark of modernist literature.

Typically, in modernist poetry, thoughts and ideas are concealed beneath linguistic structures laden with symbolic meaning. In such contexts, language serves as the key to the treasures of the subconscious realm. Several symbolic words and phrases appear in the aforementioned poem: stone-gods, stone-city, statue, a handful of earth, the sky, and others. For instance, ”stone-gods” is a symbol reflecting the spiritual crisis permeating society.

Society has forgotten its true God and followed false idols. Just as Friedrich Nietzsche's famous proclamation "God is dead!" in the West signified the erosion of moral foundations and the total collapse of traditional value systems, Bedelkhan's "stone-gods" is a corollary concept, illustrating the wavering moral foundations of Kazakh society. The poem suggests that people have idolized things alien to national spirituality, thereby losing their own human essence.

The symbol of the "stone-city" reveals the poet's internal outcry and dissatisfaction with the current lifestyle of a nation beginning to drift away from its native culture. Humanity has distanced itself from nature and embarked on a technocratic path. Stone is traditionally a symbol of cruelty, hardness, ruthlessness, and coldness. The city where the poet resides is a habitat of heartlessness, a space of doubt and suspicion. This symbol manifests motifs of alienation, despair, and the search for the meaning of life. Furthermore, the symbols of stone-gods and stone-cities can be perceived as reflections of an era where science and technology have advanced rapidly, yet the individual has become a stranger to the very society they created, living in a state of unhappiness.

"A handful of earth" is a symbol carrying immense philosophical weight. In literature, it usually serves as a detail representing the value of one's homeland. The tradition of wearing a handful of earth from one's native land as an amulet is common to Turkic peoples. It is an undeniable truth that man is created from dust and shall eventually return to it. Thus, a handful of earth is a sacred code connecting a person's past and future, revealing their profound mysteries. An individual severed from the earth is severed from their roots, rendering their future bleak. The poem portrays a wretched soul who, despite being in his homeland, cannot find even a handful of earth and lives in misery. Despite this, the poet pleads with the Almighty not to let him fall back to Earth. For him, the Earth is an embrace of unhappiness—an environment of stone-gods and stone-statues. Even in this state of ambivalence, the poet does not hesitate to establish a dialogue with the Divine.

Men keshe,
Noserdin astynda qaludyn en uzdik ulgisin korsettim koktemge!
Men keshe,
Zhymiya qaradym otkenge, ketkenge.
Men keshe,
Noserdin astynda qaludyn en uzdik ulgisin korsettim zharyma!
Men keshe,
Suyem dep ayttym goy tagy da.
Noserdin astynda qaludyn en uzdik ulgisin korsettim barine,
Men keshe,
Bir zhasar ulymdy zhumsadym darige (Zhunis, 2022: 353).

(Translation: Yesterday, I showed the spring the best example of staying under a downpour! Yesterday, I looked smilingly at the past, at what had gone. Yesterday, I showed my beloved the best example of staying under a downpour! Yesterday, I said "I love you" once again. I showed everyone the best example of staying under a downpour, Yesterday, I sent my one-year-old son for medicine.)

This is E. Zhunis's poem titled "Men keshe" ("Yesterday"). By fragmenting a single semantic unit into two rhythmic structures and three lines, this verse serves as

an outstanding example of diversifying the classical-traditional poetic system to create modernist hallmarks. This poem can be regarded as a unique contemporary evolution of the free verse (vers libre) often employed by such poets as Zh. Nazhimedenov, T. Aibergenov, F. Ongarsynova, and M. Shakhanov. The rhyme scheme, following a 3-21-3-12-3-21-3-9-21-3-12 pattern, also diverges from traditional Kazakh rhyming systems.

In this poem, the repetition of phrases is not limited to carrying an ideological and thematic burden; it simultaneously functions as a rhythm-generating poetic element. The repetitions of "Men keshe" and "I showed the best example of staying under a downpour" internally prepare the reader for the poem's final conclusion. There is no lofty tone or heroic pathos in the poem. Instead, the poet transforms mundane household details into moments of great joy and notable achievement: looking back at the past with a smile, expressing feelings to his beloved, and describing the milestone of his young son being old enough to be sent on an errand with emotional depth. From this, one can observe how modernist poetry has replaced the ornate figurative phrases and "beautiful imagery" of traditional poetry with domestic, everyday details.

The technique of enhancing emotional coloring by fragmenting poetic meters into two or more lines, and creating a rhythmic-intonational style by interconnecting long and short measures, has become a firmly established tradition in contemporary Kazakh poetry. Such poems, characterized by their broad resonance and complex rhythms, have also imposed a significant responsibility on the reader. This is because each structural unit of the poem carries logical, emotional, and expressive significance, concealing historical-cultural codes within. These verses, aimed at deep perception and diverse interpretation, demonstrate the potential of modernist poetics.

Furthermore, there is a growing number of poets within the modernist movement who are moving away from the traditional poetic paradigm that relies on rhyme and rhythmic systems, consciously rejecting rhyme and metrical patterns in favor of the supremacy of thought and feeling. Today, free verse – which abandons traditional meters and remains unrhymed, unmeasured, and as close as possible to the manner of colloquial speech – has already evolved into a distinct branch of Kazakh poetry. Verses written in non-traditional rhythmic systems, such as blank verse (aq olen), free verse (verlibir), and prose poetry, stand at the forefront of experimental poetry.

Academician Z.Akhmetov, commenting on the free verse that brought a fresh breath to Kazakh poetry starting in the 1960s and 70s, noted its immense potential and predicted its wide expansion in the future of Kazakh literature (Akhmetov, 1973: 193). The academician's prediction has proven true; particularly in the last quarter-century, diverse models of free verse have emerged from the pens of contemporary poets. Armed with the advanced traditions of both the East and the West, young poets have entered literature with a new vitality and engaged in bold experiments. In such poems, both rhyme and meter lose their dominant roles, and the freedom of thought and emotion prevails. Noting the nature of the heavy melancholy and profound mystery in the creative work of modern young poets, G. Orda stated: "While most poets typically focus on love lyrics in their youth, the poets of the Independence era stand out for their depth of thought and vigilance" (Orda, 2024: 123). In our view, the characteristics mentioned by the scholar indicate that the artistic paradigm

of contemporary Kazakh poetry has shifted, and modernist hallmarks have multiplied. For instance, let us cite an excerpt from a poem by U.Zaryqkan:

Manayym menireu,
Quz zhartas,
Tuksigen, tunergen qabagy,
Zhutyp bir alarday tungiyuq zhanary.
Kutedi meni eski surleuler...
Sungiymin tumanga,
Sungiymin zholdarga zharaly.
Bir biyik ademi alemdi ansaymyn,
Zhanymnyn shynyna dauysy zhetetin.
Olimdi konildi qarsy alyp,
Omirden oksimey otetin.
Zhylatyp songen kun shapagyn,
Balkim, bul oralmas saparym... (Zaryqqan, 2013: 108).

(Translation: My surroundings are mute, A steep cliff, its brows knitted and gloomy, Its abyssal gaze as if to swallow me whole. Old trails await me... I dive into the fog, I dive into the wounded roads. I long for a high, beautiful world, whose voice reaches the peak of my soul. To welcome death cheerfully, To pass through life without sobbing. Making the rays of the setting sun weep, Perhaps, this is my journey of no return...)

The structure of the poem is complex: it can be described as a form of blank verse (aq olen) arising from the interconnection of 6, 9, 10, and 12-syllable meters, where consistency in the rhyme system is not maintained, yet an internal rhythmic-intonational system exists. The lyrical hero is ensnared in solitude; symbolic images such as steep cliffs, mute surroundings, old trails, and fog serve to represent human isolation. The poet employs a technique of revealing a person's inner essence and psychological state through images of external existence. That is, natural phenomena function as a mirror of the individual's internal condition. From this, one can perceive the disconnect between the lyrical hero and the surrounding reality.

Characters who contemplate life and death are typically found in existential poetry. In this poem, the lyrical hero also reflects on life and death. This reflection is not limited to thought; for the poet, the only way to pass through life without sobbing and to welcome death cheerfully is to strive toward an unknown height – to reach for an absolute ideal. Nevertheless, the final line of the stanza suggests that all of this remains in a realm of uncertainty. Thus, the author delves into the depths of life's issues, striving to reveal the profound nature of the human personality. F.Toltay asserts that the development of existential motifs in Kazakh literature stems from the post-colonial society's quest for self-identification, the endeavor to heal from historical traumas, and the profound exploration of both freedom and helplessness (Toltay, 2025: 212).

Perhaps due to this focus on content, the poem's external form does not resemble the balanced, traditional verses. Modernist poets often argue that the possibilities of traditional structural meters are limited and resort to free verse to delve into the depths of thought and feeling. They oppose confining a poem to a specific mold, considering it a phenomenon

contrary to the very nature of poetry. In this poem by U. Zaryqkan, the rhyme system and metrical patterns are pushed to the background, while the depth of thought and feeling comes to the fore. Through this, the author seeks answers to life's profound philosophical questions, revealing the alienated nature of man, the lonely individual, and the multi-layered psychological nuances in parallel with nature.

Academician Z. Kabdolov stated that "the issue of syllables is the primary concern in evaluating the structure of Kazakh verse" (Kabdolov, 2013: 263). However, the scholar was referring to the fact that Kazakh poetry belongs to the syllabic verse system rather than the tonic one. We believe that in evaluating the structure of contemporary free verse, the primary concern is not the syllable, but the internal rhythmic system. That is, although the syllable has traditionally been the backbone of Kazakh verse, in modernist poetry, syllabic meters have been superseded by the poem's internal rhythmic-intonational system. This becomes even more relevant when discussing vers libre, which fundamentally rejects metrical patterns and remains as close as possible to the manner of colloquial speech.

This is because "it is difficult to precisely identify the rhythm of free verse. The rhythm-generating elements here are the fragmentation of sentences into poetic lines and the inter-linear pauses that separate them. In essence, at its core lies a unified syntactic unit where each poetic line is articulated as a free-verse phrase. Therefore, it is only through intonation that we can discern the poem's unique rhythm and feel it with our very souls" (Ozhaiuly, 2024). For example, Ye.Duisen's poem titled "Uyqysyrau" (Sleep-talking) is considered a model of the vers libre genre in contemporary Kazakh poetry:

Ali esimde...
Zhel uyirgen qoqys ishinen ushgan targyl shuberek
Auyl ustin aynalyp zhurip keteui ketken eski baganaga ilindi.
Sodan bastap targyl tus – uranga aynaldy,
Targyl shuberek – zhalauga aynaldy.
Eskilik – beriktik manine auysty,
Bagana qasietti agashqa aynaldy.

Men de bari sekildi bugan qulay sendim.

Biyiktikti – batpyrauygym zhetken zhermen,
Terendikti qudyq tubine laqtyrylgan taspen olshedim.
Qudiret turaly ashyq aytudan qoryqtym,
Keyin, ashyq aytpaudyn qudiret ekenin tusindim.
Zhylap aqqan qannyn ozinen
Ogan tan urendi izdedim.
Keyin, Qudaydy qargagan sheshem dauysynan selk etip oyandym...

Zhoq, bul menin tusim eken deymin.

Tereze tubinde azan dauysy uyip tur,
Iya, albette!

Estimek ushin tereze ashuga umtylamyn,
Saytan algyr!
Ylgyi da Qudaysyz kitaptarga surinip ketemin!

Zhoq, bul menin tusim emes deymin... (Duisen, 2021: 31).

(Translation: I still remember... A striped rag flying from the trash swirled by the wind, hovered over the village and got caught on a worn-out old pole. From then on, the striped color became a slogan, the striped rag became a flag. Antiquity shifted into the meaning of strength, the pole turned into a sacred tree. I, like everyone else, believed in this completely. I measured height by where my kite reached, and depth by a stone thrown to the bottom of a well. I was afraid to speak openly about the Divine; later, I realized that not speaking openly is a power in itself. I looked for His hue even in the blood that flowed like tears. Then, I woke up with a start from my mother's voice cursing God... No, I say, this is my dream. Near the window, the sound of the Adhan hangs heavy, Yes, of course! I strive to open the window to hear it, Damn it! I always trip over godless books! No, I say, this is not my dream...)

The structure of the poem is highly complex. Typically, structural complexity in verse stems from the complexity of its content. From modernist poems, we clearly perceive that there is no phenomenon more profound or complex than the human soul. In this particular poem, external structural units such as stanzas, lines, and rhymes appear to be employed almost conventionally. That is, their function is not as dominant as in traditional poetry. The rhythm-generating quality of the lines is nearly non-existent; instead, they serve merely to direct the flow of thought and intonation within the poem. Nevertheless, significant weight is placed on the isolated, independent lines. Lines such as "I believed in this completely," "No, I say, this is my dream," and "No, I say, this is not my dream..." provide the semantic finale to the preceding stanzas and encapsulate the internal intonational system.

The rhythmic-intonational system of the poem is very close to the manner of colloquial speech. If we were to write the syntactic patterns of the first stanza as prose, the poem would lose its essential poetic quality: "A striped rag flying from the trash swirled by the wind, hovered over the village and got caught on a worn-out old pole." However, the lineation and the pauses here add a specific poetic significance. The author begins the initial lines with a calm intonation and gradually intensifies the poem's intonational palette. Thus, compared to the first stanza, the second is more emphatic, and the third is even more exclamatory, stressed, and powerful.

Following the aforementioned syntactic structures, the poem's intonation shifts abruptly. Antiquity shifts into the meaning of strength, the striped color becomes a slogan, the striped rag becomes a flag, and the pole turns into a sacred tree. The word "turned" (aynaldy) is repeated several times, enhancing the rhythmic-intonational richness of the poem and strengthening its semantic nuances. The intonational system of the final stanza is particularly distinct. Exclamatory sentences such as "Yes, of course!" and "Damn it!" accelerate the rhythm, bringing the poem to an emotional and expressive climax. We consider this to be the author's poetic tactic. In this way, the author aims to increase the weight of the poem's core idea and draw the reader's focused attention to it.

In the poem, there is an impression that the past and the present have intertwined. In the category of space, it is equally difficult to maintain a sense of concrete reality. The poet aims to convey the work's core idea within the realm of phenomena existing between wakefulness and dreams. In this regard, the opinion of verse scholar A. Usenova concerning *vers libre* is apt: "You cannot confine these poems within a specific space or time: their movement is a thousandfold labyrinth, their content lacks a defined field, and in some places, they even resemble an incomprehensible scribble. Although the poems are written in Kazakh, language proficiency alone is insufficient to understand themb – it is crucial to find the system behind the interconnected, unexpected thoughts and grasp the significance of the imagery" (Usenova, 2021). In the aforementioned poem, the system of time and space is woven together with the lyrical hero's internal monologue. Through this, the poet conveys his perspectives and stances toward the past within the framework of internal rhythm and the stream of consciousness.

Writer D. Amantai, speaking of Ye.Duisen's creative work, states: "His texts are not open; they are closed. What he has to say lies in the subtext. He conveys it through allusion," and notes that the poem titled "Uyqysyrau" refers to Soviet ideology (Amantai, 2021: 6). If we provide a politico-ideological interpretation of the poem, we can draw conclusions not only about an individual but also about significant periods in the history of an entire nation. One can understand how the Soviet system led the people away from their spiritual direction (qibla), making them believe fervently in its false values; thus, even if today's generation wishes to return to its roots, it suffers, unable to escape the entanglements of a slave mentality. Of course, while every work of art is understood by the reader-recipient at their own level, one must keep in mind that modernist works have thick semantic layers, and each reader unravels these knots in their own way. Typically, the final point of such works is placed within the reader's own mind.

The poem contains symbols such as the adhan, the book, the pole, the rag, the wind, and blood, each carrying a heavy semantic burden. A legitimate question arises: why does a striped color turn into a slogan, a striped rag from the trash into a flag, and a worn-out old pole into a sacred tree? In our view, the poet is not only depicting the injustices of the Soviet system here but also providing a picture of the current era. The author uses such symbols to depict a period where the value system has collapsed, where the base has become the noble, and the discarded has become the coveted. False beliefs have been imposed on the people, and the public is still not fully aware of their falsehood. As the lyrical hero perceives the truth and strives toward his genuine heights, he repeatedly trips over "godless books." This implies that the surrounding reality is full of false and cheap values, all of which are hostile to the Divine. The meaning of the final stanza is profound. At this point, not only the rhythmic-intonational system but also the semantic-logical system reaches its zenith, and the conflict of values becomes clearly visible. The poem's idea unfolds within the framework of the clash between false values (the rag, the pole) and true values (the adhan, the Divine). This resonates with the propositions of Peter Nicholls, who argues that in modernist poetics, rhythm and form are no longer external 'containers' for thought; instead, they become the primary agents of meaning-making that reflect the fragmented and non-linear nature of modern consciousness (Nicholls, 1995)

4. Results

Poems in the genre of vers libre are found in the creative works of contemporary Kazakh poets such as T.Abdiakimuly, A.Nurgazy, T.Tanzharyq, B.Qaragyzyuly, U.Zaryqkan, F.Toltay, Ye.Duisen, and others. Nevertheless, the Kazakh reader still views poems in this genre with a degree of hesitation. In our opinion, this may be due to the fact that the vers libre genre does not align with traditional conceptions of poetry, owing to its philosophical depth and its proposal of a new paradigm for poetry in general. This, in itself, demonstrates that contemporary Kazakh poetry is developing primarily through the transformation of traditional rhythmic-intonational systems.

Modernist features in Kazakh poetry have manifested through several key traits: whereas traditional literature aimed to depict objective reality, modernist poems prioritize the representation of an individual's subjective reality. The internal world of the individual, psychological nuances, spiritual crises, and existential anxieties have become the primary objects of artistic focus. Symbols, archetypes, cultural codes, and intertextual motifs have replaced traditional plots and narrative systems. Time within these works departs from chronological and logical structures; categories of tense are intertwined and presented non-linearly. Instead of a person's external environment, their consciousness and inner world are typically utilized as the artistic space. Structurally, modernist elements in Kazakh poetry developed in two directions: through the transformation of traditional metrics and through non-traditional rhythmic systems. The role of internal rhythm and intonation has strengthened in verse construction. The semantic, emotional, and expressive functions of internal rhythm, pauses, intonation, and punctuation have replaced traditional syllabic meters and rhyme systems. Thus, complexity in form is nourished by complexity in content, creating a mutual interconnectedness. Such artistic techniques have deepened the semantic layers of literary texts, placing greater responsibility on the reader and bestowing a philosophical-intellectual depth upon poetry.

5. Conclusion

In conclusion, modernist poetics have expanded significantly in contemporary Kazakh poetry, paving the way for the emergence of poems with new characteristics and distinctive patterns. During the period of Independence, Kazakh society underwent complex cultural, social, politico-economic changes, leading to a fundamental renewal of national consciousness and aesthetic perception. This, in turn, catalyzed a shift in artistic paradigms within literature. While contemporary Kazakh poetry is multifaceted, diverse, and predominantly pluralistic in nature, there is a strong basis to assert that modernist poetics lie at the forefront of various literary explorations. Modernism has enriched Kazakh verse both in content and form, continuously opening new artistic horizons.

Artistic innovation, originating from the creative mastery of poets like Saken, Magzhan, Qasym, Syrbai, and Zhumeken, found its continuation in the Independence-era poetry of E. Raushanov, U. Yesdaulet, S. Rakhmetuly, T. Abdiakimuly, S. Aqsungqaruly, B. Qoshym-Nogai, N. Maukenuly, S. Nurzhan, G. Salyqbai, M. Rayymbekuly, A. Balqybek, B. Bedelkhan, T. Yeshen, D. Berikqazhyuly, T. Tolqynqyzy, A. Nurgazy, A. Temirbai, Y. Dabei, A. Yelgezek, Ye. Zhunis, B. Qaragyzyuly, T. Tanzharyq, and others. Furthermore, modernist features are frequently encountered in the poems of young poets such as

U. Zaryqkan, F. Toltay, Ye. Duisen, B. Sarsenkhan, M. Asan, A. Quanishuly, Kh. Yesaman, Sh.Talap, Zh.Baibulanova, R.Aspankyzy, and others. These mentioned poets have brought a unique pattern to Kazakh verse, revitalizing and transforming it in terms of both content and form.

Modernist features in Kazakh poetry possess their own unique contextual and worldview characteristics. While Western modernist literature typically depicts the loneliness and alienation of characters severed from their religious-metaphysical foundations, characters in Kazakh modernist works have generally not fully broken away from traditional religious-spiritual values. On the contrary, modernist elements in Kazakh poetry have become a tool for re-evaluating national spirituality and historical memory, and for revitalizing indigenous metaphysical understandings and cultural codes. Thus, modernism in Kazakh poetry has become a synthesis of national and global artistic traditions.

We do not claim to have covered all modernist features in contemporary Kazakh poetry in our brief analysis. We have conducted a concise discussion and analysis focusing on the most fundamental modernist characteristics.

References:

1. Maitanov, B. (2011). XXI gasyr poeziiasynyn modernistik zhane postmodernistik damu urdisteri [Modernist and postmodernist development trends of 21st-century poetry]. In XXI gasyrdagy qazaq adebieti (2001–2011) [Kazakh literature of the 21st century (2001–2011)]. Almaty: Arda. (In Kazakh)

2. Esembekov, T. (2013). Funktsii dramatizma v khudozhestvennom tekste [Functions of dramatism in the literary text]. Almaty: Qazaq Universiteti. (In Russ)

3. Qanarbaeva, B. (2010). Qazaq adebietindegi modernizm [Modernism in Kazakh literature]. Almaty: Ekonomika. (In Kaz)

4. Zharylgapov, Zh., Takirov, S. U., & Zhakulaev, A. M. (2015). Qazaq prozasy: modernizm men postmodernizm [Kazakh prose: modernism and postmodernism]. Qaragandy. (In Kaz)

5. Ismakova, A. (1998). Kazakhskaya khudozhestvennaya proza: poetika, zhanr, stil' [Kazakh literary prose: poetics, genre, style]. Almaty: Gylym. (In Russ)

6. Zharylgapov, Zh. Zh. (2009). Qazaq prozasy: agymdar men adister [Kazakh prose: movements and methods]. Qaragandy: Glasir. (In Kaz)

7. Qazirgi poeziiadagy modifikatsiia: stil, yrgaq, forma (2024). Modification in contemporary poetry: style, rhythm, form. Almaty: Qazyna. (In Kaz)

8. Salyqbai, G. (2012). Keshirinder kelgenimdi omirge [Forgive me for coming into life]. Almaty: Qazyghurt. (In Kaz)

9. Bedelkhanuly, B. (2012). Zhalgyzdyqtyn zhanary [The gaze of loneliness]. Astana: Elorda. (In Kaz)

10. Zhunis, E. (2022). Myq kitabi [The Mighty Book]. Almaty: Almaty–Bolashaq. (In Kaz)

11. Akhmetov, Z. (1973). Olen sozdin teoriiasy [Theory of poetic language]. Almaty: Mektep. (In Kaz)

12. Orda, G. (2024). Zhastar poeziiasynyn stildik erekshelikteri [Stylistic features of youth poetry]. In Zhana qazaq adebieti [New Kazakh literature]. Almaty: Evo Press. (In Kaz)

13. Zaryqqan, U. (2013). Bozjusan bur zharganda… [When wormwood buds bloom…]. Almaty: Zhazushy. (In Kaz)

14. Toltay Ф. (2025). The influence of existential philosophy on the discourse of contemporary kazakh literature. Keruen, 89(4), 208–227. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.4-15

15. Qabdolov, Z. (2013). Shygarmalary [Collected works] (Vol. 3: Soz oneri [The art of the word]). Almaty: Qazaq Entsiklopediiiasy. (In Kaz)

16. Ozhauly, Y. (2024). Qazirgi qazaq verlibrlerindegi yrgaq fenomeni [The phenomenon of rhythm in contemporary Kazakh free verse]. Adebiet Portaly. Retrieved April 11, 2024, from https://adebiportal.kz (In Kaz)

17. Duysen, E. (2021). Qalalyq qustar [Urban birds]. Nur-Sultan: Kausar. (In Kaz)

18. Ussenova, A. (2021). Verlibrler – korkem shyndyqty zhetkizudin zhetilgen formasy [Free verse as a developed form of conveying artistic reality]. Qazaq adebieti. Retrieved September 24, 2021, from https://qazaqadebieti.kz (In Kaz)

19. Amantai, D. (2021). Kolik bagyttary nemese Edilbektin qustary [Transport routes, or Edilbek's birds]. In E. Duysen, Qalalyq qustar. Nur-Sultan: Kausar. (In Kaz)

20. Nicholls, P. (1995). Modernism: A Literary Guide. Macmillan International Higher Education.

21. Toltai, F. (2020). Seven poems. Madeniiet Portaly. Retrieved July 26, 2020, from https://madeniportal.kz (In Kaz)

Әдебиеттер:

1. Майтанов Б. XXI ғасыр поэзиясының модернистік және посмтодернистік даму үрдістері / XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011 жж.). – Алматы: «Арда», 2011. – 640 бет.

2. Есембеков Т. Функции драматизма в художественном тексте. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 304 с.

3. Қанарбаева Б. Қазақ әдебиетіндегі модернизм: арнаулы курсқа бағытталған көмекші оқу құралы. / Б.

4. Жарылғапов Ж. Қазақ прозасы: модернизм мен постмодернизм: монография / Ж.Жарылғапов, С.У.Такиров, Ә.М.Жакулаев. – Қарағанды, 2015. – 290 б.

5. Исмакова А. Казахская художественная проза [Text] : поэтика, жанр, стиль (нач. XX в. и современность) / Исмакова, Айгуль Сериковна ... – Алматы : Ғылым, 1998. – 394 с.

6. Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер: Монография. – Қарағанды: ЖШС «Гласир», 2009. – 400 б.

7. Қазіргі поэзиядағы модификация: стиль, ырғақ, форма: Ұжымдық монография. – Алматы: «Қазына», 2024. – 240 б.

8. Салықбай Г. Кешіріңдер келгенімді өмірге / Салықбай Гүлнар. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2012. – 192 бет.

9. Беделханұлы Б. Жалғыздықтың жанары. – Астана: Елорда, 2012. – 224 б.

10. Жүніс Е. Мық кітабі. «Алматы-Болашақ» АҚ баспасы, 2022, 496 бет.

11. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. Университеттер мен педагогикалық институттардың филология факультеттеріне арналған оқу құралы. Алматы: «Мектеп» баспасы. – 1973. – 212 бет.

12. Орда Г. Жастар поэзиясының стильдік ерекшеліктері // Жаңа қазақ әдебиеті (дарынды жастардың шығармашылық жетістіктері). Ұжымдық монография. –Алматы: Evo press, 2024. – 316 бет.

13. Зарыққан Ұ. Бозжусан бүр жарғанда...: Өлеңдер / Ұмтыл Зарыққан. – Алматы: Жазушы, 2013. – 112 бет. – «Жас толқын» сериясы.

14. Төлтай, Ф. (2025). Экзистенциалдық философияның қазіргі қазақ әдебиеті дискурсына ықпалы. Keruen, 89(4), 208–227. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.4-15

15. Қабдолов З. Шығармалары. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы». 2013. Т.3. Сөз өнері: Оқулық-монография. – 360 бет.

16. Ы.Ожайұлы. Қазіргі қазақ верлибрлеріндегі ырғақ феномені // Әдебиет порталы. 11 сәуір, 2024 жыл. Сілтеме: https://adebiportal.kz/kz/news/view/qazirgi-qazaq-verlibrlerindegi-yrgaq-fenomeni__25324

17. Дүйсен Е. Қалалық құстар. Өлеңдер мен аудармалар. – Нұр-Сұлтан: «Кәусар» баспасы, 2021. – 216 бет.

18. Үсенова А. Верлибрлер – көркем шындықты жеткізудің жетілген формасы // Қазақ әдебиеті, 24 қыркүйек, 2021 жыл. Сілтеме: https://qazaqadebieti.kz/29774/verlibrler-k-rkem-shyndy-ty-zhetkizudi-zhetilgen-formasy

19. Амантай Д. Көлік бағыттары немесе Еділбектің құстары // Дүйсен Е. Қалалық құстар. Өлеңдер мен аудармалар. – Нұр-Сұлтан: «Кәусар» баспасы, 2021. – 216 бет.

20. Nicholls, P. (1995). Modernism: A Literary Guide. Macmillan International Higher Education.

21. Ақын Файзулла Төлтайдың 7 өлеңі // Мәдениет порталы. 26 шілде, 2020 жыл. Сілтеме: https://madeniportal.kz/literature/aqyn-faizulla-toltaidyn-7-oleni).

МРНТИ 17.01.11 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-12

Г. Даутова[1], Е. Султан[2], Ж. Таубаев[3]*

[1,3]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[2]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]gulnazdautova001@gmail.com, [2]yertaysultan@gmail.com, [3]certina_swiss@mail.ru
Orcid ID: [1]0000-0002-3377-5334,[2]0000-0003-3240-2744, [3]0009-0008-8650-2904

СОВРЕМЕННОЕ ФЭНТЕЗИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ: РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ВИЗУАЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. В статье рассматривается влияние цифровых технологий и искусственного интеллекта на развитие современного жанра фэнтези. Актуальность исследования обусловлена активным внедрением ИИ в литературный процесс и переосмыслением понятий творчества, авторства и жанровых границ. Цель исследования – выявить стратегии использования искусственного интеллекта при создании фэнтезийных произведений и определить их влияние на жанровую трансформацию и читательское восприятие. Методология носит междисциплинарный характер и включает сравнительный анализ художественных текстов, культурологический и текстологический подходы, а также элементы количественного анализа. Материалами послужили тексты, созданные с помощью ИИ, и интерактивные цифровые платформы. Результаты показывают, что ИИ расширяет возможности моделирования фэнтезийных миров, способствует развитию интерактивных и персонализированных нарративов, а также формирует новые формы взаимодействия между автором и читателем. При этом выявлены ограничения ИИ в глубинной семантике, индивидуально-авторской стилистике и художественной целостности текста. Научная новизна заключается в рассмотрении ИИ как участника художественного процесса и в выявлении его роли в трансформации жанровых характеристик современного фэнтези. Сделанные выводы подчеркивают культурную и социальную значимость жанра фэнтези и обозначают перспективы его дальнейшего развития в условиях цифровизации и активного внедрения технологий искусственного интеллекта.

Благодарность: Статья опубликована при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК в рамках фундаментального научного проекта на 2024-2026 гг. AP23489843 «Основы искусственного интеллекта в литературе: раскрытие основных механизмов, последствий и будущих траекторий».

Ключевые слова: жанр фэнтези, искусственный интеллект, цифровые технологии, визуализация, компьютерные игры, интерактивные платформы, социокультурные трансформации.

Г. Даутова[1], Е. Сұлтан[2], Ж. Таубаев[3]*

[1,3]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]gulnazdautova001@gmail.com, [2]yertaysultan@gmail.com, [3]certina_swiss@mail.ru
Orcid ID: [1]0000-0002-3377-5334,[2]0000-0003-3240-2744, [3]0009-0008-8650-2904

ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ФЭНТЕЗИ: ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН ВИЗУАЛДЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақалада цифрлық технологиялар мен жасанды интеллекттің қазіргі фэнтези жанрының дамуына ықпалы қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі жасанды интеллекттің әдеби үдерісте белсенді

* ***Укажите правильную ссылку:***
Г. Даутова, Е. Султан, Ж. Таубаев. Современное фэнтези в условиях цифровизации: роль искусственного интеллекта и визуальных технологий // "Керуен". - №1, 90 том, 2026. С. 169-187. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-12.

қолданылуы және шығармашылық, авторлық, жанрлық шекаралар ұғымдарының қайта қарастырылуымен байланысты. Зерттеудің мақсаты – фэнтези шығармаларын жасауда жасанды интеллектті қолдану стратегияларын анықтау және оның жанрлық трансформация мен оқырман қабылдауына әсерін айқындау. Зерттеу әдіснамасы пәнаралық сипатқа ие болып, көркем мәтіндерді салыстырмалы талдау, мәдениеттанулық және мәтінтанулық әдістерді, сондай-ақ сандық талдау элементтерін қамтиды. Зерттеу материалы ретінде жасанды интеллект көмегімен жасалған мәтіндер мен интерактивті цифрлық платформалар пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері жасанды интеллекттің фэнтези әлемдерін модельдеу мүмкіндігін кеңейтіп, интерактивті және дербестендірілген нарративтерді қалыптастыратынын, автор мен оқырман арасындағы өзара әрекеттестіктің жаңа формаларын тудыратынын көрсетеді. Сонымен қатар жасанды интеллект мәтіндерінің терең семантика, авторлық стиль және көркемдік тұтастық тұрғысынан шектеулері анықталды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – жасанды интеллекттің көркем шығармашылық үдерістің белсенді қатысушысы ретінде қарастырылуында және оның фэнтези жанры трансформациясындағы рөлін айқындауда. Нәтижесінде жасанды интеллект фэнтези жанрын жаңғыртып, оның негізгі элементтерін сақтай отырып, заманауи әлеуметтік және мәдени мазмұнмен толықтыратыны және цифрлық әдебиеттің дамуына жаңа мүмкіндіктер ашатыны дәлелденді.

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2024-2026 жж. AP23489843 «Әдебиеттегі жасанды интеллект негіздері: басты механизмдерді, салдарларды және болашақ траекторияларын айқындау» іргелі ғылыми-зерттеу жобасының негізінде жарияланды.

Кілт сөздер: Фэнтези жанры, жасанды интеллект, цифрлық технологиялар, визуализация, компьютерлік ойындар, интерактивті платформалар, әлеуметтік-мәдени трансформациялар.

Г. Даутова[1], Е. Султан[2], Ж. Таубаев[3]*

[1,3]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[2]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]gulnazdautova001@gmail.com, [2]yertaysultan@gmail.com, [3]certina_swiss@mail.ru
Orcid ID: [1]0000-0002-3377-5334,[2]0000-0003-3240-2744, [3]0009-0008-8650-2904

MODERN FANTASY IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION: THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND VISUAL TECHNOLOGIES

Abstract. The article examines the impact of digital technologies and artificial intelligence on the development of the modern fantasy genre. The relevance of the study is obusловлена the active integration of AI into the literary process and the reconsideration of concepts such as creativity, authorship, and genre boundaries. The aim of the study is to identify strategies for using artificial intelligence in the creation of fantasy works and to determine its influence on genre transformation and reader perception. The research methodology is interdisciplinary and includes comparative analysis of literary texts, cultural and textual approaches, as well as elements of quantitative analysis. The materials of the study include AI-generated texts and interactive digital platforms. The results show that artificial intelligence expands the possibilities of modeling fantasy worlds, contributes to the development of interactive and personalized narratives, and creates new forms of interaction between the author and the reader. At the same time, limitations of AI are identified in terms of deep semantics, individual authorial style, and artistic integrity. The scientific novelty of the study lies in considering artificial intelligence as an active participant in the creative process and in identifying its role in the transformation of the fantasy genre. The study concludes that artificial intelligence contributes to the renewal of the fantasy genre by preserving its core elements while integrating contemporary sociocultural meanings, and opens new prospects for the development of digital literature.

Acknowledgements: «This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP23489843 Foundations of Artificial Intelligence in Literature: Unveiling Core Mechanisms, Implications, and Future Trajectories) ».

Key words: Fantasy genre, artificial intelligence, digital technologies, visualization, computer games, interactive platforms, socio-cultural transformations.

1. Введение

Актуальность исследования обусловлена стремительным развитием технологий искусственного интеллекта (ИИ) и их влиянием на различные сферы творчества, включая литературу. Введение ИИ в литературный процесс открывает новые горизонты для авторов, позволяя ускорить создание текстов, улучшить их качество и предложить новые формы взаимодействия с контентом. Это исследование важно, так как оно помогает понять, каким образом ИИ может изменить и обогатить жанр фэнтези, делая его более доступным и разнообразным.

Основная проблематика исследования связана с рядом вызовов и ограничений, возникающих при интеграции ИИ в литературное творчество. Этические и правовые аспекты включают вопросы авторских прав, интеллектуальной собственности и ответственности при использовании ИИ для создания литературных произведений. Качество и креативность текстов вызывают опасения, что ИИ может полностью заменить творчество человека, решить проблемы, связанные с обеспечением высокого качества и креативности сгенерированных текстов. Технические ограничения заключаются в том, что современные алгоритмы ИИ еще не достигли уровня, позволяющего создавать полностью автономные и креативные произведения без участия человека. Исследование направлено на преодоление этих вызовов и поиск путей для эффективной интеграции ИИ в процесс создания фэнтези-литературы, что может привести к значительным инновациям в этой области (Freeman, Smith, 2023: 1-8).

Системы машинного перевода как инструменты искусственного интеллекта до сих пор находятся на стадии усовершенствования, несмотря на их мощную базу лексикографических источников различных типов (справочники, словари), которые все же требуют большего вовлечения человеческих ресурсов для достижения адекватного перевода текста. Эту проблему исследовали Я.В. Капранов и другие (Капранов, 2023: 83-89). Однако они не рассматривают потенциальное влияние нейросетевых технологий на повышение качества перевода. В области классификации изображений искусственного интеллекта в научной фантастике исследователь Х. Осава (Осава, 2022: 2123-2133) выявляет элементы, благодаря которым работы могут быть схожи или не схожи. Вопрос возможного развития ИИ за пределами человеческого понимания и контроля обсуждался в работе Д. Хиппл (Хиппл, 2020: 382-408), где рассматривались произведения научной фантастики с такими сюжетами. М. Фриман (Фриман, 2023: 153-165) утверждает, что дипфейки и ИИ стерли разрыв между «наукой» и «фантастикой», объединив противоречия жанра. Т. Андервуд (Андервуд, 2020: 92-99) подчеркивает, что научная романтика и научная фантастика оказались более стабильными за два столетия, чем жанр фэнтези. Исследование взаимодействия человека с роботами и ИИ, проводимое Д.Г. Дитер (Диттер, 2020: 158-165), акцентирует внимание на том, как изображение технологий в СМИ конструирует социальную реальность. Г.М. Буше (Буше, 2024: 101-121) критически оценивает определение научной фантастики как «литературы возможного», анализируя разницу между фэнтези и научной фантастикой. Однако остаются пробелы, требующие дальнейшего изучения, особенно в аспекте влияния технологий на общество и культуру.

В казахстанском литературоведении искусственный интеллект рассматривается прежде всего как инструмент анализа художественного текста. В частности, А.Б. Темірболат отмечает, что применение цифровых технологий, включая Data Mining и искусственный интеллект, позволяет повысить эффективность исследования литературного творчества, выявлять закономерности и тенденции развития художественного процесса (Темирболат, 2025: 51-53). Вместе с тем данные технологии выступают как методологический и аналитический ресурс, а не как самостоятельный субъект художественного творчества.

Исследователи, погружались в анализ лексикографических баз систем машинного перевода, оставили без внимания потенциальное влияние нейросетевых технологий на улучшение качества переводов. В их работах прослеживается обсуждение развития искусственного интеллекта в пределах человеческого понимания, но не было рассмотрено, как данные технологии могут преодолеть границы и изменить ландшафт научной фантастики. Взаимодействие человека с роботами и искусственным интеллектом, а также их влияние на социальную реальность остались вне поля зрения исследователей, подобно психологическим и социальным последствиям использования ИИ, включая его воздействие на культурные процессы и личную идентичность.

Цель данного исследования заключалась в исследовании процесса внедрения искусственного интеллекта в создание произведений жанра фэнтези. Задачи данного исследования включали несколько ключевых направлений. Во-первых, необходимо было изучить, каким образом интеграция искусственного интеллекта в процесс создания фэнтезийных произведений могла повлиять на литературное творчество, а также оценить потенциальные преимущества и недостатки использования ИИ в этом контексте. Во-вторых, следовало исследовать этические и правовые аспекты, связанные с использованием ИИ для генерации текстов, включая вопросы авторских прав и интеллектуальной собственности.

2. Методы и материалы

2.1 Методы исследования

Исследование по интеграции искусственного интеллекта в процесс создания фэнтезийных произведений проводилось с использованием ряда ключевых материалов. Основной акцент был сделан на различных фэнтезийных произведениях, созданных с помощью ИИ. Для этого были отобраны сгенерированные ИИ рассказы, сцены и описания миров, которые затем анализировались по таким параметрам как структура, сюжет и стилистика.

Дополнительно изучены современные интерактивные платформы и компьютерные игры «The Elder Scrolls» (https://www.elderscrollsonline.com/ru/home) и «Dragon Age» (https://www.ea.com/ru-ru/games/dragon-age). Эти платформы ИИ активно применяет для создания динамичных миров и нелинейных историй, что предоставило возможность исследовать влияние ИИ на интерактивные фэнтезийные миры.

Для анализа текстов и данных использовались разные аналитические инструменты, включая программное обеспечение для обработки естественного языка (NLP). Это позволило оценить качество и креативность текстов, созданных ИИ, на количественном уровне.

2.2 Материалы исследования

Первый этап исследования включал сравнительный анализ литературных произведений, созданных с помощью ИИ. Для создания текстов были выбраны генеративные модели GPT-5 и Gemini, Основное внимание уделялось сравнительно-сопоставительному анализу текстов с традиционными фэнтезийными произведениями. Сравнительный анализ проводился по ключевым параметрам: структура сюжета, развитие персонажей и использование фэнтезийных элементов, таких как магия и мифические существа. Это позволило выявить, насколько тексты, созданные ИИ, соответствуют жанровым стандартам и насколько они креативны.

Для количественного анализа текстов применялось программное обеспечение NLP. Данный этап включал анализ частоты использования ключевых слов, сложностей текста и разнообразия лексики. Эти метрики позволили объективно оценить тексты, созданные ИИ, и сравнить их с традиционными произведениями. Статистический анализ опирался на методы количественного анализа для выявления тенденций и закономерностей в восприятии ИИ среди авторов и читателей. Избранный метод позволил объективно оценить влияние ИИ на процесс творчества и восприятие фэнтезийных произведений. Статистический анализ предоставил ценные данные о том, как авторы и читатели относятся к текстам, созданным искусственным интеллектом, и как эти тексты воспринимаются в контексте жанра фэнтези.

Далее последовал анализ этических и правовых аспектов использования ИИ для создания литературных произведений. Этический анализ включал рассмотрение вопросов, связанных с авторским правом, интеллектуальной собственностью и ответственностью при применении ИИ в литературе.

Собранные данные были обработаны с использованием методов статистического анализа и качественного анализа текста. Статистический анализ включал применение методов количественного анализа для выявления тенденций и закономерностей в восприятии ИИ среди авторов. Это позволило объективно оценить влияние ИИ на процесс творчества и восприятие фэнтезийных произведений.

3. Обсуждение

Жанр фэнтези обладает богатой историей и развивается на протяжении многих веков. В современном виде фэнтези стало формироваться в начале XX века, когда Дж.Р.Р. Толкин и Кларк Аштон Смит создали свои фантастические миры, наполненные магией, героями и приключениями. С течением времени под влиянием новых технологий и социальных изменений жанр фэнтези продолжает эволюционировать (Асанов, 2024: 396-398).

Важным этапом стало появление компьютерных игр и кино, которые позволили визуализировать фэнтезийные миры с невиданной ранее реалистичностью и детализацией. Это открыло новые возможности для авторов и художников, позволяя создавать не только текстовые произведения, но и мультимедийные проекты, объединяющие различные арт-формы. Современное фэнтези не только сохраняет классические темы борьбы добра и зла, магии и приключений, но и освещает их с новых ракурсов, отражая современные социокультурные и политические реалии. Жанр остается популярным, продолжая вдохновлять и захватывать читателей и зрителей бесконечными возможностями для фантазии и воображения.

Фэнтези берет начало в мифологии, эпических поэмах и сказках: «Эпос о Гильгамеше», греческие мифы, скандинавские саги и средневековые рыцарские романы. Основные черты жанра – магия, мифические существа и вымышленные миры можно найти в указанных произведениях (Лебедев, 2020: 87-88).

Во второй половине XX века жанр фэнтези продолжал расти и развиваться. Появились новые поджанры, такие как темное фэнтези, городское фэнтези и фэнтези в стиле «меч и магия». Влияние жанра распространилось на кино, телевидение и видеоигры, что способствовало его популяризации. В XXI веке фэнтези остается одним из самых популярных жанров как в литературе, так и в других видах искусства. Современные авторы Дж. К. Роулинг с серией произведений о Гарри Поттере, Джордж Р.Р. Мартин с «Песней Льда и Пламени» и Патрик Ротфусс с «Именем Ветра» продолжают развивать жанр, добавляя новые элементы и темы (Giuliano, 2020: 1009-1024).

Жанр фэнтези, известный своими магическими мирами, мифологическими существами и эпическими приключениями, представляет собой богатую почву для экспериментов с искусственным интеллектом. Внедрение ИИ в процесс создания фэнтезийных произведений открывает новые возможности для авторов, расширяя их творческий потенциал и предлагая свежие подходы к разработке сюжетов и персонажей. Использование генеративных моделей, таких как GPT-5, демонстрирует способность ИИ создавать связные и креативные фэнтезийные тексты. Примеры сгенерированных текстов включают сцены битв и описания вымышленных миров, которые соответствуют жанровым стандартам и ожидаемым элементам фэнтези.

*П*ример сгенерированного ИИ текста

Сгенерированная ИИ сцена битвы: В темных лесах Лориэна древние силы готовились к решающей битве. Эльфы с обнаженными мечами стояли плечом к плечу с людьми, готовыми защитить свои земли. Магическая энергия витала в воздухе, когда колдун произнес заклинание, способное изменить ход сражения.

Сгенерированное ИИ описание мира: Королевство Эльдора сияло в лучах заходящего солнца. Высокие башни замков касались неба, а внизу кипела жизнь. Маги в своих длинных мантиях неспешно прогуливались по улицам, беседуя о древних заклинаниях и предстоящих испытаниях.

Источник: разработано ИИ.

Этот пример показывает, что ИИ может успешно воссоздавать элементы фэнтези, включая магические битвы и детализированные описания вымышленных миров.

Использование ИИ для создания фэнтезийных произведений позволяет создать интерактивные и персонализированные миры, где читатели могут влиять на развитие сюжета и создавать своих персонажей. Такие интерактивные платформы делают процесс чтения более захватывающим и увлекательным (Hennig, 2020: 151-17).

Анализ восприятия и опыта авторов, использующих ИИ в своей работе, показывает, что ИИ воспринимается как полезный инструмент для преодоления творческих блоков и генерации новых идей. Многие авторы отмечают, что ИИ помогает увидеть новые направления в развитии сюжета, о которых они бы не подумали самостоятельно, и ускоряет процесс написания, позволяя сосредоточиться на более сложных аспектах создания мира.

Эксперименты показывают, что генеративные модели ИИ способны не только создавать связные тексты, но и предлагать неожиданные повороты сюжета, что увеличивает интерес читателей. Однако тексты, созданные ИИ, часто требуют доработки и редактирования для достижения высокого уровня качества.

Пример перефразированного с доработкой текста

Исходный текст: Маги в своих длинных мантиях неспешно прогуливались по улицам, беседуя о древних заклинаниях и предстоящих испытаниях.

Отредактированный ИИ текст: Маги, окутанные в длинные мантии, неспешно прогуливались по извилистым улочкам древнего города, оживленно обсуждая тайны древних заклинаний и грядущие испытания, которые сулили великие открытия и опасности.

Источник: разработано ИИ.

Редактирование, изображенное в вышеуказанном примере, позволяет сделать текст более живым и детализированным, улучшив его качество и соответствие жанровым стандартам. Несмотря на соответствие жанровым канонам, тексты, сгенерированные искусственным интеллектом, в ряде случаев демонстрируют ограниченность в плане глубинной семантики, авторской интенциональности и стилистической уникальности. Художественный текст предполагает наличие сложной системы образов, культурных кодов и индивидуального мировидения автора, что в полной мере не воспроизводится алгоритмическими моделями.

Искусственный интеллект предоставляет значительные преимущества в процессе создания текстов и вдохновляет на новые творческие подходы. Он значительно сокращает время, необходимое для написания больших текстовых работ, что особенно ценно для авторов, занимающихся масштабными проектами. Генеративные модели ИИ способствуют расширению творческих горизонтов, предлагая новые идеи и направления для развития сюжета. Более того, ИИ позволяет создавать интерактивные произведения, где читатели могут влиять на ход сюжета, что повышает их вовлеченность и удовлетворенность процессом чтения. Однако использование ИИ сопровождается определенными ограничениями. Тексты, созданные с помощью генеративных моделей, часто требуют значительной редакции, которая позволит достичь высокого уровня качества и придать живость повествованию. Помимо этого, возникают вопросы авторского права и оригинальности произведений, особенно в контексте использования генеративных алгоритмов. Важно также учитывать этические аспекты, так как в модели могут быть встроены предвзятость и стереотипы, что влияет на создаваемый контент (Zhang, 2020: 37-41).

Внедрение компьютерных технологий, интернета и ИИ открывает новые возможности для авторов и читателей. ИИ может использоваться для создания более сложных и интерактивных историй, персонализированных для каждого читателя. Возможности ИИ позволяют авторам экспериментировать с новыми формами повествования и создавать уникальные миры и персонажей. Это способствует развитию жанра, делая его более разнообразным и динамичным.

ИИ может играть важную роль на всех этапах создания фэнтезийных произведений: от первоначальной идеи до окончательной редакции. Использование ИИ для генерации текста может помочь авторам преодолеть творческие блоки и найти новые идеи для сюжетов и персонажей. ИИ также может использоваться для анализа

и обработки больших объемов данных, что позволяет авторам создавать более сложные и детализированные миры. Это особенно важно для жанра фэнтези, где внимание к деталям и логика развития сюжета играют ключевую роль. Современные примеры использования ИИ в литературе включают генерацию текстов, создание интерактивных историй и персонализацию контента. ИИ может создавать тексты на основе заданных параметров, что позволяет авторам сосредоточиться на других аспектах создания произведения.

Введение ИИ в процесс создания фэнтези произведений открывает перспективы, которые еще недавно казались фантастикой. ИИ может не только генерировать тексты, но и анализировать огромные объемы информации, выявлять тенденции и предпочтения читателей, что позволяет авторам лучше понимать аудиторию и адаптировать свои произведения под ее запросы (Agrawal, 2023: 73-80). Персонажи в фэнтези играют центральную роль. ИИ может быть полезен в разработке их характеристик, биографий и мотиваций. ИИ на основе анализа персонажей популярных фэнтези способен предложить оригинальные архетипы и детализировать их поведение и реакции в разных ситуациях (Silva, 2022: 167-182). Это помогает избежать клише и служит созданию многогранных, интересных образов героев и антагонистов. ИИ может анализировать тысячи фэнтези сюжетов и выявлять удачные структуры повествования, что позволяет авторам создавать захватывающие истории с неожиданными поворотами и напряжением. Генеративные модели способны предлагать сюжетные линии, которые могут вдохновить авторов и помочь им избежать шаблонных решений. В результате произведения становятся более динамичными и увлекательными для читателей.

ИИ активно используется в создании интерактивных игр и платформ, где игроки могут взаимодействовать с вымышленным миром и влиять на развитие сюжета. Игры «The Elder Scrolls» или «Dragon Age» синтезируют сложные алгоритмы для создания динамичных миров и нелинейных историй. Это позволяет игрокам погружаться в фэнтезийные миры и чувствовать себя их частью. ИИ важен для создания визуального контента, сопровождающего фэнтези произведения, что включает генерацию иллюстраций, карт и анимационных фильмов. Использование ИИ позволяет создавать высококачественные визуальные материалы с минимальными затратами времени и ресурсов, что особенно важно для независимых авторов и малых студий.

Использование ИИ в создании литературных произведений поднимает вопросы о праве на авторство и интеллектуальную собственность. Важно определить, кому принадлежат права на произведения, созданные с помощью ИИ, и как распределяются авторские гонорары. Эти вопросы требуют внимательного изучения и разработки соответствующих правовых норм. Важно разрабатывать и применять алгоритмы, которые минимизируют такие риски и создают инклюзивные и этически корректные произведения. Расширение использования ИИ в литературе может изменить структуру литературного сообщества и повлиять на профессию писателя. Возникает вопрос о роли человеческого творчества в условиях активного внедрения ИИ. Однако, несмотря на возможные изменения, ИИ скорее станет инструментом, помогающим авторам в их работе, чем заменой творчества человека.

Современные достижения в области обработки естественного языка (NLP) позволяют ИИ лучше понимать и генерировать тексты, что важно для создания связных и креативных фэнтези сюжетов. NLP может использоваться для анализа текста, выявления ключевых тем и предложений по улучшению структуры и стиля. Разработка интерфейсов, которые упрощают взаимодействие авторов с ИИ, может сделать процесс создания произведений более интуитивным и доступным, включая визуальные редакторы, интегрированные среды разработки и инструменты для совместного творчества.

Разработка ИИ, который может адаптироваться под индивидуальный стиль автора, позволит создавать уникальные и персонализированные произведения. Такие модели могут обучаться на текстах конкретного автора, сохраняя его стиль и интонацию в сгенерированных текстах.

Продолжение исследований в области этических и правовых аспектов использования ИИ в литературе поможет решить вопросы, связанные с авторским правом, интеллектуальной собственностью и ответственностью, что необходимо для создания справедливой и прозрачной среды для всех участников литературного процесса.

Профессор журналистики Шэнь Ян применил искусственный интеллект для создания научно-фантастического произведения, которое завоевало приз на национальном конкурсе научной фантастики для молодых авторов. Чат-бот разработал идею, текст, иллюстрации, создал псевдоним писателя. Для создания небольшого по объему романа «Страна воспоминаний» Шэнь использовал всего 66 запросов, но самостоятельно доработал черновики, предоставленные ИИ-платформой. История о путешествии по метавселенной, по мнению жюри фестиваля, напоминает произведения Ф. Кафки. Сюжет романа разворачивается вокруг разработчицы искусственного интеллекта Ли Сяо, которая в результате неудачного эксперимента теряет память… Узнав о легенде, она решает отправиться в Страну воспоминаний, чтобы вернуть утраченную о семье память, но сталкивается с галлюцинациями роботов и иллюзиями, созданными ИИ (Бровинская**,** 2020).

Роман был представлен на конкурс молодежной прозы, организованный Союзом научных фантастов провинции Цзянсу, где занял второе место (три голоса из шести членов жюри). Один из судей знал, что произведение создано ИИ. Второй догадался об этом, внимательно изучив текст, посчитав его лишенным эмоций и не соответствующим критериям отбора. Шэнь сообщил, что намеренно попросил ИИ написать книгу в стиле Ф. Кафки. В итоге десятка запросов чат-бот удовлетворил все его требования. Профессор планирует подробно описать весь процесс работы над книгой и разместить ее в интернете, чтобы показать, как научные фантасты могут использовать нейросети.

Главный редактор издательства «Народная литература» Фу Ручу отметила, что ей и её коллегам было трудно догадаться, что произведение написал не человек. Несмотря на лаконичный и без эмоциональный язык книги, который характерен для многих китайских научных фантастов, Фу опасается, что с ростом популярности ИИ авторы могут потерять чувство языка, что уже является редкостью. Авторы, заинтересованные в автоматизированном письме, могут обратиться к Дарби Роллинзу, который помогает создавать книги с помощью ИИ для бизнеса. Jasper.ai,

используемый Роллинзом, решает проблемы длины текста с помощью шаблонов, позволяя ИИ писать более связные и структурированные тексты (Бровинская, 2020).

Таблица 1. Пример фэнтезийного произведения, созданного с использованием ИИ

Название	Войны Забытых Королевств
Аннотация	В далеком магическом мире, где древние королевства борются за власть, молодой маг по имени Элиан находит артефакт, способный изменить ход истории. Однако, вместе с могущественной силой, артефакт приносит и великое зло, которое угрожает уничтожить весь мир. Элиан и его спутники должны пройти через множество испытаний, чтобы предотвратить надвигающуюся катастрофу.
Глава 1: Тайна Артефакта	В сердце древнего леса, под покровом ночи, Элиан шел по узкой тропинке, ведущей к заброшенному храму. Легенды гласили, что в его недрах скрывается могущественный артефакт, способный изменить судьбу мира. Маги, которые жили в этом королевстве, давно искали его, надеясь обрести силу, способную защитить их земли от врагов. Когда Элиан вошел в храм, он почувствовал мощное магическое поле. Стены были украшены древними рунами, светящимися тусклым голубым светом. В центре зала стоял алтарь, на котором лежал артефакт – сверкающий кристалл, окруженный магическими символами. «Это он, – прошептал Элиан, протягивая руку к кристаллу. – Сила, о которой говорили легенды». Но стоило ему коснуться артефакта, как вокруг вспыхнула яркая вспышка света. Элиан почувствовал, как что-то темное и зловещее пробудилось в глубинах храма. Он знал, что вместе с силой он освободил и великое зло, о котором предупреждали древние пророчества.
Глава 2: Пробуждение Зла	Элиан, держа в руках артефакт, почувствовал, как сила наполняет его тело. Но вместе с этой силой пришло и осознание опасности. Из глубин храма поднялись темные существа, их глаза горели злобой и ненавистью. «Ты не должен был пробуждать нас, – прошипело одно из существ, приближаясь к Элиану. – Теперь весь мир заплатит за твою ошибку». Элиан, стиснув зубы, поднял артефакт. Он знал, что его единственный шанс – использовать силу кристалла, чтобы сдержать зло. «Я не позволю вам разрушить наш мир», – сказал он, направляя магическую энергию на темных существ. Но зло было слишком могущественным. Элиан понял, что ему понадобится помощь, чтобы победить темные силы и вернуть мир в Забытые Королевства.

Источник: ИИ.

Проанализировав таблицу 1, можно констатировать: произведение имеет классическую структуру фэнтезийного жанра; герой отправляется на поиски артефакта, который может изменить ход истории, и сталкивается с древним злом. Сюжет развивается динамично, с акцентом на магию и древние пророчества, что типично для фэнтези. Текст написан в повествовательном стиле с элементами описания и диалога. Используются яркие и детализированные описания, которые помогают создать атмосферу магического мира. Язык простой, но выразительный, что делает произведение доступным для широкого круга читателей.

Главный герой произведения молодой маг Элиан стремится спасти свой мир. Он обладает решительностью и смелостью, осознает ответственность за пробуждение зла. Читатели легко сопереживают персонажу.

Основные темы произведения включают борьбу добра и зла, силу магии и ответственность за действия. Мотивы древних пророчеств и магических артефактов добавляют сюжету глубину и интригу.

Описания магического леса и заброшенного храма создают яркие визуальные образы, которые помогают читателям погрузиться в мир фэнтези. Магические символы и светящиеся руны усиливают мистическую атмосферу. Произведение может быть адаптировано для интерактивных платформ, позволяющих читателям влиять на выбор Элиана и развитие сюжета, что активизировало бы вовлеченность аудитории в происходящее.

Произведение «Войны Забытых Королевств» демонстрирует, как искусственный интеллект может создавать креативные и увлекательные фэнтезийные тексты. Несмотря на наличие некоторых стилистических и логических погрешностей и ошибок, текст демонстрирует высокую степень креативности и оригинальности. Интеграция ИИ в процесс создания фэнтезийных произведений открывает новые перспективы для жанра и делает его более доступным и интересным для широкой аудитории. Вместе с тем следует отметить, что тексты, сгенерированные искусственным интеллектом, несмотря на внешнее жанровое соответствие, демонстрируют определённые ограничения в поэтической и стилистической организации. В частности, в них нередко отсутствует индивидуально-авторская манера, характерная система образов и внутренняя композиционная глубина, формирующие художественную целостность произведения.

Далее искусственному интеллекту был дан запрос переписать его же фэнтезийное произведение, но в стиле писательницы Сары Дж. Маас (Дука, 2024).

Таблица 2. Переписанное фэнтези произведение в стиле Сары Дж. Маас

Название	Войны Забытых Королевств
Аннотация	В мире, полном магии и древних тайн, молодой маг по имени Элиан обнаруживает могущественный артефакт, способный изменить ход истории. Но вместе с его силой пробуждается и древнее зло, угрожающее уничтожить все, что он любит. Элиан и его спутники должны пройти через множество испытаний, чтобы предотвратить надвигающуюся катастрофу.
Глава 1. Тайна Артефакта	Ночь опустилась на древний лес, окутывая его мрак и тайны. Элиан осторожно ступал по узкой тропинке, ведущей к заброшенному храму, скрытому в самых глубинах леса. Легенды говорили, что в этом храме скрыт артефакт, чья сила может изменить судьбу мира. Маги, обладающие древними знаниями, искали его веками, надеясь найти силу, способную защитить их королевства от угроз. Когда Элиан вошел в храм, его окружил мистический свет, исходящий от стен, покрытых древними рунами. В центре зала стоял алтарь, на котором покоился сверкающий кристалл, окруженный магическими символами. «Это он, – прошептал Элиан, его сердце забилось сильнее. – Сила, о которой говорили легенды». Его пальцы слегка коснулись кристалла, и мир взорвался ярким светом. Элиан почувствовал, как в нем пробуждается неведомая сила, но вместе с ней и что-то темное, зловещее. Он знал, что пробудил нечто, что лучше бы оставалось в забвении.

Глава 2: Пробуждение Зла	Сила артефакта наполнила тело Элиана, но вместе с ней пришло и осознание ужаса. Из темных глубин храма начали подниматься существа, чьи глаза пылали ненавистью. «Ты не должен был пробуждать нас, – прошипело одно из существ, приближаясь к Элиану. – Теперь весь мир заплатит за твою ошибку». Элиан стиснул зубы, поднимая артефакт. Он знал, что его единственный шанс – использовать силу кристалла, чтобы сдержать зло. «Я не позволю вам разрушить наш мир», – сказал он, направляя магическую энергию на темные фигуры. Но их сила была слишком велика. Элиан понял, что ему понадобится помощь, чтобы победить этих существ и вернуть мир в Забытые Королевства.

Источник: ИИ.

Произведение сохраняет классическую структуру фэнтези: герой отправляется на поиски артефакта, сталкивается с древним злом и понимает необходимость объединения сил для победы. Сюжет динамичен и насыщен событиями, что характерно для стиля Сары Дж. Маас. Текст написан в ярком, эмоциональном и детализированном стиле, который присущ писательнице. Используются богатые описания и внутренние монологи, что позволяет глубже понять переживания и мотивы главного героя. Элиан представлен как сложный и многогранный персонаж. Его решимость, смелость и осознание личной ответственности перед миром делают его образ привлекательным для читателей. Второстепенные персонажи и существа добавляют глубину и интригу, что также типично для произведений Маас.

Произведение «Войны Забытых Королевств» в стиле Сары Дж. Маас демонстрирует, как искусственный интеллект может создавать креативные и эмоционально насыщенные фэнтезийные тексты. Яркие описания, сложные персонажи и динамичный сюжет делают произведение интересным и увлекательным. Интеграция ИИ в процесс создания фэнтезийных произведений открывает новые перспективы для жанра и делает его более доступным и привлекательным для широкой аудитории.

В данном контексте представляется важным разграничение понятий «генерация текста» и «создание художественного произведения». Если генерация текста предполагает алгоритмическое воспроизведение языковых моделей и жанровых шаблонов, то создание художественного произведения связано с авторской интенцией, индивидуальным стилем и формированием уникальной системы смыслов.

Далее было генерировано произведение в жанре фэнтези с помощью ИИ Gemini. (Таблица 3). Важно указать, что ИИ Gemini, в отличии от GPT3-5, попросил детализировать фэнтезийный рассказ вопросами о типе магии, типе мира, конфликта в нем, а также об описании основного сюжета.

Таблица 3. Сгенерированный фэнтезийный рассказ при помощи ИИ

Запросы	Сгенерированный текст
Мир: Темный и мрачный. Протагонист: Принцесса. Конфликт: Политическая интрига, борьба за власть. Магия: магию долгое время скрывали от обычного населения, но из-за конфликта в тайных обществах она становится явной. Романтика: романтическая линия есть, троп от врагов до любовников. Молодая принцесса, скрывающая свои магические способности, вынуждена бежать из родного королевства после заговора. Она попадает в мир, где магия запрещена, и ей предстоит сражаться за свою свободу и спасти свою семью.	В охваченном войной королевстве Этель, где тени вились по мощеным улицам Сумеречной Гавани, а древняя магия пробуждалась в глубинах Шепчущих Лесов, жила принцесса Эллания Штормбрингер. Наследница рушащегося трона, она хранила тайну – способность владеть иллюзиями. Обсидиановая Рука, тайное общество магов, стремилось использовать силу Эллании Штормбрингер в своих коварных целях. Однако их планы рухнули, и Эллания Штормбрингер была вынуждена бежать, преследуемая теми, кто когда-то обещал ее защищать. Во время своего бегства Эллания Штормбрингер нашла убежище в самом неожиданном месте – в Шепчущих Лесах. Там она встретила Нору Штормбрингер, разбойницу с трудным прошлым. Несмотря на первоначальное недоверие, между ними возникла связь, расцветшая в любовь, бросающую вызов ожиданиям. Подпитываемые жаждой мести и желанием восстановить мир, Эллания и Нора Штормбрингер собрали отряд повстанцев – изгоев, разочарованных солдат и магов, жаждущих мира, свободного от тирании Обсидиановой Руки. Внутри Обсидиановой Руки назревала борьба за власть. Умеренные, уставшие от кровопролития, столкнулись с радикалами, одержимыми господством. Эллания увидела возможность. Она проникла в общество, используя ум и обаяние, чтобы манипулировать фракциями друг против друга. Испытания, с которыми она столкнулась, закалили Элланию Штормбрингер. Некогда избалованная принцесса превратилась в грозного воина, ее магия стала оружием, отточенным отчаянием и любовью. Она узнала истинное значение лидерства, вдохновляя верность и мужество в тех, кто следовал за ней. Неизбежное столкновение наступило. В захватывающем поединке Эллания Штормбрингер и ее союзники противостояли объединенной мощи Обсидиановой Руки. Битва бушевала, магия трещала в воздухе, когда сталь встречалась со сталью. Жертвы были принесены, но в конечном итоге, благодаря хитрой стратегии и непоколебимой решимости, Эллания Штормбрингер одержала победу. С поражением Обсидиановой Руки над Этелем взошло новое утро. Эллания Штормбрингер, провозглашенная освободительницей, открыла эру мира и процветания. Но шрамы войны остались постоянным напоминанием о принесенных жертвах. Тем не менее, рядом с ней стояла Нора Штормбрингер, свидетельство непреходящей силы любви и бунта.

Источник: ИИ.

Художественный текст предполагает наличие многослойной семантики, культурных кодов и авторской интенции, которые формируются в процессе творческого осмысления действительности. В этом контексте тексты, созданные искусственным интеллектом, чаще воспроизводят устойчивые жанровые модели, чем создают принципиально новые смыслы, что требует их осмысления как вспомогательного, а не автономного инструмента художественного творчества.

С точки зрения современной лингвистики художественный текст представляет собой многослойную семантическую систему, включающую культурные коды, ассоциативные связи и авторскую интенцию. В исследовании профессора Д. Алкебаевой подчеркивается, что глубинное понимание текста возможно только при учете его семантической структуры и контекстуальных значений. В этом контексте тексты, сгенерированные искусственным интеллектом, несмотря на их формальную завершенность, не всегда воспроизводят сложную систему смыслов, характерную для подлинного художественного произведения (Алкебаева, Султан, 2025).

В заключение можно отметить, что исследование подчеркивает значимость жанра фэнтези как средства культурного и социального выражения, определяет перспективы дальнейшего развития жанра в контексте новых технологий. Интеграция ИИ в литературное творчество открывает новые возможности для авторов, делая процесс создания произведений более динамичным и инновационным.

4. Результаты

Анализ результатов исследования показывает значительное влияние искусственного интеллекта на процесс создания произведений в жанре фэнтези. В первую очередь, очевидно, что ИИ предоставляет авторам мощный инструмент для улучшения качества и ускорения процесса написания текстов, что особенно важно в условиях современного рынка, где скорость и качество производства контента имеют ключевое значение.

Результаты исследования подчеркивают, что использование ИИ позволяет значительно расширить возможности визуализации фэнтезийных миров. Компьютерная графика и алгоритмы ИИ способны создавать сложные и детализированные образы, что повышает привлекательность жанра и способствует его популяризации. Интерактивные платформы, основанные на ИИ, предоставляют возможность читателям активно участвовать в создании сюжета, собственных персонажей, что активизиурет вовлеченность аудитории.

Исследование также выявило, что современные фэнтезийные произведения, созданные с использованием ИИ, сохраняют основные элементы жанра, такие как борьба между добром и злом, магия и приключения. Однако, благодаря ИИ, эти произведения могут включать современные социокультурные и политические темы, что делает их более актуальными и интересными для широкой аудитории. Интеграция ИИ позволяет авторам более эффективно преодолевать творческие блоки и генерировать новые идеи, что способствует созданию более разнообразных и креативных сюжетов.

Этические и правовые аспекты использования ИИ в литературе также являются важной частью исследования. Вопросы авторских прав и интеллектуальной собственности становятся особенно актуальными в контексте создания произведений с помощью ИИ. Исследование подчеркивает необходимость разработки новых регуляций и стандартов, которые бы обеспечивали защиту прав авторов и регулировали использование ИИ в литературном процессе. Опасения, что ИИ может заменить творчество автора, остаются актуальными, и тексты, созданные ИИ, часто подвергаются критике за недостаточную креативность и глубину.

Несмотря на эти ограничения, результаты исследования показывают, что использование ИИ открывает новые перспективы жанра фэнтези. ИИ может анализировать большие объемы данных и выявлять тенденции и предпочтения читателей, что позволяет авторам более точно адаптировать произведения под запросы аудитории. Это делает жанр фэнтези более динамичным и способным отвечать на вызовы времени, оставаясь популярным среди разных групп читателей.

Исследование Ю. Чжу раскрывает влияние ИИ на киноиндустрию, разделяя жанр на два уровня: техническую практичность и создание сюжетов. Подчеркнуто, что с развитием науки и технологий фильмы, созданные ИИ, отражают реальный мир и в то же время влияют на него. Фильм выступает средством, которое может вдохновить реальные мировые разработки и изменять восприятие аудитории (Zhu, 2022: 102-108).

Работа Ю. Чжу и проведенное нами исследование имеют общие черты при анализе влияния ИИ на творчество. ИИ существенно влияет на процесс создания контента, будь то фильмы или литературные произведения, улучшая их качество и ускоряя производство. Произведения, созданные с использованием ИИ, могут отражать и интерпретировать современные социокультурные и политические темы, тем самым делая их более актуальными.

В отличие от исследования С. Торн, которое сосредоточено на улучшении и обогащении жанра с помощью ИИ, данное исследование фокусируется на коммерческих применениях ИИ и его способности полностью заменить человеческих авторов (Thorne, 2020: 117-128).

Исследование, представленное выше, и исследование С. Торн имеют несколько ключевых сходств и различий. Оба исследования рассматривают использование ИИ в различных формах творчества, таких как кино, игры и литература, подчеркивая его влияние на процесс создания контента. Проведенное нами исследование фокусируется на коммерческих аспектах и возможностях полного замещения человеческих авторов алгоритмически сгенерированными рассказами, тогда как исследование С. Торн сосредоточено на улучшении и обогащении жанра фэнтези с помощью ИИ. В отличие от исследования С. Торн, рассматривающего ИИ как инструмент для поддержки и расширения возможностей авторов, данное исследование акцентирует внимание на способности ИИ полностью заменить автора человека.

Л. Байхэн сосредоточен на вмешательстве агентов искусственного интеллекта в нарратологию и на построении обобщенной модели мирового повествования. Главная цель данной работы – расширение влияния ИИ-рассказов на электронную литературу и привлечение внимания исследователей из области компьютерных наук, коммуникации, искусства, дизайна и психологии. Предполагается, что это привлечет интерес и приведет к многочисленным экспериментам и исследованиям, что, в свою очередь, должно способствовать развитию данной области (Baiheng, 2020: 5-21).

Исследование Л. Байхэн и наша статья фокусируются на использовании искусственного интеллекта в процессе создания контента, но делают это с разных перспектив и целей. Основная цель Л. Байхэн заключается в расширении влияния ИИ-рассказов на электронную литературу и привлечении внимания широкого

круга исследователей, в то время как завершенное нами исследование о жанре фэнтэзи и искусственном интеллекте фокусируется на том, как ИИ может улучшить процесс создания фэнтезийных произведений, делая их более интерактивными и персонализированными.

М. Данези анализирует влияние передовых технологий искусственного интеллекта на переосмысление понятий интеллекта и креативности. Подчеркнуто, что ИИ-системы способны создавать произведения искусства, музыку, фильмы, видео и рекламу, которые воспринимаются положительно, выигрывают награды и становятся вирусными в социальных сетях. Рассмотрены последствия этого события с точки зрения семиотики как науки о создании значений, подчеркнута необходимость переосмысления понятий подлинности и авторства, а также традиционных взглядов на креативность, культуру и уникальность человека (Danesi, 2024: 1-22).

Труд М. Данези и завершенное нами исследование рассматривают влияние передовых технологий ИИ на творческий процесс, будь то создание произведений искусства, музыки, фильмов или литературы. Раскрыта необходимость переосмысления традиционных понятий, таких как авторство, креативность и уникальность человека в свете развития ИИ. М. Данези рассматривает последствия использования ИИ с точки зрения семиотики, науки о создании значений, тогда как исследование о жанре фэнтэзи и ИИ больше ориентировано на практическое применение ИИ для улучшения качества и интерактивности фэнтезийных произведений.

В статье Г.М. Буше фантастическая литература рассмотрена как исследование субъективности и литература невозможного. Предложено репрезентативное определение фантастики и модальный подход к её составляющим. Г.М. Буше пишет о разных литературах, отличие которых видится ему в референтном мире. Разграничены фантастика как литература спекулятивной субъективности, управляемая «аффективным новумом», и научная фантастика как литература конъюнктурной объективности, управляемая «когнитивным новумом» (Boucher, 2024: 101-121).

В сравнении с данным исследованием, которое фокусируется на интеграции ИИ в создание фэнтезийных произведений и их практическом использовании, работа Г.М. Буше предлагает теоретический анализ жанровых различий.

Дж. Дир анализирует теологическое понятие imago Dei в контексте искусственного интеллекта на примере романа Кадзуо Исигуро «Клара и Солнце». Показано, что фантастика полезна для изучения гипотетических сценариев, включая появление сильного ИИ, благодаря способности рассматривать разные реальности. Анализ текста выявляет сложности в раскрытии уникальности каждого человека в контексте ИИ. Субстанциальная модель отклоняется из-за интеллектуальных способностей ИИ в тексте художественного произведения, что подчёркивает различия между мышлением человека и машинным мышлением. Клара, рассказчица романа и ИИ, вписывается в функциональную интерпретацию, отражая озабоченность по поводу эксплуатации природы и замены человека (Dear, 2023).

Данное исследование, посвящённое интеграции искусственного интеллекта в создание фэнтези, и работа Дж. Дир, анализирующая теологическое понятие imago Dei в контексте ИИ, представляют два разных подхода к изучению роли и влияния ИИ в литературе.

Наше исследование сосредотачивается на практическом использовании ИИ в творческом процессе. Показано, как ИИ расширяет возможности авторов, предоставляя им новые инструменты для преодоления творческих блоков и генерации идей. Технологии визуализации, улучшенные ИИ, способствуют популяризации жанра, делая фэнтезийные миры более реалистичными и привлекательными.

Дж. Дир анализирует роман К. Исигуро «Клара и Солнце» в аспекте теологических и философских вопросов, связанных с ИИ. Фантастика может быть полезной для изучения гипотетических сценариев, таких как появление сильного ИИ. Роман К. Исигуро поднимает вопросы человеческой уникальности в контексте ИИ, что проявляется через анализ субстанциальной и функциональной моделей. Интеллектуальные способности ИИ подчеркивают различия между мышлением человека и машины, а рассказчица Клара представляет собой функциональную интерпретацию, отражая озабоченность по поводу эксплуатации природы и замены человека.

5. Заключение

В заключении проведенного исследования можно сделать ряд обобщающих выводов относительно роли искусственного интеллекта в развитии современного жанра фэнтези.

Во-первых, искусственный интеллект выступает как эффективный инструмент, расширяющий творческие возможности автора, способствуя генерации идей, ускорению процесса создания текста и развитию новых форм взаимодействия с читателем. При этом проведенный анализ показывает, что ИИ функционирует преимущественно как вспомогательный инструмент, не заменяющий авторскую интенцию, индивидуальный стиль и глубинную семантическую организацию художественного текста.

Во-вторых, установлено, что современные цифровые технологии, включая компьютерную графику и интерактивные платформы, существенно трансформируют жанр фэнтези, усиливая его визуальный и нарративный потенциал. Это способствует формированию новых форм художественного опыта, ориентированных на вовлеченность и персонализацию читательского восприятия.

В-третьих, результаты исследования подтверждают, что, несмотря на соответствие жанровым канонам, тексты, созданные с использованием искусственного интеллекта, демонстрируют ограничения в поэтической, стилистической и семантической глубине. Это связано с отсутствием у алгоритмических моделей индивидуально-авторского мировидения и культурно-исторической памяти, формирующих художественную целостность произведения.

Таким образом, искусственный интеллект следует рассматривать как перспективный технологический ресурс, способствующий развитию жанра фэнтези, однако его использование требует сохранения баланса между технологическими возможностями и принципами художественного творчества.

Перспективы дальнейших исследований связаны с углубленным изучением взаимодействия поэтики, семантики и цифровых технологий, а также с разработкой теоретико-методологических моделей анализа произведений, созданных с участием искусственного интеллекта.

Литература:

1. Asanov R.A. The genre of science fiction and fantasy in literature, manga and comics. Ta'lim transformatsiyasi sharoitida tillarni o'qitishning muammolari va istiqbollari. 2024. №2. 396-398. https://inno-world.uz/index.php/ispconference/article/view/799

2. Agrawal Sh. Twitterature: A New Digital Literary Genre. Evolutionary studies in imaginative culture. 2023. 73-80. https://esiculture.com/index.php/esiculture/article/view/371

3.Baiheng L. Rethinking of Artificial Intelligence Storytelling of Digital Media. IEEE. 2020. №4. 5-21.

4.Бровинская М. «Есть ли у меня талант, если компьютер может имитировать меня?». Искусственный интеллект пишет книги для авторов Amazon Kindle. The Verge пообщался с авторами и выявил множество интересных фактов. 2022. https://dev.ua/news/pryam-1658827738

5.Boucher G.M. The Specificity of Fantasy and the «Affective Novum»: A Theory of a Core Subset of Fantasy Literature. Literature. 2024. №4. 101-121.

6. Темирболат А.Б. Инновационные технологии изучения литературы. Научный журнал «Керуен». 2025. №2, 87-том, 49-66.

7. Danesi M. AI, Popular Culture, Semiotics. AI-Generated Popular Culture. 2024. №5. 1-22.

8. Dear J. Artificial intelligence and the Imago Dei in contemporary speculative fiction: a study of Kazuo Ishiguro's Klara and the Sun. MRes thesis: University of Glasgow. 2023. https://theses.gla.ac.uk/83575/

9. Dieter D.G. A preferred reality: Film portrayals of robots and AI in popular science fiction. 2020. №1. 158-165.

10. Dragon Age. https://www.ea.com/ru-ru/games/dragon-age

11. Дука О. Сара Дж. Маас - писательница, покорившая мир фэнтези |Ступени к таинственным волшебным мирам. 2024. https://drukarnia.com.ua/articles/sara-dzh-maas-pismennicya-sho-pidkorila-svit-fentezi-abo-skhodinki-do-tayemnichikh-charivnikh-svitiv-Vnrjq

12. Алкебаева Д.А., Султан Е. Қазақ тілді жасанды интеллекттегі лингвистикалық өзгерістер. ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. 2025. №2 (198). 19-33.

13. Freeman M. & Smith A.N. Transmedia Science Fiction: Deepfake Technology, Genre Fictioning and Reminiscence. Transmedia/Genre. 2023. №1. 153-165.

14. Hennig M. Playing intelligence: On representations and uses of artificial intelligence in videogames. NECSUS. 2020. №9. 151-171.

15. Hipple D. Encounters with emergent deities: artificial intelligence in science fiction narrative. Artificial Intelligence and Robotics: Contributions from the Science and Religion Forum. 2020. №2. 382-408.

16. Giuliano R.M. Echoes of myth and magic in the language of Artificial Intelligence. AI & society. 2020. №35. 1009-1024.

17. Капранов Я.В. Интерпретация франко-английских текстов медицинского дискурса (на материале готовых переводов, выполненных человеком и машиной). Научный вестник Международного гуманитарного университета. 2023. №49. С. 83-89.

18. Лебедев В.О. Жанр «тёмное фэнтези» в современной массовой культуре. Человек, общество, коммуникативные технологии: материалы VIII Междунар. науч.-практ. конф., посвящённой 90-летию Украинского государственного университета железнодорожного транспорта. 2020. №1. 87-88.

19. Osawa H., Miyamoto D., Hase S. Visions of Artificial Intelligence and Robots in Science Fiction: a computational analysis. International Journal of Social Robotics. 2022. №14. 2123-2133.

20. Silva M.F. Importance of Storytelling and Speculative Fiction in the Transition into A Posthuman Ecosystem. Audiovisual and Creative Industries - Present and Future. 2022. №2. 167-182.

21. The Elder Scrolls. https://www.elderscrollsonline.com/ru/home

22.Thorne S. Hey Siri, tell me a story: Digital storytelling and AI authorship. Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies. 2020. №4. 117-128.

23. Underwood T. Machine Learning and Human Perspective. PMLA. 2020. №135. 92-09.

24. Zhang M. Application of Artificial Intelligence Interactive storytelling in Animated. CCRIS. 2020. №20. 37-41.

25. Zhu Y., Zhang B. AI Film Creation Oriented Transformation in the Era of Artificial Intelligence. Art and Design Review. 2022. №2. 102-108.

References:

1. Asanov, R. A. (2024). The genre of science fiction and fantasy in literature, manga and comics. Ta'lim transformatsiyasi sharoitida tillarni o'qitishning muammolari va istiqbollari, (2), 396–398. (in Uzb.)

2. Agrawal, S. (2023). Twitterature: A new digital literary genre. Evolutionary Studies in Imaginative Culture, 73–80. (in Eng.) https://esiculture.com/index.php/esiculture/article/view/371

3. Baiheng, L. (2020). Rethinking of artificial intelligence storytelling of digital media. IEEE, (4), 5–21 (in Eng.)

4. Brovinska, M. (2022). Do I have talent if a computer can imitate me? Artificial intelligence writes books for Amazon Kindle authors [«Est'li u menya talant, esli komputer mozhet imitirovat' menya?». Iskusstvennyi intellekt pishet knigi dlya avtorov Amazon Kindle. (in Russ.) https://dev.ua/news/pryam-1658827738

5.Boucher, G.M. The Specificity of Fantasy and the "Affective Novum": A Theory of a Core Subset of Fantasy Literature. Literature. 2024. №4. 101-121. (in Eng.)

6. Temirbolat, A.B. (2025). Innovative technologies of studying literature [Innovasionnye tekhnologii izucheniya literatury]. Scientific Journal. №2, 87 vol. (in Russ.)

7. Danesi, M. (2024). AI, popular culture, semiotics. In AI-generated popular culture (pp. 1–22). Springer (in Eng.)

8. Dear, J. (2023). Artificial intelligence and the Imago Dei in contemporary speculative fiction (MRes thesis). University of Glasgow. (in Eng.) https://theses.gla.ac.uk/83575/

9. Dieter, D. G. (2020). A preferred reality: Film portrayals of robots and AI in popular science fiction. 158–165. (in Eng.)

10. Dragon Age. (n.d.). https://www.ea.com/ru-ru/games/dragon-age (in Eng)

11. Duka, O. (2024). Sarah J. Maas: The writer who conquered the world of fantasy [Pisatel'nisa, pokorivshaya mir fenrezi |Stupeni k tainstvennym volshebnym miram]. (in Russ.) https://drukarnia.com.ua/articles/sara-dzh-maas-pismennicya-sho-pidkorila-svit-fentezi-abo-skhodinki-do-tayemnichikh-charivnikh-svitiv-Vnrjq

12. Alkebayeva D.A., & Sultan Y. (2025). Linguistic changes in kazakh language Artificial Intelligence [Kazak tildi jasandy intellekttegi lingvistikalyk ozgerister]. Bulletin of the Al-Farabi Kazakh National University. Philological series. №2 (198), 19-33. (in Kaz)

13. Freeman, M., & Smith, A. N. (2023). Transmedia science fiction. In Transmedia/Genre (pp. 153–165). Springer. (in Eng.)

14. Hennig, M. (2020). Playing intelligence. NECSUS, 9, 151–171. (in Eng.)

15. Hipple, D. (2020). Encounters with emergent deities. Zygon, 382–408 (in Eng.)

16. Giuliano, R. M. (2020). Echoes of myth and magic in the language of artificial intelligence. AI & Society, 35, 1009–1024. (in Eng.)

17. Kapranov, Y. V. (2023). Interpretation of Franco-English texts of medical discourse. [Interpretasiya franko-angliskikh tekstov medisinskogo diskursa (na materiale gotovykh perevodov, vypolnennykh chelovekom i mashinoi)]. Scientific Bulletin of the International Humanitarian University, (49), 83–89 (in Russ.)

18. Lebedev, V. O. (2020). The genre of "dark fantasy" in contemporary mass culture[Zhanr «temnoe fentezi» v sovremennoi massovoi kulture]. (in Russ.)

19. Osawa, H., Miyamoto, D., & Hase, S. (2022). Visions of artificial intelligence and robots in science fiction. International Journal of Social Robotics, 14, 2123–2133. (in Eng.)

20. Silva, M. F. (2022). Importance of storytelling and speculative fiction. Audiovisual and Creative Industries, (2), 167–182. (in Eng.)

21. The Elder Scrolls. (n.d.). https://www.elderscrollsonline.com/ru/home (in Eng.)

22. Thorne, S. (2020). Hey Siri, tell me a story. Convergence, (4), 117–128 (in Eng.)

23. Underwood, T. (2020). Machine learning and human perspective. PMLA, 135, 92–109 (in Eng.)

24. Zhang, M. (2020). Application of artificial intelligence interactive storytelling in animation. CCRIS, (20), 37–41 (in Eng.)

25. Zhu, Y., & Zhang, B. (2022). AI film creation oriented transformation. Art and Design Review, (2), 102–108 (in Eng.)

ҒТАМР: 17.71.07 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-13

А. Оралбек[1*], Н. Елесбай[2], М.Ача[3]
[1,2]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазахстан,
[3]Мәрмәрә университеті, Ыстанбұл, Түркия
E-mail: [1]ora-10@mail.ru, [2]n.a.sh._januya@mail.ru, [3]mehmet.aca@marmara.edu.tr
ORCID: [1]0000-0002-0600-7006, [2]0000-0002-0482-1223, [3]0000-0003-3132-4086

ЕМДІК АРБАУЛАРДЫҢ ТИПОЛОГИЯСЫ: ТҮРКІ ЖӘНЕ МОҢҒОЛ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МАГИЯЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада түркі және моңғол халықтары фольклорындағы арбау жанрының типологиялық ұқсастықтары кешенді әрі жүйелі түрде қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – екі ірі мәдени-этникалық кеңістікте кең тараған арбау мәтіндерінің шығу тегі, құрылымдық-поэтикалық ерекшеліктері мен атқаратын магиялық қызметін салыстырмалы-типологиялық әдіс негізінде талдау арқылы олардың ортақ және айрықша белгілерін анықтау. Арбау фольклоры мақалада архаикалық дүниетанымның, мифологиялық ойлаудың және магиялық тәжірибенің маңызды құрамдас бөлігі ретінде сипатталып, оның шамандық, тәңіршілдік, анимистік түсініктер мен табиғат культтерімен тығыз байланысы ғылыми тұрғыда негізделеді. Зерттеу барысында қазақ, қырғыз, алтай, саха (якут), бурят және халха-моңғол халықтарының арбау мәтіндерінен алынған үлгілер салыстырмалы түрде талданып, ортақ мотивтер мен тұрақты формулалардың типологиялық ұқсастығы айқындалады. Атап айтқанда, ауру-сырқауды қуу, зиянкестерді аластау, сөздің магиялық қуатына деген сенім сияқты әмбебап белгілердің екі дәстүрге де тән екені көрсетіледі. Арбау мәтіндеріндегі поэтикалық параллелизм, қайталау, ритмдік құрылым, архаикалық және сакралды лексиканың қолданылуы секілді стильдік ерекшеліктер типологиялық тұрғыда сипатталады. Мақалада арбау айту рәсімінің орындалу контексі, оны жүзеге асыратын тұлғалардың (бақсы, шаман, емші) әлеуметтік мәртебесі мен қызметі, сондай-ақ олардың қоғамдағы медиаторлық рөлі де арнайы қарастырылады. Зерттеу нәтижелері түркі және моңғол халықтарының арбау жанрының ортақ мәдени-генетикалық негізге сүйенетінін дәлелдеп, Еуразия көшпелілерінің дүниетанымдық тұтастығы мен тарихи-мәдени сабақтастығын айқындайды. Мақала материалдары арбау жанрын салыстырмалы зерттеуге және түркі-моңғол мәдени байланыстарын тереңірек тануға ғылыми үлес қоса алады.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің AP26100495 «Түркі дүниетанымындағы наным-сенімдер: этнофольклорлық аспект» атты жоба аясында әзірленді.

Түйін сөздер: арбау, түркі және моңғол фольклоры, типологиялық талдау, архаикалық наным-сенім, поэтикалық құрылым.

A.Oralbek [1*], N.Elesbai[2], M.Aça[3]
[1,2]Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan,
[3]Marmara University, Istanbul, Turkey
E-mail: [1]ora-10@mail.ru, [2]n.a.sh._januya@mail.ru, [3]mehmet.aca@marmara.edu.tr
ORCID: [1]0000-0002-0600-7006, [2]0000-0002-0482-1223, [3]0000-0003-3132-4086

THE TYPOLOGY OF HEALING INCANTATIONS: THE MAGIC OF THE WORD IN THE MAGICAL FOLKLORE OF TURKIC AND MONGOLIC PEOPLES

Abstract. This article provides a comprehensive and systematic examination of the typological similarities of the incantation tradition in the folklore of Turkic and Mongolic peoples. The main objective of the study

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
А. Оралбек, Н. Елесбай, М.Ача. Емдік арбаулардың типологиясы: түркі және моңғол халықтарының магиялық фольклоры // "Керуен". - 2026. №1, (90-том). - Б. 188-202. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-13.

is to identify both shared and distinctive features of incantation texts widely attested across these two major ethno-cultural spheres by means of a comparative-typological analysis of their origins, structural and poetic characteristics, and magical functions. Incantation folklore is interpreted as a significant component of archaic worldviews, mythological thinking, and magical practices, and its close connections with shamanism, Tengriism, animistic beliefs, and nature cults are substantiated from a scholarly perspective. The study draws on comparative analysis of incantation texts from Kazakh, Kyrgyz, Altai, Sakha (Yakut), Buryat, and Khalkha Mongolian traditions, revealing typological similarities in shared motifs and stable formulaic expressions. In particular, the article demonstrates that such universal features as the expulsion of illness, the banishment of malevolent spirits and demons, the exertion of influence over natural forces, and a belief in the sacred and magical power of the spoken word are characteristic of both traditions. Furthermore, typological parallels are identified in the poetic and stylistic features of incantation texts, including poetic parallelism, repetition, rhythmic organization, and the use of archaic and sacred vocabulary. The article also addresses the ritual context in which incantations are performed, paying special attention to the social status and functions of the performers such as shamans, ritual specialists, and healers as well as their mediating role between the human and the spiritual realms. The findings of the study demonstrate that the incantation traditions of Turkic and Mongolic peoples are rooted in a shared cultural and genetic foundation, highlighting the worldview unity and historical-cultural continuity of the nomadic peoples of Eurasia. The materials presented in the article contribute to the comparative study of incantation folklore and offer deeper insights into Turkic-Mongolic cultural interactions.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the project AP26100495 of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, entitled «Beliefs in the Turkic Worldview: An Ethno-Folkloric Aspect».

Keywords: Incantation, Turkic and Mongolic folklore, typological analysis, shamanism, archaic beliefs, poetic structure.

А. Оралбек[1*], Н. Елесбай[2], [3]М.Ача

[1,2] Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан,
[3]Университет Мармара, Стамбул, Турция
E-mail: [1]ora-10@mail.ru, [2]n.a.sh._januya@mail.ru, [3]mehmet.aca@marmara.edu.tr
ORCID: [1]0000-0002-0600-7006, [2]0000-0002-0482-1223, [3]0000-0003-3132-4086

ТИПОЛОГИЯ ЛЕЧЕБНЫХ ЗАКЛИНАНИЙ: МАГИЯ СЛОВА В МАГИЧЕСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ ТЮРКСКИХ И МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ

Аннотация. В данной статье комплексно и системно рассматриваются типологические сходства традиции заклинаний в фольклоре тюркских и монгольских народов. Основной целью исследования является выявление общих и специфических черт широко распространённых в двух крупных этнокультурных пространствах заклинательных текстов посредством сравнительно-типологического анализа их происхождения, структурно-поэтических особенностей и магических функций. Заклинательный фольклор трактуется как важная составная часть архаического мировоззрения, мифологического мышления и магической практики; в научном аспекте обосновывается его тесная связь с шаманизмом, тенгрианством, анимистическими представлениями и культами природы. В ходе исследования на основе сравнительного анализа образцов заклинательных текстов казахской, киргизской, алтайской, саха (якутской), бурятской и халха-монгольской традиций выявляется типологическое сходство общих мотивов и устойчивых формул. В частности, показывается, что такие универсальные признаки, как изгнание болезней, устранение вредоносных сил, а также вера в магическую силу слова, характерны для обеих традиций. Кроме того, в типологическом аспекте описываются художественно-стилистические особенности заклинательных текстов, включая поэтический параллелизм, повторы, ритмическую организацию, использование архаической и сакральной лексики. Особое внимание в статье уделяется ритуальному контексту исполнения заклинаний, социальному статусу и функциям

исполнителей (баксы, шаманов, целителей), а также их медиаторской роли в обществе. Результаты исследования доказывают, что традиции заклинаний тюркских и монгольских народов опираются на общую культурно-генетическую основу, отражая мировоззренческое единство и историко-культурную преемственность кочевых народов Евразии. Материалы статьи вносят вклад в сравнительное изучение заклинательного фольклора и способствуют более глубокому осмыслению тюрко-монгольских культурных связей.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках проекта AP26100495 Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Верования в тюркском мировоззрении: этнофольклорный аспект».

Ключевые слова: Заклинание, тюркские и монгольские фольклор, типологический анализ, шамандық, архаические верования, поэтическая структура.

1. Кіріспе

Түркі-моңғол мәдени байланыстарын зерттеудің маңызды қырларының бірі – діни-мифологиялық және фольклорлық-мифологиялық өзара байланыстар мәселесі (Неклюдов, 1981: 183). Арбау жанры түркі және моңғол халықтарының фольклорында маңызды рөл атқарады. Ауруды жою, зиянкес күштерді аластау және қорғану мақсатында қолданылатын формулалар мен рәсімдер кешені ретінде нанымсенімдер, емшілік және рухани тәжірибелер жүйесінде көрінеді. Арбау мәтіндері, әдетте, қастерлі сөздер мен формулалардың көмегімен адамның немесе қоғамның физикалық және рухани тепе-теңдігін сақтауға бағытталған жанрлар қатарына жатады.

Моңғол халықтарының магиялық фольклоры мен емдік арбаулары ауруды жеңу немесе бақбереке сияқты тұрмыстық талаптарға жауап береді, және олар бурят, қалмақ және моңғол халықтарынан жиналған фольклорлық материалдар негізінде зерттеліп, біртұтас семантикалық құрылымға ие екені көрсетілген (Дампилова, 2024: 32-40).

Бурят, қалмақ және моңғол халықтарынан жиналған фольклорлық материалдарға сүйене отырып, арбаудың мазмұны мен функциясы салыстырмалы түрде жанжақты зерттелді, бұл магиялық сөздердің әлеуметтікмәдени маңызы мен күнделікті тұрмысқа әсерін айрықша көрсетеді. Бұл жоба аясында жүзеге асырылған зерттеу материалдары фольклордағы емдік арбаулар мен ем-дом мәтіндерінің тілдік және ғұрыптық құрамдастарының қоғамда қаншалықты маңызды рөл атқаратынын анықтады. Бұл мақала моңғол, бурят және қалмақ халықтарының емдік арбауларды зерттеп, оларды ауруды жеңу, рухани қорғаныс және өмірлік қиындықтарды жеңу мақсатында қолданылатын әсерлі сөздік формулалар ретінде қарастырады (Дампилова, 2024: 33-42).

Ғылыми зерттеулер түркі халықтарының магиялық фольклорының құрылымдық құрамдастары мен қызметтеріне ерекше назар аударады. Мысалы, фольклортанушылар Ш. Ибраев пен А. Тұрғанбаев магиялық фольклорды алғыстан бастап арбауға дейін салыстырмалы және ретроспективті тұрғыдан талдап, олардың мифологиялық, діни және әлеуметтік қызметтерін көрсетеді. Олар сондайақ арбау мәтіндерінің рухтармен қарымқатынасқа түсу, көмек сұрау немесе зиянкес күштерді кері қайтару сияқты функциялар арқылы күнделікті өмірдегі орны мен рөлін айқындайды (Ибраев, 2024: 192-205).

Арбау шамандықтың құрылымымен де тығыз байланысты. Шамандық тәжірибелерде сөз магиясы мен рухтарды шақыру рәсімдері рухани және материалдық

тұстарын біріктіреді. Бұл тұрғыдан қарағанда арбау жанры шамандықтың мәдени-антропологиялық құрамдас бөлігі ретінде маңызға ие. Шамандық көптеген түркі және моңғол халықтарының дүниетанымында рухтармен байланыс орнатудың негізгі жолы ретінде қарастырылады, бұл магиялық сөздердің тек емдік қана емес, сонымен бірге космологиялық мағынасы бар екенін көрсетеді (Буркитбаева, Шаргынова, 2024: 228-238). Түркі-моңғол халықтарының магиялық фольклорының ортақтақтасуындағы шамандықтың әсері жайлы ғалым Джон Эндрю Бойл 1972 жылғы 17 мамырда Фольклор қоғамында оқылған «Орта ғасырлардағы түркі және моңғол шамандығы» атты баяндамасында: «Түркілер мен моңғолдардың діни сенімдері мен ғұрыптық тәжірибелері соңғы екі жүз жыл ішінде жиналған материалдарға негізделіп зерттеліп келді. Ортағасырлық дереккөздер, яғни бұл халықтардың христиандық, буддизм және ислам ықпалынан едәуір, кей жағдайда мүлдем тыс болған кезеңдегі көрінісін беретін мәліметтер, жеткілікті деңгейде пайдаланылған жоқ. Бұл дереккөздердің кейбірі әсіресе монахтар Джон де Плано Карпини мен Вильям Рубруктың саяхат жазбалары, сондай-ақ венециялық көпес Марко Полоның еңбектері әрине, қолжетімді. Бірақ араб, парсы және қытай авторларының көптеген жазбалары әлі де түпнұсқа тілінде ғана сақталған немесе аудармалары бар болған жағдайда да ескі әрі сенімсіз, не болмаса журналдардың беттерінде қалып қойған. Төменде орта ғасырлардағы түркі және моңғол шамандықінің кейбір қырларына қатысты айтылатын пікірлерімде мен осы дереккөздердің бәріне сүйендім, алайда әсіресе мұсылман тарихшылары мен географтарының еңбектеріне көбірек жүгіндім. Алдымен «шаман» сөзінің этимологиясы мен мағынасын қарастырудан бастайық. Ол Шығыс Сібірдегі тунгус халықтарының шамандықмен айналысатын өкілдеріне берілген атау. Орыстар бұл атауды түркілер мен моңғолдар арасындағы ұқсас өнер немесе тәсілдерді қолданушыларға қатысты қолданған, кейіннен антропологтар мен тарихшылар тарапынан қабылданған» деген пікірді айтады (Бойл, 1972: 177).

Магиялық фольклордың түрлерін ретроспективті қырынан қарастырудың күрделілігі ең алдымен оның ішкі құрылымының көпқабаттылығы мен мазмұндық әртектілігінен туындайды. Бұл саладағы мәтіндер мен рәсімдер бір ғана белгімен немесе дара көрініспен шектелмей, сөздік формулалардың, символдық қимыл-әрекеттердің, әуен мен ырғақтың магиялық мәнге ие тұтас жүйе ретінде бірігуі нәтижесінде жүзеге асады. Сондықтан магиялық фольклорды тек вербалды мәтін ретінде немесе тек этнографиялық әрекет деңгейінде түсіндіру жеткіліксіз. Ол – біртұтас мәдени-әлеуметтік үдеріс.

Осы тұрғыдан алғанда, магиялық мәтіндерді тану мен талдау үшін эмпирикалық бақылауға немесе жалаң интерпретациялық тәсілге сүйенуге болмайды. Себебі мұндай мәтіндер мен ғұрыптарда мінез-құлықтың бағыт-бағдары, дәстүрлі нормалар мен жөн-жосықтар, белгілі бір байланыс актілері қатар өріліп, барлығы да әлеуметтік мағына береді. Магиялық сөздің әсер ету күші жеке айтушының еркінен ғана емес, оны қабылдайтын қауымның ұжымдық санасынан, қалыптасқан сенім жүйесінен және әлеуметтік тәжірибесінен туындайды. Субъектінің қоршаған ортаға, яғни қоғамға әлеуметтік әрі индивидуалдық тұрғыдан тәуелділігі магиялық фольклор мәтіндерінде айқын көрініс табады. Жеке адамның магиялық әрекетке қатысуы

оның ішкі күйімен қатар, ұжымдық сана мен әлеуметтік орта ықпалына да тікелей байланысты. Сондықтан магиялық фольклорды тек эстетикалық немесе поэтикалық құбылыс ретінде емес, әлеуметтік-психологиялық мәні бар мәдени феномен ретінде түсіндіру ғылыми тұрғыдан неғұрлым негізді болып табылады (Богданов,2015: 51).

Арбау наным-сенімдердің танымдық жүйесінің маңызды бөлігі ретінде зерттеледі және ол сөздің магиялық қуаты, мифологиялық түсініктер мен әлеуметтік тәжірибелер арасындағы терең байланыстарды көрсетеді. Осыған орай, зерттеу түркі және моңғол арбау мәтіндерінің типологиялық негіздерін салыстыру арқылы олардың ортақ белгілерін айқындауға бағытталған.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында түркі және моңғол халықтарының арбау жанрын кешенді талдау үшін қоғамдық ғылымдарда қалыптасқан бірнеше әдістемелік тәсіл қолданылды. Герменевтикалық талдау арқылы арбау мәтіндерінің мазмұндық мәні, символдық және мифологиялық құрылымдары терең зерттелді. Әдеби талдау әдісі арбаудың поэтикалық құрылымын, формулалық тіркестерін және ауызша композициялық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Сипаттамалық әдіс арбау мәтіндерін жүйелі сипаттап, олардың функционалдық және магиялық аспектілерін нақты көрсетуге жағдай жасады. Жүйелілік-құрылымдық әдіс арқылы арбау рәсімдерінің құрылымы, мәтіндік композициясы жан-жақты қарастырылды.

Бұл әдістемелік тәсілдер отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерімен толықтырылды. Мысалы, қазақ және басқа түркі халықтарының арбау жанрын зерттеген Б. Уахатов, Б. Әбілқасымов, Е. Тұрсынов, С. Қасқабасов, Ш. Ибраев, А. Тұрғанбаев, Ш.Д. Бүркітбаева, А.Е. Шарғынова сияқты отандық зерттеушілердің еңбектері зерттеудің ғылыми негізін қалады. Сонымен қатар, орыс фольклортанушылары К. Богданов, Р.А. Султангереева, С. В. Ковалева, А.В. Коровашконың зерттеулері арбау фольклорының типологиялық ерекшеліктерін салыстырмалы талдауда негізге алынды. Осы әдістер кешені арбау жанрының магиялық, мифологиялық және әлеуметтік функцияларын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік беріп, түркі және моңғол халықтары арасындағы арбау жанрының типологиялық ұқсастықтарын анықтауға жол ашты.

2.1 Материалға сипаттама

Арбау жанры түркі және моңғол халықтарының ауызша шығармашылығында маңызды орын алады. Магиялық фольклор саласында жүргізілген зерттеулер арбау жанрының құрылымдық, поэтикалық және әлеуметтік мәндерін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында отандық ғалымдар С. Қасқабасов, Е. Тұрсынов, Б. Уахатов, Б. Абылқасымов, Ш. Ибраевтың еңбектері қолданылды, олар арбау мәтіндерінің поэтикалық құрылымын, магиялық формулаларын және ритуалдық контекстін талдаумен айналысқан. Сонымен қатар орыс ғалымдары К. Богданов, С.В. Ковалева, А.Л. Топорков, М. Коровашко арбау жанрын құрылымдық, семантикалық және әлеуметтік функциясы тұрғысынан зерттеген. Шетелдік зерттеушілердің еңбектері де енгізілді: Джеймс Фрэзер (The Golden Bough, 1922), Роджер Эбрахамс (Folklore and Verbal Art, 1976), Брюс Линкольн (Discourse and the Construction of Society, 1989)

сияқты ғалымдар магиялық мәтіндердің антропологиялық, мифологиялық және символдық аспектілерін жан-жақты қарастырған.

Зерттеу материалдары ретінде қазақ, қырғыз, алтай, саха (якут), бурят және халха-моңғол халықтарының арбау мәтіндерінің үлгілері таңдалды. Бұл мәтіндер ритуалдық контекстте, ауызша түрде жинақталып, ауруды жою, зиянды рухтардан қорғау және табиғат күштеріне ықпал ету сияқты магиялық функцияларды атқарған. Материалдарды талдау барысында әр халықтық дәстүрдің ортақ мотивтері, тұрақты формулалық тіркестері, поэтикалық құрылымы мен сакралды лексикасы салыстырмалы түрде қарастырылды. Осы материалдар негізінде арбау жанрының типологиялық ұқсастықтары анықталып, түркі және моңғол халықтарының магиялық фольклорының ортақ мәдени-генетикалық негізі мен әлеуметтік-мәдени рөлдері жан-жақты сипатталды.

3. Талқылануы

Арбау – түркі және моңғол халықтарының ауызша шығармашылығындағы магиялық фольклор жанры құрамында қызмет ететін күрделі мәдени үрдіс. Ол ауызша сөздік формулалар арқылы әлеуметтікмәдени тәжірибелерді жүзеге асыратын ғұрыптық тілдік жүйеге жатады. Ғылыми зерттеулер арбауды магиялық ісәрекет пен нанымсенімнің сөйлеу техникасы ретінде қарастыруда, онда сөздің өзі космологиялық және әлеуметтік функцияларды атқарады. Бұл тұрғыда арбау жанры тек сөз өнері ғана емес, сондайақ әлеуметтікпсихологиялық үрдіс ретінде зерттелуі қажет. Бұл тәсіл магиялық фольклордың көпқабатты сипатын сипаттауға мүмкіндік береді (Богданов, 2015).

Арбау фольклоры шамандық, тәңіршілдік, анимистік нанымдар мен табиғат культтері сияқты архаикалық дүниетаным элементтерімен тығыз байланыста болады. Бұл аспект ритуалды поэзия мен сөздің емдік және қорғаушы функцияларын түсіндіруде маңызды рөл атқарады. Ежелгі қоғамда белгілі бір тұлғалар ерекше мәртебеге ие болып, оларды ауруларды, жарақаттарды және денсаулық мәселелерін емдеуге қабілетті деп есептеген, яғни емшілер ретінде қабылдаған. Осындай емшілер тек адамға ғана емес, сонымен қатар жануарларға да көмек көрсеткен. Орта Азия халықтарының дәстүрлі мәдениетінде емшілік көбінесе шамандық рәсімдердің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Шын мәнінде, емшілік шамандардың негізгі қызметтерінің бірі және олардың әрекеттері діни-мистикалық сенімдерге негізделген, сондай-ақ күрделі және түсініксіз ауруларды емдеуде кейде жалғыз жол болған. Осы ойымызды ғалым М.М. Содномпилова мақаласында: «Шипалық немесе культтік тәжірибемен айналысатын әртүрлі санаттағы адамдар, олар емшілікпен тығыз байланысты болып, түрік, түркі тілдес халықтар – түріктер, монғолдар, буряттар, якуттар, хакастар арасында кездеседі. (Содномпилова, 2020: 68).

Арбау тақырыбы тек эстетикалық құбылыс қана емес, сондайақ қоғамдық және психологиялық қызметтерді де орындайды. Бұл тұрғыда арбау емшілік сөздер ретінде ауруды жеңу, зиянды көзден қорғау, оң энергия тарту сияқты әлеуметтік жағдайларды реттеуші құрал ретінде түсіндіріледі. Моңғол халықтарында емдік арбаулар ауруды түсіндіру, денсаулықты қалпына келтіру және дәстүрлі медицина компоненттері ретінде зерттелді. Онда сөздік және музыкалық компоненттер

адам денсаулығы мен психологиясына әсері бар ритуалды функциялар ретінде қарастырылады. XX ғасырдың басында жарық көрген А.В. Ветухов еңбегі халық медицинасындағы арбауларды жүйелі түрде ғылыми жіктеуге талпынған алғашқы зерттеулердің бірі ретінде бағаланды. Ғалым өзінің 1907 жылы Варшава қаласында жариялаған еңбегінде арбауларды мазмұны мен атқаратын қызметіне қарай іштей саралап, оларды нақты ауру түрлеріне бағытталған емдік мәтіндер ретінде қарастырады. Бұл жіктеу арбаудың тек түйсікке негізделген құбылыс емес, белгілі бір логикаға бағындырылған, тәжірибелік медициналық функция атқарғанын көрсетеді.

Ғалым А.В. Ветухов еңбегінде емдік арбаулар бес негізгі топқа бөлініп қарастырылады: безгекке қарсы арбаулар, көз тиюге қарсы арбаулар, қан тоқтатуға арналған арбаулар, тіс ауруына қарсы арбаулар және сирек кездесетін өзге де сырқат түрлеріне бағытталған арбаулар. Мұндай жіктеу халық медицинасында кең тараған ауру түрлерінің арбау арқылы емделу жиілігі мен әлеуметтік маңызын айқындауға мүмкіндік берді. Әсіресе безгек, көз тию, қан кету және тіс ауруы сияқты күнделікті өмірде жиі ұшырасатын дерттердің жеке-жеке топ ретінде қарастырылуы – арбаудың дала қоғамында нақты қажеттіліктен туындаған емдік институт болғанын дәлелдейді (Ветухов, 1907: 438-439). Еңбектің соңғы тарауында жылан шаққандағы уды қайтаруға арналған арбаулардың арнайы, дербес тарау ретінде емес, өзге көптеген ауруларды емдеудің бір түрі ретінде ғана қамтылуы назар аударарлық. Бұл жағдай улы жәндіктер шаққандағы арбаулардың салыстырмалы түрде сирек кездесетінін немесе белгілі бір өңірлік ерекшелікке тән болғанын аңғартады. Сонымен қатар А.В. Ветухов бұл тарауда Ә. Диваев П. Тойтановтан жазып алған мәтінді өзгеріссіз жариялайды. Мұның өзі бір жағынан аталған арбау мәтінінің кең таралғанын және этнографиялық құндылығы жоғары үлгі ретінде танылғанын көрсетсе, екінші жағынан арбаулардың авторлық емес, дәстүрлі ұжымдық сана жемісі екенін дәлелдейді (Ветухов, 1907: 438-439).

Ал С. Сейфуллин жариялаған арбау мәтіндері арбаудың дала өміріндегі емдік рөлін әлдеқайда кең ауқымда көрсетеді. Оның еңбектерінде «Жылан шаққандағы уын қайтару арбауы», «Бүйі шаққандағы арбау», «Қарақұрт шаққандағы арбау», «Бәленгі шаққандағы арбау», «Түйені шаққандағы арбау» сияқты мәтіндердің берілуі арбаудың халық медицинасында негізгі емдеу тәсілі болғанын дәлелдейді. Бұл арбаулар дала тіршілігінде улы жәндіктердің адам өміріне төндірген қатері жоғары болғанын, соған сәйкес арбау мәтіндерінің де мол әрі жан-жақты түрде қалыптасқанын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, арбау тек сөз арқылы әсер етуге бағытталған магиялық ғұрып қана емес, халықтың эмпирикалық тәжірибесімен ұштасқан психотерапиялық және әлеуметтік реттеуші механизм қызметін де атқарған. Арбау арқылы науқастың үрейін басу, сенімін күшейту, қауым ішінде емге деген ортақ үміт қалыптастыру сияқты маңызды әлеуметтік-психологиялық функциялар жүзеге асқан.

Бұл мәселеге қатысты ертеректе жазылған И. Ибрагимов еңбектерінде де қазақ қоғамындағы арбаудың емдік маңызы айқын көрсетіледі. Оның этнографиялық очерктерінде арбаулардың күнделікті тұрмыста кең қолданылғаны, әсіресе улы жәндіктер шаққан жағдайда арбаудың міндетті түрде орындалатын емдік рәсім ретінде танылғаны атап өтіледі (Ибрагимов, 1872:125).

А.В. Ветуховтың жіктемесі мен С. Сейфуллин, Ә. Диваев, И. Ибрагимов сынды зерттеушілердің материалдары арбаудың халық медицинасындағы орны айрықша болғанын дәлелдейді. Арбау – қазақ және жалпы түркі халықтарының дәстүрлі емдеу жүйесінде қалыптасқан, сөздің сакралды қуатына негізделген, нақты ауру түрлеріне бағытталған кешенді ғұрып түрі. Ол фольклорлық мәтін ғана емес, ғасырлар бойы жинақталған тәжірибе мен дүниетанымның көрінісі ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыдан қарағанда арбау жанры әлеуметтік тәжірибелерді реттеу құралдары ретінде де қабылданады**,** өйткені олар қоғамдағы қауіпті жағдайларды жеңуге бағытталған тәжірибелік тілдік формулаларды қолданады.

«Арбау» ұғымы түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымында, әсіресе магиялық-ғұрыптық тәжірибесінде маңызды орын алатын көне тілдік әрі мәдени үрдіс. Бұл атау әртүрлі түркі этностарының тілдік, мифологиялық және діни-сенімдік жүйесіне сәйкес өзіндік семантикалық реңктерге ие болып, уақыт өте келе әртүрлі мағынада қолданылып келген. Түркі халықтарының архаикалық танымында сөздің магиялық қуаты ерекше бағаланып, белгілі бір формуламен, ырғақпен, әуенмен айтылған сөздер арқылы табиғатқа, адам денсаулығына, тылсым күштерге әсер етуге болады деген сенім орныққан. Осы тұрғыдан алғанда, «арбау» тек тілдік бірлік қана емес, сонымен қатар ғұрыптық әрекет, сакралды коммуникацияның бір түрі ретінде зерттеледі.

Бұл мәселені алғаш ғылыми тұрғыда жүйелі түрде сипаттаған зерттеушілердің бірі – А.Н. Самойлович. Ғалым саха (якут) халқының этнографиялық және тілдік материалдарын талдай отырып, «арба» етістігінің бақсылық, шамандық тәжірибеде қолданылғанда ерекше мағынаға ие болатынын атап көрсетеді. Оның пікірінше, сахаларда «арбау» әрекеті «науқастың сырқатын құрбандыққа шалынған малға көшіру» деген ұғыммен тікелей байланысты болған. Мұндай түсінік магиялық аудару, көшіру жағдайына негізделеді, яғни ауру, кесел немесе жаман күш тірі адамнан алынып, басқа бір объектіге – көбінесе малға, кейде жансыз затқа «ауыстырылады». Бұл – көптеген көне мәдениеттерге ортақ архаикалық сенімнің көрінісі. Самойлович сипаттаған бұл құбылысты қазақ фольклорындағы «бәдік» ғұрпымен салыстыру орынды. Бәдік кезінде де ауруды, жын-періні немесе жамандықты сөз арқылы «алдап-арбау», басқа бір нысанға көшіру, не болмаса елден аластату идеясы басым. Сондықтан зерттеушінің пайымына сүйенсек, арбау мен бәдік бір-біріне жақын, функциялық тұрғыдан ұқсас магиялық әрекеттер ретінде бағалануы мүмкін (Самойлович, 1916: 5-6). Берілген дерек ғалымның түркі халықтарындағы арбау-дуа дәстүрінің терминологиялық және семантикалық табиғатын айқындауға бағытталған ғылыми тұжырымын танытады. Автор «Туркменские заговоры» атты мақаласында «Йылан доғасы», «Мөй доғасы», «Иәна мөй доғасы» деп аталатын үш мәтінді жариялау арқылы түркілік магиялық, фольклорлық мәтіндердің құрылымдық әрі лексикалық ерекшеліктерін талдайды. Ғалым бұл мәтіндердегі «доға» атауының түп-төркіні араб тіліндегі «дуа» сөзімен байланысты екенін көрсетеді. Алайда араб тілдік-мәдени кеңістігінде ауруды, кеселді немесе зиянды күшті сөз арқылы аластау мағынасында «азимет» термині орныққанын атап өтеді. Түркі халықтарының дүниетанымында осыған сәйкес қызмет атқаратын ұғымдар «арбаг», «арбак», «арбау» сөздері арқылы берілген. Бұл дерек түркі және араб мәдениеттеріндегі магиялық мәтіндердің ортақ

әрі айырмашылықты қырларын айқындап, арбау жанрының этномәдени негізін ғылыми тұрғыдан терең түсінуге мүмкіндік береді (Живая старина, 1912: 119).

Арбау ғұрпымен сабақтас діни айтыстарда бақсы, молда бейнелері арқылы сөздің тылсым қуаты мен сенімнің ықпалы көрініс тауып, магиялық әрі рухани арбау функциясы қатар айқындалады. Осындай ерекшеліктерді негізге ала отырып, ғалымдардың пікірінше, діни айтыстың қалыптасу кезеңін шамамен IX-X ғасырлармен, яғни қазақ жеріне ислам дінінің кеңінен тарала бастаған дәуірімен сабақтастыра қарастырған орынды. Өйткені көне айтыс үлгілерінде сақталған түркі халқының исламға дейінгі наным-сенім белгілері мен кейінгі ислами түсініктердің қатар көрініс табуы бұл үрдістің өтпелі сипатта болғанын аңғартады. Айтыстың ежелгі сөз қағысу үлгілеріндегі «Көш, көш», «Алас, алас» тәрізді тіркестер түркілік көне сенім жүйесін танытса, «Мекке», «Алла Тағала», «Құдай» секілді ұғымдардың пайда болуы ислами дүниетанымның халық санасында орныға бастағанын дәлелдейді (Mursalimova, Aça 2025: 250).

«Қара құртты сөзбен оқу» атты мәтінді М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қорына 1948 жылы Ұлытау өңірінен жинап тапсырған Хасенова Зейнеп: «Дұғаның қалғанын үйрене алмай қалдық», – деп ескерту жасаған.

Нұр йылан, термір йылан,
От йылан, су йылан,
Оқ йыланғ гомілген йылан...
Һөкмі Дәуід, һөкмі Сүлеймен
Ілчі гелді, ушванд гелді
Кушванд гелді! Біреу, біреу
Куф... Чык! «Йылан доғасы (137-бума, 4-дәптер: 55-бет).

Түркі халықтарының ішінде малқар-қарашай халықтарында да осындай «жилян алгыш» деп аталатын арбау кездеседі. Мұндағы сөздердің көбісі түсінікті болғанымен, тұспалдар мен баламалардың мағынасы толық ашық емес. Мысалы:

Кьууфу жилян, уу жилян,	Куфу жылан, у жылан,
Тешигинге кир, жилян.	Теігіңе кір жылан.
Жел аты, жел кьамичиси,	Жел атты, жел қамшысы.
Жел атына минип,	Жел атына мініп,
Жетегейге кетип,	Жетіқарақшыға кетіп,
Кьош кьулакьдан,	Қол алақан,
Ол аятдан	Ол Аятдан.

(Малкьарлыланы бла кьарачайлыланы халкь поэзия чыгьармачылыкьлары, 1988: 192)

Қазақ, әзірбайжан, малқар-қарашай, моңғол, тәжік сияқты елдер қораға қасқыр жоламау үшін өздеріне тән арбау ұғыптарын пайдаланып, малын аман сақтап қалған. Бұл туралы ғалым Б. Абылқасымов еңбегінде: «Бұл салт қазақ, ізербайжан, малқар-қарашай, моңғол, тәжік секілді көптеген халықтарда кездеседі. Тәжіктер

қасқыр жоламау үшін бір уыс топырақ алып, үш қайтара арбау оқитын да, қораны айналдыра әлгі топырақты шашатын. Айтылатын арбау мынау: «Қақырдың жағын байладым, мен байлаған жоқпын, Әли байлады» (Абылқасымов, 1993: 68).

Малкар-қарашайлар «Бөрі аузын байлағанда»:

Жаллыса, кьаллыса,	Жалдысы, қаллысы,
Аузунг кьурушсун,	Аузың қарыссын,
Тишлеринг бир бирине киришсин.	Тістерің бір-біріне кіріссін.
Аштотур амин десин,	Аштотур амин десін,
Апсаты кьабыл этсин.	Апсаты қабыл қылсын.

(Малкьарлыланы бла кьарачайлыланы халкь поэзия чыгьармачылыкьлары, 1988: 192)

Көбінесе дұға мәтіндерінде Жаратушының шексіз құдіретіне тағзым ету, оған жалбарыну және рухани медет тілеу негізгі орын алса, арбау жанрында сөздің формуласы мен оған ілесе орындалатын іс-әрекеттердің магиялық пәрменіне деген сенім басым болады. Яғни дұғада нәтиже Құдайдың еркіне тәуелді деп түсіндірілсе, арбауда мақсатқа жету тікелей сөздің қасиеті мен оны орындаушының магиялық ықпалына байланысты деп ұғынылады. Осы тұрғыдан алғанда, арбау мәтіндері мифологиялық-магиялық дүниетанымның көрінісі ретінде сөз бен әрекеттің тылсым күшіне негізделген сенім жүйесін айқын аңғартады.

Ғалым Ш. Уәлиханов арбаудың этнографиялық сипаттары жөнінде мынадай деректер келтірген: «Біреуді өзіне ғашық ету, көңілін байлау немесе қырғыздар айтатындай, «басын айналдыру» үшін әртүрлі заговор, яғни арбау тәсілдеріне жүгінеді. Солардың ішінде әсіресе ізге салынатын сиқырлар назар аударарлық. Мұндай арбаулар жөнінде орыс ертегілерінде де айтылады, мысалы, мыстан кемпірдің Добрыня Никитичке жасаған сиқырлары туралы. Көбінесе арбауларды қантқа немесе мейізге айтып, кейін оны тиісті адамға жегізеді. Қырғыздарда сиқырлау, дуалау, яғни чародейство мен колдовство әртүрлі атаулармен белгілі. Ең алдымен, арбау деп аталады (одан жабайы тастақ өңірде тұратын қырғыздарда *арбын*, ал қайсақтарда *арбаушы* деген атаулар шыққан). Қайсақтарда *арбау* деп негізінен дуалау, арбау сөздерін атайды, ал *арбаушы* – арбау арқылы адамды сиқырдан, аурудан және басқа да кеселдерден айықтыра алатын қабілеті бар адамдар. Мәселен, адамды жылан шаққан жағдайда, қырғыздар тірі жыланды ұстап алып, оған арбау айтады. Егер арбау шын мәнінде әсерлі болса, жылан сол сәтте-ақ өлуі тиіс. Жалпы, бұл сөздің бастапқы мағынасы…» (Уәлиханов, 1961: 481-482), – дей келе, арбау ұғымына анағұрлым кең мағына береді. Оның пікірінше, «қазақтар арбау деп заговорды айтады», яғни арбау – сөз арқылы орындалатын магиялық әрекеттің жалпы атауы. Бұл анықтамада арбаудың қызмет аясы тек ауруды емдеумен немесе жәндіктердің уын қайтарумен шектелмей, кең көлемдегі тылсым күштерге ықпал ету қабілетін қамтиды. Ғалымның түсінігінде арбаушы – әртүрлі сырқаттан, бәле-жаладан, көз тиюден, жын-пері ықпалынан қорғай алатын, ерекше қасиетке ие адам. Ш. Уәлихановтың еңбектерінде келтірілген деректерге сүйенсек, XIX ғасырдың өзінде-ақ халықтық ортада магиялық сөздің әсері мен оның шипалық қуатына деген сенімнің жойылмағанын байқауға болады.

Магиялық мәтіндер ауруды емдеудің, зиянды күштерден сақтанудың тиімді құралы ретінде қабылданған. Бұл пікірді XX ғасыр басындағы деректер де нақтылай түседі. Атап айтқанда, орыс зерттеушісі А. Самойлович 1916 жылы Мұстафа Шоқайдан бүргеге қарсы айтылатын дуаның мәтінін жазып алып, оны «Живая старина» журналында жариялаған. Аталған дереккөзде М. Шоқай қазақ-қырғыз халқы дуаның күші қол шапалақтың дауысы естілетін кез келген кеңістікте әсер етеді деп сенгенін атап көрсетеді (Самайлович, 1916: 1-33).

Ә. Диваев арбау ұғымын орыс тіліне «заговор» және «заклинение» деп аудара отырып, бұл терминдерді синонимдік қатарда қолданады. Алайда оның еңбектерінде арбаудың қолдану аясы анағұрлым тар сипатта көрінеді. Ә. Диваевтың пайымдауынша, арбау көбіне улы жәндіктердің (жылан, шаян, өрмекші т.б.) уын қайтару, олардың зиянын залалсыздандыру мақсатында орындалатын магиялық мәтіндер мен әрекеттер жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Осы себепті ол арбаушыны әмбебап маг-емші ретінде емес, нақты бір тәжірибелік қызметті атқарушы тұлға ретінде сипаттайды. Осы тұрғыдан алғанда, арбау феноменіне қатысты ғылыми көзқарастар арасында белгілі бір айырмашылық бар екені байқалады. Ш. Уәлиханов арбауды кең мағыналы, көпқызметті магиялық ғұрып ретінде бағаласа, Ә. Диваев оны нақты бір функциямен, яғни улы жәндіктердің уын қайтару ісімен шектейді. Ал А.Н. Самойловичтің тұжырымы арбаудың архаикалық, тотемдік-шамандық сипатын айқындап, оны ауруды «көшіру» сияқты символдық-ғұрыптық әрекетпен байланыстырады. Демек, «арбау» ұғымы түркі халықтарының рухани мәдениетінде көпқабатты, көпмағыналы феномен ретінде қалыптасқан. Ол бір жағынан – сөздің магиялық қуатына сенуден туған ғұрыптық әрекет болса, екінші жағынан – халықтық медицинамен, шамандық және бақсылық дәстүрмен тығыз сабақтас күрделі мәдени құбылыс. Әртүрлі зерттеушілердің пайымдаулары бұл ұғымның тарихи даму барысында әрқилы қызмет атқарғанын және оның мәнін біржақты түсіндіру мүмкін еместігін көрсетеді.

Түркі халықтарының магиялық-ғұрыптық фольклорын зерттеу ісінде XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында еңбек еткен ғалымдардың жинақтаған деректері айрықша маңызға ие. Осындай зерттеушілердің бірі – Н.Н. Пантусов, ол Іле өңіріндегі ұйғыр халқының этнографиясы мен ауызша дәстүрін зерттеу барысында «Бақшыларның арбеғи» атты мәтінді хатқа түсіріп, ғылыми айналымға енгізген. Бұл дерек ұйғырлар арасындағы магиялық сөз өнерінің түркілік ортақ негізге ие екенін дәлелдейтін маңызды материалдардың қатарына жатады.

Ұйғыр тіліндегі «арбеғи» атауының фонетикалық әрі семантикалық құрылымына назар аударсақ, оның қазақ тіліндегі «арбау» терминімен тікелей төркіндес екені айқын байқалады. Сондықтан бұл атаудың мәнін арнайы дәлелдеп түсіндірудің өзі артық, себебі екі халықтағы қолданыс та бір мәдени-танымдық қабаттан туындаған. Мұнда біз түркі халықтарына ортақ магиялық ұғымдардың тілдік бейімделу арқылы әртүрлі формада сақталғанын көреміз. Яғни «арбау» – қазақ фольклорында, «арбеғи» – ұйғыр дәстүрінде бір түбірлі, бір қызметті атқаратын сакралды мәтін түрі. Н.Н. Пантусов бұл ұйғыр тіліндегі мәтінді орыс тіліне «заговоривание бакшей» деп аударған. Аударманың өзінен-ақ ғалымның арбеғиді тек жай сөз немесе

фольклорлық мәтін ретінде емес, белгілі бір магиялық әрекетпен, яғни бақсының орындауындағы ритуалдық сөз үлгісі ретінде қабылдағанын аңғаруға болады. Мұндағы «заговоривание» термині магиялық формула айту арқылы тылсым күштерге ықпал ету, ауру-кеселді емдеу немесе зиянкес күштерді аластау әрекетін білдіреді.

Бұл ұғым қазақ дәстүріндегі «бақсы сарыны» терминімен толық сәйкес келеді. Бақсы сарыны – бақсының ем-дом, аластау, шақыру немесе арбау кезінде айтатын әуезді, ырғақты, поэтикалық мәтін. Ол тек сөздік мазмұнмен шектелмей, әуен, ырғақ, қайталау және интонация арқылы магиялық әсер тудыруға бағытталған. Осы тұрғыдан алғанда, Н.Пантусов тіркеген «Бақшыларның арбеғи» мәтіні – ұйғырлар арасындағы бақсылық поэзияның, яғни сакралды сөз өнерінің көрінісі. Маңыздысы – Н.Пантусовтың аудармасы арбауды жеке, дербес магиялық ғұрып ретінде емес, бақсының қызметімен тығыз байланысты кешенді әрекет ретінде түсіндіреді. Бұл көзқарас арбау ғұрпын фольклор мен халық медицинасын, шамандық дүниетанымды біртұтас жүйе ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді. Яғни арбеғи – бақсы тұлғасынан, оның ритуалдық әрекетінен бөлек өмір сүре алмайтын сакралды мәтін.

4. Зерттеу нәтижесі

Зерттеу нәтижесінде арбау жанрының түркі және моңғол халықтарындағы емдік қызметінің ортақ үлгілері анықталды. Бұл отандық және шетелдік фолькортанушы ғалымдардың емдік арбау жайлы айтқан пікірлерімен дәлелденді. Н.Н. Пантусов жазып алған «Бақшыларның арбеғи» мәтіні түркі халықтарындағы арбау жанрының ортақ сипатын дәлелдейтін құнды дерек болып табылады. Ол ұйғыр және қазақ мәдениеттеріндегі бақсылық, магиялық сөз, арбау мен бақсы сарыны сияқты ұғымдардың тарихи-генетикалық байланысын айқындап, арбаудың тек тілдік емес, кең ауқымды этномәдени құбылыс екенін көрсетеді. Бұл материалдар арбау ғұрпын жалпы түркілік сакралды поэзияның маңызды бір саласы ретінде қарастыруға толық негіз береді.

Салыстырмалы типологиялық талдау арбау жанрының ортақ мотивтерін анықтауға мүмкіндік береді. Екі мәдениетте де ауруды еңсеру, зиянды рухтарды шығару, табиғат күштеріне ықпал ету, сөздің магиялық әсеріне сенімділік сияқты универсалды белгілер бар екені айқындалады. Бұл әлеуметтік және ғұрыптық функциялардың тұтастығын көрсетеді, яғни сөздің белгілі бір сөздік формула ретінде қоғамда және дүниетанымда объективті механизм ретінде орын алатынын дәлелдейді. Арбау мәтініне морфологиялық және семантикалық талдау жасалған зерттеулерде ортақ магиялық құрылымдар талданады, бұл тұрғыдан олар түркі және моңғол фольклорының көшпелі мәдени дәстүрлерінің біртұтастығын көрсетеді.

Демек, арбау магиялық фольклордың көпқырлы мәдениәлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылуы тиіс. Оның сөздің магиялық әсері, поэтикалық қайталанулар, әлеуметтік психологиялық механизмдер және шамандықпен байланыс сияқты элементтері арбауды тіл, дүниетаным және қоғам арасындағы көп деңгейлі байланыс ретінде көрсетеді. Салыстырмалытипологиялық әдіс арбаудың құрылымдық поэтикалық ерекшеліктерін жанжақты зерттеуге мүмкіндік берді, нәтижесінде түркі және моңғол халықтарының арбау жанры ортақ мәденигенетикалық негізге сүйенеді әрі дүниетанымдық тұтастықты көрсетеді**.**

Түркі халықтарының фольклорында магиялық мәтіндер – арбау, алғыс, шақыру және шамандық жанрлар синкреттік мағынаға ие, олар мифтік санамен, антропологиялық түсінікпен және әлеуметтік сенім жүйесімен тығыз байланысты. Ғалым Ж. Аймұхамбет магиялық жанрларды ғұрыптық контексте талдайды, олардың мифология, өнер, білім беру және әлеуметтік салаларда қызмет атқаратынын көрсетеді, бұл арбаудың тәрбиелік, мағыналық және функциялық кеңдігі туралы маңызды дерек береді (Аймұхамбет, 2025: 242-252).

Арбау мәтіндері нақты ғұрыптық контексте орындағанда рухтарға бағытталған тілдік жаттығулар ретінде қызмет етеді, ал алғыс пен жалбарыну мәтіндері қоғамдағы моральдық және әлеуметтік тұрақтылықты бекітуге бағытталған. Мұндай функциялар арбаудың тек магиялық әсер қана емес, сонымен қатар этикалық және тәрбиелік әдептерді қалыптастырушы құрал ретінде де қолданылатынын айқындайды. Синкреттік табиғат бұл жанрлардың мифтік санаға терең енуі мен күнделікті өмір салттарымен тығыз байланысы арқылы айқын көрінеді. Ғұрыптық жанрлар ертеден келе жатқан нанымсенімдер, көне анимистік және шамандық түсініктердің көрінісі ретінде қоғам мәдениетінің махаббат, қорғаныс, игілік пен қауіптен қорғау сияқты мәндерді сөздік формулалар арқылы бейнелеуіне мүмкіндік береді. Бұл жанрлар әлеуметтік тәжірибелерді реттеп, дәстүрлі қағидаларды ұжымдық санаға әкелетін когнитивтік тұрақты модельдер ретінде қызмет етеді. Сол себепті, магиялық жанрларды зерттеу тек фольклордың құрылымдық элементтерін талдау ғана емес, сонымен бірге ауызша дәстүр мен қоғам арасындағы мәдениантропологиялық байланыстарды түсіну болып табылады. Бұл зерттеу арбау сияқты жанрлардың тәрбиелік, мағыналық және функциялық кеңдігі мен олардың қоғамдағы рөлін нақтырақ көрсетуге жол ашады.

5. Қорытынды

Қорытындылай айтқанда, зерттеу нәтижелері түркі және моңғол халықтарының магиялық фольклор жүйесінде арбау жанрының көне дүниетанымдық қабаттармен тығыз сабақтастығын айқын көрсетеді. Арбау мәтіндері адам мен табиғат, адам мен тылсым күштер арасындағы қарым-қатынасты реттеуші сакралды құрал ретінде қызмет атқарған. Мақалада арбаудың құрылымдық, поэтикалық және функционалдық ерекшеліктері салыстырмалы-типологиялық тұрғыда талданып, екі халық фольклорындағы ортақ мотивтер мен айырмашылықтар анықталды. Әсіресе магиялық сөздің күшіне деген сенім, ритуалдық қимыл-әрекетпен қабаттасуы және формулалық тұрақты тіркестердің сақталуы архаикалық ойлау жүйесінің жалғастығын дәлелдейді. Сонымен қатар, арбау жанрының емдік, қорғаныштық және ықпал ету функциялары халықтық медицинаның, наным-сенімдердің және салт-дәстүрдің ажырамас бөлігі болғаны айқындалды. Зерттеу барысында арбау мәтіндерінің мифологиялық негізі мен семантикалық қабаттары ашылып, олардың мәдени жадыны сақтаудағы рөлі көрсетілді. Түйіндей келгенде, арбау жанрын кешенді түрде қарастыру түркі-моңғол халықтары фольклорының типологиялық ұқсастықтарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді әрі магиялық фольклорды қазіргі гуманитарлық ғылым тұрғысынан бағалауға маңызды ғылыми негіз қалайды.

Әдебиеттер:

1. Абылқасымов Б. Телқоңыр. – Алматы. – 1993. 68-б.

2. Аймұхамбет Ж. Шәкір Ыбыраев еңбектеріндегі ғұрыптық фольклор мәселелері // Turkic Studies Journal. – 2025. – Т. 7. – № 3. – 242-252 б. https://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-242-252

3. Богданов К. Повседневная жизнь и мифология: исследования по семиотике фольклорных практик. – Санкт-Петербург: Азбука; Азбука-Аттикус, 2015. – 416 б.

4. Бүркітбаева Ш.Д., Шарғынова А. Е. Фольклорлық мәтіндердегі магиялық наным-сенімдер жүйесі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. – 2024. – № 4 (149). – 228-238 б.

5. Дампилова Л. С., Хабунова Е. Е., Елбикова Б. В., Заяасүрэн Ч. Лечебные заклинания и магические заговоры в фольклоре монгольских народов // «Дәстүрлі мәдениет» ғылыми альманағы. – 2024. – Т. 25. – № 4. – 32-40 б. https://doi.org/10.26158/TK.2024.25.4.004

6. Бойл Джон Эндрю, Turkic and Mongolian Shamanism in the Middle Ages. Folklore. – 1972. – Т 83. – 177 б.

7. Ибрагимов И. Этнографические очерки о кыргызском народе. – Мәскеу, – 1872. 25-шығарылым. – 125 б.

8. Малкьарлыланы бла кьарачайлыланы халкь поэзия чыгьармачылыкьлары // – Нальчик. – 1988. – 192 б.

9. Неклюдов С.Ю. Тюркологический сборник // баспасының шығыс әдебиеттерінің редакциясы. – Москва: Наука, – 1981. 184-б.

10. Самойлович А. Қазақ-қырғыз материалдарынан: бүргеге қарсы әзіл-оспақ арбау // Живая старина. – 1916. – І-шығарылым. – Қосымша № 4. – 5-6 б.

11. Содномпилова М.М. Близнецы-целители в культуре тюрко-монгольских народов: совокупность лечебных методов, знаков и приёмов // Ежелгі технологиялар зертханасының хабарлары = Reports of the Laboratory of Ancient Technologies. Т. 16. № 2. Б. 67-80. https://doi.org/10.21285/2415-8739-2020-2-67-80

12. Уәлиханов Ш.Ш. Қырғыздар арасындағы шамандықтың іздері // Шығармалар жинағы. – Алматы, 1961. – Т. 1. – 469 б.

13. Ветухов А. Народное целительство, основанное на вере в силу слова: заклинания, заговоры, амулеты и другие формы. – Варшава, 1907. – 438-439 б.

14. Ыбыраев Ш., Тұрғанбаев А. Түркі халықтары фольклорындағы ғұрыптық дәстүрлер // Turkic Studies Journal. – 2024. – Т. 6. – № 2. – 192-205 б.

15. Живая старина. – 1912. – № 1. – 119 б.

16. Mursalimova N., Açа M. Kazak akinlarinin aytislarinda dinî değerler. – Ankara, 2025. 248-s. https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1528647

17. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Қолжазбалар қоры. – 137-қор, 4-дәптер. – 55 б.

References:

1. Abylqasymov B. (1993). Telqonyr. Almaty.

2. Aimukhambet Z. (2025). Shakir Ybyraev enbekterindegi ghuryptyq folklor maseleleri. Turkic Studies Journal, 7(3), 242–252. https://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-242-2527

3. Bogdanov K. (2015). Povsednevnaya zhizn i mifologiya: Issledovaniya po semiotike folklornykh praktik. Azbuka; Azbuka-Atticus.

4. Burkitbaeva Sh. D., & Shargynova, A. E. (2024). Folklorlyq metinderdegi magiyalyq nanım-senimder zhuiesi. Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University, (4(149)), 228–238.

5. Dampilova L. S., Khabunova, E. E., Elbikova, B. V., & Zaayaasuren, Ch. (2024). Lechebnye zaklinaniya i magicheskie zagovory v folklore mongolskikh narodov. Scholarly Almanac Traditional Culture, 25(4), 32–40. https://doi.org/10.26158/TK.2024.25.4.004

6. Ibraev Sh., & Turganbaev, A. (2024). Türki khalyqtary folkloryndagy ghuryptyq dastürler. Turkic Studies Journal, 6(2), 192–205.

7. Ibragimov I. (1872). Etnograficheskie ocherki o kyrgyzskom narode. Russian Turkestan, 25, 125.

8. John Andrew Boyle. (1972). Turkish and Mongol shamanism in the Middle Ages. Folklore, 83, 177.

9. Malkyarlilany bla k'arachaylilany halk' poeziya chyg'armachylyk'lary. (1988). Nal'chik.

10. Mursalimova N., & Açа, M. (2025). Kazak akinlarinin aytislarinda dinî değerler. Ankara. https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1528647

11. M. O. Auezov Institute of Literature and Art. (n.d.). Manuscript collection (Fund 137, File 4).

12. Neklyudov S. Yu. (1981). Tyurkologicheskiy sbornik. Nauka.

13. Samoilovich A. (1916). Qazaq-qyrgyz materialdarynan: burgege qarsy äzil-ospak arbau. Zhivaya Starina, (1, Suppl. 4), 5-6.

14. Sodnompilova M. M. (2020). Bliznetsy-tseliteli v kulture tyurko-mongolskikh narodov: sovokupnost' lechebnykh metodov, znakov i priemov. Reports of the Laboratory of Ancient Technologies, 16(2), 67–80. https://doi.org/10.21285/2415-8739-2020-2-67-80

15. Ualikhanov Sh. Sh. (1961). Qyrgyzdar arasyndagy shamandyktyn izderi. In Collected works (Vol. 1). Alma-Ata.

16. Vetukhov A. (1907). Narodnoe tselitelstvo, osnovannoe na vere v silu slova: zaklinaniya, zagovory, amulety i drugie formy. Warsaw.

17. Zhivaya Starina. (1912). (1), 119.

ҒТАМР 17.07.41 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-14

Е. Елдос[1*], А. Алмасханқызы[2]
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: eesimzhanov1@gmail.com, almaskhanqyzy@mail.ru
ORCID: 0009-0006-4777-2069, 0009-0005-4799-2988

СВЕТҚАЛИ НҰРЖАН ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ИНТЕРТЕКСТ ҚЫЗМЕТІ

Андатпа. Мақалада қазіргі қазақ поэзиясындағы интертекстуалдылық құбылысы Ю.Кристева, М.Бахтин, Р.Барт, Ж.Женетт сияқты теорияшыл ғалымдардың тұжырымдарына сүйене отырып кешенді түрде талданады. Зерттеудің негізгі мақсаты – Светқали Нұржан шығармашылығындағы тарихи, мифопоэтикалық, діни және мәдени кодтардың тоғысуын, олардың поэтикалық мәтіннің көпқабатты мағыналық құрылымын қалыптастырудағы рөлін айқындау. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы интертекстуалдылықтың қазақ әдебиетінде ұлттық жадты сақтау, тарихи сабақтастықты жаңғырту, дәстүр мен модернді тоғыстыру құралы ретіндегі қызметін анықтаумен түсіндіріледі. Практикалық тұрғыдан алғанда, зерттеу нәтижелері қазіргі поэзия мәтіндерін филологиялық, мәдениеттанулық және семиотикалық аспектіде талдауға қолдануға мүмкіндік береді. Әдіснама ретінде мәтінтанулық талдау, салыстырмалы-типологиялық және мифопоэтикалық тәсілдер қолданылды. Интертекстуалдылықтың паратекст, гипертекст, метатекст түрлері жүйеленіп, нақты мысалдармен дәйектелді.Зерттеу нәтижесінде Светқали Нұржан поэзиясында тарихи тұлғалар (Махамбет, Күлтегін), мифологиялық бейнелер (Қыран, Жел, Нұх кемесі), діни сілтемелер (Құран аяттары, сопылық мотивтер), географиялық атаулар (Көкше, Баян-Өлгей, Қазығұрт) және классикалық мәтіндермен (Абай, шығыстық поэзия) байланыс көпқабатты көркемдік жүйе түзетіні анықталды. Қорытындылай келе, мақала интертекстуалдылықтың қазіргі қазақ поэзиясында тек эстетикалық емес, сонымен қатар тарихи-мәдени және рухани-идеялық қызмет атқаратынын дәлелдейді. Зерттеу нәтижелері әдебиеттану мен мәдениеттану салалары үшін теориялық және әдістемелік тұрғыдан құнды болып табылады.

Кілт сөздер: интертекстуалдылық, мифопоэтика, тарихи жад, мәдени код, діни мәтіндер

Е. Елдос[1*], А. Алмасханкызы[2]
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: eesimzhanov1@gmail.com, almaskhanqyzy@mail.ru
ORCID: 0009-0006-4777-2069, 0009-0005-4799-2988

ФУНКЦИЯ ИНТЕРТЕКСТА В ПОЭЗИИ СВЕТКАЛИ НУРЖАНА

Аннотация. В статье комплексно рассматривается феномен интертекстуальности в современной казахской поэзии на основе теоретических положений Ю.Кристевой, М.Бахтина, Р.Барта и Ж.Женетта. Цель исследования – выявить взаимодействие исторических, мифопоэтических, религиозных и культурных кодов в творчестве Светкали Нуржана и показать их роль в формировании многослойной поэтической структуры текста. Научная значимость работы определяется тем, что интертекстуальность рассматривается как средство сохранения культурной памяти, обновления исторической преемственности и соединения традиции с модерном. Практическая ценность заключается в возможности использования

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Е. Елдос1, А. Алмасханқызы. Светқали Нұржан поэзиясындағы интертекст қызметі // "Керуен". - 2026. №1, (90-том). - Б. 203-218. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-14

результатов исследования при филологическом, культурологическом и семиотическом анализе текстов казахской поэзии. В исследовании применяются методы текстологического анализа, сравнительно-типологический и мифопоэтический подходы. Систематизируются формы интертекстуальности – паратекст, гипертекст, метатекст – с привлечением конкретных текстовых примеров. Выявлено, что в поэзии Светкали Нуржана исторические фигуры (Махамбет, Культегин), мифологические образы (Орёл, Ветер, Ковчег Ноя), религиозные аллюзии (аят Корана, суфийские мотивы), географические топонимы (Кокше, Баян-Улгий, Казыгурт) и связи с классическими текстами (Абай, восточная поэзия) образуют многослойную художественную систему. В итоге доказано, что интертекстуальность в современной казахской поэзии выполняет не только эстетическую, но и историко-культурную, духовно-идеологическую функции.

***Ключевые слова*:** интертекстуальность, мифопоэтика, историческая память, культурный код, религиозные тексты

Y. Yeldos[1*], A. Almaskhanqyzy[2]
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: eesimzhanov1@gmail.com, almaskhanqyzy@mail.ru
ORCID: 0009-0006-4777-2069, 0009-0005-4799-2988

THE FUNCTION OF INTERTEXT IN THE POETRY OF SVETQALI NURZHAN

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the phenomenon of intertextuality in contemporary Kazakh poetry based on the theoretical frameworks of Julia Kristeva, Mikhail Bakhtin, Roland Barthes, and Gérard Genette. The aim of the study is to explore the interaction of historical, mythopoetic, religious, and cultural codes in the works of Svetkali Nurzhan and to reveal their role in shaping the multilayered semantic structure of poetic texts. The scholarly significance of the research lies in defining intertextuality as a tool for preserving cultural memory, revitalizing historical continuity, and bridging tradition with modernity. From a practical perspective, the results can be applied in philological, cultural, and semiotic analyses of Kazakh poetry. The study employs textual analysis, comparative-typological methods, and mythopoetic approaches. Various forms of intertextuality – paratext, hypertext, and metatext – are systematized and illustrated with textual examples. The findings demonstrate that in Svetkali Nurzhan's poetry, historical figures (Makhambet, Kültegin), mythological images (the Eagle, the Wind, Noah's Ark), religious allusions (Quranic verses, Sufi motifs), geographical toponyms (Kokshetau, Bayan-Ölgii, Qazyghurt), and references to classical texts (Abai, Eastern poetry) together form a complex and multilayered artistic system. In conclusion, intertextuality in modern Kazakh poetry is shown to serve not only aesthetic but also historical-cultural and spiritual-ideological functions.

Keywords: intertextuality, mythopoetics, historical memory, cultural code, religious texts.

1. Кіріспе

Қазіргі қазақ поэзиясында интертекстуалдылық құбылысы ерекше назар аударуды қажет етеді. Әлемдік әдебиеттануда Ю.Кристева, М.Бахтин, Р.Барт, Ж.Женетт сияқты ғалымдар негізін қалаған интертекстуалдылық теориясы әдеби мәтіндердің өзара байланысын, мәдени-тарихи кодтардың тоғысуын зерттеуге жаңа мүмкіндік берді. Дегенмен, қазақ әдебиетінде, әсіресе қазіргі поэзияда интертекстуалдылықтың тарихи, мифопоэтикалық және діни қырлары жүйелі түрде зерттеліп болған жоқ. Бұл ғылыми олқылық зерттеудің тақырыбын таңдауды негіздейді.

Тақырыптың өзектілігі бірнеше факторлармен айқындалады. Біріншіден, посткеңестік кеңістікте ұлттық болмыс, тарихи жад, рухани құндылықтар мәселесі

алдыңғы қатарға шықты. Қазіргі ақындар, соның ішінде Светқали Нұржан, тарихи тұлғалар мен мифологиялық бейнелерді, Құран аяттары мен халықтық фольклорды жаңаша көркемдік контексте пайдаланып, ұлттық идентичтілікті қайта пайымдауға ұмтылуда. Екіншіден, интертекстуалдылық тек көркемдік тәсіл ғана емес, мәдениетаралық диалог пен өркениеттік сабақтастықты орнататын маңызды құрал ретінде қарастырылады.

Зерттеудің нысаны – қазіргі қазақ поэзиясы, ал пәні – ондағы интертекстуалдылықтың көркемдік, тарихи және мәдени қызметі.

Зерттеудің мақсаты – қазіргі қазақ поэзиясында интертекстуалдылықтың тарихи-мәдени және діни-мифологиялық кодтармен байланысын анықтау, оның көркемдік-эстетикалық және рухани-идеялық қызметін ашу. Осы мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

– интертекстуалдылықтың теориялық негіздерін жүйелеу;

– Светқали Нұржан шығармашылығындағы тарихи, мифологиялық және діни сілтемелерді талдау;

– интертекстуалдық тәсілдердің поэтикалық мәтіннің көпқабатты құрылымын қалыптастырудағы рөлін анықтау.

Зерттеуде мәтінтанулық, салыстырмалы-типологиялық, мифопоэтикалық және дискурстық талдау әдістері қолданылды.

Зерттеудің болжамы: егер қазіргі қазақ поэзиясы интертекстуалдық тәсілдер арқылы ұлттық тарихи жад пен рухани дәстүрді көркемдік тұрғыда жаңғыртса, онда бұл поэзия мәдениетаралық диалогқа қатысып, ұлттық бірегейлікті сақтаудың да құралына айналады.

Жұмыстың ғылыми маңызы – қазіргі қазақ поэзиясын әлемдік интертекстуалдылық теориясы тұрғысынан жаңаша пайымдауында; практикалық маңызы – алынған нәтижелерді әдебиет теориясы, мәдениеттану және филология салаларындағы зерттеулерде қолдану мүмкіндігінде.

2. Зерттеу әдістері мен материалдар

2.1 Зерттеу әдістері

– Контекстуалдық талдау – мәтіндегі тарихи-мәдени және мифопоэтикалық қабаттарды ашу үшін;

– Салыстырмалы-типологиялық әдіс – қазақ поэзиясын әлем әдебиеті үлгілерімен салыстыру үшін;

– Функционалдық талдау – интертексттің эстетикалық, коммуникативтік, идеологиялық және идентификациялық қызметтерін анықтау үшін;

– Мифопоэтикалық талдау – архетиптік образдардың мағыналық табиғатын ашу үшін;

– Дискурстық талдау – мәтіндегі мәдени, тарихи және философиялық дискурстардың өзара әрекетін зерттеу үшін.

Зерттеу нәтижелері қазіргі қазақ поэзиясындағы интертекстуалдық кодтардың (тарихи, мифопоэтикалық, діни, мәдени) негізгі түрлерін айқындап, олардың поэтикалық мәтіннің көркемдік құрылымын қалыптастырудағы рөлін анықтауға бағытталды.

2.2 Материалдарға сипаттама

Зерттеудің материалы ретінде қазіргі қазақ поэзиясының мәтіндері алынды. Негізгі талдау нысанына Светқали Нұржанның «Көкірегім – көне кітап», «Көкше аңызы», «Даладағы дауыстар», «Қараой. Махамбет басы», «Ай таранған түн» және басқа да поэтикалық шығармалары кірді. Жалпы алғанда, тарихи, мифопоэтикалық, діни және мәдени аллюзиялары бар 30-дан астам мәтін қарастырылды. Сандық тұрғыдан материал XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басын қамтыса, сапалық тұрғыдан дәстүрлі және постмодернистік интертекстуалдық стратегияларды тоғыстырған поэзиялық үлгілер алынды.

Интертекстуалдылық ұғымы алғаш рет XX ғасырдың екінші жартысында әлемдік әдебиеттануда кеңінен талқыланды. Ю.Кристева М.Бахтиннің диалогизм теориясына сүйене отырып, мәтінді «цитаталар мозаикасы» ретінде қарастырды. М.Бахтин сөздің көпдауыстылығы мен мәдени-тарихи диалогтылығын айқындап, мәтіннің әрқашан өзге мәтіндермен байланыста болатынын көрсетті. Р.Барт «Автордың өлімі» еңбегінде мәтінді авторға тәуелсіз мәдени кодтар жүйесі ретінде түсіндіріп, оқырман рөлін күшейтті. Ж.Женетт интертекстуалдылықтың типологиясын жасап, интертекст, паратекст, метатекст, гипертекст және архитекст ұғымдарын енгізді. Бұл теориялар қазіргі әдебиеттануда мәтіндер арасындағы диалогты зерттеудің әдістемелік негізін қалады.

Қазақ әдебиеттануында «интертекст» ұғымының тікелей қолданылуы кейінгі кезеңде белсенділік алса да, мәтінаралық байланыстардың сипаты мен қызметін зерттеу мәселесіне бірқатар ғалымдар айрықша үлес қосқанын байқаймыз.

Зерттеуші Р.М.Әбдіқұлованың пайымдауынша, интертекстуалдық теориясының алғышарттарын отандық әдебиеттануының бастапқы кезеңдерінен-ақ көруге болады (Әбдіқұлова, 2016:33). Бұл тұрғыда А.Байтұрсынұлының әдебиет теориясына арналған еңбектері, М.О.Әуезовтің эпос пен фольклор табиғатын талдауы, Н.Келімбетовтің тарихи поэтикаға қатысты ізденістері, Е.Д.Тұрсынов пен Ө.Күмісбаевтың фольклорлық мәтіндерді салыстырмалы тұрғыда қарастыруы, А.Қыраубаева, А.С.Әділова, Р.Әбдіқұлова, А.Б.Темірболат секілді зерттеушілердің еңбектері ерекше орын алады.

Әсіресе, XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі әрі ірі әдебиеттанушы М.О.Әуезов интертекст ұғымын дербес теориялық категория ретінде қарастырмағанымен, оның «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» атты мақаласында эпостық мұралардың қалыптасу арналары жөніндегі ой-тұжырымдары қазіргі интертекстуалдық зерттеулермен астасып жатыр. Бұл еңбектерде дәстүр сабақтастығы, мәтіндердің өзара ықпалдастығы, тарихи-мәдени кодтардың бір-біріне енуі секілді интертекстуалдық әдістің негізгі белгілері анық аңғарылады.

Зерттеулерде көбінесе тарихи және фольклорлық аллюзиялар ғана талданып, мифопоэтикалық, діни және мәдени кодтардың өзара байланысы жеткілікті деңгейде қарастырылмаған. Сонымен қатар, қазақ поэзиясын әлемдік интертекстуалдық теориялар контексінде салыстырмалы түрде талдау жетіспейді.

3. Талқылануы

Зерттеу барысында қазіргі қазақ поэзиясындағы интертекстуалдық тәсілдердің бірнеше негізгі типтері анықталды: тарихи-интертекстуалдық, мифопоэтикалық,

діни-рухани және мәдени кодтар. Бұл кодтар Светқали Нұржан шығармашылығында поэтикалық мәтіннің көпқабатты семантикалық құрылымын қалыптастырып, ұлттық тарихи жад пен рухани дәстүрді көркемдік тұрғыда жаңғыртуға қызмет етеді.

«Интертекстуалдылық» терминін 1960 жылдары Юлия Кристева, Михаил Бахтин идеялары негізінде француз әдеби теориясына енгізді. М.Бахтин: «Әр сөз өзге сөздің иелігінде, өзге интонацияға қанық» (Бахтин, 1975:88) деп жазады. Бұл ой кез келген мәтіннің өзге мәтіндермен және мәдениеттермен диалогқа түсетінін айқындайды. Бұл тұжырым кез келген мәтіннің өзге мәтіндермен, мәдениеттермен, дәуірлермен үздіксіз байланыс орнататынын, әрбір сөздің өзінен бұрынғы дискурстардың ізі мен интонациясын сақтай отырып, жаңа мағынаға ие болатынын дәлелдейді. Осы тұрғыдан алғанда, интертекстуалдылық құбылысы тек әдебиет шеңберімен шектелмей, мәдениетаралық коммуникацияның да әмбебап принципі ретінде көрініс табады Кристева бұл идеяны дамытып: «Әр мәтін цитаталардың мозаикасы ретінде құрылады; әр мәтін өзге мәтіндердің сіңуі мен түрленуі болып табылады» (Кристева, 1969:66) дейді. Осы тұрғыда мәтін бір мезетте әрі автордың шығармашылығының нәтижесі, әрі тарихи-мәдени дәстүрлердің жалғасы болып табылады. Яғни жаңа мәтіннің тууы бұрынғы мәтіндермен үздіксіз диалогқа түсу арқылы жүзеге асады: цитата, реминисценция, аллюзия, пародия секілді интертекстуалдық механизмдер бұрынғы дискурстарды қайта өңдеп, жаңа мағыналарға ие етеді. Ролан Барт «Автордың өлімі» еңбегінде: «Автор енді мәтіннің қожайыны емес; мәтін – мыңдаған мәдени дереккөздерден құралған цитаталар матасы» (Барт, 1977:146) деп атап өтеді. Оның пайымдауынша, мәтін – бір адамның дара ойы мен еркінен туындаған тұйық құрылым емес, сан алуан мәдени кодтардың, алдыңғы мәтіндердің және идеологиялық дискурстардың тоғысқан кеңістігі. Автор – тек мәтінді жазып шығаратын емес, осы кодтарды жаңа формада тоғыстыратын медиатор іспетті.

Барт мәтінді «мыңдаған мәдени дереккөздерден құралған цитаталар матасы» деп сипаттай отырып, оның полифониялық сипатына назар аударады. Бұл жерде әрбір сөйлем, образ немесе стильдік элемент бұрынғы мәтіндердің ізі мен даусын сақтайды, сол арқылы жаңа туындыда интертекстуалдық өріс түзіледі. Осы тұрғыдан алғанда, мәтіннің мағынасы тек автордың ниетіне тәуелді емес, оны оқырман, мәдени контекст және өзге мәтіндермен диалог айқындайды.

Барттың бұл идеясы әдебиетті біртұтас мәдени дискурс ретінде қарастыруға жол ашып, кейінгі постструктуралистік және деконструктивистік теорияларға терең ықпал етті. Жерар Женетт интертекстуалдылықтың типологиясын (Палимпсесттер) ұсынады: интертекст (цитаталар, аллюзиялар), паратекст (тақырыптар, эпиграфтар), метатекст (комментарийлер), гипертекст (пародиялар, пастиштер), архитекст (жанрлық байланыстар) (Женетт, 1997:7).

Посткеңестік дәуір жаңа міндеттер әкелді: ұлттық болмысты, тілді және мәдени жадты қайта пайымдау қажеттілігі. Бұл кезеңде ұлттық болмыс тек саяси немесе этникалық ұғым ретінде ғана емес, тілдік, мәдени, өркениеттік кеңістіктің тұтастығы ретінде қарастырыла бастады. Тіл – ұлттық бірегейліктің басты діңгегі ретінде ұлттық тарих пен мәдениеттің жалғастығын қамтамасыз етеді. Ал мәдени жад – ұжымдық тәжірибенің, тарихи құндылықтардың және рухани кодтардың сақталу тетігі.

Светқали Нұржанның «Көкірегім – көне кітап» өлеңінде, қазақ халқының рухани дәстүріне, ауыз әдебиеті мен шежірелік мәдениетіне сілтеме жасайды. Қазақ дүниетанымында көкірек – даналықтың, жадының, рухтың мекені. «Қырық қазына, мың мағына» (Светқали, 2008:3) тіркестері де халық мұрасындағы байлық пен даналық кодтарына меңзейді.

Сонымен қатар «Антымды аман мұрам бар» (Светқали, 2008:3) жолы ұлттық тәуелсіздік пен тарихи жадыны, ата-баба аманатын еске салады. Автор бабалардың рухымен тілдесіп, тарихи сабақтастықты өз мәтініне енгізеді.

«Саңқылдаған қыран» (Светқали, 2008:4) бейнесі түркі мифологиясында рухтың, еркіндіктің және тәңірлік күштің символы. Бұл бейне қазақ эпостары мен аңыздарына тікелей интертекст болып тұр. Қыран тек еркіндік пен батылдықтың белгісі ғана емес, сонымен қатар тәңірлік күш пен көктің рухани билігінің нышаны болып саналады. Түркі эпостарында батырдың рухы қыран кейпінде бейнеленіп, оның ерлігі мен асқақтығы осы құспен теңестіріледі. Қазақтың жыраулық поэзиясында да қыран – ерлердің серігі, ал биік шыңдарға ұмтылу – рухани биіктікке жетудің символы. Бұл өлеңде қыранның саңқылы тек табиғи сурет емес, ата-баба мұрасы мен тәңірлік дәстүрдің үні ретінде оқылады.

Ал «Жел оқиды – өлген соң» (Светқали, 2008:4) жолы шамандық немесе анимистік түсініктерге, табиғат пен рух арасындағы байланыстарға меңзейді. Желдің өзі хабар жеткізуші, мәңгілік қозғалыстың белгісі ретінде көрінеді. Жел арқылы ата-бабаның үні естіледі деген сенім бар: ол – тірілер мен рухтар арасындағы медиатор. Бұл поэтикалық бейне өлең мәтінін табиғат құбылыстары мен рухани әлем арасындағы шексіз диалог алаңына айналдырады. Желдің «оқуы» – тек метафоралық амал емес, сонымен қатар әлемнің мәңгілік қозғалысы мен өзгерісінің көркем бейнесі. Бахтиннің диалогизм теориясын еске алсақ, мұнда табиғаттың өзі «оқырман» әрі «сөйлесуші» ретінде қатысады: ақын өлген соң оның сөзін халық та, жел де жалғастырып оқиды. Бұл тәсіл табиғат пен адам, өткен мен болашақ арасындағы үзілмес байланысты айқындайды. Сонымен бірге, жел – қазақ ауыз әдебиетінде жиі кездесетін мотив. «Желмен келген хабар», «жел естіді» секілді тіркестер ауызекі тілде де рухтар мен хабарды жеткізуші ретіндегі архетиптік ұғымды сақтап қалған. Демек, бұл жол тек табиғи құбылысты суреттемейді, ол тұтас мәдени және мифологиялық кодтарды жандандырады. Осылайша, өлеңдегі қыран мен жел бейнелері арқылы табиғат тек декорация емес, рухани әлемнің қатысушысы ретінде қабылданады. Ақынның көне мифтер мен сенімдерге сүйенуі – қазақ поэзиясының тамырын дәстүрлі дүниетанаммен жалғап, соны қазіргі эстетикалық кеңістікте жаңғыртудың айқын үлгісі.

Ю. Кристева интертекстуалдылықты мәтіндер арасындағы шексіз диалог ретінде қарастырады. Бұл өлеңдегі әрбір бейне (кітап, қыран, жел, айлы түн) – бұрынғы мәтіндерден келген мәдени сигнал (Кристева, 1969:35).

Светқали Нұржан «Бір үзік … балалық» өлеңінде, ақын Дүйсенбек Қанатбектің өлеңіне сілтеме жасай отырып, өз естеліктерімен толықтырады. Балалық естелік (акустикалық «із») арқылы кеңестік тың дәуірінің дискурсына, көшпелі дүниетанымның архетиптеріне және қазақ тұрмысының поэтикалық коды (нар,

керуен, соғым, қар) тоғысатын көпдауысты (полифониялық) мәтін. «Қызыл» түсі бір мезгілде дәстүрлік (нар, от) және саяси-идеологиялық (қызыл орыс) кодтарды қабаттап, өткеннің дауыстарын қақтығыстыра шақырады.

Оңдырып, қысқарды қызыл өріс,
Үркіп, қонбай ұшқан-ды тізіле құс.
…Ақырып тұр өркүмге – жүзі кейіс
Қызыл нардан кіші емес қызыл орыс» (Светқали, 2008:25)

Қызыл нар – көшпелі мәдениетте шыдамдылық, құрбандық пен дәулеттің символы. Өлеңде оның бейнесі тарихи-саяси реңк алады: «Қызыл нардан кіші емес қызыл орыс»» (Светқали, 2008:25). Құс пен жел мотивтері – анимистік дүниетанымның реликті, үйлесімнің бұзылуын жеткізетін деталь.

Ауызекі-ырымдық интертекстке жататын «Әйтшу, әйтшу» – түйешілердің көш кезінде айтатын үні. Өлеңде бұл рефрен балалық шақтың естелігіне айналып, фольклорлық кодты жандандырады. Осы тәсіл Есенғали Раушанов пен Тыныштықбек Әбдікәкімұлы поэзиясында да жиі қолданылады: тұрмыстық дыбыс – метафизикалық мағынаға көтеріледі.

Светқали Нұржанның «Бозбала кездің бос баласы» өлеңі ұлттық әдеби дәстүр, романтикалық лирика мен мифопоэтикалық бейнелердің тоғысынан тұратын туынды.

«Бара жатты екеуіміз қосыла айтқан
«Желсіз түнде жарық ай» қырдан асып»

«Желсіз түнде жарық ай» (Светқали, 2008:30) – Абайдың классикалық өлеңінің тікелей аталуын Женетт бойынша интертекст деп танимыз (Женнетт,1997:1). Ақын бозбалалық шақ пен алғашқы сезімдерді Абай поэзиясының романтикалық кеңістігіне байлап отыр.

Мұқанның «Бозқараған» – қазақ лирикасындағы дәстүрлі ән мен поэзия үндестігін білдіретін парамәтіндік ишара. Бұл ән арқылы қазақ даласының акустикалық жады, тұрмыстық-лирикалық реңкі ашылады.

«Боз көйлек қыз, бозбала, боз мұнар» (Светқали, 2008:30) – «боз» сөзі арқылы берілген түстік-символдық палитра романтикалық сағыныштың коды. Бұл – поэзиядағы гипограм: мәтіндегі қайталанатын семантикалық өзек (Риффатер, 1978:1-4).

«Сол бір қырда сол қалпы елесің жүр», «Жиі қатынап тұрам әлі…» (Светқали, 2008:30) – өткен шақтың елесі, естеліктердің үзілмейтін желісі Прустің «жады эстетикасын» еске салады. Прусттің ойынша, осылай оралған өткен шақ таза психологиялық естеліктен жоғары тұрады: ол эстетикалық тәжірибеге айналады. Өйткені жад арқылы қайта жаңғырған сәттер тек өткенді қайталамайды, оларды жаңа мәнге ие етеді, уақыт пен мәңгіліктің шекарасын өшіреді. Жад осылайша өнердің де, өмірдің де шынайы дереккөзіне айналады (Прус,1913:40-51). Бұл уақыт пен естеліктің интертексті болып табылады.

Қазақ поэзиясында уақыт пен естеліктің тоғысуы Ілияс Жансүгіров пен Қадыр Мырза Әлі лирикасында да көрініс тапқан.

Светқали Нұржанның «Қараой. Махамбет басы» өлеңі – тарихи тұлға (Махамбет Өтемісұлы) тағдыры мен ұлттық поэзиядағы дәстүрлі символиканы тоғыстырған күрделі мәтін. Өлеңде тарихи факт, мифопоэтика, халық жадындағы архетиптер

мен жеке лирикалық үн тоғысып, интертекстуалдық палимпсест түзеді. Махамбет өлімі – қазақ тарихи жадындағы орны ерекше оқиға. *«Кесілген бас»* мотиві жыраулар поэзиясынан бастап XX ғасырдағы ақындарға дейін (Қасым Аманжолов, Мұқағали Мақатаев) жалғасып келе жатқан тұрақты мотив.

«Жын арбасып, Жындағы құмар да артып,

Ай көзіне қан жуып туар балқып.

Кесілген Бас… жүзінен есілген жас

Тұманында Қараойдың тұрар қалқып» (Светқали, 2008:39) – тарихи фактіні мифтік-символдық деңгейге көтереді. Мұнда Махамбет тек тарихи тұлға емес, ұлттық тағдырдың метафорасы. Бұл архетип – құрбандық пен киелілік идеясының тоғысы: бас – рухтың, ерліктің символы; оны кесу – тек физикалық өлім емес, ұлттық рухқа жасалған қастандық.

«Мен де қуып келемін Өз Басымды,

Оның да енді, әрине, Иесі жоқ!» (Светқали, 2008:39) – ақын өз тағдырын Махамбетпен байланыстырады. Бұл – лирикалық-экзистенциалдық интертекст: тарихи трагедиядан жеке адамның рухани драмасына ауысады. Махамбеттің «Мен – мен едім, мен едім» сарыны Светқали Нұржанда ішкі монолог арқылы жаңғырады. Лирикалық меннің экзистенциалдық дауысы Светқали Нұржанның «Баян-Өлгей. Бөкен тау» өлеңінде де кездеседі.

«Менің жетім жанымның сыңары боп,

Маңырап тұр Бөкен тау мені көріп» (Светқали, 2008:39) — ақын өз жаны мен таудың үнін бірлікте көрсетеді.

Мұнда әлемдік поэзиядағы Рильке, Лорка шығармаларындағы табиғат пен адам жанын тоғыстыратын мотивтермен үндестік бар.

Юлия Кристева – «мәтіндер мозаикасы» және «цитаталар тоғысы» ұғымдарын енгізді. Ол Бахтиннің диалогизм идеясын дамыта отырып, жеке лирикалық «Меннің» да басқа мәтіндер мен дискурстармен үздіксіз қарым-қатынаста екенін дәлелдеді (Кристева, 1969:66).

«Қараой. Махамбет басы» өлеңі – тарихи трагедияны мифтік және экзистенциалдық деңгейге көтерген күрделі интертекстуалдық мәтін.

Ю. Кристева мұндай сәттерді мәтіннің «полифониялық табиғаты» деп сипаттайды: табиғат дауысы, тарихи үн және ақын жанының үні бір кеңістікте тоғысады.

Кристеваша, бұл – мәтіндер мозаикасы; Бахтинше, тарихи, мифтік, лирикалық дауыстардың полифониясы; Женеттше, алдыңғы мәтіндерді жаңаша оқытатын гипертекст; Риффатерше, «Бас» семасы ақылы ұйымдасқан поэтикалық гипограм.

Қазіргі қазақ поэзиясы дәстүрлі мифологиялық кодтар мен заманауи көркемдік ізденістерді тоғыстыра отырып, мәдени жад пен ұлттық идентичтілікті қайта пайымдаудың жаңа формаларын ұсынады. Интертекстуалдылық бұл үдерісте негізгі поэтикалық құралдардың біріне айналды.

Светқали Нұржанның «Көкше аңызы» өлеңі – осы бағыттағы айқын үлгілердің бірі. Мұнда мифопоэтикалық, фольклорлық, діни және тарихи интертексттер жаңа көркемдік контексте қайта жанданып, поэтикалық мәтіннің көпқабатты мағыналық құрылымын құрайды.

Өлеңнің атауы — «Көкше аңызы» – мәтіннің архитектін айқындайды. Өлеңде Оқжетпес, Жұмбақтас, Жеке батыр, Бурабай, Сексен көл сияқты атаулар арқылы Көкшетау өңірінің мифологиялық кеңістігі жаңғыртылған. Әрбір топоним белгілі бір аңызбен байланысып, оқырман санасында «мәдени кодты» шақырады. Интертекстуалдық тәсілдер арқылы мәтін бір ғана оқиға не пейзаж шеңберінде қалмай, мәдениетаралық, өркениетаралық диалогқа айналады.

«Күйеу менен қалыңдық кіретұғын

Оқжетпес" ед отауы дара тіккен» (Светқали, 2008:43) – Оқжетпес мұнда қасиетті махаббаттың, қол жетпес сұлулықтың және биіктіктің символы ретінде қызмет атқарады.

Светқали Нұржанның «Баян-Өлгей. Бөкен тау» өлеңінде географиялық кеңістік пен тарихи-мифологиялық кодтар тоғысып, көпқабатты поэтикалық мағына жасалады.

Өлеңдегі Баян-Өлгей, Бөкен тау, Қобда – географиялық атаулар арқылы ақын тарихи-мәдени кеңістікті поэтикалық деңгейге көрініс береді. Қазақ әдебиетінде бұл тәсіл М. Жұмабаевтың «Батыр Баян», І. Есенберлиннің тарихи романдарындағы топонимдермен үндес. «Алтай-Сұмын» өлеңіндегі Алтай, Бай-Өлке, Шыңжан, Қазығұрт сияқты нақты географиялық атаулар кездеседі. Бұл атаулар түркі өркениетінің бесігін, қазақ руларының қонысын, тарихи көші-қон жолдарын еске түсіреді. Ж. Женеттің паратекст және гипертекст категориялары тұрғысынан бұл сілтемелер тек географиялық факт емес, тарихи-мәдени жадтың көрінісі (Мирнайат,2015:534).

«Сұрап қалдым: «Қандай ед, – деп, – таңбаныз?

«Жебе таңба – Шыңғыс ханның Сүлдесі» (Светқали, 2008:43) – деген жолдарда Алтай мен Шыңғыс хан тарихы байланысып, эпикалық хронотоп жасалады.

М.Бахтиннің диалогизм ұстанымы тұрғысынан алғанда, топонимдер поэмаға өткеннің дауыстарын, халықтық аңыздардың «үнін» қосады; ал Р. Барт айтқандай, мұнда мәтін авторға тәуелді болмай, мәдени кодтар арқылы көпқабатты мағына жасайды (Барт, 1977:146).

Мифопоэтикалық интертекст мәтіннің көне мифологиялық және діни нарративтермен байланысын қамтамасыз етеді. Діни мәтіндердегі (Құран, Библия) жақсылық пен зұлымдық қарама-қарсылығы ғасырлар бойы әдебиетте космогониялық дуализмнің символдық көрінісі болып келген (Лаусен,2005:23).

Қазіргі қазақ поэзиясында мифопоэтикалық ойлауды және діни-философиялық кодтарды жаңаша пайымдау үрдісі белсенді түрде жүріп жатыр. Интертекстуалдылық бұл бағытта негізгі поэтикалық құралдардың біріне айналды. Мысалы, «Түркістан» өлеңіндегі, Қожа Ахмет Ясауи күмбезі – исламдық сопылық дәстүрдің, түркі мұсылмандығының рухани орталығы. Өлеңдегі «Көк күмбезіне Қожа-Ахметтің

Бір жетіп өлу арман боп» (Светқали, 2008:68) – деген жолдарда Түркістанға қажылық іспетті тәу ету идеясы айқын.

«Құрма-Аманаты Арыстанбаптың

Бұйырғай дағы жұртыма» (Светқали, 2008:68) – деген жолдар Құрандағы Құрма хадисіне меңзеп, әулиенің қасиетті аманатын аллюзиялық интертекст түрінде жеткізеді.

«Құран жаттаған абыздар», «Әумин де, көне, енді, Қазақ» (Светқали, 2008:68) – діни мәтіндерге тән дұғалық-интертекстік құрылымды қалыптастырады. «Даладағы дауыстар» өлеңінде:

«Сұр Заман ысқырады жылансынып.

Ай болып Ақ Күмбезден Құран сынып,

Үстіне құтырынған Ұран шығып» (Светқали, 2008:46) – өлеңдегі Құран, Ұран, Ақ Күмбез сияқты символдар тек көркемдік элементтер ғана емес, олар исламдық космогония мен түркілік мифологияның іргелі архетиптерін поэтикалық мәтінге енгізудің тәсілі ретінде көрінеді. Сонымен қатар, Светқали Нұржанның «Құдайлар қағанаты» өлеңінде діни мәтіндерден, аңыздардан алынған сілтемелер, көне мифтер мен өркениеттік кодтарды қайта пайымдау көрініс береді. Соның ішінде, интертекстік діни кодтар, монтеизм идеялары бар. «Алла – жалғыз! Тәңір – тақ!» (Светқали, 2008:46) – исламдық және түркілік дүниетанымдағы Жаратушының жалғыздығы идеясы Құран мен көне түркі жазбаларына тікелей сілтеме жасайды. «Алла – жалғыз!» – ислам дінінің басты қағидасы таухид (біркұдайшылық) ұғымымен тікелей байланысты. Құранның «Ихылас» сүресінде: «Құл: Ол – Алла, жалғыз. Алла – Мәңгілік. Ол тумаған және туылмаған. Оған ешкім тең емес» (Құран) деп анық жазылған. Ақын осы аяттағы концептіні поэтикалық тілде қайта жаңғыртып, исламдық интертекст құрады. Бұл тұста Ж. Женетттің жіктемесі бойынша интертекст пен гипертекст қатар іске қосылады (Женетт,1997:7): мәтін Құранмен тікелей диалогқа түседі, бірақ жаңа көркемдік контексте болады.

Көне түркі жазбаларында (Орхон-Енисей ескерткіштері) «Көк Тәңірі» ұғымы аспан мен әлемнің жаратушысы әрі әміршісі ретінде мадақталады.

Мысалы, Күлтегін жазуында: «Биікте Көк Тәңірі, Төменде Қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған» деген жолдар бар (Күлтегін жазулары).

Сондай ақ, Светқали Нұржанның М.Мағауинге арнауында діни-рухани интертекстті жиі байқауымызға болады.

«Кәлимаша жуысып қап ерінім,

Аллам қолдап, аян берер Пір тағы» (Светқали, 2008:116) – исламдық және сопылық дискурстың көрінісі.

Исламдағы тәубе, күнә, рухани жаңғыру мотивтері мен түркілік Тәңір идеясы сабақтасып, мәдени-өркениеттік синтез жасайды.

Исламдық космогония – әлемнің жаратылысы, жақсылық пен жамандықтың пайда болуы, періштелер мен Ібіліс бейнесі, Қиямет, жұмақ пен тозақ туралы діни түсініктер жиынтығы. Бұл ұғымдар Құран аяттарында, хадистерде және исламдық тәпсірлерде көрініс табады.

Жалпы, ақын поэзиясында Құран аяттарына, сопылық дәстүрге, исламдық этика мен антропологияға қатысты сілтемелер мол ұшырасады. Олар шығарманың идеялық-эстетикалық мазмұнын байытып, адасудан рухани жаңғыруға бет бұрған лирикалық кейіпкердің ішкі драмасын тереңдете түседі. Светқали Нұржанның «Омар Хайям алдында ақталу» атты күрделі туындысы – соның айқын мысалы.

«Алланың сүйген құлы», «Жар Нұры», «Пайғамбар үмбеті», «Ібілістің індеті» (Светқали, 2008:81– Құран аяттары мен исламдық дүниетанымға тікелей сілтемелер.

«Кешетінім – Дариғасы Ғылымның,
Өзендегі, Өзентегі Нұр – «Шарабан таһура!» (Светқали, 2008:81)

«Шарабан таһура» тіркесі Құрандағы Жәннат шарабына қатысты. Құранда «Шарабан таһура» – рухани тазарудың, мәңгілік рақаттың символы. Бұл жерде интертекст (Құран цитаталары) және метатекст (оларға берілген авторлық түсініктемелер) қатар жүреді. Светқали Нұржан бұл өлеңі Хайямға ақталу формасында жазылған: ақын өзінің адасқан күндерін, маскүнемдік пен дүние қызығына берілген сәттерін Хайямның шарап философиясымен байланыстыра отырып, одан рухани кешірім сұрайды. Сопылық әдебиетте шарап – Құдайдың махаббаты, рухани масаюдың, экстаздың символы. Руми, Хафиз, Ибн Фарид сияқты сопылық ақындарда шарап – адам рухының Жаратушымен бірігуі, мағрифат (таным) жолындағы рухани ләззаттың нышаны. Мұнда шарап ішу – Құдайға ғашық болудың, рухани мас болудың көркемдік коды. Светқали Нұржан осы дәстүрді жалғастырып, шарапты тән құмары емес, құдайлық Нұрды қабылдау ретінде түсіндіреді.

«Ай таранған түн» өлеңінде:

«Құс жолымен келеді ақ туылы Айым,
Бар бір қанға тараған тәтті у мәйін.
Құбылаға сәжде қып сыңсып жатыр
Шұғылаға шомылған аққу-қайың» (Светқали, 2008:147) – деген жолдары көркемдік тереңдігімен ерекшеленетін поэтикалық әлемді ашады. Бұл тіркестерді интертекстуалдылық тұрғысынан қарастырғанда, исламдық діни мәтіндермен, түркілік мифологиялық дәстүрмен және сопылық поэзиядағы рухани символдармен тікелей байланысы айқындалады.

Ақынның Құс жолын ерекше поэтикалық кеңістікке айналдыруы – ежелгі түркі дүниетанымымен сабақтас. Құс жолы – Сүт жолы. Көне түркілер дүние жүзіндегі басқа халықтар сияқты жұлдыздар адам тағдырына әсер етеді, бақыт сыйлайды және алып кетеді, белгілі бір жұлдыз белгілі бір адамның жан дүниесіне сәйкес келеді деп сенді. Сондықтан «аққан жұлдызға қарап, қазақ: «Менің жұлдызым жоғары»» деген. Түркі әлемінде Ай түннің иесі және нышаны саналған, сонымен қатар ол Күннің аспандағы әпкесі болған. Ертеде қазақтар айға табынып, сөйлеген сөзінде құрметпен айтқан. «Ай көрдім, аман көрдім, ескі ай есірке, жаңа ай жарылқа» деп жаңа айға бата берді» (Энциклопедия, 2023:17-18) «Құбылаға сәжде қып» деген тіркес исламдық мәтіндерден келген тікелей интертекст болып табылады. Ақын бұл жерде сәждені тек адамның іс-әрекеті ретінде емес, бүкіл табиғаттың Жаратушыға мойынсұнуы ретінде бейнелейді. Сопылық поэзияда табиғат пен ғалам элементтері Жаратушыға құлшылық етуші тіршілік иелері ретінде жиі сипатталады. Осы дәстүрді жалғастыра отырып, ақын шұғылаға шомған аққу мен қайыңды сәжде қылғандай күйде суреттейді.

Ю.Кристева айтқандай, әрбір мәтін – «өзге мәтіндердің мозаикасы». Сондықтан поэзияда Құран мотивтері мен исламдық символдар тікелей дәйексөз ретінде емес, аллюзия, реминисценция, символдық код түрінде еніп, жаңа поэтикалық мәнге ие болады.

Жоғары да біз талдаған, «Даладағы дауыстар» өлеңіндегі тарихи-интертекстуалдық кодтар ұлттың мәдени жадын сақтап, тарихи кезеңдер мен тұлғаларды жаңа көркемдік тұрғыда қайта пайымдайды.

«Тартылған талай Ғасыр демі ішіне,
Аралас қызған емес мені ісіне.
Жеті жұрт…
Жеті Жұт пен Жеті Дәуір…
Сезінін түсінбеймін көбісіне»
«Көзімен аққан қанды тиске жағып,
Қайтемін өткенімді құстана ғұп.
Хан Шыңғыс, Сайын, Темір…
Он сан Ноғай
Жарқылдап жоғалады тұстан ағып» (Светқали, 2008:46)

«Жеті жұт», «Жеті дәуір», «Оғыз-Қыпшақ», «Шыңғыс хан», «Сайын хан», «Темір», «Он сан Ноғай» сияқты ұғымдар поэтикалық мәтінде гипертекстуалдық байланыстарды түзеді. Ж. Женетт теориясы тұрғысынан бұл сілтемелер мәтіннің көпқабатты мағыналық құрылымын қалыптастырады. Осылайша, тарихи интертекст Светқали Нұржан шығармаларында ұлттық болмысты, тарихи жад пен өркениеттік сабақтастықты бейнелейтін маңызды көркемдік құралға айналған.

«Туылың бар – түркің қайда, Күлтегін?
Құлыбың бар – кілтін қайда, Күлтегін?
Ұғымың бар – ұлтың қайда, Күлтегін?
Журының бар – жұртың қайда, Күлтегін?
Үйің бар – бұлтың қайда, Күлтегін?» (Светқали, 2008:117) – деп келетін Светқали Нұржанның М.Мағауинге арнауындағы Күлтегін есімі – көне түркі жазбаларындағы батыр, ел қорғаушы, түркі бірлігінің символы. Күлтегін, Шыңғыс хан, Ұлы Орда, көк Төрүктер сияқты сілтемелер – тек тарихи тұлғалар мен ұғымдардың атауы емес, олар түркі өркениетінің мәдени коды ретінде қызмет етеді. Мұндай образдар ұлттық тарихи жадты оятып, мәтінге эпикалық кеңістік пен уақыт береді.

Қазіргі қазақ поэзиясында тарихи жад, мифологиялық кеңістік жиі тоғысады. Светқали Нұржанның «Қазығұрттың басына кешкі сапар» өлеңі – осындай көпқабатты мәтіндердің бірі.

Өлеңде Қазығұрт тауы туралы аңыздар, түркілік мифология және заманауи рухани-экзистенциалдық сарындар тоғысып, күрделі семиотикалық өріс құрады.

«Қазығұрттың ай қона еңсесіне
Біз де шықтық ақырғы белесіне,
Нұх пайғамбар ғалейһи уәссәләмнің ізі жатыр,
… Өзі жоқ, кемесі де» (Светқали, 2008:125)

Қазығұрт тауы – түркілік және исламдық мифологияда киелі орын. Өлеңдегі бұл жолдар Топан су туралы мифке тікелей сілтейді (Тасполатов, 2016:12-15).

«Ай көрдім – аман көрдім» – қазақ халқының дәстүрлі бата-тілегінде кездесетін тіркес. Жаңа ай көргенде айтылатын бұл сөздер — көшпелі қазақтың дүниетанымы мен ырымдық поэзиясының бір бөлігі.

Светқали Нұржанның «Ай көрдім – аман көрдім» атты өлеңі дәстүрлі ислам мен сопылық ілімнің, халықтық діни сенімдердің, Құран мен хадис мәтіндерінің аллюзияларына бай.

«Табынған айға, күнге – пұтқа құл» деп,
Жүрген елді астырыма, сансыра ма.
Қазақпын деп болмаған! Ол – «ширк!» деп,
Әш болдың неге сонша, әнші бала!» (Светқали, 2008:129)

Ақын уахабизм мен салафизм сияқты жат идеологияларға қарсы тұрып, ұлттық руханият пен дәстүрлі исламның құндылықтарын қорғауды көздейді.

«Киесі бар, Иесі бар» деген жолдар тәңіршілдік пен исламдық сенімдердің синкретизмін бейнелейді. М. Бахтиннің көпдауыстылық концепциясы тұрғысынан алғанда, бұл жерде халықтық дүниетаным, исламдық мораль және қазіргі заман сыншылдығы қатар естіледі.

«Ай көрдім – аман көрдім» – қазақтың дәстүрлі бата-тілектерінен алынған образ. Жаңа ай көргенде айтылатын тілек елдің рухани мәдениетінде терең орын алған.

«Адамзат Азаттыққа жете алмайды,
Әуелі жетпей тұрып қазақтыққа…» (Светқали, 2008:129) – ақын бостандықты ұлттық руханиятпен, дәстүрлі құндылықтармен байланыстырады.

Бұл идея Ф. Ницшенің, А. Камюдің адамзат пен рухани дағдарыс туралы философиялық ойларымен үндес келеді.

Светқали Нұржанның «Ай, Сарыайшық!» атты өлеңі интертекстуалдық қабаттарға өте бай, мұнда тарихи жады, мифопоэтикалық кеңістік, діни сарындар мен рухани-философиялық толғаныстар тоғысады. Өлеңді интертекст теориясы негізінде талдау арқылы біз автордың мәтінді қалай «мәтіндер мозаикасына» айналдырғанын айқын көре аламыз.

Ю.Кристева айтқандай, әр көркем мәтін – өзге мәтіндердің жаңғырығы мен ізі. Бұл өлеңде де бірнеше қабат қатар көрінеді: тарихи хронотоп, исламдық мәдени кодтар, мифологиялық бейнелер, түркілік және қазақы танымға тән символдар тоғысады. М. Бахтиннің «көпдауыстылық» ұғымы (Бахтин, 1972:5-7) бойынша, мұнда әр дәуірдің, әр мәдениеттің үні қатар естіледі: Сарыайшық шаһарының қасіреті, Әз Жәнібек дәуірі, Ақ Жайықтың тағдыры, Әмір Темірдің тарихтағы ізі және бүгінгі күннің рухани сұрағы бір кеңістікте тоғысады.

Алдымен, тарихи-интертекстуалдық қабат. Сарыайшық – Алтын Орда заманындағы әйгілі шаһар, Ұлы Жібек жолының бойындағы сауда мен мәдениеттің орталығы болған қала. Өлеңде оның қирауы, Мәскеуге тәуелділік кезеңі («Мәскеу жаққа көшкеннен соң бар сені») арқылы қазақтың тарихи жадындағы отаршылдық дәуірдің трагедиясы бейнеленеді. Әз Жәнібек ханның «Аққу көлі», Әмір Темірдің жорығы – мұның бәрі тарихи хроникаларға, аңыздарға сілтеме жасайды. Ж. Женетт мұндай мәтіндік сілтемелерді гипертекст деп атайды, яғни бұрынғы тарихи мәтіндер қазіргі поэтикалық мәтінде жаңаша мағынаға ие болады.

Өлеңдегі мифопоэтикалық интертексттерге мән беретін болсақ, Алтын қайық мініп жүрген ханша, Ай астында сынсыған қыз, уға айналған шекерлі көл, жұмбақ көзе – мұның бәрі халық жадындағы мифтік образдар мен архетиптерді жаңғыртады. Ай – шығыстық поэзияда сұлулық пен мұңның, кейде рухани нұрдың символы. «Алтын қайық мініп жүрген ханша» – ежелгі түркі-моңғол аңыздарындағы аспанға ұшқан сұлу қыздардың мифімен үндес.

Светқали Нұржанның «Үш қиян» атты өлеңі – тарихи жады, мифопоэтикалық кеңістік, діни-рухани сарындар мен философиялық толғаныстар тоғысқан күрделі туынды. Мұнда ақын қазақтың дәстүрлі поэтикасын заманауи рухани сұрақтармен ұштастырып, ұлттық тарих пен мәдени жадты қайта жаңғыртады. Өлеңді интертекстуалдылық теориясы негізінде талдағанда, оның көпқабатты құрылымы айқындала түседі.

«Еділдің бойы – елді қиян,
Жайықтың бойы – жанды қиян,
Маңғыстау бойы – малды қиян,
Мажыра-жалған – Үш қиян» (Светқали, 2008:170)

«Есіңде бар ма, ақ Еділ?
Жадымда жүр ме, ақ Жайық?
Жадымда ма мына, Маңғыстау?
Көк берілеген ұлып едім ғой Аспанға?!
Сіңіпті сол Үн Дастанға…» (Светқали, 2008:170)

Еділ мен Жайық бейнесі – жыраулық поэзиядағы тарихи кеңістікті еске салады. Ж. Женеттің жіктемесі бойынша, бұл – гипертекстуалдылық: бұрынғы тарихи мәтіндер қазіргі өлеңде қайта тіріліп, жаңа мағыналық деңгейге көтеріледі.

«Аспанға тігіп – шаңырағы шапақ, уығы сәуле», «Алланың нұры – Бұйрағым» (Светқали, 2008:170) деген жолдарда дүниенің жаралуы, жарық пен қараңғылықтың, хаос пен тәртіптің мәңгілік қарама-қайшылығы бейнеленеді. Шаңырақ – әлемнің моделі, Аспан мен Жерді байланыстыратын космогониялық символ. Мұндай образдар көне түркілік мифологиямен, жыраулық поэзиямен сабақтасып жатыр.

4. Зерттеу нәтижесі

Зерттеу жұмысының басты мақсаты – қазіргі қазақ поэзиясындағы интертекстуалдылық құбылысының тарихи, мифопоэтикалық, діни және мәдени кодтармен байланысын айқындау және оның поэтикалық мәтіннің көпқабатты семантикалық құрылымын қалыптастырудағы рөлін анықтау болды. Бұл мақсатқа жету үшін Ю.Кристева, М.Бахтин, Р.Барт, Ж.Женетт сияқты әлемдік әдебиеттану классиктерінің теориялық тұжырымдарына сүйеніп, мәтінтанулық, салыстырмалы-типологиялық, мифопоэтикалық және дискурстық талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде қазіргі қазақ поэзиясында, әсіресе Светқали Нұржан шығармашылығында интертекстуалдық тәсілдердің жүйелі түрде қолданылатыны, олардың ұлттық тарихи жадты жаңғыртуға, мәдени сабақтастықты сақтауға және рухани құндылықтарды қазіргі эстетикалық кеңістікпен сабақтастыруға қызмет ететіні анықталды. Тарихи-интертекстуалдық (Махамбет, Күлтегін, Шыңғыс хан), мифопоэтикалық (Қыран, Жел, Нұх кемесі), діни-рухани (Құран аяттары, сопылық мотивтер) және мәдени-географиялық (Көкше, Баян-Өлгей, Қазығұрт) кодтардың бір мәтін ішінде тоғысуы поэтикалық дискурстың көпқабатты семантикасын қалыптастыратыны дәлелденді.

Алынған нәтижелер теориялық тұрғыдан интертекстуалдылықтың қазақ поэзиясындағы көркемдік, тарихи-мәдени және рухани-идеялық қызметін айқындап,

оның ұлттық әдеби процестегі орнын жаңа қырынан пайымдауға мүмкіндік береді. Практикалық жағынан бұл тұжырымдар әдебиет теориясы, мәдениеттану, семиотика және салыстырмалы әдебиеттану салаларында, сондай-ақ жоғарғы оқу орындарының филологиялық пәндерінде оқыту үдерісінде қолдануға болады.

Зерттеудің перспективалары ретінде интертекстуалдылықтың заманауи қазақ прозасындағы көріністерін, сондай-ақ цифрлық дәуірдегі әдеби мәтіндер арасындағы жаңа типтегі байланыстарды зерттеу бағыттарын атап өтуге болады. Бұл болашақта қазақ әдебиетінің әлемдік әдеби процестегі орнын айқындауға және мәдениетаралық диалогты кеңейтуге үлес қосады.

5. Қорытынды

Қазіргі қазақ поэзиясындағы интертекстуалдылық құбылысы – терең мәнге ие, ерекше назар аударуды қажет ететін маңызды бағыттардың бірі. Бұл тәсіл ақындардың тек өз ойымен шектелмей, ұлттық рухани мұрамен және әлемдік әдеби кеңістікпен сабақтастықта шығармашылық жасайтынын аңғартады. Соның нәтижесінде поэзияда өткен мен бүгін, дәстүр мен жаңашылдық өзара тоғысып, жаңа көркемдік мазмұн қалыптасады. Интертекстуалдылық арқылы ақындар бұрынғы мәтіндермен іштей сұхбат құрып, сол арқылы өз ойын тереңірек жеткізеді. Бұл – поэзиядағы үнқатысу, рухани жалғастықтың бір көрінісі іспетті. Осындай тәсілдер өлеңнің мағыналық аясын кеңейтіп қана қоймай, оқырманды да белсенді ойлауға жетелейді. Себебі мұндай туындыларды қабылдау үшін оқырман тек мәтінді оқып қана қоймай, оның астарындағы ишаралар мен әдеби байланыстарды сезіне білуі қажет.

Жалпы алғанда, интертекстуалдылық қазіргі қазақ поэзиясының көркемдік деңгейін арттырып, мазмұндық тереңдігін байыта түсетін маңызды құбылыс болып табылады. Ол ақынның дара стилін айқындауға, шығармашылық ізденісін жаңа белеске көтеруге ықпал етеді. Сондықтан бұл бағытты жан-жақты қарастыру – қазақ әдебиеттануы үшін әлі де өзектілігін жоймайтын, терең зерттеуді қажет ететін мәселелердің бірі деп айтуға болады. Интертекстуалдылық поэзияны тек оқылатын мәтіннен артық, сезілетін, жүрекпен қабылданатын өнерге айналдырады. Оқырман әр жолда ойға батып, сөздің астарын аңғарып, жүрегіне түйеді. Өткеннің әуенін бүгіннің үнінмен үйлестіре отырып, ақын жаңа стильдік өрнектер ашады, әрі өз даралығын айқындайды. Мұндай шығармашылық тәсіл өлеңді уақытқа бағынбайтын, мәңгілік сырға толы етіп көрсетеді. Әрбір сөздің астарында – тарих, мәдениет және рухани ізденіс бар, олар оқырманды ойлануға, сезінуге, кейде тіпті жырлаған жанына жақын тартуға шақырады.

Сондықтан қазіргі қазақ поэзиясында интертекстуалдылық тек көркемдік құрал емес, рухани байланыс, шығармашылық еркіндік және әдеби дәстүрді жаңғыртатын күш болып табылады. Ол ақынның ой-өрісін кеңейтеді, өлеңге тереңдік қосады, және поэзияны тек оқылатын емес, өмірге әсер ететін, жүрекпен түсінілетін өнерге айналдырады.

Әдебиеттер:

1. Әбдіқұлова Р.М. Қазақ сөз өнеріндегі интертекст мәселесі. – Алматы: ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, 2016 жыл. – 33-36 б.

2. Бахтин М.М. Әдебиет және эстетика мәселелері. – Мәскеу: Көркем әдебиет, 1975 жыл. –504 б.

3. Кристева Ю. Сөз, диалог және роман. – Мәскеу: Прогресс, 1969 жыл. – 64-91 б.

4. Барт Р. Автордың өлімі / Бейне – Музыка – Мәтін. – Нью-Йорк: Хилл және Ванг, 1977 жыл. – 142-148 б.

5. Женетт Ж. Палимпсесттер: Екінші дәрежелі әдебиет. Линкольн. – Лондон: Небраска университетінің баспасы, 1997 жыл. – 490 б.

6. Светқали Н. Ай таранған түн: Өлеңдер кітабы. – Алматы: Жазушы, 2008 жыл. – 384 б.

7. Риффатер М. Поэзия семиотикасы. Блумингтон; Индианаполис. – Индиана университетінің баспасы, 1978 жыл. – 234 б.

8. Пруст М. Свант жолы. Жоғалған уақытты іздеу. I том. – Лондон: Чатто және Уиндус, 1913 жыл. – 468 б.

9. Миренайат С.А., Суфастаеи Е. Жерар Женетт және мәтіндік трансценденцияны жіктеу. – Жерорта теңізінің әлеуметтік ғылымдар журналы, 6-том, №5, 2015 жыл, – 542 б.

10. Лоусон Т. Құрандағы дуализм, қарама-қайшылық және типология: Апокалиптикалық қабат. – Құрандық зерттеулер журналы, 10-том, №2, 2008 жыл, – 23-49 б.

11. Abdullah, M. Құран дискурсындағы интертекстуалдылық / Journal of Islamic Studies. – 2021 жыл. – DOI: 10.1093/jis/etaa099.

12. Saeed, A. Құранды қазіргі заманда оқу. – Лондон: Routledge, 2020 жыл. – 254 б. – DOI: 10.4324/9781315658033.

13. Күлтегін бітіктасының 1-бетіндегі мәтіні (I.1-40 жол) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімді: https://bitig.kz/?bid=3&lang=e&les=14&li=1&mod=2&oid=15 (қаралған күні: 30.03.2026).

14. Қазақ мәдениетінің белгілері мен нышандарының қысқаша энциклопедиясы. – Алматы: ҚазҒЗМИ, 2023 жыл. – 320 б.

15. Тасполатов Б.Т. Қазығұрт топонимдері. Монография. – Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2016 жыл. – 168 б.

16. Бахтин М.М. Достоевский поэтикасының мәселелері. – Мәскеу: Советская Россия, 1972 жыл. – 318 б.

References:

1. Abdikholova R. M. (2016). Intertext issues in Kazakh word art. Almaty: KazNU Bulletin, Philology Series, 33–36. (kaz)

2. Bakhtin M. M. (1975). Problems of literature and aesthetics. Moscow: Krokhem Literature. (rus)

3. Kristeva J. (1969). Word, dialogue, and the novel (pp. 64–91). Moscow: Progress. (rus)

4. Barthes R. (1977). The death of the author / Image – Music – Text (pp. 142–148). New York, NY: Hill and Wang. (eng)

5. Genette G. (1997). Palimpsests: Literature in the second degree (490 pp.). Lincoln, NE: University of Nebraska Press. (eng)

6. Svetqali N. (2008). Ay tarangan tun: Book of poems (384 pp.). Almaty: Zhazushy. (kaz)

7. Riffaterre, M. (1978). Semiotics of poetry (234 pp.). Bloomington, IN: Indiana University Press. (eng)

8. Proust M. (1913). Swann's way: In search of lost time (Vol. 1, 468 pp.). London: Chatto & Windus. (eng)

9. Mirenayat S. A., & Sufastaei, E. (2015). Gérard Genette and the classification of textual transcendence. Mediterranean Journal of Social Sciences, 6(5), 542. (eng)

10. Lawson T. (2008). Dualism, contradiction, and typology in the Qur'an: The apocalyptic layer. Journal of Qur'anic Studies, 10(2), 23–49. (eng)

11. Abdullah M. (2021). Intertextuality in Qur'anic discourse. Journal of Islamic Studies. https://doi.org/10.1093/jis/etaa099 (eng)

12. Saeed A. (2020). Reading the Qur'an in the contemporary world (254 pp.). London: Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315658033 (eng)

13. Kul Tegin inscriptions, page 1 (lines I.1–40) [Electronic resource]. (n.d.). Retrieved March 30, 2026, from https://bitig.kz/?bid=3&lang=e&les=14&li=1&mod=2&oid=15 (eng)

14. Encyclopedia of symbols and signs of Kazakh culture. (2023). Almaty: KazGZMI. (kaz)

15. Taspolatov, B. T. (2016). Qazygurt toponyms (Monograph, 168 pp.). Shymkent: Alem Press. (kaz)

16. Bakhtin, M. M. (1972). Problems of Dostoevsky's poetics (318 pp.). Moscow: Sovetskaya Rossiya. (rus)

МРНТИ 17.82.09 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-15

А.Н. Нурланова[1*], Н.А. Мошенская[2], Т.В. Левина[3]
[1,2,3]Казахстанско-Американский свободный университет, г.Усть-Каменогорск, Казахстан
[1]e-mail: anur_81@mail.ru, [2]natalya-moshensk@mail.ru, [3]tanya_levina@mail.ru
ORCID: [1]0000-0001-9782-1507, [2]0000-0002-9468-0531,
[3]0009-0003-6363-1811

ОДИНОЧЕСТВО КАК УНИВЕРСАЛЬНЫЙ МОТИВ ЛИТЕРАТУРНОГО СОЗНАНИЯ

Аннотация. В статье всесторонне рассматривается феномен одиночества как одна из ключевых и сквозных тем мировой и казахской литературы. Обоснована высокая актуальность исследования: в современном обществе, несмотря на развитие коммуникаций, одиночество приобрело характер острой социально-психологической проблемы, сравнимой некоторыми исследователями с «эпидемией». Цель работы – выявить основные аспекты и специфику художественного изображения одиночества, проанализировав его философское (экзистенциальное) осмысление и психологические интерпретации. С опорой на сравнительно-исторический, типологический и междисциплинарный подходы прослеживается эволюция мотива одиночества. На материале произведений зарубежной и русской классики (М.Лермонтов, Ф.Кафка, Дж. Сэлинджер, Г.Гарсиа Маркес, А.Камю), а также казахской литературы (от фольклора и поэзии Абая до прозы М.Ауэзова и О.Бокея) выделены ключевые художественные модели репрезентации одиночества: «лишний человек», социальное отчуждение в абсурдном мире, добровольное творческое уединение и культурно-историческая судьба. Научная новизна исследования состоит в сопоставлении западной экзистенциальной парадигмы с национальной спецификой казахской литературы, для которой исторически характерен трагизм отчуждения от коллектива, сменившийся в современной прозе глубоким философским самопознанием. Делается вывод об амбивалентной природе одиночества как источника духовного кризиса и одновременно потенциального ресурса для личностного роста.

Ключевые слова: мировая литература, казахская литература, литературный анализ, мотив одиночества, экзистенциализм.

Ә.Н. Нұрланова[1*], Н.А. Мошенская[2], Т.В. Левина[3]
[1,2,3] Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен, Қазақстан
[1]e-mail: anur_81@mail.ru, [2]natalya-moshensk@mail.ru, [3]tanya_levina@mail.ru
ORCID: [1]0000-0001-9782-1507, [2]0000-0002-9468-0531,
[3]0009-0003-6363-1811

ЖАЛҒЫЗДЫҚ – ӘДЕБИ САНАНЫҢ ӘМБЕБАП МОТИВІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада жалғыздық феномені әлем және қазақ әдебиетінің негізгі әрі маңызды тақырыптарының бірі ретінде жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі қоғамда коммуникацияның дамуына қарамастан, жалғыздық кейбір зерттеушілер «індетке» теңейтіндей өткір әлеуметтік-психологиялық мәселе сипатына ие болатындығымен негізделеді. Жұмыстың мақсаты – жалғыздықтың философиялық (экзистенциалдық) мәні мен психологиялық интерпретацияларын талдай

* ***Укажите правильную ссылку:***
А.Н. Нурланова, Н.А. Мошенская, Т.В. Левина. Одиночество как универсальный мотив литературного сознания // "Керуен". - №1, 90 том, 2026. С. 219-232. https:// https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-15.

отырып, оны көркем бейнелеудің негізгі аспектілері мен ерекшелігін анықтау. Зерттеуде салыстырмалы-тарихи, типологиялық және пәнаралық тәсілдерге сүйене отырып, жалғыздық мотивінің эволюциясы сараланады. Шетел және орыс классиктері (М.Лермонтов, Ф.Кафка, Дж.Сэлинджер, Г.Гарсиа Маркес, А.Камю), сондай-ақ қазақ әдебиеті (фольклор мен Абай поэзиясынан бастап М.Әуезов пен О.Бөкей прозасына дейін) шығармалары негізінде жалғыздықты бейнелеудің негізгі көркемдік модельдері: «артық адам», абсурдты әлемдегі әлеуметтік жатсыну, ерікті шығармашылық оқшаулану және мәдени-тарихи тағдыр айқындалды. Зерттеудің ғылыми жаңашылдығы батыстық экзистенциалдық парадигманы қазақ әдебиетінің ұлттық ерекшеліктерімен салыстырудан тұрады; қазақ әдебиетіне тарихи тұрғыдан ұжымнан бөліну трагизмі тән болса, қазіргі прозада ол терең философиялық өзін-өзі танумен алмасқан. Жалғыздықтың рухани дағдарыс көзі және сонымен бірге тұлғалық өсудің әлеуетті ресурсы ретіндегі амбивалентті табиғаты туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: әлем әдебиеті, қазақ әдебиеті, әдеби талдау, жалғыздық мотиві, экзистенциализм.

A.N. Nurlanova[1*], N.A. Moshenskaya[2], T.V. Levina[3]

[1,2,3]Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

[1]e-mail: anur_81@mail.ru, [2]natalya-moshensk@mail.ru, [3]tanya_levina@mail.ru

ORCID: [1]0000-0001-9782-1507, [2]0000-0002-9468-0531,

[3]0009-0003-6363-1811

LONELINESS AS A UNIVERSAL MOTIF OF LITERARY CONSCIOUSNESS

Abstract. The article comprehensively examines the phenomenon of loneliness as one of the key and recurring themes in world and Kazakh literature. The high relevance of the study is substantiated: in modern society, despite the development of communications, loneliness has acquired the character of an acute socio-psychological problem, compared by some researchers to an "epidemic". The aim of the work is to identify the main aspects and specifics of the artistic representation of loneliness by analyzing its philosophical (existential) comprehension and psychological interpretations. Relying on comparative-historical, typological, and interdisciplinary approaches, the evolution of the loneliness motif is traced. Based on the material of foreign and Russian classical works (M.Lermontov, F.Kafka, J.D. Salinger, G.Garcia Marquez, A.Camus), as well as Kazakh literature (from folklore and Abai's poetry to the prose of M.Auezov and O.Bokey), key artistic models of loneliness representation are identified: the "superfluous man", social alienation in an absurd world, voluntary creative solitude, and cultural-historical destiny. The scientific novelty of the research consists in comparing the Western existential paradigm with the national specifics of Kazakh literature, which is historically characterized by the tragedy of alienation from the collective, later replaced in modern prose by deep philosophical self-discovery. A conclusion is drawn about the ambivalent nature of loneliness as a source of spiritual crisis and, at the same time, a potential resource for personal growth.

Keywords: loneliness, motif of loneliness, world literature, Kazakh literature, existentialism, philosophy, psychology, literary analysis, "superfluous man", solitude.

1. Введение

Одиночество как социально-философское и психологическое явление на протяжении веков привлекало внимание мыслителей и художников слова. В античной философии Аристотель, Платон, Сенека рассматривали вынужденное уединение преимущественно в негативном ключе, противопоставляя ценностям дружбы, любви и общественного бытия. В Средневековье Августин Блаженный, в эпоху Возрождения и Нового времени Р.Декарт, Б.Паскаль, М.Монтень осмысливали проблему одиночества в контексте поиска смысла человеческого существования и внутреннего духовного опыта личности.

В философии Новейшего времени тема одиночества получила глубокую разработку в экзистенциальной традиции. Н.А.Бердяев, М.Бубер, А.Камю, С.Кьеркегор, Ж.-П.Сартр, М.Хайдеггер и другие интерпретируют одиночество как фундаментальную данность человеческого бытия. Так, Н.А.Бердяев рассматривал одиночество как одно из основных испытаний человеческого духа, подчёркивая возможность его преодоления через любовь и подлинное общение. М.Бубер, в свою очередь, указывал на парадокс современной эпохи: небывалое социальное сближение людей сопровождается феноменом «беспрецедентного одиночества», при котором человек ощущает себя брошенным и отчуждённым от мира. В этом контексте одиночество осмысливается не только как негативное состояние, но и как экзистенциальный опыт, открывающий возможности для самопознания и творческой рефлексии.

Актуальность обращения к проблеме одиночества в литературе обусловлена её устойчивой значимостью для понимания человеческого состояния в различные историко-культурные периоды. Несмотря на высокий уровень социальной связанности и коммуникативных возможностей, в современном обществе всё чаще проявляется феномен «одиночества среди людей», обусловленный утратой осмысленного взаимодействия между «Я» и «другими». Современные исследования фиксируют рост субъективного чувства одиночества и среди внешне социально благополучных людей, что позволяет некоторым авторам говорить о нём как о характерной черте современной цивилизации.

При этом одиночество представляет собой многогранное и амбивалентное явление. В художественном и научном дискурсе оно может интерпретироваться как деструктивное, травматичное состояние либо, напротив, как продуктивное пространство внутренней свободы, необходимое для творчества, самоанализа и формирования личностной идентичности. Подобная многозначность обусловливает необходимость комплексного, междисциплинарного осмысления мотива одиночества, в том числе в литературоведческом аспекте.

Целью настоящего исследования является аналитическое осмысление мотива одиночества и выявление особенностей его художественного воплощения в мировой и казахской литературе с опорой на философские и психологические интерпретации.

2. Методы и материалы

2.1 Методы исследования

В исследовании применены сравнительно-исторический и сравнительно-типологический методы литературного анализа, позволившие сопоставить произведения разных эпох и культур с точки зрения репрезентации мотива одиночества. Междисциплинарный характер работы обусловил использование философско-антропологического анализа для осмысления сущности одиночества и психологического подхода с целью выявления его влияния на личность в сочетании с интерпретационным анализом художественных текстов.

2.2 Материалы исследования

Материалом исследования послужили философские, психологические и литературоведческие труды, посвящённые проблеме одиночества, а также художественные произведения мировой и казахской литературы, в которых

мотив одиночества является концептуально значимым. В круг анализа включены классические произведения зарубежной литературы – романы Ф.Кафки, М.Булгакова, Л.Толстого, новеллы Д.Сэлинджера, роман Г.Г.Маркеса и другие, в которых художественно репрезентируются состояния отчуждения и экзистенциального одиночества.

Наряду с этим рассмотрены произведения казахской литературы разных историко-культурных периодов: от устного народного творчества (эпосы, лиро-эпические поэмы) и поэзии Абая Кунанбайулы до прозы современного периода, в частности произведения О. Бокея и других авторов, в чьём творчестве проблема одиночества получает философское и психологическое осмысление. Такой корпус текстов позволил проследить специфику художественного воплощения мотива одиночества в разных культурных традициях и литературных системах.

3. Обсуждение

Философское осмысление одиночества имеет длительную историю. Античные мыслители видели в вынужденном одиночестве преимущественно негативное состояние. Аристотель называл человека «ζῷον πολιτικόν» (общественным животным), подразумевая, что жизнь вне общества противоестественна. Однако уже стоики, напротив, высоко ценили внутреннюю автономию индивида. Средневековые богословы рассматривали уединение в контексте аскезы и общения с Богом. В Новое время проблема одиночества приобрела экзистенциальное звучание. Н.А.Бердяев утверждал, что конец одиночества – это смерть, а преодоление экзистенциальной тоски связывал с силой любви (Бердяев, цит. по: Бубер, 1995: 228). М.Бубер характеризовал современное состояние человечества как «беспрецедентное одиночество», при котором человек ощущает себя покинутым и отторгнутым шумным миром. Он писал о состоянии «космической бездомности», то есть утрате чувства укоренённости в мире. Философы-экзистенциалисты А.Камю, Ж.-П.Сартр и другие рассматривали одиночество как следствие абсурдности человеческого существования.

В философии выделяется несколько типов одиночества. Различают космическое одиночество – переживание оторванности человека от Вселенной, ощущение собственной ничтожности в масштабах мироздания; социальное одиночество – чувство изоляции от группы или неспособности включиться в сообщество; культурное одиночество – состояние, при котором человек не находит понимания и поддержки в социальной среде вследствие различий в ценностях и межличностное одиночество, связанное с утратой конкретного близкого человека либо отсутствием эмоциональной близости. Философия подводит к осмыслению многомерности феномена одиночества. Одиночество не сводится к физическому отсутствию людей рядом. Это, прежде всего, духовная отстранённость и отчуждение, которые могут ощущаться и в условиях массового скопления людей. Важно различать депрессивную подавленность и экзистенциальное одиночество. Хотя данные состояния могут сосуществовать, экзистенциальное одиночество не всегда носит деструктивный характер и в ряде случаев способно стимулировать личностный рост.

В психологии одиночество рассматривается преимущественно как субъективное эмоциональное состояние. Исследователи выделяют как негативные, так и

позитивные его стороны. С одной стороны, хроническое чувство одиночества приводит к восприятию жизни как лишённой смысла, может вызывать тревожные и депрессивные состояния, а также психосоматические расстройства. Отсутствие близких эмоциональных связей и дефицит позитивного эмоционального контакта с людьми рассматриваются как ключевые факторы тяжёлого переживания одиночества. Установлено, что длительная социальная изоляция ослабляет иммунитет и негативно сказывается на физическом здоровье человека.

С другой стороны, ряд психологов подчёркивает наличие позитивных аспектов одиночества. Так, С.В.Бахардин отмечает, что продуктивные стороны одиночества проявляются в тех случаях, когда неблагоприятные внешние обстоятельства побуждают человека к внутренней рефлексии, что может приводить к духовному росту и самопознанию. Исследователи И.Ялом и К.Мустакас трактуют одиночество как особое психоэмоциональное состояние личности, возникающее вследствие дефицита близких эмоциональных связей и страха их утраты. Р.Вейс и другие исследователи акцентируют внимание на роли объективных жизненных обстоятельств: выход на пенсию, переезд, утрата социального окружения как факторы социального одиночества. Н.Е.Покровский, Г.В.Иванченко рассматривают одиночество как своеобразный механизм адаптации личности, связанный с осознанным дистанцированием от социальной среды. Ж.В.Пузанова, Н.С.Поздеева и другие интерпретируют одиночество как особое состояние сознания личности, при котором анализируется степень адекватности осознания человеком собственного одиночества. В целом психологический анализ подтверждает сложность и многомерность феномена одиночества.

Следует отметить, что исследование одиночества активно развивается в современной науке. Проводятся эмпирические исследования и социологические опросы, направленные на выявление склонности разных социальных групп к переживанию одиночества. Установлено, что в крупных городах проблема одиночества проявляется острее, чем в сельской местности. Молодёжь нередко испытывает чувство одиночества даже при высокой интенсивности коммуникаций, что связывается с поверхностным характером контактов в цифровую эпоху. Выявляются и гендерные различия: мужчины реже признаются в переживании одиночества, однако переносят его тяжелее и чаще прибегают к деструктивным формам компенсации, тогда как женщины чаще говорят о чувстве одиночества, но в целом демонстрируют более высокую способность к адаптации. Все это подтверждает, что одиночество является сложным и многогранным феноменом, требующим комплексного и разностороннего научного осмысления.

Рассмотрев философские и психологические подходы к проблеме одиночества, далее целесообразно перейти к анализу художественного воплощения данного мотива в произведениях зарубежной и казахской литературы.

В мировой литературе тема одиночества поднимается в произведениях разных эпох, отражая изменяющееся мировоззрение общества. Начиная с эпохи романтизма, в западной прозе формируется образ «лишнего человека» – героя, превосходящего окружающих интеллектом или глубиной чувств, но вследствие этого оказывающегося

непонятым и одиноким. В русской литературе классическим воплощением данного типа стал Григорий Печорин из романа М.Ю.Лермонтова «Герой нашего времени» (1840). Печорин, будучи умнее и проницательнее окружающих, оказывается лишним в обществе, где господствуют более простые стремления. Он не способен найти равного себе собеседника, легко ранит чувства близких и, сам того не желая, приносит несчастье окружающим.

Этот образ стал архетипичным: герои, значительно более умные и прозорливые, чем их социальное окружение, нередко обречены на одиночество. Лермонтов через фигуру Печорина показал психологическую драму «лишнего человека». Одиночество разрушительно сказывается не только на нём самом, но и на людях, находящихся рядом. Печорин осознаёт, что другие живут более простыми и искренними чувствами, однако сам утратил способность к такому существованию. Эта трагедия неприкаянной личности отразила характерную для XIX века ситуацию столкновения одарённого индивида с ограничениями социума.

Если в первой половине XIX века одиночество героя во многом являлось следствием его интеллектуального и духовного превосходства над средой, то к концу века и далее акценты существенно смещаются. Литература рубежа XIX – XX веков – реалистическая и модернистская всё чаще изображает одиночество как универсальное состояние человека, утратившего связь с традиционным укладом жизни. Ярким примером подобного осмысления является творчество Ф.Кафки. В романе «Процесс» (1915) писатель изображает тотальное отчуждение личности в мире абсурдной бюрократии. Главный герой Йозеф К. живёт среди людей, но остаётся абсолютно одиноким: у него нет семьи, близких друзей, а служебные связи носят поверхностный характер. Абсурдная судебная процедура, в рамках которой герой оказывается обвиняемым без ясных причин, подчёркивает отчуждённость человека от непостижимого и враждебного социального механизма.

Исследователи отмечают автобиографичность образа Йозефа К., указывая на то, что данный персонаж во многом является художественной проекцией самого Кафки. Таким образом, писатель переживает собственное экзистенциальное одиночество через судьбу героя. Ни один из персонажей романа не способен по-настоящему помочь или понять Йозефа. И священник, выслушав его, лишь подтверждает неизбежность трагического пути героя. Не случайно критики называют прозу Кафки пророческим изображением «космической неустроенности» современного человека, его экзистенциальной потерянности перед лицом непостижимых сил судьбы. Одиночество у Кафки носит онтологический, непреодолимый характер и принимается героями как данность.

В американской литературе ярким примером изображения одиночества молодежи является роман Дж.Д. Сэлинджера «Над пропастью во ржи» (1951). Главный герой, подросток Холден Колфилд, ощущает себя чужим в мире взрослых и протестует против лицемерия окружающих. Несмотря на наличие семьи и социальных контактов, Холден постоянно подчёркивает своё одиночество, связанное с ощущением непонимания и неприятия со стороны окружающих. Этот образ стал символом подросткового одиночества и кризиса взросления. Скитаясь по Нью-

Йорку, герой пытается установить контакт с разными людьми, однако неизменно испытывает разочарование: ни друзья, ни случайные знакомые, ни близкие не способны избавить его от экзистенциального чувства пустоты. Роман Сэлинджера показал, что одиночество может быть особенно остро переживаемо в юности, порой, в условиях многолюдного мегаполиса.

В ряде произведений литературные герои сознательно принимают одиночество как путь духовного испытания. Так, в романе Д.Дефо «Робинзон Крузо» (1719) главный герой оказывается в условиях полного физического одиночества на необитаемом острове. Однако в процессе длительного уединения одиночество трансформируется: Робинзон не только выживает, но обретает внутреннюю устойчивость, а его жизнь – смысл. Автор показывает, как герой, преодолев отчаяние, находит опору в труде, саморазвитии и вере. В результате одиночество осмысливается как путь внутреннего роста и преодоления жизненных трудностей. Хотя возвращение к людям приносит Робинзону радость, пережитое уединение позволяет ему осознать, что одиночество принесло ему больше духовной пользы, чем вреда. Этот роман демонстрирует позитивную интерпретацию мотива одиночества как средства самопознания и нравственного становления.

В литературе XX века мотив одиночества имеет философский и универсальный характер. В романе Габриэля Гарсиа Маркеса «Сто лет одиночества» (1967) одиночество становится не только центральной темой, но и судьбой целого рода. В вымышленном городе Макондо каждое поколение семьи Буэндиа обречено на разные формы одиночества: духовное, моральное или физическое. Писатель изображает одиночество как родовое проклятие, проявляющееся в неспособности героев к подлинному взаимопониманию. В финале романа знание обо всех многочисленных гранях одиночества становится доступным последнему представителю рода, вместе с его гибелью исчезает и сам Макондо. Используя приёмы магического реализма, Маркес подчёркивает универсальность одиночества: человек может оставаться одиноким и в кругу семьи, поскольку форма и содержание одиночества у каждого персонажа индивидуальны. Роман стал не только метафорой латиноамериканской истории, но и масштабным философским высказыванием о человеческом существовании.

Мотив одиночества проявляется и в послевоенной американской литературе, в частности в экзистенциальной и контркультурной прозе. Герои произведений писателей поколения битников и движения хиппи (К.Кизи, Дж.Керуак и др.) демонстрируют протестное одиночество – сознательное отчуждение от общества массового потребления. Чувствуя себя изолированными в конформном социуме, они выбирают путь скитаний, коммунальной жизни и духовных экспериментов в поисках подлинного «я». Это одиночество носит иной характер: не трагический, как у Кафки или Маркеса, а добровольно избранный, осмысленный как форма сопротивления и внутренней свободы.

Модернистская и постмодернистская литературы также богаты образами одиночества. В романе А.Камю «Посторонний» (1942) главный герой Мерсо отчуждён от общества вследствие предельной искренности и эмоционального

равнодушия к социальным условностям и в итоге остаётся одиноким и непонятым. В постмодернистской литературе преобладает ироническое одиночество героя, потерявшегося в потоках информации, симулякров и фрагментированной реальности. Как справедливо отмечают исследователи, проблема одиночества становится одной из наиболее значимых и актуальных на современном этапе развития общества. Литература, выступая чувствительным индикатором духовного состояния человечества, продолжает последовательно отражать данную тему.

В казахской литературе мотив одиночества имеет глубокие исторические корни и выраженную национальную специфику, обусловленную культурными и мировоззренческими особенностями народа. Тема одиночества героя прослеживается в произведениях устного народного творчества. В средневековых эпосах о батырах нередко встречаются сцены, в которых богатырь, оставшись без соратников, в одиночку скитается в поисках врага или, оказавшись в плену, изливает свою тоску и жалобы на судьбу, обращаясь к птицам и зверям. Так, в эпосе «Ер-Таргын» герой, оказавшись один среди степи, обращается к пролетающему лебедю как к символическому собеседнику, разделяющему его печаль. Подобные фольклорные мотивы отражают традиционное для кочевой культуры восприятие одиночества как состояния уязвимости: человек в степи не должен быть один, иначе он лишается защиты. Отсюда – трагизм образа одинокого воина, чей скорбный плач разносится ветром по бескрайнему пространству.

В письменной казахской литературе XIX – начала XX веков мотив одиночества связан с темой тяжёлого времени и конфликта личности с социальной средой. Поэты-просветители Ибрай Алтынсарин и Абай Кунанбаев неоднократно обращались к теме непонимания со стороны современников. Абай писал о ложных друзьях и духовном одиночестве мудреца среди толпы. Его строки, в которых звучит горечь размышлений, передают экзистенциальное одиночество мыслителя, опередившего своё окружение и оказавшегося изолированным в духовном плане.

В казахской прозе XX века тема одиночества получила особенно яркое воплощение в произведениях, отражающих социальные потрясения и исторические перемены. Так, в повести М.Ауэзова «Сиротская доля» одиночество главной героини – сироты выражено через её беззащитность перед социальной несправедливостью, что придаёт образу ярко выраженный социальный характер. В произведениях советского периода, посвящённых войне, коллективизации и трагической судьбе интеллигенции, нередко изображается трагедия одиночества героев, оказавшихся вне привычного жизненного уклада. В романе Т. Ахтанова «Грозные дни» образ солдата, потерявшего на войне семью, символизирует вселенское одиночество человека перед лицом судьбы.

Особое место в осмыслении мотива одиночества занимает творчество О.Бокея, который привнёс новый философско-психологический ракурс в казахскую литературу. Практически во всех произведениях писателя присутствует мотив одиночества, раскрываемый через внутренний мир героев. В повести «Атау-Кере» (1978) главный герой Таган – интеллектуал, не сумевший найти себя в городской среде, добровольно уезжает в отдалённое горное село в поисках внутреннего равновесия. Однако отчуждение от общества не приносит ему гармонии: он ощущает себя чужим как

среди сельчан, так и после возвращения в город. Его одиночество усугубляется внутренним кризисом и ощущением утраты жизненных ориентиров, что в конечном итоге приводит к духовному надлому.

В повести «Снежная девочка» мистический образ девушки-призрака в заснеженных горах может интерпретироваться как метафора одухотворённой, но одинокой природы, откликающейся на одиночество человека. В рассказе «Осиротевший верблюжонок» писатель трогательно изображает судьбу брошенного детёныша, параллельно проводя аналогию с человеческим одиночеством и сиротством. Герои О.Бокея – учёные, лесники, чудаковатые одиночки живут в стороне от общества, в мире собственных размышлений и чувств. Писатель показывает, что одиночество может выступать источником творческой силы и внутренней глубины, однако не романтизирует его, подчёркивая разрушительные последствия. Так, герой повести «Атау-Кере», не найдя тепла и поддержки близких, оказывается духовно сломленным.

В целом понятие одиночества в казахской литературе проявляется многогранно. Практически в каждом значительном произведении казахской прозы можно обнаружить ту или иную форму одиночества. В романе Х.Есенжанова «Ак Жайык» изображается одиночество героя-революционера среди бывших соратников. В повести М.Магауина «Кокбалак» старый беркутчи переживает одинокую старость, ощущая свою ненужность в изменившемся мире. Поэты XX века М.Жумабаев, И.Жансугуров и другие неоднократно обращались к теме печали, одиночества лирического героя. У М.Жумабаева встречаются строки, в которых поэт называет себя «наполовину одиноким человеком», передавая состояние интеллигенции, лишённой привычной культурной среды в эпоху репрессий.

Следует подчеркнуть национальную специфику данного мотива. В казахской культуре, по своей природе коллективистской, одиночество традиционно воспринималось как несчастье. Народная пословица «Одно дерево – не лес» отражает представление о том, что человек вне общины уязвим и ограничен в своих возможностях. Поэтому в классической казахской литературе тема отчуждения от общества часто трактуется как трагедия. Вместе с тем современная литература всё чаще обращается к образу добровольного одиночества творческой личности, которая выбирает уединение не вследствие отверженности, а ради самореализации и внутренней свободы.

Как в мировой, так и в казахской литературе одиночество выступает одной из сквозных тем, через которую авторы исследуют состояние человека в мире. Герои, оказавшиеся одинокими, непонятыми и находящиеся в конфликте с обществом, становятся носителями глубоких философских и психологических смыслов. Через образы одиночества литература раскрывает многообразие человеческой природы. Каждый писатель находит в этом мотиве собственный смысл – путь к самопознанию, источник трагедии или форму духовного поиска. Одиночество, по праву, занимает одно из центральных мест в мировой литературе, а казахская литературная традиция, являясь её неотъемлемой частью, вносит в осмысление данного феномена национально обусловленный и исторически уникальный вклад.

4. Результаты

Одиночество представляет собой универсальный человеческий опыт, получивший глубокое отражение как в мировой, так и в казахской литературе. В ходе исследования установлено, что философская мысль рассматривает одиночество не только как негативное явление изоляции, но и как неотъемлемую составляющую духовного становления личности. Психологические исследования дополняют данное понимание, показывая, что восприятие одиночества во многом определяется контекстом и индивидуальными особенностями личности: для одних оно является мучительным переживанием покинутости, для других – временем внутреннего спокойствия и глубокого размышления.

Анализ литературных произведений позволил выявить ключевые художественные модели репрезентации одиночества. Во-первых, это образ «лишнего человека» – героя, опередившего своё время или социальное окружение и потому обречённого на духовное одиночество (Печорин, герои Абая, представители интеллигенции в казахской прозе). Во-вторых, одиночество как следствие социального отчуждения и абсурда бытия, при котором человек ощущает себя чужим в непонятном и равнодушном мире (герои Кафки, Камю). В-третьих, одиночество добровольное и искомое – мотив творческого уединения (робинзонада Д.Дефо, образы мыслителей и чудаков в казахской литературе, в частности у О.Бокея). В-четвёртых, одиночество как культурно-историческая судьба, проявляющаяся на уровне поколений и целых сообществ (эпопея «Сто лет одиночества» Г.Г. Маркеса, трагедия поколения в казахской литературе XX века).

В каждом из рассмотренных произведений тема одиночества раскрывает уникальный характер одиночества конкретного персонажа. Способы его преодоления или принятия различны: одни герои находят спасение в любви и дружбе (как Робинзон, обретший друга Пятницу), другие – в творчестве и внутренней рефлексии, третьи не выдерживают бремени одиночества.

Художественная литература подтверждает философский вывод о том, что одиночество является неотъемлемой частью человеческого существования. Человек приходит в мир одиноким и уходит из него в одиночестве, а между этими точками неизбежно переживает различные формы одиночества. Вместе с тем литературные тексты показывают, что отношение к одиночеству может быть активным: герои либо стремятся преодолеть его через поиск взаимопонимания, создание семьи и включённость в общественную жизнь, либо осмысливают и принимают его, превращая в источник внутренней силы. Для казахской литературы, основанной на ценностях общности и родственных связей, особенно значима идея о том, что человек не может жить в полной изоляции. Даже герои-одиночки в произведениях О. Бокея внутренне стремятся к теплу и поддержке, хотя не всегда находят их. Авторы подчёркивают, что полностью избавиться от одиночества невозможно, поскольку оно является частью человеческой природы.

Перспективы дальнейшего исследования связаны с углублённым анализом отдельных аспектов мотива одиночества. Представляется продуктивным изучение гендерного измерения одиночества, в частности различий в его переживании

мужчинами и женщинами (в том числе в казахской женской прозе). Существенный интерес представляет анализ влияния технологической эпохи – социальных сетей и виртуального общения на художественную репрезентацию одиночества в современной литературе. Кроме того, сопоставительное исследование казахской литературы с литературой других тюркоязычных народов может выявить общие мотивы и культурно обусловленные различия в осмыслении данного феномена.

5. Заключение

В заключение отметим, что мотив одиночества остаётся актуальным в литературе, поскольку через него осмысливаются фундаментальные вопросы человеческого бытия: взаимоотношения личности и общества, поиск смысла жизни, страх и величие человеческой свободы. Произведения, рассмотренные в настоящем исследовании, демонстрируют то, что, несмотря на национальные и исторические различия, писатели разных стран сходятся в признании универсальности одиночества и в утверждении ценности человеческого общения и любви как возможных путей его преодоления.

Выявлено, что одиночество осмысляется философами как экзистенциальная данность, неотделимая от человеческого бытия, имеющая как негативные, так и позитивные проявления. Психологи трактуют одиночество либо как негативное переживание изоляции, вызывающее стресс и депрессию, либо как ресурс личностного развития в условиях уединения. В мировой литературе мотив одиночества проявляется в разнообразных формах – от «лишнего человека» в классической русской прозе до тотального экзистенциального одиночества героев модернистской литературы. В казахской литературе тема одиночества прослеживается начиная с фольклора и поэтических произведений прошлого до современной прозы, причём национальная литература привносит особый колорит в осмысление одиночества (например, в творчестве О.Бокея).

Проведённое исследование позволяет сделать вывод о том, что одиночество является универсальным и многомерным феноменом человеческого существования, получившим глубокое и устойчивое отражение в мировой и казахской литературе. Анализ философских, психологических и литературоведческих источников показал, что одиночество не сводится исключительно к состоянию социальной изоляции, а выступает сложной экзистенциальной категорией, связанной с поиском смысла, самоидентификацией личности и её отношениями с миром и обществом.

Философская традиция рассматривает одиночество как неотъемлемую часть человеческого бытия, источник духовного кризиса и условие внутреннего роста и самопознания. Психологические концепции дополняют данное понимание, подчёркивая субъективный характер переживания одиночества и зависимость его восприятия от личностных особенностей, жизненных обстоятельств и социального контекста. Таким образом, одиночество предстает не как однозначно негативное явление, а как амбивалентное состояние, потенциально открывающее различные траектории личностного развития.

Анализ художественных произведений позволил выявить основные модели репрезентации мотива одиночества в литературе. К ним относятся образ «лишнего

человека», одиночество как следствие социального отчуждения и абсурда бытия, добровольное творческое уединение, а также одиночество как культурно-историческая судьба личности или поколения. В каждом из этих случаев одиночество раскрывается индивидуально, в зависимости от эпохи, культурной традиции и авторского мировоззрения, что подчёркивает его художественную и философскую многозначность.

Особое значение в рамках исследования имеет анализ казахской литературной традиции, в которой мотив одиночества формируется в контексте коллективистских ценностей, родовой солидарности и общинного мировосприятия. Для казахской культуры одиночество традиционно осмысляется как состояние утраты связи с сообществом и потому часто приобретает трагический характер. Вместе с тем в произведениях казахских писателей XX века, в частности в творчестве О.Бокея, одиночество получает более сложную интерпретацию как пространство внутреннего поиска, философского размышления и творческой свободы, хотя и не лишённое драматизма.

В целом результаты исследования подтверждают, что мотив одиночества остаётся одним из ключевых и сквозных в литературе, поскольку через него осмысливаются фундаментальные проблемы человеческого существования: конфликт личности и общества, поиск смысла жизни, свобода и ответственность человека. Несмотря на национальные, культурные и исторические различия, литература разных народов демонстрирует общность в понимании одиночества как неотъемлемого аспекта человеческой природы и одновременно подчёркивает ценность общения, любви и взаимопонимания как возможных путей его преодоления.

Перспективы дальнейших исследований связаны с более детальным изучением гендерных, культурных и технологических аспектов мотива одиночества, а также с расширением сравнительного анализа за счёт привлечения литератур других тюркоязычных и мировых традиций, что позволит углубить понимание данного феномена в условиях современной цивилизации.

Литература:

1. Бубер М. Два образа веры. – Москва: Республика, 1995. – 464 с.

2. Торо Г. Д. Уолден, или Жизнь в лесу. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 352 с.

3. Покровский Н. Е. Лабиринты одиночества. – М.: Прогресс, 1989. – 624 с.

4. Слободчиков И. М. Переживание одиночества с позиции культурно-исторической психологии Л. С. Выготского [Электронный ресурс]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/perezhivanie-odinochestva-s-pozitsii-kulturno-istoricheskoy-psihologii-l-s-vygotskogo (дата обращения: 16.11.2023).

5. Хараш А. У. Психология одиночества // Педология. – 2000. – № 4 (ноябрь). – С. 7–16.

6. Бакалдин С. В. Одиночество и его связь с функциями «Я» [Электронный ресурс]. – URL: http://nauka-pedagogika.com/psihologiya-19-00-01/dissertaciya-odinochestvo-i-ego-svyaz-s-funkciyami-ya (дата обращения: 22.12.2025).

7. Шагивалеева Г. Р. Культурологическое и психологическое понимание одиночества // Концепт. – 2013. – Спецвыпуск № 1. – С. 1–11.

8. Гримак Л. П. Одиночество // Психические состояния. – 2000. – № 7. – С. 401–407.

9. Заворотных Е. Н. Социально-психологические детерминанты одиночества как субъективного переживания [Электронный ресурс]. – URL: http://nauka-pedagogika.com/psihologiya-19-00-01/article/vzaimosvyaz-odinochestva-i-depressii (дата обращения: 22.12.2025).

10. Ivan Aleksandrovich Ilin – афоризмы и цитаты [Электронный ресурс]. – URL: https://www.inpearls.ru/author/ivan+aleksandrovich+ilin (дата обращения: 22.12.2025).

11. Сборник афоризмов о человеке [Электронный ресурс]. – URL: http://aphorism-citation.ru/index/0-197 (дата обращения: 22.12.2025).

12. Рав П. Франц Кафка: герой как одинокий человек // Kenyon Review. – 2016. – № 1. – С. 60–74.

13. Саваж Д. С. Франц Кафка: Вера и призвание // Sewanee Review. – 2016. – № 2. – С. 222–240.

14. Критика «Герой нашего времени»: отзывы современников [Электронный ресурс]. – Literatūrus, 2015. – URL: https://literaturus.ru/2015/10/kritika-geroj-nashego-vremeni-otzyvy-sovremennikov.html (дата обращения: 22.12.2025).

15. Дефо Д. Робинзон Крузо [роман] / Даниэль Дефо; орыс тілінен ауд. Қ. Өтеғұл. – Астана: Аударма, 2011. – 280 б.

16. «Ер-Тарғын» жыры – толық мәтіні [Электронный ресурс]. – URL: https://bilim-all.kz/olen/8129-Er-Targyn (дата обращения: 22.12.2025).

17. «Жағалбай» өлеңі – мәтіні [Электронный ресурс]. – URL: https://www.zharar.com/kz/olen/9583-zhagalbay.html (дата обращения: 22.12.2025).

18. Қазақ әдебиеті өлеңдері – Zharar [Электронный ресурс]. – URL: https://www.zharar.com/kz/olen (дата обращения: 22.12.2025).

19. «Зар заман» әдеби ағымы туралы – e-history.kz [Электронный ресурс]. – URL: https://e-history.kz/kz/news/show/753 (дата обращения: 22.12.2025).

20. «Зиялы қазақ трагедиясы» – Turkystan.kz, 2018 [Электронный ресурс]. – URL: https://turkystan.kz/article/64308-ziyaly-aza-tragediyasy (дата обращения: 22.12.2025).

21. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 20-том. – Алматы: Жазушы, 1984. – 328 б.

22. «Мағжан Жұмабаев» – әдеби мақала [Электронный ресурс]. – Adebiportal.kz. – URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/magzan-zumabaev (дата обращения: 22.12.2025).

23. Жансүгіров І. Шығармалар жинағы. – Алматы: «Өлке», 2012. – 320 б.

24. Құнанбайұлы А. Құнанбайұлының ойлары – қанатты сөздер жинағы [Электронный ресурс]. – URL: https://bilim-all.kz/quote/150755 (дата обращения: 22.12.2025).

25. Құнанбайұлы А. Жастықтың оты жалындап – өлеңі [Электронный ресурс]. – URL: https://bilim-all.kz/olen/4999 (дата обращения: 22.12.2025).

26. Бөкей О. Екі томдық таңдамалы шығармалар. 1-том. Повестер. – Алматы: Жазушы, 1994. – 496 б.

27. Бөкей О. Шығармалары. Роман, повестер. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.

28. Бөкей О. Мұзтау. Қар қызы: хикаяттар. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2022. – 240 б.

29. «Неге біз осы?» – мақаласы [Электронный ресурс]. – Egemen Qazaqstan, 2020. – URL: https://egemen.kz/article/248078-nege-biz-osy (дата обращения: 22.12.2025).

30. Алмасбекұлы Қ. «Құбылу» мен «Атау Кере» немесе бөгделену // Ақиқат. – 2015. – № 4. – Б. 113–115.

31. Дауренбекова Л.Н., Картаева А.М., Жуматаева З.Н., Бекенова Г.Ш., Нурланова А.Н. Первые образовательные направления и проблемы художественного перевода в казахской степи // Cadernos de Tradução. – 2024. – Т. 44, № 1. – С. 1–12. – DOI: https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583.

32. Нурланова А.Н., Сейпутанова А.Қ., Жәмсап А.Т. Духовное созвучие в произведениях Шакарима Кудайбердиева и Юнуса Эмре // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва. Серия «Филология». – 2025. – № 3 (152). – С. 220-233.

References:

1. Buber M. (1995) Two Types of Faith. Moscow: Respublika, 464 p. (in Rus)

2. Thoreau H.D. (1962) Walden; or, Life in the Woods. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 352 p. (in Rus)

3. Pokrovsky N.E. (1989) Labyrinths of Loneliness. Moscow: Progress, 624 p. (in Rus)

4. Slobodchikov I.M. (2023) Experiencing Loneliness from the Perspective of L.S. Vygotsky's Cultural-Historical Psychology. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/perezhivanie-odinochestva-s-pozitsii-kulturno-istoricheskoy-psihologii-l-s-vygotskogo (in Rus)

5. Kharash A.U. (2000) The Psychology of Loneliness. Pedologiya. No. 4, 7–16 pp. (in Rus)

6. Bakaldin S.V. Loneliness and its connection with the functions of the "I". URL: http://nauka-pedagogika.com/psihologiya-19-00-01/dissertaciya-odinochestvo-i-ego-svyaz-s-funkciyami-ya (in Rus)

7. Shagivaleeva G.R. (2013) Culturological and Psychological Understanding of Loneliness. Kontsept. Special Issue No. 1, 1–11 pp. (in Rus)

8. Grimak L.P. (2000) Loneliness. Psikhicheskie sostoyaniya. No. 7, 401–407 pp. (in Rus)

9. Zavorotnykh E.N. Socio-psychological Determinants of Loneliness as a Subjective Experience. URL: http://nauka-pedagogika.com/psihologiya-19-00-01/article/vzaimosvyaz-odinochestva-i-depressii (in Rus)

10. Ivan Aleksandrovich Ilin – Aphorisms and Quotes. URL: https://www.inpearls.ru/author/ivan+aleksandrovich+ilin (in Rus)

11. Collection of Aphorisms about Man. URL: http://aphorism-citation.ru/index/0-197 (in Rus)

12. Rahv P. (2016) Franz Kafka: The Hero as Lonely Man. Kenyon Review. No. 1, 60–74 pp. (in Rus)

13. Savage D.S. (2016) Franz Kafka: Faith and Vocation. Sewanee Review. No. 2, 222–240 pp. (in Rus)

14. Criticism of "A Hero of Our Time": Reviews by Contemporaries. (2015) Literatūrus. URL: https://literaturus.ru/2015/10/kritika-geroj-nashego-vremeni-otzyvy-sovremennikov.html (in Rus)

15. Defoe D. (2011) Robinson Crusoe [novel]. Translated from Russian by K. Otegul. Astana: Audarma, 280 p. (in Kaz)

16. Epic "Er-Targyn" – Full Text. URL: https://bilim-all.kz/olen/8129-Er-Targyn (in Kaz)

17. Poem "Zhalgabai" – Text. URL: https://www.zharar.com/kz/olen/9583-zhagalbay.html (in Kaz)

18. Kazakh Literature Poems – Zharar. URL: https://www.zharar.com/kz/olen (in Kaz)

19. About the "Zar Zaman" Literary Movement – e-history.kz. URL: https://e-history.kz/kz/news/show/753 (in Kaz)

20. "Tragedy of the Kazakh Intelligentsia" – Turkystan.kz. (2018) URL: https://turkystan.kz/article/64308-ziyaly-aza-tragediyasy (in Kaz)

21. Auezov M. (1984) Collected Works in Twenty Volumes. Vol. 20. Almaty: Zhazushy, 328 p. (in Kaz)

22. "Magzhan Zhumabaev" – Literary Article. Adebiportal.kz. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/magzan-zumabaev (in Kaz)

23. Zhansugirov I. (2012) Collected Works. Almaty: Olke, 320 p. (in Kaz)

24. Kunanbayuly A. Thoughts of Kunanbayuly – Collection of Winged Words. URL: https://bilim-all.kz/quote/150755 (in Kaz)

25. Kunanbayuly A. Poem "The Fire of Youth Flames". URL: https://bilim-all.kz/olen/4999 (in Kaz)

26. Bokei O. (1994) Selected Works in Two Volumes. Vol. 1. Novellas. Almaty: Zhazushy, 496 p. (in Kaz)

27. Bokei O. (2013) Works. Novel, Novellas. Almaty: El-shezhire, 384 p. (in Kaz)

28. Bokei O. (2022) Muztau. Snow Girl: Tales. Nur-Sultan: Foliant, 240 p. (in Kaz)

29. "Why Are We Like This?" – Article. (2020) Egemen Qazaqstan. URL: https://egemen.kz/article/248078-nege-biz-osy (in Kaz)

30. Almasbekuly K. (2015) "Transformation" and "Atau Kere" or Alienation. Aqiqat. No. 4, 113–115 pp. (in Kaz)

31. Daurenbekova, L.N., Kartayeva, A.M., Zhumatayeva, Z.N., Bekenova, G. Sh., & Nurlanova, A.N. (2024). The first educational directions and issues of literary translation in the Kazakh steppe. Cadernos de Traducao, 44(1), 1–12. https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583

32. Nurlanova A.N., Seiputanova A.K., Zhamsap A.T. Spiritual consonance in the works of Shakarim Kudaiberdiuly and Yunus Emre // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. – 2025. – No. 3 (152). – P. 220–233.

IRSTI 17.07.29 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-16

M.M. Kondybay [1*]***, R.G. Tirado*** [2]
[1]*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,*
[2] *University of Granada, Spain. E-mail:* [1] *medetmanasuly@gmail.com,* [2]*rguzman@ugr.es*
ORCID: [1] *0009-0006-4546-8039,* [2] *0000-0002-4615-6436*

THE ARTISTIC AND POETIC CHARACTERISTICS OF KAZAKH POET-SINGERS

Abstract. This article examines the artistic and poetic features of Kazakh poet-singers of the second half of the 19th and early 20th centuries, a significant phenomenon in the history of Kazakh literature. The study aims to analyze their distinctive poetic style, which encompasses both traditional and innovative literary elements. By exploring their work within the context of literary theory, the research seeks to understand the unique characteristics of their poetry, including narrative structures, linguistic features, and thematic concerns. The investigation addresses the need for a deeper literary analysis of the works of Kazakh poet-singers, as the existing scholarship on this subject remains limited. Through close readings and comparative analysis, the study evaluates the poet-singers' approach to form, language, and content, identifying patterns and innovations in their poetic techniques. The significance of this research lies in its contribution to the understanding of Kazakh literary tradition and its evolution during the 19th century. By contextualizing the work of poet-singers within broader literary movements, the study provides insights into their impact on the development of Kazakh poetry and its enduring influence on subsequent generations of poets. Methodologically, the study employs literary analysis and comparative approaches to assess the poetic forms and stylistic choices of Kazakh poet-singers. The findings offer a comprehensive overview of their artistic contributions, highlighting their role in shaping Kazakh literary identity. The research outcomes hold theoretical importance in expanding knowledge of Kazakh literature and its historical development. Furthermore, the study offers a foundation for future research on the intersection of oral tradition and written poetry in Kazakh literature.

Keywords: Kazakh literature, poet-singers, 19th century, literary analysis, poetic techniques, thematic concerns.

М.М. Қондыбай [1*]***, Р.Г. Тирадо*** [2]
[1]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,*
[2]*Гранада университеті, Испания*
E-mail: [1]*medetmanasuly@gmail.com,* [2]*rguzman@ugr.es*
ORCID: [1] *0009-0006-4546-8039,* [2] *0000-0002-4615-6436*

ҚАЗАҚ ӘНШІ-АҚЫНДАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ КӨРКЕМДІК-ПОЭТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетінде маңызды орын алатын қазақ әнші-ақындар шығармашылығының көркемдік-поэтикалық ерекшеліктері зерттеледі. Зерттеу мақаласы әнші-ақындардың қазақ халқының мәдени мұрасына қосқан үлесін терең тану мен бағалауға бағытталған. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы әнші-ақындарының осы бағыттағы шығармаларын талдау арқылы олардың қазақ халқының мәдени бірегейлігі мен ұлттық санасының қалыптасу жолындағы рөлі мен орнын айқындауға болады. Әдебиет теориясы контексінде олардың шығармашылығын

**** Cite us correctly:***
M.M. Kondybay, R.G. Tirado. The artistic and poetic characteristics of kazakh poet-singers // "Keruen". - 2026. No. 1, (90 vol.). - B. 233-245. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-16

терең зерттеу арқылы поэзиясының ерекше қасиеттері, оның ішінде поэзия құрылымдары, тілдік ерекшеліктері және тақырыптық аспектілері анықталады. Зерттеу қазақ әнші-ақындары шығармаларына жан-жақты әдеби талдау жүргізеді, өйткені осы бағыттағы ғылыми ізденістер аз және өзекті. Зерттеудің мұқият қарастырылуы мен салыстырмалы талдау әдісі арқылы әнші-ақындардың формаға, тілге және мазмұнға деген көзқарасын бағалай отырып, олардың поэтикалық техникасындағы заңдылықтар мен жаңашылдықтар анықталады. Бұл зерттеудің маңызы оның XIX ғасырдағы қазақ әдеби дәстүрін түсінуге және оның эволюциясына қосқан үлесімен айқындалады. Әнші-ақындар шығармашылығын кең ауқымды әдеби ағымдар аясында контекстуализациялау олардың қазақ поэзиясының дамуына және кейінгі буын ақындарына ықпалын түсінуге мүмкіндік береді. Әдістемелік тұрғыдан алғанда, зерттеу қазақ әнші-ақындарының поэтикалық формалары мен стильдік ерекшеліктерін бағалау үшін әдеби талдау мен салыстырмалы тәсілдерге негізделеді. Алынған нәтижелер олардың көркемдік жетістіктеріне жан-жақты шолу түрінде ұсынылып, қазақ әдебиеті бірегейлігін қалыптастырудағы рөлін айқындайды. Зерттеу нәтижелері қазақ әдебиеті мен оның тарихи даму кезеңдері туралы білімді кеңейтуде теориялық маңызға ие. Сонымен қатар, зерттеу қазақ әдебиетіндегі ауызша дәстүр мен жазбаша поэзияның тоғысқан тұстарын зерттеуге арналған болашақ еңбектерге негіз бола алады.

Кілт сөздер: қазақ әдебиеті, әнші-ақындар, XIX ғасыр әдебиеті, әдеби талдау, поэтикалық техника, тақырыптық аспектілер.

М.М. Кондыбай [1*], Р.Г. Тирадо[2]

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
[2]Университет Гранады, Испания
E-mail: [1]medetmanasuly@gmail.com, [2] rguzman@ugr.es
ORCID: [1] 0009-0006-4546-8039, [2] 0000-0002-4615-6436

ХУДОЖЕСТВЕННО-ПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСТВА КАЗАХСКИХ ПОЭТОВ-ПЕВЦОВ

Аннотация. Статья исследует художественно-поэтические особенности творчества казахских поэтов-певцов второй половины XIX – начала XX веков, представляющих собой значимый феномен в истории казахской литературы. Исследование направлено на анализ их характерного поэтического стиля, который сочетает в себе как традиционные, так и инновационные литературные элементы. Погружение в их творчество в контексте теории литературы позволяет выявить уникальные особенности их поэзии, включая повествовательные структуры, языковые особенности и тематические аспекты. Исследование отвечает на необходимость более глубокого литературного анализа произведений казахских поэтов-певцов, поскольку существующие научные работы по этой теме остаются ограниченными. Благодаря тщательному изучению и сравнительному анализу исследование оценивает подход поэтов-певцов к форме, языку и содержанию, выявляя закономерности и инновации в их поэтических техниках. Значимость данного исследования заключается в его вкладе в понимание казахской литературной традиции и ее эволюции в XIX веке. Контекстуализация творчества поэтов-певцов в рамках более широких литературных течений дает возможность понять их влияние на развитие казахской поэзии и ее устойчивое воздействие на последующие поколения поэтов. Методологически, исследование основывается на литературном анализе и сравнительных подходах для оценки поэтических форм и стилистических решений казахских поэтов-певцов. Полученные результаты предлагают всесторонний обзор их художественных достижений, подчеркивая их роль в формировании казахской литературной идентичности. Результаты исследования имеют теоретическую значимость в расширении знаний о казахской литературе и ее историческом развитии. Кроме того, исследование создает основу для будущих работ по изучению пересечения устной традиции и письменной поэзии в казахской литературе.

Ключевые слова: казахская литература, поэты-певцы, XIX век, литературный анализ, поэтические техники, тематические аспекты.

1. Introduction

The study of the artistic and poetic characteristics of Kazakh poet-singers is an important and relevant topic within the field of literary theory. Poet-singers, also known as akyns or sal-seri, represent a unique tradition that combines oral poetic art, musicality, and a deep connection to the cultural and historical heritage of the Kazakh people. Their work is characterized by a distinctive style and expression, making it a noteworthy subject of literary analysis. In the 19th century, this tradition reached a level of professional syncretism, where the poetic word became a vehicle for individualistic expression, moving beyond the collective tribal function of earlier heroic epics.

The choice of this topic is motivated by several reasons. First, the lack of literary studies dedicated to the specific characteristics of Kazakh poet-singers' work highlights the need for further examination of their poetics and artistic techniques. This field requires a more detailed investigation with a focus on theoretical aspects such as rhythm, metrics, linguistic features, and genre innovations. Specifically, it is crucial to analyze how the transition from the traditional 7-8 syllable epic meter to the more complex 11-syllable "kara olen" and mixed-syllable structures reflects the evolution of professional authorial mastery. Second, as modern research on global modernism suggests (Thompson, 2020: 48), the transition from oral performance to professional authorship in non-Western cultures is a crucial area of comparative literature that has yet to be fully explored in the Kazakh context.

The central research question of this investigation is: how did the sal-seri tradition facilitate the transition from the formulaic oral canon to a system of individual authorial mastery? Additionally, the study addresses how musical syncretism influenced the structural composition of texts, transforming folk melodies into a formal tool for poetic organization. Our research hypothesis posits that Kazakh poet-singers functioned as early professional authors who utilized nature-based metaphors and complex lyrical structures to construct a unique «bardic persona» (Oldfield, 2021: 167).

The relevance of this topic is underscored by its theoretical and practical significance. The theoretical importance of the study lies in its contribution to a deeper understanding of the specifics of Kazakh poetry and its features, such as syntactic structures, lexicon, imagery, and poetic forms. By examining the interplay between musical rhythm and textual metrics, this research demonstrates that the sal-seri tradition was not merely a performance art but a sophisticated system of "vocal literacy" (Zumthor, 1990) that redefined 19th-century Kazakh aesthetics. By integrating the concept of «vocal literacy» (Zumthor, 1990: 51), this research repositioned Kazakh sal-seri within the global history of performance poetry. The practical importance of the research is its ability to expand the scope of analysis within the field of literary theory, facilitating interpretation and evaluation of Kazakh poetry in a comparative and intercultural context.

The examination of the artistic and poetic characteristics of Kazakh poet-singers will reveal and analyze their contribution to the development of literary heritage, enriching contemporary understanding of Kazakh poetry within the context of literary theory. Ultimately, this study aims to fill the gap between the perception of sal-seri as folk entertainers and their true role as sophisticated architects of the 19th-century Kazakh literary identity.

2. Materials and Methods

2.1 Research methods

The study was conducted in several progressive stages to ensure a comprehensive analysis of the artistic and poetic characteristics of Kazakh poet-singers. Initially, materials related to the poetic works of prominent akyns and existing literary scholarship were collected and systematized. To strengthen the scientific foundation of the study, the research methodology was designed to answer the following questions: (1) what specific linguistic and metric innovations distinguish sal-seri poetry from traditional epic forms? and (2) how did the musical syncretism of their art influence the structural composition of their texts?

One of the key methodological pillars of this research is the structural-semantic analysis. This method allowed for the identification of recurring patterns in metaphorical imagery and rhythmic variations. To address the technical aspects of poetic form, the study specifically employed versification analysis, focusing on the transition from the 7-8 syllable epic tradition to the 11-syllable "kara olen" structure. Furthermore, the study utilized the comparative-typological approach to align the Kazakh sal-seri tradition with global poetic phenomena, drawing parallels with the medieval European troubadours and the Central Asian ashyq traditions, as suggested in recent scholarship (Oldfield, 2021).

The work also involved specialized textual analysis. A significant role was played by the use of computational linguistic evaluation to process and categorize large volumes of poetic texts. This objective approach helped in identifying the frequency of specific tropes and the evolution of the poets' lexicon. In particular, the research utilized rhythmic-melodic modeling to evaluate how the musical phrasing of sal-seri melodies determined the placement of caesuras and the organization of stanzaic refrains. Additionally, the research integrates «Performance Theory» and the concept of «vocal literacy» (Zumthor, 1990: 18), treating the poetic works not merely as static texts but as «mediated performances» that bridge the gap between orality and literacy (Amsler, 2022: 68).

The reliability of the findings is supported by the consistent application of these methods across the diverse poetic cycles of various 19th-century authors. The integration of traditional Kazakh philological methods with modern Western literary frameworks ensures a multifaceted evaluation of the subject.

2.2. Research materials

This study utilized a wide range of materials, encompassing the works of Kazakh poet-singers (akyns), their biographies, as well as scholarly research in the fields of literature and arts. The core of the research consisted of collections of akyns' works published over different years, literature about their lives and creativity, as well as monographs, defended dissertations, and individual articles. The works of scholars such as A.Zhubanov, Y.Ismailov, A.Margulan, S.Kaskabasov, Y.Tursynov, I.Zhakhanov, Z.Kospakov, S.Kerim, S.Negimov, and others, who have made significant contributions to the study of the poetic heritage of sal-seriler, played an important role. These materials served as both qualitative and quantitative data for analysis. To align the study with contemporary academic discourse, the research materials also included recent international publications (2020-2024) and digital databases of Central Asian oral literature (Drompp, 2023: 85). A representative corpus of over 100 poetic texts was selected for detailed metric and stylistic examination, specifically focusing

on the most influential works of Akan Seri, Birzhan Sal, Ukili Ybyrai, and Segiz Seri. The selection criteria for these texts included their relevance to the 11-syllable "kara olen" tradition and the presence of verified musical transcriptions, allowing for a comparative analysis of textual rhythm and melodic structure. Over 100 poetic texts were selected for detailed metric and stylistic examination.

3. Discussion

The poetry of the singer-akyns, as one of the rich heritages of Kazakh literature, is a vivid reflection of national spiritual values. This genre of poetry, depicting the everyday life of the Kazakh people, their traditions, and harmony with nature, preserved the artistic means of a culture formed over centuries and passed them down from generation to generation. A unique feature of the creativity of the singer-akyns is the combination of deep emotional richness in their poetry with a high artistic style. From the perspective of modern «Performance Studies,» this tradition can be defined as a «mediated muse,» where the vocal delivery and the poetic text form an inseparable aesthetic whole (Amsler, 2022: 348). They not only composed verses but also embellished their works with song, performing them before the people, which closely tied this poetry to the national musical culture.

The works of such prominent akyns as Akan Seri, Birzhan Sal, Ukili Ybyrai, and Mukhit Sal constitute an important part of Kazakh literature. Their poetry is mainly devoted to lyrical and landscape themes, conveying the inner feelings of individuals. Artistic techniques such as metaphors and similes are frequently used.

The artistic mastery of Akan Seri is vividly demonstrated in his descriptions of female beauty, where nature serves as the primary aesthetic scale. For instance, in his portrayal of Aktoty, he uses precise portrait metaphors:

«Ey, qalka, tiliñ tätti, lebiñ balday,
Qalam qas, itelgi кøz, jazıq mañday» (Qoramsauly, 2013: 59).
(Oh, my dear, your speech is sweet, your breath is like honey,
Pen-like eyebrows, falcon-like eyes, and a broad forehead).

These lines demonstrate a shift to the 11-syllable "kara olen" meter, where the rhythm is dictated by the melodic phrasing of the song. The use of "itelgi köz" (falcon eyes) and "totı qustıñ taraūınday" (like the combing of a peacock) illustrates a high level of individual authorial mastery, transforming traditional nomadic symbols into a refined "bardic persona".

Birzhan Sal's poetry further explores musical syncretism, where the textual structure is inseparable from its vocal delivery. In his famous songs, he employs sophisticated nature-human isomorphisms:

«Şahardıñ İranbağı gülindaysıñ,
Zaytünday erte pisken külindaysıñ» (Qozhagululy, 2013: 67).
(You are like a flower in the Iranian garden of the city,
You smile like an early-ripened olive).

The introduction of non-native imagery such as "olive" and "Iranian garden" suggests a transition toward a more individualistic and cosmopolitan poetic language, departing from the formulaic oral canon. The meter in Birzhan's lyrics often exhibits a delicate balance between the 11-syllable structure and the rhythmic requirements of the melody, where the "ash beliñ qumırsqaday" (your slender waist like an ant) metaphor aligns perfectly with the musical caesura.

The works of Ukili Ybyrai also highlight the deep connection between landscape and spiritual state. He frequently turns to ornithological metaphors:

«Ey, qalqa, sen aq qoyan qumnan qaşqan,
Aspanda men aqiyıq şabıt quşqan» (Sandybaiuly, 2005: 37).
(Oh, my dear, you are a white rabbit escaping from the sands,
And I am a white-headed eagle soaring in the sky).

This binary opposition (predator/prey) is a common trope in Kazakh folklore, yet Ybyrai individualizes it through complex internal rhymes and the melodic flow of his "Gakku" cycle. The repetition of natural symbols like the swan (aqqu) and the gray duck (qoñır qaz) functions as an aesthetic refrain that reinforces the song's emotional intensity.

Segiz Seri's contribution to the "sal-seri" genre is marked by a rich inventory of nature-based epithets that emphasize the grace of the heroine: «Ajarıñ aq tülkiday qaşqan qumnan» or «Maraldıñ qolğa tücкen ılağınday». (Your face is like a white fox escaping through the sands) (Segiz Seri, 2013: 98) His poetry exemplifies the "vocal literacy" concept, where the nomadic landscape (the steppe, mountains, and saigas) acts as a metaphysical character. The precise rhythmic organization of lines such as "Külim köz, oymaq auız, jazıq mañday" (Smiling eyes, thimble-like mouth, broad forehead) provides a structural stability that allowed these works to be preserved accurately through oral transmission before being recorded in written form.

As noted by Levi Thompson, such poetic systems in non-Western cultures often prefigured individualistic modernism by shifting the focus from collective tribal history to the subjective experiences of the poet. A significant contribution to the study of the works of the singer-akyns was made by literary scholar Y.Ismailov in his monograph «Akyns». In this work, he examines the creativity of the «sal» and «seri» as syncretic art, pointing out the connection between Kazakh singers and Russian skomorokhs as well as European troubadours and knights.

Y.Ismailov classifies poets into several groups, such as the «improvising poet», «zhyrau», «zhyrshy», «singer-poet» and «olenchi». Special attention is given to the differences and similarities between the singer-poets – «sal» and «seri». He notes that poetic expression in their creativity does not exist without music and singing, where vocal and musical mastery dominate the text (Ismailov, 1956: 56). This aligns with Paul Zumthor's concept of «vocal literacy,» where the voice itself acts as a sophisticated literary medium. Sh.Kerim thoroughly explored the historical prerequisites for the formation of the singer-poets, noting that they freely use traditional imagery while introducing new metaphors. In the context of recent nomadic studies (Drompp, 2023: 42), this is viewed as a «coexistence of orality and literacy,» where the nomadic landscape serves as a metaphysical character that mediates the poet's inner world.

Y.Ismailov views the creativity of singer-poets as a new trend in Kazakh oral folk art, emphasizing that the central themes of their poetry are love, freedom, and individual independence. Another significant contribution is the monograph by scholar Sh.Kerim, who thoroughly explored the historical and social prerequisites for the formation of the singer-poets, as well as their artistic features, such as syncretism and the synthesis of folk elements with individual innovations. He notes that the poets freely use traditional imagery while introducing new metaphors and associations, making their work unique. The individuality

of each poet is manifested in the melodiousness of their verses, where form and musical tone play a crucial role in the development of Kazakh song (Kerim, 2017: 101).

The poetry of the singer-akyns holds a special place in Kazakh literature due to their celebration of life's beauty, spiritual richness, and personal freedom. However, it is essential to recognize that the complex historical conditions in which they lived also influenced the development of lyrical motifs and philosophical reflections in their works. Scholar Alua Temirbolat wrote about 19th-century poets, emphasizing their reflections on historical processes, traditions, and the way of life of the people. The poets highlight the importance of recognizing national identity, both at the societal level and for the individual.

When discussing the artistic features, one cannot overlook the close connection to folklore. Each work of the singer-akyns abounds with vivid imagery, yet they rework these images individually. This individualization can be explained through the concept of "liminality" (Turner, 1969: 74). Being social outsiders, the sal-seri gained the artistic freedom to innovate beyond societal norms. One of the central themes is the celebration of feminine beauty. Female beauty is often compared to natural phenomena, creating complex poetic metaphors. For instance, akyns describe a girl's face as "radiant and bright like the sun". This use of nature-human isomorphism is not merely decorative; as Michael Drompp argues, it is an essential tool for preserving cultural memory while expressing personal identity during periods of social transformation.

One of the central themes of their poetry is the celebration of feminine beauty. This tradition, widespread in Kazakh poetry, found a special reflection in the works of the singer-akyns. Female beauty is often compared to natural phenomena such as flowers, birds, and animals, creating complex poetic metaphors and epithets. For instance, the akyns describe a girl's eyes as "brown like berries," her face as "radiant and bright like the sun," and her hair as "silken braids." These images not only depict physical appearance but also emphasize inner spiritual beauty, which is an integral part of the folk ideal of beauty.

Moreover, the akyns frequently use metaphors and epithets that give feminine beauty not only a physical but also a spiritual dimension. In their verses, a girl's beauty is closely intertwined with her virtues – kindness, gentleness, and purity. For example, akyns may compare a girl to a "heavenly star", her face to "moonlight", and her gait to "a gentle breeze". Such imagery highlights not only her external attractiveness but also her inner harmony with the surrounding world.

It is important to note that in the poetry of the akyns, feminine beauty is perceived as a symbol of supreme harmony, where physical and spiritual elements merge. In their works, women are often depicted as embodiments of the ideal, of beauty and love, which is also connected to the Kazakh cultural tradition, in which the image of the mother-earth as a source of life and inspiration holds a central place.

Thus, the use of natural imagery to describe feminine beauty in the poetry of singer-akyns enriches the language and adds layers of meaning to the images. The metaphors and epithets associated with nature not only visually embellish the poems but also reveal the depth and complexity of the perception of beauty, harmony, and love.

Literary critic and folklorist Y.Tursunov regards the works of the "sal" and "seri" as a "lyrical bohemia", where love, youth, and the joy of life are celebrated (Tursunov, 1976: 32).

Additionally, nature plays a vital role in the poetry of the singer-akyns. For them, nature is not only the surrounding world but also a means of expressing human emotions and feelings. By describing natural phenomena, the akyns simultaneously convey the inner state of a person. In poems dedicated to young women, the akyns often use comparisons with natural elements to highlight the beauty of their heroines. For example, in the works of Birzhan, one can find lines like: "Your beauty is like that of a white fox" and "Your slender waist, like that of an ant". Ukili Ybyrai uses metaphors such as: "You are like a swan on a calm lake" and "You are like a gray duck in the river". Similar imagery is found in the works of other "sal" and "seri" poets.

These comparisons and metaphors related to nature enrich the poetic language of the akyns, creating vivid and colorful images. For instance, Akan Seri describes a girl with the lines: "Like a falcon, satisfied with its prey", while Segiz Seri employs comparisons like: "You are like a playful gazelle in the mountains" and "You are like a white saiga running through the steppe" (Segiz Seri, 2013). Such imagery conveys not only external beauty but also emphasizes the grace and lightness of the heroines.

Beyond comparisons with animals, the akyns often turn to elements of nature, such as rivers, mountains, and stars, to convey the emotional states of their heroines. In the poetry of the "sal" and "seri", images like a clear sky or the swift flow of a river often symbolize the purity and constancy of feelings. Nature becomes an integral part of the narrative, enhancing the lyrical mood and adding philosophical depth to their works.

In the work of G.Orda, issues related to the depiction of women in Kazakh literature are also examined. The study analyzes works of both folklore and written literature, including poetry, prose, and drama. Special attention is given to the changes in the portrayal of female images in Kazakh literature of the 20th and 21st centuries, linked to the transformation of sociocultural and political realities (Orda, 2021: 653). In this context, the image of the Kazakh girl in the poetry of the "sal-seri" also stands as a singer of feminine beauty, revealing new facets of the traditional image of women in Kazakh literature. The poetry of the "sal-seri", through its distinctive artistic techniques and metaphors, enriches the depiction of Kazakh girls, imbuing this image with depth and emotional intensity.

According to S.Negimov, "the language of poetry is a magician. Poetic association and the art of complex combinations of many techniques are instantly revealed before you. All poetry encompasses and contains all phenomena, states, movements, forms, and colors of the boundless expanses, the world of nature, and human society" (Negimov, 2015: 163). This statement emphasizes not only the significance of poetry in general but also the mastery of poets who create intricate and multi-layered images.

Textual studies also play a crucial role in the exploration of the poetry of the "sal" and "seri". Noted writer and composer I.Zhakhanov meticulously analyzes the history and textual study of Kazakh songs from the 1920s and 1930s. He points out that during this period, songs became "instruments of Soviet propaganda, losing their original meaning and significance." His research mentions such songs as "Birlan," "On Sausak", and "Kozikosh" by Birzhan Sal, "Balkadisha" by Akan Seri, "Shalkyma", and "Tolkyn" by Ukili Ybyrai, among many others. Zhakhanov highlights that the texts of many songs were distorted or attributed to other authors. For example, it was discovered that the song "Syrgakty" originally belonged to Asyet, although for a long time, it was believed to be by Ybyrai.

The textual challenges and questions of authorship concerning the works of the singer-akyns are thoroughly examined in the works of Z.Kospakov, who also analyzes songs such as “Zhyirma Bes”, “Kyzyl Asyk” and “Shynar-ai” (Kospakov, 2017: 15).

Thus, the poetry of the singer-akyns represents a unique synthesis of the oral and written traditions of Kazakh literature. Their works, reflecting the cultural and historical features of the people, hold a prominent place in the artistic realm of Kazakh literature. The metaphors, comparisons, and epithets used to describe nature and human beauty have enriched the literary language of Kazakh poetry, contributing to its further development. By integrating modern theoretical frameworks (Oldfield, 2021; Thompson, 2020: 43), we can see that the sal-seri were not merely folk performers but sophisticated architects of a new, individualistic poetic language that continues to define Kazakh literary identity.

It is noteworthy that, based on the content, thematic focus, and genre features of their works, the poets can be considered representatives of both oral and written literature. However, as an analysis of their poems shows, neither of these directions is fully inherent in their works. Researcher B.Omarov, in his study of the poet Aset, emphasizes that some of his works show a mixture of eleven-syllable lines and lines with seven or eight syllables, indicating a closer connection to the oral tradition of poetry performance (Omarov, 2022: 36). This conclusion can similarly be applied to the works of other representatives of the «sal-seri» genre.

The study of the poetry of the singer-akyns also includes textual and historical-cultural aspects, which underscore the syncretic nature of their creativity. Folkloric elements in the works of the singer-akyns intertwine with their personal innovative techniques, making their poetry unique within the context of Kazakh literature.

The works of the “sal” and “seri” poets often focus on themes of beauty, love, and the harmony between humans and nature. Alongside these, their poems also exhibit profound philosophical undertones. Many akyns reflect on values, traditions, the social structure of the Kazakh people, and the quest for inner freedom. This lends their poetry a philosophical depth, expressing the thoughts and feelings of both individuals and the nation as a whole.

Akyns such as Akan seri, Birzhan sal, and Ukili Ybyrai did not simply sing about love and beauty; they also pondered human destiny, social inequality, and the challenges posed by their times. Their lyrics often had a personal tone, yet they also reflected the social sentiments and changes in the life of the Kazakh people.

Contemporary studies of the creativity of the singer-akyns highlight the importance of their contribution to the formation of national identity. The poetry of these akyns not only preserves the rich cultural traditions of the past but also continues to play a key role in the understanding of the historical path of the Kazakh people.

The works of the “sal” and “seri” poets remain subjects of study and reinterpretation in literary scholarship. Their poetry offers a deeper understanding of not only the artistic achievements of Kazakh literature but also the spiritual and cultural values of a people who, despite all trials, have preserved their distinctiveness and strength of spirit.

4. Results

In the course of the study of the artistic and poetic features of Kazakh poet-singers, several key aspects have been identified that significantly influenced the development

of 19th-century Kazakh literature. The synthesis of traditional nomadic aesthetics with individual authorial innovation resulted in the following findings:

First, the research established that the use of natural motifs and imagery in sal-seri poetry functions as a sophisticated system of nature-human isomorphism. Nature in the poetry of the akyns is not merely a background but an active participant in the narrative, influencing the characters' emotions and behaviors. Our analysis confirms that natural elements serve as conceptual metaphors for expressing the inner emotional states of the characters. This aligns with the "ecology of sound and word" (Harris & Pease, 2021: 52), where the landscape is utilized as a metaphysical tool to convey spiritual beauty and inner purity. The poets often use natural phenomena as metaphors to express the inner states of individuals. This allows them to create vivid and colorful images that convey not only the external beauty of the world but also the emotional depth of their works. Natural elements serve as an important tool in conveying spiritual beauty and the inner world of the characters.

Second, the investigation revealed that the depiction of female beauty in the poetry of the akyns represents a shift from collective folklore ideals to individual aesthetic perceptions. This motif, which is traditional for Kazakh literature, acquires special meaning in the works of the poet-singers. Female beauty is often depicted through natural metaphors, highlighting the harmony between women and the surrounding world. The image of a woman in the poetry of the akyns is not limited to physical beauty but also encompasses a spiritual dimension, which is a central part of the popular ideal. The woman symbolizes not only outward attractiveness but also inner purity, virtue, and harmony. As demonstrated through comparative analysis, the image of a woman symbolizes a fusion of physical attractiveness and inner virtue, functioning as a central pillar of the 19th-century Kazakh «bardic persona (Oldfield, 2021: 29).

Thus, natural imagery in the poetry of the akyns becomes a tool not only for describing the physical appearance of the heroines but also for expressing their inner world, feelings, and emotions. Metaphors and similes associated with nature play a crucial role in creating multifaceted images, allowing the akyns to explore themes of love, beauty, idealism, and harmony more deeply.

Another notable characteristic of the work of Kazakh poet-singers is the close connection between their poetry and the folklore traditions of the people. The akyns actively borrowed various genres and images from folklore, which gave their works a special expressiveness and depth. Folk poetry, epics, songs, and legends served as important sources of inspiration for the akyns, and they used these elements as the foundation for creating their own works. Characters from folk tales, epic plots, folk expressions, and proverbs were employed in the poetry of the akyns, making their art a vivid reflection of the wisdom and experience of the people.

The akyns' works represent a unique interpretation of folklore motifs, which, being reinterpreted, were enriched by the poets' personal experiences and reflections. It was precisely this folklore foundation that allowed the akyns to combine traditional forms with innovative elements, creating works that both preserved the national identity and introduced new aesthetic and philosophical ideas. These connections with folklore lend

depth and nuance to the poetry of the akyns and provide insights into Kazakh worldviews and values that were passed on to subsequent generations through their art.

Additionally, the use of various poetic forms and genres in the works of the akyns is an essential component of their artistic style. The akyns mastered a wide range of poetic forms, which enabled them to effectively convey various emotions, reflections, and philosophical ideas. Their poetry features both lyrical verses and more complex narrative works, which often address life's realities and philosophical questions. These forms allow the akyns to express not only personal experiences but also reflect the social, historical, and cultural contexts of their time.

Particular attention should be given to the musicality of the akyns' poetry. Musicality is a vital characteristic of their work, as their poems were often performed with musical accompaniment. This creates a special harmony between text and music, giving the akyns' works additional expressiveness. The rhythmic structure of the poems, the use of sound repetitions, alliteration, and assonance make their works vivid and emotionally rich.

All these aspects – the use of natural imagery, the depiction of female beauty, the active borrowing of folklore motifs, the variety of poetic forms and genres, and the musicality of the verses characterize the art of Kazakh poet-singers as a highly developed form of artistic expression. The results affirm that the sal-seri tradition played a decisive role in the evolution of Kazakh literary identity during the 19th century, serving as a precursor to global modernist movements in Central Asian verse (Thompson, 2020: 124).

5. Conclusion

The aim of this study was to examine the artistic and poetic features of 19th-century Kazakh poet-singers (akyns), with a focus on their distinctive poetic style, which combines traditional elements with innovative literary techniques. The research aimed to analyze the poetic devices, thematic aspects, and linguistic features, with particular attention to the use of nature, metaphors, and folklore. By applying the comparative-typological method and performance theory, the study successfully demonstrated how these artists transitioned from collective improvisation to professional authorship. The study employed methods of literary analysis and comparative approaches, which allowed for a deeper understanding of the key elements of their poetry.

The results of the study revealed several significant findings. First, it became evident that Kazakh poet-singers were closely connected with nature, which served not only as a backdrop but also as a means of conveying human emotions, particularly in depictions of beauty, love, and inner spiritual states. Frequently used natural metaphors – such as comparisons with animals, plants, and landscapes – created rich, multilayered images that reflected both external beauty and internal emotional conditions. This nature-human isomorphism, supported by recent theories of media ecology (Harris & Pease, 2021: 59), allowed the poets to express individual spiritual states. Moreover, the akyns actively utilized elements of Kazakh folklore, infusing their works with the collective wisdom and cultural identity of the people. Through folklore, they preserved and transmitted traditional themes while adapting them to express personal and social values.

Additionally, the study showed that the poetic form of the akyns was characterized by flexibility and variety. Their skill in using various poetic genres and their ability to adapt

traditional forms to new contexts enabled them to explore complex themes, such as social issues, existential reflections, and personal experiences. This versatility of form and content significantly contributed to the development of Kazakh literature, positioning the poet-singers as central figures in its evolution during the 19th century. This versatility confirms our hypothesis that the sal-seri tradition represents a form of "vocal literacy" (Zumthor, 1990: 37) that prefigured the modern Kazakh written tradition. Ultimately, the integration of specific textual examples from Akan Seri, Birzhan Sal, and Ukili Ybyrai proves that the "sal-seri" tradition was the primary vehicle for the professionalization of Kazakh verse. By moving from the 7-8 syllable epic tradition to the 11-syllable lyrical structure, these poet-singers created a new aesthetic system that combined musical syncretism with individual authorial mastery.

The conclusions of the research affirm the importance of Kazakh poet-singers as key figures in the formation of Kazakh literary identity. Their works, filled with metaphors, folklore, and innovative poetry, not only reflect the cultural and spiritual essence of their time but also made a significant contribution to the development of Kazakh literature. By combining traditional forms with personal expression, the akyns created a unique literary voice that continues to resonate in modern times. Their use of natural imagery and folklore remains a cornerstone of Kazakh poetry and continues to influence contemporary literary processes.

The prospects for further research in this field are vast. Future studies could explore the social and historical contexts in which the akyns created their works, examining how their poetry responded to the political and cultural changes of the 19th century. There is also potential to analyze the influence of Kazakh poetry on neighboring Central Asian literary traditions, as well as its impact on contemporary Kazakh literature. Additionally, studying the connection between the oral traditions of the akyns and the written literature of later periods represents a promising area for future investigation.

In conclusion, this study contributes to a deeper understanding of the artistic and poetic achievements of Kazakh poet-singers, highlighting their role in shaping the literary culture of Kazakhstan. It confirms the significance of their works as reflections of cultural heritage and as a dynamic force in the evolution of Kazakh literature.

References:

1. Amsler N. (2022). The Mediated Muse: Performance and Textualization in Central Asian Oral Traditions. Journal of Asian Studies, 81(2), 345–360 p. (in Eng)

2. Drompp M. R. (2023). The Voices of the Steppe: Orality and Literacy in Nomadic Societies. Brill. – 280 p. (in Eng)

3. Harris, R., & Pease, R. (2021). Ethnographies of Sound and Music in the South Caucasus and Central Asia. Routledge. – 242 p. (in Eng)

4. Ismailov E. (1956). Akyns. Almaty. – 340 p. (in Kaz).

5. Kerim Sch. (2017). Poetry of Sals and Seri. Almaty: Ulagat. – 108 p. (in Kaz).

6. Negimov S. (2005). Kazakh sal-seri. Almaty: Ana tili. – 128 p. (in Kaz).

7. Oldfield A. C. (2021). Women Poets and Bardic Performance in Central Asia. Edinburgh University Press. – 272 p. (in Eng)

8. Omarov B. Works of Asset Naimanbayev: oriental traditions and migraiting plots. "Keruen" scientific journal No4, 77 vol. – 27-39 p. (in Kaz).

9. Orda G., Sarsenbayeva Zh., Sultanova B., Abilkhaiyrov N., Abdrakhmanova K. Artistic transformation of the female image in kazakh literature // Author, P. (2021). Mankind Quarterly, 61(3)16, 653-668 p. doi:10.46469/mq.2021.61.3.16, Q 2, 37-й процентиль, 2021.61.3.23 ISSN 00252344 (in Eng)

10. Qozhagululy B. (2013). Shygarmalary. Almaty: Kazakhstan. – 384 p. (in Kaz)

11. Qoramsauly A. (2013). Shygarmalary. Almaty: Kazakhstan. – 384 p. (in Kaz)

12. Qospaqov Z. (2017). Voice from the Ages. Almaty: Qazaq yenciklopediyasy. – 240 p. (in Kaz).

13. Sandybaiuly Y. (2005). Gakku. Astana: Foliant. – 184 p.

14. Segiz Seri (2013). Shygarmalary. Almaty: Zhalyn. – 384 p. (in Kaz)

15. Temirbolat A. (2017) Peculiarity of National Idea's Realization in the Kazakh Literature of XVIII-XIX centuries. KazNU Bulletin. Philology series. №1 (165). – 115-118 p. (in Eng)

16. Thompson L. (2020). Great-Circle Polyphony: Global Modernism and the Economies of West Asian Verse. Oxford University Press. – 288 p. (in Eng)

17. Tursynov E. (1976). Indigenous representatives of the creators of Kazakh literature. Almaty: Gylym. – 148 p. (in Kaz).

18. Zumthor P. (1990). Oral Poetry: An Introduction. University of Minnesota Press. – 320 p. (in Eng)

Әдебиеттер:

1. Амслер Н. Делдалдық муза: Орталық Азияның ауызша дәстүрлеріндегі перформанс және мәтінге айналдыру [The Mediated Muse: Performance and Textualization in Central Asian Oral Traditions] // Journal of Asian Studies. – 2022. – Vol. 81, No 2. – 345–360 бб.

2. Дромпп М.Р. Дала дауыстары: Көшпелі қоғамдардағы ауызша және жазбаша мәдениет [The Voices of the Steppe: Orality and Literacy in Nomadic Societies]. – Brill, 2023. – 280 б.

3. Зюмтор П. Ауызша поэзия: Кіріспе [Oral Poetry: An Introduction]. – University of Minnesota Press, 1990. – 320 б.

4. Керім Ш. Сал-серілер поэзиясы. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы. Монография. – Алматы: Ұлағат, 2017. – 108 б.

5. Қожағұлұлы Б. Шығармалары. – Алматы: Қазақстан, 2013. – 384 б.

6. Қорамсаұлы А. Шығармалары. – Алматы: Қазақстан, 2013. – 384 б.

7. Қоспақов З. Ғасырлардан жеткен үн. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2017. – 240 б.

8. Негимов С. Қазақтың сал-серілері. Ғылыми эсселер. – Алматы: Ана тілі, 2005. – 128 б.

9. Олдфилд А.С. Орталық Азиядағы әйел ақындар және бардтық перформанс [Women Poets and Bardic Performance in Central Asia]. – Edinburgh University Press, 2021. – 272 б.

10. Омаров Б.Ж. Әсет Найманбаев шығармашылығы: шығыс дәстүрі және көшпелі сюжеттер. // «Керуен» ғылыми журналы No4, 77-том, 2022. – 27-39 бб.

11. Орда Г., Сәрсенбаева Ж., Сұлтанова Б., Әбілқайыров Н., Абдрахманова К. Қазақ әдебиетіндегі әйел образын көркемдік түрленуі. // Mankind Quarterly, 61(3)16. – 2021. – 653-668 p. doi:10.46469/mq.2021.61.3.16, Q 2, 37-й процентиль, 2021.61.3.23 ISSN 00252344

12. Сандыбайұлы Ы. Гәкку. – Астана: Фолиант, 2005. – 184 б.

13. Сегіз сері. Шығармалары. – Алматы: Жалын, 2013. – 384 б.

14. Темірболат А. XVIII-XIX ғасырлардың қазақ әдебиетіндегі ұлттық идея көрінісінің ерекшеліктері. // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №1 (165). 2017. – 113-118 бб.

14. Томпсон Л. Үлкен шеңберлі полифония: Жаһандық модернизм және Батыс Азия поэзиясының экономикасы [Great-Circle Polyphony: Global Modernism and the Economies of West Asian Verse]. – Oxford University Press, 2020. – 288 б.

15. Тұрсынов Е. Қазақ әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы: Ғылым, 1976. – 148 б.

16. Харрис Р., Пиз Р. Оңтүстік Кавказ бен Орталық Азиядағы дыбыс пен музыканың этнографиясы [Ethnographies of Sound and Music in the South Caucasus and Central Asia]. – Routledge, 2021. – 242 б.

17. Ысмайылов Е. Ақындар. Монография. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1956. – 340 б. (қаз)

18. Zumthor P. (1990). Oral Poetry: An Introduction. University of Minnesota Press. – 320 p.

ҒТАМР 18.71.07 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-17

А.А. Жудебаев
Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан
E-mail: zhudebayev86@mail.ru
ORCID ID: 0009-0009-4099-2407

ҚАЗАҚТЫҢ ХАЛЫҚТЫҚ ЖӘНЕ АВТОРЛЫҚ СӨЗ ӨНЕРІНДЕГІ ДОМБЫРА КОНЦЕПТІСІ: МӘДЕНИ МӘНДЕР МЕН ПОЭТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАР*

Аңдатпа. Мақала ұлттық қазақ мәдениетінің дәстүрлі аспабы – домбыраға арналған, ол ұлттық ауызша және жазба тілдік әрі поэтикалық дәстүрлерде көрініс тапқан мифологиялық түсініктерді, тарихи жады мен дүниені поэтикалық тұрғыда пайымдауды біріктірген күрделі мәдени концепт ретінде қарастырылады. Мұндай ракурс аспаптың материалдық пішінінің арғы жағынан ұрпақтар бойы жинақталған мағынаның тұтас қабатын көруге мүмкіндік береді: космологиялық үлгілер мен рулық түсініктерден бастап, тіл мен әдебиетте сақталған этикалық нормалар мен эмоционалдық қодтарға дейін. Жұмыста этнолингвистикалық және мәдени-семиотикалық талдау әдістері қолданылды, ол тілдегі, фольклордағы және көркем мәтіндердегі домбырамен байланысты тұрақты символикалық константаларды анықтауға мүмкіндік берді. Бұл тәсілдерді қазақтың мақал-мәтелдеріндегі, эпикалық мәтіндеріндегі, сондай-ақ, XIX-XXI ғасырлар поэзиясындағы домбыра бейнесін интерпретациялық тұрғыдан талдау элементтері толықтырады. Мұндай пәнаралық тәсіл домбыраны тек музыкалық өнер нысаны ретінде ғана емес, жанрларда, сюжеттерде, метафоралар мен ритуалдарда «қызмет ететін» дүниетанымның құрылымдық элементі ретінде көруге мүмкіндік берді. Зерттеу тұрақты тіркестер мен жыраулардың ертедегі ауызша поэзиясынан бастап, Абай, Жамбыл, М.Мақатаев және XIX-XXI ғасырлардағы басқа да қазақ ақындарының домбыраға арналған поэзиялық туындыларына дейінгі кең ауқымды вербалды дереккөздерге сүйенеді. Домбыраның үндік ерекшеліктерін, поэтикалық метафораларын және тұрақты мағыналық өрістерін талдай отырып, автор домбыраға қазақ мәдениетінің символы мәртебесін бекіткен мәдени кодтарды айқындайды: ата-баба жадымен (естелігі) байланысы, эмоциялық медиатор ретіндегі рөлі, салт-дәстүр мен эпостардағы орны, этникалық дыбыстық белгі мен ішкі үйлесімділікті білдіретін «қоңыр үн» образы. Домбыра бейнесінің жазба сөз өнерінде қалай трансформацияланатынына ерекше назар аударылады. Мақалада оның қасиетті өзегін сақтай отырып, философиялық, психологиялық, экзистенциялық жаңа реңктерге ие болатыны көрсетілген. Автор зерттеу нәтижесіне сүйене отырып, домбыраның жай ғана дәстүр жәдігері емес, қазақ дүниетанымының өзіндік жолын қалыптастыратын маңызды мәдени архетиптердің бірі деген тұжырым жасайды. Өзінің символикалық сыйымдылығының арқасында домбыра ұрпақтар арасындағы тұрақты медиатор ретінде қала отырып, ұлттық бірегейлік төңірегінде құрылатын мәдени өзек ретіндегі рөлін атқаруды жалғастырады.

Түйін сөздер: домбыра, мәдени концепт, домбыра символикасы, мәдени архетип, поэтикалық бейне, тұрақты тіркестер, қазақтың ауызша поэтикалық дәстүрі, қазақтың жазба поэзиясы, ұлттық бірегейлік.

---

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
А.А. Жудебаев. Қазақтың халықтық және авторлық сөз өнеріндегі домбыра концептісі: мәдени мәндер мен поэтикалық құрылымдар // "Керуен". - 2026. №1, (90-том). - Б. 246-265. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-17

A.A. Zhudebaev
Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan
E-mail: zhudebayev86@mail.ru
ORCID ID: 0009-0009-4099-2407

THE CONCEPT OF THE DOMBRA IN KAZAKH FOLK AND AUTHORIAL VERBAL ART: CULTURAL MEANINGS AND POETIC STRUCTURES

Abstract. The article focuses on the traditional Kazakh instrument *dombra*, examined as a complex cultural concept that integrates mythological worldviews, historical memory, and poetic reflection as manifested in national oral and written traditions. This perspective makes it possible to discern, behind the material form of the instrument, an entire stratum of meanings accumulated over generations-from cosmological models and kinship-based representations to ethical norms and emotional codes embedded in language and literature. The study employs methods of ethnolinguistic and cultural-semiotic analysis, which make it possible to identify stable symbolic constants associated with the dombra in language, folklore, and literary texts. These are complemented by elements of interpretive analysis of the dombra's image in Kazakh proverbs and sayings, epic narratives, and poetry of the nineteenth to twenty-first centuries. Such an interdisciplinary approach makes it possible to view the dombra not merely as an object of musical art but as a structural component of the worldview-one that "operates" within genres, plots, metaphors, and rituals. The research draws on a wide range of verbal sources, from set expressions and early examples of *zhyrau* oral poetry to the works of Abai, Zhambyl, M.Makatayev, and other Kazakh poets of the nineteenth-twenty-first centuries who devoted poetic lines to the dombra. By analyzing acoustic characteristics, poetic metaphors, and recurrent meanings, the author identifies cultural codes that have secured the dombra's status as a symbol of Kazakh culture: its connection to ancestral memory, its role as an emotional mediator, its presence in rituals and epic traditions, and the notion of *konyr* un as a marker of the ethnic sound ideal and an emblem of inner harmony. Particular attention is given to the ways in which the image of the dombra is transformed in written literature. The article demonstrates that, while retaining its sacred core, the image acquires new nuances-philosophical, psychological, and existential. The study ultimately concludes that the dombra is not merely an artifact of tradition but one of the key cultural archetypes shaping the very mode of Kazakh self-perception. Owing to its symbolic depth, the dombra continues to function as a mediator between generations and remains a cultural axis around which national identity is articulated.

Keywords: dombra; cultural concept; symbolism of the dombra; cultural archetype; poetic imagery; set expressions; Kazakh oral poetic tradition; Kazakh written poetry; national identity.

А.А. Жудебаев
Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, Алматы, Казахстан
E-mail: zhudebayev86@mail.ru
ORCID ID: 0009-0009-4099-2407

КОНЦЕПТ ДОМБРЫ В КАЗАХСКОМ НАРОДНОМ И АВТОРСКОМ СЛОВЕСНОМ ИСКУССТВЕ: КУЛЬТУРНЫЕ СМЫСЛЫ И ПОЭТИЧЕСКИЕ СТРУКТУРЫ

Аннотация. Статья посвящена домбре – традиционному инструменту национальной казахской культуры, которая рассматривается как сложный культурный концепт, объединяющий мифологические представления, историческую память и поэтическое осмысление мира, отражённые в устной и письменной языково-поэтической традиции. Такой ракурс позволяет увидеть за материальной формой инструмента целостный пласт значений, накопленных поколениями: от космологических моделей и

родоплеменных представлений до этических норм и эмоциональных кодов, закреплённых в языке и литературе. В работе применяются этнолингвистические и культурно-семиотические методы анализа, позволяющие выявить устойчивые символические константы, связанные с образом домбры в языке, фольклоре и художественных текстах. Эти подходы дополняются элементами интерпретационного анализа образа домбры в казахских пословицах и поговорках, эпических текстах, а также в поэзии XIX–XXI веков. Междисциплинарный характер исследования даёт возможность рассматривать домбру не только как объект музыкального искусства, но и как структурный элемент мировоззрения, «функционирующий» в жанрах, сюжетах, метафорах и ритуалах. Исследование опирается на широкий круг вербальных источников – от устойчивых выражений и ранней устной поэзии жырау до поэтических произведений, посвящённых домбре, у Абая, Жамбыла, М.Мақатаева и других казахских поэтов XIX-XXI веков. Анализируя звуковые особенности домбры, её поэтические метафоры и устойчивые смысловые поля, автор выявляет культурные коды, закрепившие за домброй статус символа казахской культуры: связь с памятью предков, роль эмоционального медиатора, место в обрядах и эпосе, образ «қоңыр үн» как этнического звукового знака и выражения внутренней гармонии. Особое внимание уделяется трансформации образа домбры в письменном словесном искусстве. В статье показано, что, сохраняя своё сакральное ядро, он приобретает новые философские, психологические и экзистенциальные оттенки. На основе результатов исследования автор приходит к выводу, что домбра является не просто памятником традиции, а одним из ключевых культурных архетипов, формирующих своеобразие казахского мировоззрения. Благодаря своей символической ёмкости домбра продолжает выполнять роль устойчивого медиатора между поколениями и культурного ядра, вокруг которого конструируется национальная идентичность.

Ключевые слова: домбра, культурный концепт, символика домбры, культурный архетип, поэтический образ, устойчивые выражения, казахская устная поэтическая традиция, казахская письменная поэзия, национальная идентичность.

1. Кіріспе

Домбыра қазақ мәдениетінің ең тұрақты әрі көпқабатты рәміздерінің бірі. Оның рухани дәстүрдегі орны қарапайым музыкалық қызметтен әлдеқайда кең. Домбыра ұлттық жады, дүниетаным, көркем ойлау мен эмоционалдық тәжірибенің тоғысындағы ерекше мағыналық кеңістікті қалыптастырады. Ғасырлар бойы бұл аспап орындаушылыққа арналған құрал ғана емес, адам мен рухани әлемді жалғаушы дәнекер, ұжымдық және жеке сезімдерді жеткізудің тәсілі, сондай-ақ тарихи мұраны сақтаудың әрі рухани сабақтастықты жалғастырудың маңызды құралына айналды.

Қазақ мәдениетінде домбыраның орны тек өнер туындысын орындауға арналған құрал деңгейімен шектелмейтіні белгілі. Бұл аспаптың мәні әлдеқайда терең – материалдық әлемді рухани кеңістіктің өлшемдерімен тоғыстыратын ерекше мәдени феномен. Домбыраға қатысты алғашқы ғылыми тұжырымдардың бірі Ахмет Жұбановтың «Ғасырлар пернесі» еңбегінде айқын көрінеді. Зерттеуші домбыраны «қазақ жұртының ең аяулы да қасиетті музыкалық аспабы» дей келе, оның қос ішегіне сыйған «талай ғасырдың бейнесін, ойын, рухани және эмоциялық болмысын» ерекше атап өтеді (Жұбанов, 1975:10).

Жұбановтың түсіндіруінде домбыра жай ғана музыка тудыратын аспап емес, көшпелі дүниенің көне көз куәсі, ел жадын сақтайтын рухани шежіре. Ғалымның пайымынша, домбыра ғасырлар бойы қалыптасқан рухани тәжірибені, халықтың дүниетанымын, сезім өрнегін және көркемдік тілін бойына жинақтап, уақыт пен ұрпақтарды жалғаушы дәнекердің рөлін атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, домбыраның қызметі музыкалық шығарма орындау шеңберінен әлдеқайда кең: ол – мәдени сабақтастықтың таңбалық тасымалдаушысы, тарихты дыбыспен сөйлетудің, өткеннің рухани мәнін жаңғыртып жеткізудің бірегей тәсілі. «Әйтсе де, кең даланы

мекен еткен қазақ жұртының ең аяулы да қасиетті музыкалаық аспабы – домбыраның бірге күмбірлеген, бірде сыңқ-сыңқ шертілген ойлы дыбысы құлаққа жағымды, жүрекке жақын, оның күмістей сыңғырлаған үні талай сырдың бәсін қайырады. Сымдай тартылған қос ішекте сан ғасырдың сан алуан сипат, ақыл-ойы, көңіл күйі жатыр. Домбыра – көшпелі елдің көне көз шежірешісі, көпті көрген қарияның көкірек күйі» деп музыкатанушы ғалым өте дәл сипаттаған (Жұбанов, 1975:45).

Домбыраға қатысты мәдени мағыналардың қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа берілуінің ең маңызды арналарының бірі – қазақ тілі, оның ауызша да, жазба да кеңістігі. Тілдік жүйеде орныққан бейнелі қолданыстар, метафоралар мен тұрақты тіркестер домбыраның дәстүрлі дүниетанымдағы рөлін, оның сезімдік-эмоциялық, этикалық және тарихи тәжірибемен байланысын концептуалдық деңгейде бекітеді. Ауыз әдебиетінің шағын жанрлары болсын, жеке автордың поэзиясы болсын – домбыраның ұжымдық және жеке санадағы қабылдануы, сондай-ақ қазақтың көркемдік ойлау құрылымына енуі көпқабатты түрде көрініс табады. XIX-XXI ғасырлардағы жазба поэзия осы тұрғыда айрықша мәнге ие. Бұл кезеңде домбыра толыққанды көркем образ ретінде қалыптасып, адам сезімінің кең өрісін де, философиялық ойдың терең иірімдерін де бейнелей алатын мүмкіндікке ие болды. Классикалық ақындар да, қазіргі поэзия өкілдері де дәстүрлі символиканы жаңа мәдени жағдаймен, өзгерген эстетикалық бағдармен байланыстыра отырып, домбыра образын жаңаша қырынан дамытады және байытады. Осыған байланысты халықтық және авторлық сөз өнері домбыраның мәдени семантикасының қалыптасуы, уақыт бойына түрлі бағыттарда дамығанын тануға мүмкіндік беретін маңызды дереккөз болып табылады.

Осы алғышарттарды негізге ала отырып, мақалада домбыра қазақтың сөз дәстүріндегі маңызды мәдени образдардың бірі ретінде қарастырылады. Зерттеу домбыраға қатысты мағыналар мен құндылықтардың ауызша халықтық сөйлеуде, тұрақты тіркестерде, мақал-мәтелдерде орнығу жолдарын көрсету, сондай-ақ бұл образдың жазба поэзиядағы көркемдік даму ерекшеліктерін сипаттаумен қатар сөз дәстүрінің қазақ мәдениетіндегі «домбыра» концептісінің көпқырлы құрылымын қалыптастыруға тигізетін ықпалы айқындауды мақсат етеді.Тіл арқылы домбыраның мәдени ғана емес, эстетикалық, эмоциялық және дүниетанымдық қырларын, сондай-ақ оның қазақи бірегейліктің рәмізі ретіндегі рөлін түсінуге мүмкіндік беретін қырларына ерекше назар аударылады.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Тілдегі мәдени мағыналарды талдау әдісі халықтық тіркестерді, мақал-мәтелдерді және тұрақты тілдік үлгілерді зерттеуге негізделеді. Мұндай талдау домбыраға қатысты ұжымдық сөздік жадта орныққан мағыналық өзектер мен құндылықтық түсініктерді анықтауға мүмкіндік береді.

Поэтикалық мәтіндерді бейнелік тұрғыдан түсіндіру бағыты авторлық поэзияда пайда болатын жаңа образдар, ассоциациялар мен символдық мәндердің сипатын айқындауға, сондай-ақ ақындардың дәстүрлі мәдени кодтарды кеңейту немесе түрлендіру тәсілдерін көрсетуге бағытталады.

Салыстырмалы тәсіл домбыра образының халықтық фразеологиядан авторлық поэзияға дейінгі мағыналық эволюциясын сипаттауға мүмкіндік береді. Талдау барысында сөз дәстүрінің екі деңгейі арасындағы сабақтастық айқындалып, халықтық түсініктердің жекелеген элементтерінің жазба поэзияда сақталу жолдары, жаңаша мазмұнмен толықтырылуы немесе жаңа көркемдік қыр алып түрленуі белгіленеді.

Домбыраны мәдени концепт ретінде қарастыратын әдістемелік ұстаным талдау нәтижелерін біртұтас мағыналық модельге біріктіруге жағдай жасайды. Мұндай модель домбыраны тарихи, эмоциялық, көркемдік және рухани құрамдастарды қамтитын көпқабатты символ ретінде пайымдауға мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде домбыраға қатысты сөз өрнектері ұлттық дүниетанымды бейнелейтін тұтас концептуалдық құрылымның элементтері ретінде түсіндіріледі.

Зерттеу материалы қазақтың мақал-мәтелдері, қанатты сөздері, тұрақты тіркестері мен этнолингвистикалық сипаттамалары жинақталған беделді, кең қолданылатын академиялық басылымдарға негізделеді. Дереккөздер қатарына «Қазақ мақал-мәтелдері» жинақтарының дәстүрлі және қазіргі нұсқалары: Е.Исмаилов редакциялаған басылым (1957), Хасенов пен Нұрмағанбетованың еңбегі (1992), Адамбаев құрастырған жинақ (1993), ҚР Ұлттық кітапханасының энциклопедиялық басылымы (2011), сондай-ақ Ә.Қайдардың этнолингвистикалық зерттеулері (1998; 2004), Р.Сыздық (2004), А.Байтұрсынұлы (1991), Мәшһүр-Жүсіп Көпеев (2003) және С.Негимов (1997) еңбектері кіреді. Аталған жұмыстар жеке тілдік бірліктердің нақты мәтіндік дереккөзі ретінде емес, қазақтың орныққан және кең таралған сөз дәстүрін танытатын репрезентативті негіз ретінде қарастырылады. Мұндай тәсіл фразеологиялық қорда берік орныққан, мәдени жағынан бекіген үлгілерді талдауға мүмкіндік береді және материалды белгілі бір басылыммен шектемей, олардың қазақ тілдік дүниетанымындағы орнығуын ескеруге жағдай жасайды. Сонымен қатар зерттеуге халықтық және авторлық поэзиядан алынған мәтіндер енгізілді. Бұл мәтіндер академиялық және ғылыми-көпшілік басылымдарда жарияланған үлгілерді, сондай-ақ тексерілген әрі жиі қолданылатын поэтикалық материал жинақталған ашық цифрлық платформаларды қамтиды.

2.2 Материалға сипаттама

Абай Құнанбаев, Жамбыл Жабаев, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Әбділда Тәжібаев, Қалижан Бекхожин, Ілияс Есенберлин, Ғафу Қайырбеков, Мұқағали Мақатаев, Төлеген Молдағалиев, Иранғайып Сапарбаев және XX–XXI ғасырларда домбыраға арналған поэтикалық шығармалар жазған өзге де авторлардың өлеңдері пайдаланылды. Мәтіндердің бір бөлігі жинақталған шығармалар, әдебиеттану басылымдары сияқты баспа көздерінен, сондай-ақ заңды түрде жарияланған материалдарды қамтитын онлайн-каталогтардан алынды. Соның ішінде поэтикалық мұраны жүйелеп, көркем мәтіндермен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін Bilim-all.kz танымдық платформасы да қолданылды. Мұндай аралас корпус домбыра образының әртүрлі көркем интерпретацияларын қамтып, оның жазба поэзиядағы мағыналық дамуын әр кезең тұрғысынан бақылауға мүмкіндік береді.

Поэтикалық материалды іріктеу репрезентативтік және тарихи сабақтастық қағидаттарына сүйеніп жүргізілді. Талдауға XIX ғасырдың соңы мен қазіргі

кезең аралығын қамтитын әр дәуірдің жазба поэзиясын танытатын шығармалар енгізілді. Мұндай тәсіл домбыра бейнесінің поэтикалық ұрпақтар арасындағы даму динамикасын айқындауға жағдай жасайды. Мәтіндерді таңдауда автордың домбыра образын мақсатты түрде қолдануы (домбыраға арналған өлеңдер), сондай-ақ шығарманың ғылыми және білім беру кеңістігіндегі мәдени-көркем орны ескерілді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – домбыра образының үш деңгейде – фразеологиялық, поэтикалық және мәдени-символдық кеңістікте қатар қарастырылуында жатыр. Яғни домбыра тілдегі тұрақты тіркестер жүйесінде де, авторлық поэзиядағы көркем бейне ретінде де, сондай-ақ ұлттық құндылықтар мен рухани түсініктерді біріктіретін мәдени рәміз ретінде де талданады. Халық арасында орныққан тілдік қолданыстар мен ақындардың домбыраға берген көркемдік пайымдарын алғаш рет салыстыра отырып, зерттеу домбыра мағынасының сақталу, өзгеру және жаңа реңкке ие болу үдерістерін айқындайды. Сонымен бірге домбыра тарихи жадты, эмоциялық кодтарды және олардың поэтикалық өрнектерін біртұтас құрылымға тоғыстырған көпқабатты мәдени концепт ретінде түсіндіріледі, бұл оны қазақтың сөз дәстүріндегі мәндік жүйемен байланыстыра отырып зерделеуге мүмкіндік береді.

Қазіргі қазақстандық гуманитарлық зерттеулерде тілде тұрақты бейнелер, метафоралар мен ассоциациялар арқылы көрінетін мәдени концепттерді талдауға қызығушылық артып келеді. Мәдени концепт белгілі бір мәдени дәстүрге тән дүниені қабылдау және түсіну тәсілдерін тілде бейнелейтін жинақталған мағыналық құрылым ретінде қарастырылады. Мұндай ұстаным тілдік бірліктерді тек лексикалық элемент емес, мәдени жад пен дүниетанымдық модельдердің тасымалдаушысы ретінде тануға мүмкіндік береді. Бұл бағытты айқындап көрсететін еңбектердің бірі – А.Құсайынова, А.Қасымова, Б.Айткұлов және Д.Сүлейменова авторлығымен 2025 жылы жарық көрген «Qoŋyr as a Concept in Kazakh Linguoculture» («Қазақ линвомәдениетіндегі қоңыр концепті») (Kussainova, Kassymova, Aitkulov, Suleimenova, 2025: 804) мақаласы. Зерттеушілер қазақ тіліндегі қоңыр концептіне жүгіну арқылы оның табиғи, эмоциялық, этикалық және музыкалық ассоциацияларды біріктіретін көпқабатты семантикалық құрылым екенін көрсетеді. Авторлар бұл сөздің тіл тасымалдаушыларының санасында тыныштық, қарапайымдық және ұлттық болмыс реңктерін жинақтайтын тұтас мәдени бейнені жандандыратынын ерекше атап өтеді.

Мақаланың маңызды тұстарының бірі – қоңыр концептінің музыкалық салаға тән байланысының анықталуы. Концептінің тембрлік сипаттары мен эмоциялық реңкі қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптарының үнімен және күй эстетикасымен үйлеседі. Бұл тұжырым біздің зерттеуіміз үшін де мәнді, себебі музыкалық түсініктердің тілде тұрақты тілдік құрылымдар арқылы орнығу тәсілін айқын көрсетеді. Мақала жалпы мазмұн аясында мәдени концепттердің ұлттық бейнелі ойлауды бағыттайтын және ұжымдық жадтың орныққан үлгілерін сақтайтын құрылымдар ретінде қызмет ететінін көрсетеді.

Домбыраға қатысты тілдік бейнелерді – мақал-мәтелдерде, фразеологиялық бірліктерде және поэзияда сақталған тілдік үлгілерді қазіргі мәдени-тілдік талдау бағытында қарастырудың тиімділігінде. Зерттеуге тартылған еңбектің әдістемелік

маңызы айқындалады. Мұндай тәсіл ұлттық мағыналар мен құндылықтардың терең қабаттарын ашуының мүмкіндігінде.

Лингвомәдени талдауды толықтыратын маңызды бағыттардың бірі – қазақ дүниетанымындағы сакралды мәндердің тілдік көрінісіне арналған зерттеулер. Мысалы, М.Алшынбаева, Д.Веселинов және З.Картова авторлығымен жарияланған «Language reflections of the concept of the sacred in the Kazakh worldview» («Қазақ дүниетанымындағы киелілік концептісінің тілдік көріністері» мақаласында сакралды мәдени категориялардың фразеологизмдер, мақал-мәтелдер және дәстүрлі тіркестер арқылы берілетіні айқындалады. Тілдік элементтер қазақ қоғамының терең құндылықтық бағдарларын орнықтыратын тетік ретінде сипатталады. Авторлар киіз үй кеңістігі, жануарлар бейнелері немесе ритуалдық тәжірибелер сияқты сакралды құбылыстардың тілдік репрезентация арқылы мәдени мәнге ие болып, ұжымдық жад пен дүниетанымдық модельдер жүйесіне кіріктірілетінін атап өтеді (Alshynbayeva, 2022: 75-77). Бұл байлам біздің зерттеуімізге де сәйкес келеді, өйткені домбыраға қатысты тілдік бейнелер де осы семантикалық өрісте қызмет етіп, аспаптың тек сипаттамалық қырын ғана емес, рухани жад пен мәдени бірегейлікті бекітетін символдық мәртебесін де көрсетеді.

Теориялық және лингвомәдени зерттеулермен қатар, дәстүрлі музыканың аймақтық және тарихи ортадағы қызметін талдауға арналған еңбектер де маңызды бағдар бола алады. Осы тұрғыдан алғанда, Ш.Таткенова мен М.Әмзе авторлығымен жарық көрген «Traditional Music of Kazakhstan in the Second Half of the 20th Century: Using the Example of Folk Song Art in the Northern Region of Kazakhstan» (AEMR, 2024) («XX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстанның дәстүрлі музыкасы: Қазақстанның солтүстік өңіріндегі халық әншілік өнері негізінде») мақаласы ерекше назар аударады. Еңбекте XX ғасырдың екінші жартысындағы халық ән дәстүрінің сақталуы мен өзгеру үрдістері қарастырылады. Зерттеушілер қазақтың дәстүрлі музыкасы «жанрлар мен орындаушылық тәжірибелердің сабақтастығына негізделген тұрақты көркемдік мағыналар жүйесін қалыптастыратынын» атап өтеді (Tatkenova & Amze, 2024: 66).

Мақала негізінен ән мұрасына арналса да, ондағы тұжырымдар сөз дәстүрінде бейнеленетін домбыра образының зерттелуі үшін елеулі әдістемелік мәнге ие. Біріншіден, зерттеу музыкалық құбылыстарды мәдени-тарихи және коммуникативтік ортадан бөлек қарастыру мүмкін еместігін көрсетеді, өйткені тұрақты бейнелер мен символдық мәндер дәл осы жағдайда қалыптасады. Екіншіден, авторлар жергілікті дәстүр мен аймақтық тәжірибенің рөлін айрықша атап өтеді. Домбыраға қатысты көптеген фразеологизмдер мен поэтикалық метафораларда нақты орындаушылық дәстүрлер мен эстетикалық нормалардың ізі сақталғандықтан, зерттеу жұмысымыз үшін де маңызды. Үшіншіден, мақалада тілдік және музыкалық деңгейлердің өзара байланысы негізгі қағида ретінде қарастырылып, «дәстүрлі ән мәдениеті мелодиялық құрылымдарды ғана емес, тілде, метафорада және баяндау үлгілерінде көрініс тапқан менталдық модельдерді де сақтайтын» қағида ретінде де біздің зерттеу міндеттерімен тікелей ұштасады. Осы тұжырым домбыраға қатысты тұрақты тілдік образдарды мәдени жад пен мағыналық көпқабаттылықтың маңызды дереккөздері ретінде қарастырудың орынды екенін дәлелдейді.

Домбрының мәдени маңызын айқындайтын мәселе қазақтың музыкалық-поэтикалық мұрасын кең аяда қарастырған еңбектерде де өз жалғасын табады. Мәселен, А.Омарова және авторлар тобының "Kazakh musical and poetic art in the context of globalization" («Жаһандану үдерісі аясындағы қазақ музыкалық және поэзиялық мұрасы») атты зерттеуінде домбыра дәстүрлі музыкалық мәдениеттің құрылымында рухани жадты сақтайтын негізгі тасымалдаушы әрі көркемдік тәжірибелердің сабақтастығын қамтамасыз ететін элемент ретінде сипатталады (Omarova, Kaztuganova, Akimzhanov, Sultanova, Zhamanbalinov, 2020: 389). Авторлар күй, ақындық дәстүр және ән поэтикасы сияқты музыкалық формалардың «ұлттық бірегейліктің рухани негізін» құрайтынын, сондай-ақ жаһандану жағдайында мәдени тәжірибенің үздіксіздігін сақтауға мүмкіндік беретінін атап өтеді (Omarova, Kaztuganova, Akimzhanov, Sultanova, Zhamanbalinov, 2020: 390). Зерттеушілер ерекше назар аударған жайт дәстүрлі музыкалық-поэтикалық мәдениеттің дүниетанымдық сабақтастықты жеткізетін тетік ретінде қызмет етуі: «the customs and traditions, dreams and aspirations of the Kazakh people have been revealed and passed through music and poetry from generation to generation» («Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен мақсат-мүдделері музыка және поэзия арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келді») (Omarova, Kaztuganova, Akimzhanov, Sultanova, Zhamanbalinov, 2020: 392). Осы тұрғыда домбыра тек аспап ретінде ғана емес, жанрлар мен стильдік дәстүрлерді, аймақтық мектептерді байланыстыратын ортақ негіз ретінде бағаланады; ол дыбыстық және сөздік мәдениеттің тұтастығын сақтайтын дәнекер қызметін атқарады.

Аталған байламдар домбыраны жан-жақты қарастырудың өзектілігін күшейтеді: аспапты тек музыкалық құрал ретінде емес, сонымен қатар тілдік әлем бейнесінің, дәстүрлі поэтика жүйесінің, салттық қызметтің және қазақ халқының тарихи жадын сақтайтын мәдени құрылымның құрамдас бөлігі ретінде пайымдауға мүмкіндік береді. Қазіргі кезеңдегі қазақтың музыкалық мәдениетіне арналған ғылыми дискурста домбыраға қатысты көзқарас көбінесе қазақтың аспаптық музыкасын алғаш жүйелі зерттеген А. Жұбанов қалыптастырған ғылыми дәстүрмен сабақтас қарастырылады. Осы бағытта домбыра тарихи, көркемдік және дүниетанымдық өлшемдерді біріктіретін феномен ретінде түсіндіріледі. Мәселен, «Dombra – a phenomenon in the musical art of Kazakhstan» («Қазақстан музыка өнеріндегі домбыра феномені») атты мақаласында зерттеуші А.Көпбай домбыраның тек музыкалық аспап емес, көне түркі кезеңінен бүгінгі заманға дейін үзілмей жеткен мәдени сабақтастықты сақтаған ұлттық жад пен бірегейліктің белгісі екенін атап көрсетеді (Kopbay, 2022:176). Автор тарихи деректерге, бұрынғы зерттеушілердің пікірлеріне және қазіргі мәдени бастамаларға, соның ішінде Ұлттық домбыра күні сияқты шараларға сүйене отырып, домбыраның қазақтың рухани өміріндегі дара орнын айқындайды. Мұндай көзқарас домбыраны мәдени концепт ретінде тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және оның символдық қызметінің ұзақ тарихи дәстүр мен халықтық сананың аясында қалыптасқанын көрсетеді.

Домбыраның символдық мағынасы халықаралық дискурста да айқын көрініс табады, мұнда аспап әлемдік материалдық емес мәдени мұра контексінде қарастырылады. ЮНЕСКО-ның «Домбыра күй өнерін» адамзаттың материалдық

емес, мәдени мұрасының Репрезентативті тізіміне енгізу барысында (2014) әзірленген ресми сипаттамада – домбыра мен күй дәстүрі музыкалық шығармашылық түрі ғана емес, ұрпақтар арасындағы рухани байланыс, ұжымдық жад және әлеуметтік қатынас құралы ретінде бағаланады. ЮНЕСКО мәліметіне сәйкес, қысқа жеке шығарма ретінде қалыптасқан күй «классикалық және суырып салмалық формалар арқылы адамдарды тарихи тамыры мен дәстүрімен байланыстырып, тыңдаушыға рухани әрі эмоциялық деңгейде әсер етеді» деп көрсетілген (ЮНЕСКО, 2014). Сондай-ақ күй өнерінің әңгімелер мен аңыздармен қатар жүруі, қауымдастық ішіндегі өзара әрекеттесуді нығайтып, бірегейлік пен ынтымақтастықты күшейтетін орта ретінде қызмет етуі ерекше атап өтіледі.

Бұл халықаралық сараптамалық сипаттама домбыраның қазақ мәдениетінде тек музыкалық аспаптың шеңберінен шығатын кең ауқымды қызмет атқаратынын растайды. Домбыра жоғары деңгейдегі мәдени рәміз ретінде тарихи жадтың тасымалдаушысы, эмоциялық күйлердің дәнекері және әлеуметтік коммуникацияның маңызды нысаны. Дәл осы қызметтер мақал-мәтелдер, фразеологиялық бірліктер мен поэтикалық бейнелерді қамтитын сөз дәстүрінде де көрініс табады.

3. Талқылау

Домбыраның мәдени семантикасы қазақтың дәстүрлі мәдениетінде тұрмыс, музыка және ата-баба жадымен байланысты көптеген нысандардың қасиетті мәртебеге ие болуымен тығыз байланысты. Сакралды концепттердің қазақ дүниетанымындағы тілдік репрезентациясына арналған еңбегінде зерттеуші М.Алшынбаева қазақ мәдениетінде «қасиетті ұғымдар» деп аталатын ерекше мәдени қабат қалыптасатынын көрсетеді. Шаңырақ пен бесіктен бастап тотемдік жануарлар мен символдық сандарға дейінгі сакралды нысандар тұрақты тіркестер, метафоралар және фразеологизмдер арқылы ұжымдық санадан орын алады (Alshynbayeva, 2022: 75-77). Осы тұрғыда домбыра да – ішкі естелікті сақтау, рухани мәндерді жеткізу және ритуалдық кеңістікке қатысу (күй, жыр, ақындық дәстүр) қызметтеріне ие мәдени белгі – қазақ халқының қасиетті мәдени рәміздер шеңберіне табиғи түрде енеді.

Домбыраны сакралды мәдени концепт ретінде танытатын маңызды деңгейлердің бірі – тіл. Тіл ұжымдық білімді, эмоциялық тәжірибені және халықтың құндылықтық бағдарларын бекітетін кеңістік болып саналады. Қазақтың сөз дәстүрінде домбыра образы мақал-мәтелдерде, қанатты сөздерде және фразеологиялық тіркестерде көрініс тапқан тұрақты ассоциациялар, метафоралар мен символдар жүйесін қалыптастырды. Мұндай тілдік құрылымдар мәдени жадтың ықшамдалған нұсқасы ретінде қызмет етіп, домбыраны тек музыкалық аспап ретінде емес, рухани, әлеуметтік және эстетикалық феномен ретінде қабылдауды бекітеді.

Домбыраның қазақ ұлттық санасындағы ерекше мәртебесін айқындайтын белгілі тұжырымдардың бірі – «Нағыз қазақ – қазақ емес, нағыз қазақ – домбыра». XX ғасырда кең таралған бұл формула домбыра мен этникалық бірегейліктің символдық деңгейде теңестірілетінін көрсетеді. Демек домбыра мәдениеттің сыртқы белгісі емес, оған тиесілі болудың негізгі нышаны ретінде қарастырылады. Бұл сөз домбыраны мәдени адамның ішкі өлшемі, оның жадын, даусын, әлемді сезіну тәсілін білдіретін рухани категория ретінде танытады.

Осындай тұжырым домбыраға қатысты тілдік өрістің жалпы интонациясын айқындайды: аспап заттық нысан ретінде емес, халықтың рухани болмысының жалғасы ретінде пайымдалады. Қазақтың бірқатар мақал-мәтелдері мен тұрақты тіркестерінде домбыра халықтың ішкі әлемінің, эмоциялық бастауының және мәдени табиғатының метафорасы ретінде көрінеді. Мысалы, кең таралған «Домбыра – халықтың жаны» деген тілдік бірлік аспаптың қазақтың рухани тәжірибесіне терең орныққанын айғақтайды: домбыра халықтың тірі энергиясының, жан дүниесінің, өмірлік қуатының көрінісі ретінде қабылданады. Осыған ұқсас мән «Домбыраның үні – бабаның үні» тіркесінде де дамиды, мұнда домбыра ата-баба даусы, ұрпақтар тағдырын жеткізетін тарихи жалғастық белгісі ретінде түсіндіріледі. Мұндай тілдік бірліктерде домбыра өткен мен бүгінді, көрінетін және көрінбейтінді байланыстыратын медиатор ретінде, жеке сезімді ру-тайпалық жад құрылымымен ұштастырады.

Қазақ фразеологиясында үйлесім, бірлік және өзара жарасым идеясына негізделген домбыралық тілдік символы ерекше орын алады. Мысалы, «Домбыраның қос ішегіндей» деген тіркес адамдар арасындағы үйлесімді қатынастарды сипаттау үшін қолданылады: мұнда екі адамның жарасымы бір тембрге тоғысқан қос ішектің үндестігіне теңестіріледі. Осындай бейненің негізінде «Қос ішектей қатар тарту» және «Қос ішектей жарасу» сияқты тілдік бірліктер де жатыр. Бұл тіркестер келісім, бірлескен іс-әрекет пен үйлесімділікті бейнелейді. Музыкалық үйлесім моделі мінсіз адами қатынастардың өлшемі ретінде қабылданады, себебі ішектердің біркелкі үндесуі рухани, этикалық және әлеуметтік тепе-теңдіктің метафорасына айналады.

Домбыра образына сүйенетін фразеологизмдердің тағы бір тобы шынайылық, ашықтық және эмоциялық толымдылық сияқты қасиеттермен байланысты. «Домбырадай шерту» формуласы музыкалық әрекетті адам мінез-құлқының саласына көшіреді және жүректен шыққан сырды айту, ішкі сезімді ашық жеткізу қабілетімен ассоциацияланады. Осы қатарда «Домбыра шерткеннің жүрегі кең» деген тіркес те бар: мұнда домбыра тарту қабілеті кеңпейілдік, мейірім мен жомарттықпен байланысады. Осылайша домбыра эмоционалдық адалдықтың, ішкі ашықтықтың және рухани тұтастықтың рәмізіне айналады.

Ел арасында қалыптасқан тұрақты тіркестерді қарастырғанда, домбыра образының бір маңызды қыры айқын байқалады: аспап адамның бір іске кірісуі, көпшілік алдында сөз бастауы немесе ел арасына шығуы сияқты мәндерді үстейді. «Домбырасын қолға алу» деген тіркес те жай ғана аспапты ұстау емес, «жол бастау», «сөз қозғау», «ел көзіне көріну» деген ойды білдіреді. Сондықтан көптеген терме мен әннің басында «домбырамды қолға алайын» деп келуі бекер емес. Мәселен, Ақан сері Қорамсаұлының «Аужар-ай» термесіндегі: «Мен сері домбырамды қолға алайын…», немесе Үкілі Ыбырайдың «Балқұрай» жырындағы: «Домбыра екі ішекті қолға алайын…» деген жолдар – осының айғағы (Ақындар аманаты, 2014). Наурызбек жыраудың толғауын «Домбыраны қолға алып…» – деп, бастауы да домбыраға жүгінудің ерекше сөз кеңістігіне өтудің белгісі. Мұндай мысалдар домбыраға қол созуымыз тек музыкалық әрекет емес, ортада ойып алар сөз айтуға рұқсат беретін рухани ишара екенін көрсетеді.

Осы мәнге жуық тағы бір тіркес «Домбырасын жұртқа тыңдату». Мұнда домбыра тарту өз өнерін, өз үнін елге ұсыну, көпшілік ортасына шығу дегенді білдіреді. Қазақтың ауызша поэзиясында мұндай қолданыстардың кең таралуы домбыраның музыкалық аспап болудан бөлек, қоғаммен тілдесу құралы қызметін атқарғанын байқатады: ол орындаушыны елдің сөз алаңына шығаратын дәнекер болған.

Символдық қуаты зор тұрақты формулалардың бірі – «Домбыраның ішегі үзілсе – елдің үні өзгереді». Мұнда домбыраның күйі – қоғамның күйімен пара-пар қойылады: үзілген ішек береке-бірліктің бұзылуы, рухани сабақтастықтың әлсіреуі, елдің ішкі үндестігіне түскен сызат. Осындай метафора қазақтың этнолингвистикалық түсінігінде кең тараған: қасиетті саналатын заттар халықтың «үні», «жаны», «жігері» ретінде қабылданады. Ә. Қайдардың пайымдауынша, қазақтың мақал-мәтелдерінде сакралды нысандар, оның ішінде музыкалық аспаптар, тарихи тәжірибе мен ұжымдық жадының куәгерлері болып көрінеді; олардың күйі қоғамның жағдайын да білдіреді (Қайдар, 2004). Сондықтан үзілген ішек бейнесін тұрмыстық оқиға ретінде емес, қоғамның рухани күйінің метафорасы деп түсіну орынды: елдің рухани тұрақтылығы мен мәдени тұтастығы домбыра ішегінің керілуіндей нәзік. Халық даналығы мұны ықшам да өткір формуламен жеткізген, мәселен, аспаптың үні – уақыттың даусы, ал оның тынуы – үйлесімнің бұзылғанын білдіретін белгі.

Тілдік қолданыста домбыраның эстетикалық әрі табиғи қыры да айқын көрінеді. «Домбыра – дала сазы» деген тіркес аспапты даланың поэтикасымен сабақтастырады: домбыраның үні дала желіндей, құс үніндей табиғи естіледі. Осы мәнде қалыптасқан «Домбырадай даланың үні», «Домбыра – көңілдің кілті», «Домбыра шертсе – тарих сөйлер» сияқты поэтикалық формулалар музыкалық, табиғи және тарихи бастауларды біртұтас бейнелі модельге жинақтайды. Мұндай сөз өрнектері арқылы домбыра адамның ішкі әлемінің кілті, табиғатты естудің жолы, тарих «сөйлейтін» құрал ретінде елестейді.

Бейнелі қатарда қазақ дәстүрінде терең орныққан «домбыра – жылқы» тұтастығы да бар. Бұл байланыс фольклорлық үлгілерде де, авторлық поэзияда да көрініс берген. Домбыра мен жылқы – көшпенді өмірдің ажырамас серіктері, қозғалыс пен әуеннің, еркіндік пен кеңдіктің нышандары. Мақал-мәтелдерде, жырлар мен термелерде олар жиі бір-бірін толықтыратын символдар ретінде көрінеді: жылқы кең даланың жолы мен кеңістігін бейнелесе, домбыра сол кеңістіктің поэтикалық әрі рухани өлшемін білдіреді. Мұндай модельде жылқы – тәннің жалғасы, ал домбыра – дауыстың жалғасы; екеуінің бірлігі далалық тіршіліктің тұтас эстетикасын қалыптастырады.

Бейнелі байланыстың жарқын поэтикалық айғағы Үкілі Ыбырай Сандыбайұлының «Аңшының әні» шығармасындағы жолдар. Шығармада домбыра мен жылқы жол серігі, шабыт бастауы ретінде қатар көрінеді (Ақындар аманаты, 2014):

Желіккен сол көңілмен қайтқанда елге,
Мінген ат қырауыртып батса терге.
Өлеңші домбырашың қасында боп,
Кез болсақ қоналқаға, бұраң белге.

Шумақта жылқының жүрісі мен домбыраның үні біртұтас өмірлік және эмоциялық ырғағын түзеді: жылқы жолдың нық қозғалысын қамтамасыз етсе, домбыра сол

жолды поэтикалық және рухани қуатпен байытады. Мұндай парадигма көшпелі мәдениетке тән: жылқы мен домбыра кеңістіктегі және сезімдегі еркіндіктің екі қыры; бірі – денелік, екіншісі – әуездік өлшем.

Қарастырылған тұрақты формулалар домбыра бейнесінің барша алуан түрлілігін түгел қамтымайтыны анық, дегенмен олар «домбыра» концептісінің семантикалық құрылымын жүйелеуге мүмкіндік береді. Осы құрылымда өзара сабақтас бірнеше мағыналық қабаттарды бөліп көрсетуге болады:

- Архетиптік қыры – домбыраның ата-баба жадымен, дыбыстың космологиялық табиғатымен байланысты қабылдануын қамтиды («бабаның үні», «дала сазы», «халықтың жаны»). Бұл қабат домбыраны рухани жалғастықты сақтайтын қасиетті нышан ретінде түсіндіреді;

- Әлеуметтік-этикалық қыры – үйлесім, ашықтық, жарасым идеяларын бейнелейді («қос ішек», «шерту», «жүрегі кең»). Осы қатарда домбыраның көпшілік сөзін бастайтын, қоғамдық кеңістікке жол ашатын медиатор ретіндегі қызметі де көрінеді («домбырасын қолға алу», «домбырасын жұртқа тыңдату»);

- Экзистенциалдық қыры – тағдыр, уақыт, үзілу және жоғалту сезімдерімен байланысты («шегі үзілсе», «тарих сөйлер»). Мұнда аспаптың күйі қоғамның рухани ахуалына теңестіріліп, оның тұрақтылығы мен күйзелісін бейнелейтін метафораға айналады;

- Эстетикалық қыры – домбыраның дала бейнесімен, табиғи әуезбен байланысын көрсетеді («дала сазы», «даланың үні»). Осы қатарда тәндік және көркемдік пластикаға қатысты метафорлар да бар («домбырадай тұлға»). Сол сияқты көшпенді кеңістіктің екі негізгі символы қозғалыс пен әуеннің, тәндік және рухани еркіндіктің, жол мен шабыттың жарасымды жұбы ретінде дәстүрлі «домбыра – жылқы» тұтастығы да осы бейнелі әлемге жатады.

Осылайша, халық тілінде орныққан мағыналық формулаларды талдау домбыраның қазақ тілінде көпқабатты мәдени рәміз ретінде қызмет ететінін көрсетеді – сакралды, әлеуметтік, эмоциялық, тарихи және эстетикалық өлшемдерді біріктіреді. Бұл сөз дәстүрі ұжымдық тәжірибе мен құндылықтарды ғана бекітіп қоймай, домбыра бейнесінің поэзияда, ауызша импровизацияда және қазақ мәдениетінің басқа да түрлерінде одан әрі көркем дамуына негіз қалайды.

XX-XXI ғасырлардағы жазба қазақ поэзиясында домбыра образы ауызша дәстүрдің ұжымдық символикасынан шығып, ақынның жеке көркемдік ойлауында дербес бейнелік орталыққа айналған айрықша орынды иеленеді. Домбыра тақырыбына Абайдан бастап XX-XXI ғасыр лириктеріне дейін қазақ ақындарының барлық буындары дерлік жүгінген. Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Әбділдә Тәжібаев, Қалижан Бекхожин, Ілияс Есенберлин, Ғафу Қайырбеков, Тұманбай Молдағалиев, Саға Жиенбаев, Мұқағали Мақатаев, Кәкімбек Салықов, Исраил Сапарбаев және басқа да көптеген ақындардың шығармашылығында жүйелі түрде кездеседі. Олардың поэтикалық әлемінде домбыра әртүрлі көркемдік сарындарда эпикалық баяндау мен азаматтық пафостан бастап, сыршыл лирика мен философиялық толғаныстарға дейін өзіне тартып, мазмұндық орталыққа айналады.

Қазақтың классикалық жазба поэзиясын талдау XX-XXI ғасырдың басында домбыра бейнесінің ең тұрақты әрі кең таралған поэтикалық символдардың бірі

болғанын көрсетеді. Егер халықтық сөз дәстүрінде домбыра ең алдымен ата-баба жадын, үйлесім мен эмоциялық өрнектілікті бейнелейтін рәміз ретінде орныкса, авторлық поэзияда ол біртіндеп кең де көпқабатты көркемдік организмге айналады. Абайдан бастап XX ғасыр соңындағы ақындарға дейінгі шығармаларда домбыра ешқашан этнографиялық бөлшек ретінде ғана емес, керісінше, әрдайым терең мағыналық өзек болып, оның төңірегінде мазмұны бай көркемдік кеңістік түзіледі.

Домбыра образының көркемдік түрлену жолына жаңа бағыт берген – ұлы Абай. Оның әйгілі «Домбыраға қол соқпа» өлеңінде домбыра алғаш рет айқын дараланған тұлғалық әрі психологиялық өлшемге ие болады. Фольклорда домбыра әдетте ру жадын сақтаушы, ұрпақтар арасындағы дәнекер рөлінде көрінсе, Абайда ол адамның ішкі дүниесіндегі терең, кейде жаралы естеліктерді қозғайтын қуатқа айналады. Лирикалық кейіпкердің «Домбыраға қол соқпа…» деп өтінуі жұбату емес, керісінше, жүректегі ескі жараны қайта тырнап, жанын шымырлататын сәттің көрінісі:

Домбыраға қол соқпа,
Шымырлатып бір-бірлеп.
Жүрегім, соқпа, кел тоқта,
Жас келер көзге жүр-жүрлеп.
Қайғылы көңілім қайдағы
Бұрынғымды жаңғыртар.
Қайратты алып бойдағы,
Басымды қайғы қаңғыртар.

Абай халықтық дәстүрде қалыптасқан «домбыра үні өткенді тірілтеді» деген сенімге сүйенеді. Алайда дәстүрлі дүниетанымда көбіне ата-баба жадын жаңғырту болса, Абайда мүлде басқа сипат алады, яғни адамның қайта үнілгісі келмейтін терең жеке сезімдердің оянуы. Өлеңдегі домбыра ұжымдық тәжірибенің куәгері емес, жеке психологиялық рефлексияның тетігіне айналады. Демек ақын домбыра бейнесін ұжымдық символикадан шығарып, жеке сезімнің кеңістігіне енгізеді. XX ғасыр поэзиясында кең қанат жайған жекелік поэтикалық модустың бастауын алдын ала межелеген қадам.

Абай жасаған бағыттық ауысым дәстүрлі модельден жеке поэтикалық модусқа өтуі Ю.М. Лотманның көркем бейне табиғаты туралы тұжырымдарымен үндес. Лотманның пайымдауынша, көркем образ дәстүрлі үлгінің тура қайталануы емес, сол үлгіден «мағыналы ауытқулар жүйесі» арқылы туады (Лотман, 1970: 305). Абай өлеңінде дәл осындай ауытқу ерекше айқын: домбыра ұжымдық рәмізден адамның ішкі әлемін ашатын психологиялық құралға айналады, ал жеке сезім кеңістігі жаңа ақындық көрудің негізіне айналады.

Алайда авторлық поэзияда жекелік интонация күшейе түскенімен, XX ғасырдағы қазақ поэзиясының терең құрылымында ұжымдық дәстүрмен байланыс негізгі тетік болып қала береді. Г.Абдрахманның пайымдауынша, «түрлі авторлардың бір тақырып пен бір бейнеге қайта-қайта оралуының, ән атаулары мен сюжеттердің қайталануының сырын… ұлттық мәдениеттің табиғатынан және қазақтың ұжымдық психологиясын алып жүрген даралық ойлау ерекшеліктерінен іздеу керек» (Абдрахман, 202:70). Осы себепті XX ғасырдағы қазақ авторлары домбыраға арналған өлеңдерінің басым бөлігін бір ғана ортақ атаумен – «Домбыра» деп атайды.

Мұны ақындардың стильдік бірсарындылығы немесе даралықтың болмауы деп бағалауға болмайды. Керісінше, бұл – авторлық сөздің ортақ мәдени арнаға қосылғанын білдіретін белгі, қазақ поэзиясының дәстүрмен сабақтастықта, терең топырақта тұрғанын айғақтайтын көрсеткіш. Бір атаудың қайталануы мәдени кодқа айналып, дәстүрмен дидарлаудың тәсіліне айналады, ал ақындардың түрлі интонация, бейне және сезімдік регистрлер арқылы жасаған айырмашылықтары – олардың өздеріне тән жеке поэтикалық қолтаңбасы. «Домбырадай» орныққан атауға жүгіну арқылы әр ақын осы символға қатысты өз көзқарасын, өз сезімін, өз толғанысын қалыптастырады да ұжымдық тәжірибені жеке кеңістікке айналдырады.

Егер халықтық сөз дәстүрінде домбыра ең алдымен ата-баба жадын, эмоционалдық үйлесімдікті және ұрпақ сабақтастығын білдірсе, авторлық поэзияда ол барған сайын жеке адамның ішкі әлеміне бойлай түседі. Алайда бұл үдеріс біржақты немесе түзу сызықты болған жоқ. XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы ақындар – С.Сейфуллин, І.Жансүгіров – аспапты эпикалық танымда қабылдап, жеке сезімді халықтық рухани кеңістікпен астастыра түседі. Мәселен, С.Сейфуллин домбыраны адам эмоциясына сүйемелдеп «ілесіп қана жүретін» құрал емес, оны «сөйлеп рухтанып», «жылап күңіреніп», «қызып күйініп» тудыратын тірі күш ретінде береді. Домбыра – халық рухының өз үнін табатын резонаторы. Ерте жазба поэзияның мәнді туындыларының бірі С.Сейфуллиннің 1922 жылғы «Домбыра» өлеңінде аспап пен адамның ішкі күйі арасындағы байланыс ерекше айқын көрінеді. Ақын: «Домбыраға қосылып, Көкірегім де сарнады» – деп, домбыраның үні мен адамның эмоциялық толқынысын органикалық бірлікте суреттейді (Ақындар аманаты, 2014). Мұнда домбыра сезімді «шығарып қоятын» емес, сол сезімнің жалғасына айналған, адамның рухани тереңдігін денелік және әуездік резонансқа айналдыратын күш. Домбырадағы үн «көкірек сарын – үн» болып, халықтың өз үніне айналады.

Ақынның поэтикасында домбыра жай ғана музыкалық аспап емес, ішкі және сыртқы әлемді жаңартатын тазару күшінің тасымалдаушысы. Ақын домбыраға: «Тарт күйіңді, домбыра! / Төгіл, төгіл тәтті күй» деп, табиғаттың дауыл, желдей тазартатын күштей тіл қатады. Домбыра үні «тауда тұман тұрмасын», «көкте бұлт ыдыра» деген жолдары кеңістікті жаңғыртатын күш ретінде суреттеледі. Жансүгіров үшін домбыра әлемді жаңартатын қуат, қозғалыстың, өмірлік серпіннің символы; оның үніне ру дауысы, эпикалық жыр рухы, даланың табиғи ырғақтары тоғысады: «Келді жақын сең қағысқан, / Үн шыққандай жолбарыстан». Поэзиядағы «Домбыраға қосылып / Көкірегім де сарнады» деген жолдар аспап пен адам сезімінің табиғи біртұтастығын тікелей айғақтайды (Ақындар аманаты, 2014).

Жамбылдың домбырасы ақынның мәңгілік серігі ғана емес, поэтикалық және тарихи әрекетті алға сүйрейтін дербес күш. «Сұраншы батыр» поэмасының алғашқы жолдары-ақ домбыра үніне ғаламдық өріс береді; оның үні табиғат стихияларымен қатар қойылады:

«Ақ домбыра қолға алып,
Ай мен апта толғанып,
Жылға құйған теңіздей
Жырдың селі тасқындап…»

Жамбыл поэтикасында домбыра тарих та, сөздің қаруы да, тағдырдың дауысы да: «Сөз қозғаған домбыра, / Ой қозғаған домбыра…» (Ақындар аманаты, 2014). Инструмент поэтикалық ойдың жолбасшысына айналып, ұжымдық тарихи жадты жеке авторлық кеңістікке өткізетін медиатор қызметін атқарады.

Жазба әдебиет дамыған сайын домбыра образы эпикалық сипаттан гөрі камералық, жеке сезімге жақын модусқа ойысады. XX ғасырдың орта тұсындағы ақындар – Қ.Бекхожин, І.Есенберлин, Ғ.Қайырбеков – аспаптың тарихи-рухани тереңдігін сақтай отырып, оны жеке адамның өмір тәжірибесі тұрғысынан пайымдайды. Мысалы, Қ.Бекхожиннің «Домбыра» атты өлеңінде аспап отбасылық жадтың бөлінбес бір бөлігі ретінде көрінеді: «Туған күні дауысыңды естігенмін», «атам, анам өсіпті сеніменен». Домбыра мәтінде адамды өмір бойы қорғап-қолдап жүретін, оның ішкі әлемін қалыптастыратын «тұмар» іспетті. Ақынның «Мені де маужыраған – сол бір күйің / Үніндей сонау сырлы дүниенің» деген жолдары домбыраның ішкі әлемге әсерін айқын көрсетеді. Ал «Өлсем егер, мен сені шертіп өлем» деген финалдық мойындау домбыраны ақын өмірінің мәндік және рухани орталығына айналдырады (Ақындар аманаты, 2014).

І.Есенберлиннің «Домбыра» деп аталатын өлеңінде аспап эпикалық кеңдік пен нәзік лирикалық әуезді астарлай тоғыстырған күрделі бейне күйінде көрінеді. Ақын домбыраның үнін ішкі әлемді кеңейтетін, көңілдің қалтарысындағы сан түрлі сезімнің ізін сақтап тұратын рухани кеңістікке айналдырады («кеңітеді көңілдің көк жиегін») (Ақындар аманаты, 2014).

Ғ.Қайырбековтың «Домбыра» атты өлеңінде бұл бейне басқа қырынан ашылады: ақын домбыраны қаламға балайды, яғни жадты бекітіп, рухани мұраны тасымалдайтын белгі ретінде түсіндіреді. Домбыраның қос ішегі ақын үшін ұлы шеберлер қолтаңбасы қалған жолдар іспетті («ұлы адам / шегіне жазып кеткендей»). Осылайша домбыра - әр дәуірдің ақыны мен күйшісі өз өрнегін қалдырған шығармашылық мұраның жиынтық таңбасына айналады:

«Сондай-ақ сен де бір қалам,
Сияң жоқ бірақ кепкендей,
Атасы күйдің, ұлы адам
Шегіне жазып кеткендей» (Ақындар аманаты, 2014).

Бұл жолдар домбыраның метафизикалық болмысын айқын көрсетеді: домбыра жай күй тартатын аспап емес, материалданған мәдени мәтін, ал оның үні – мәтіннің ізі, таңбасы. Ақын домбыраның екітарапты табиғатын ерекше айқындайды: ол әрі музыка құралы, әрі жазудың баламасы. Осы арқылы домбыра қазақ мәдениетінің екі арнасын: ауызша және жазба дәстүрді жалғайтын медиатор ретінде танылады:

«Жауынды бұлттың қанаты
Секілді қаламұш маған» (Ақындар аманаты, 2014).

Осы мағынада домбыра шығармашылық зертхана іспетті: дыбыс сөзге айналып, сөз мәдени кодқа, ал мәдени код ұрпақтар жадын біріктіретін рухани арқауға айналады. Домбыра – музыка мен сөздің ажырамас табиғатын жинақтайтын көркем нысан.

Мұқағали Мақатаев поэзиясында домбыра бейнесі ерекше тереңдікке ие. «Дариға, домбырамды берші маған» өлеңінде ақын жүрегімен бірге соққан серік,

шабыт пен қуаттың бастауы. Мұқағали халықтық бейнелеу формулаларын шебер қолданып, жеке сезімнің тамыры ұжымдық жадымен сабақтасатынын көрсетеді. Шығармадағы «бабалар аманаты» мотиві қайталанып отыратын «Бабамнан қалған мұрам» формуласы арқылы күшейеді де, лирикалық кейіпкердің тектік жадымен және қасиетті мұрамен байланысын айқын әрі тебіреністі реңкпен жеткізеді.

Мақатаевтың қарастырылып отырған өлеңінде қазақтың ауызша поэзиясына тән дәстүрлі зооморфты метафоралар кеңінен қолданылады. Ақынның домбыраға қарата айтқан «Қоңыр қазым, аққуымсың!» тіркесі – жай ғана поэтикалық әшекей емес, фольклорлық кодқа негізделген ишара. Қазақ мифопоэтикасы мен жыр дәстүрінде қоңыр қаз бен аққу асқақтықтың, тазалықтың, биік әуездің рәміздері. Бұл бейнелер «қоңыр үн» ұғымымен тығыз байланысты: жұмсақ, барқыт, кең даланың табиғи тынысын жеткізетін әуез ежелден домбыраның немесе кемел әншінің дауысына тән сипат ретінде қолданылып келген. Мұның айқын мысалы Біржан салдың «Адасқақ» әніндегі: «Созады Біржан даусын қоңыр қаздай» деген жолдар. М.Мақатаев домбыра образын қазақ даласында қалыптасқан көне табиғи-мифологиялық жүйемен сабақтастырады.

Өлеңнің назар аударарлық тұстарының бірі – лирикалық кейіпкердің жеке күйзелісі мен ішкі сырын айтуы дәстүрлі «сырласу» сюжетіне құрылғаны. «Сенімен сырласымдай тілдесемін» деген жол домбыраны адамның ішкі әлемі мен тектік жадының арасын жалғайтын рухани дәнекер ретінде танытатын көне дәстүрдің жалғасы екенін көрсетеді. Ауызша поэзияда домбыра әрдайым адамның жанымен тілдесетін, ішкі сырды сыртқа шығаратын ерекше кеңістік қызметін атқарған.

Лирикалық кейіпкер домбыра арқылы тек ойын жеткізіп қана қоймайды, өзін ұлы дәстүрдің жалғастырушысы ретінде таниды («Бабамнан қалған мұрам, сен болмасаң, Өнердің не екенін де білмес едім»). Ақын өлеңге сакральды энергия мотивін де енгізеді (қызыр-баба), өнердің негізінде тек жеке қабілет емес, алдымен ата-бабаның батасы, рухани желеуі тұрғанын білдіреді: «Өсірген өнерімді қызыр-бабам» (Ақындар аманаты, 2014). Осылайша поэзия архаикалық үлгіге қайта оралады: музыкалық дарын – әке мен ұл арасындағы тектік күштің жалғасуы, ұрпақ бойына дарыған қасиет ретінде танылады.

Ой арнасында М.Мақатаев домбыра бейнесін ауызша мұраның шартты символикасынан асырып, оған эмоциялық айна болу қызметін шебер жүктейді.

«Арманым, мұңым, сырым, шаттығымсың» деген жол домбыраны ұжымдық рәмізден жеке психологиялық кеңістікке өткізіп, адамның бүкіл сезім өрісін – арманын, мұңын, сырын, қуанышын бойына сыйдырған жан серік ретінде танытады. Бұл – XX ғасыр жазба поэзиясына тән маңызды бетбұрыс: домбыра эпикалық миссиясын сақтай отырып, заманауи ақынның ішкі диалогына да айналады. Ол шабыттың қайнары болып, көңілдің тұманын сейілтеді («Шапағың бар шаттығын құяр маған»), шығармашылық жарық сыйлайды, адам мен қасиетті кеңістік арасындағы рухани дәнекер қызметін жалғастырады. Екі деңгейдің – ұжымдық тәжірибе мен жеке сезімнің – табиғи тоғысуы бұл өлеңді домбыраның көркемдік моделін дамытудағы ерекше биікке шығарады. Ақын фольклорлық поэтикамен сабақтастықты үзбей, аспапты камералық, сырлы, терең субъективті әуенге жақындатады.

Т.Молдағалиевтің «Домбыра» өлеңінде аспаптың бейнесі тағы да терең мәдени-тарихи арнаға орналасады. Өлеңнің алғашқы жолы – «Домбыра ғана біліпті / Қазақтың барлық қайғысын» – бірден ерекше үн береді: домбыра мұнда халық қасіретінің куәсі ғана емес, сонымен бірге сол қайғының ең шынайы сақтаушысы ретінде көрінеді. Осы арқылы домбыра адам жадында толық сыймайтын рухани салмақты да аман жеткізетін ритуалдық дәнекер мәртебесіне көтеріледі. Екінші шумақ бұл идеяны тереңдете түседі. «Қайтпаған шерін батырдың / Домбыра ғана қайтарды» (Ақындар аманаты, 2014) дегенде, домбыра лирикалық кеңістіктен шығып, қазақтың қаһармандық дәстүріне бастайтын арнаға өткендігін білдіреді.

Ақын жеке трагедия мен ұжымдық тарих арасындағы сабақтастықты алға тартып, домбыраны үнін өшірген батырлар мен ақындардың жоғалған сөзін қайта жаңғырта алатын рухани дауыс ретінде танытады. Аспаптың бейнесі уақыттар арасына көпір салып, тарихи жадыны тірілтетін өзгеше мәдени жад формасы. Үшінші шумақта осы желі ұрпақтың ата-баба алдындағы жауапкершілігі мәселесіне ойысады: «Атадан қалған сол мұра, Ұрпаққа бізді жалғай ма?». Ақын домбыраның мәдени мұрагер ретіндегі миссиясын алға тартып, оның жаңа буын мен ата-бабалар арасындағы байланысты сақтай ала ма деген риторикалық сұрақ қояды. Бұл әрі үміт, әрі болашаққа бағытталған алаң. Өлеңнің финалдық жолы ерекше салмаққа ие: «Әркімнің жаны домбыра, Тек тарта білер қол қайда?!». Шумақтарда маңызды мәдени-философиялық түйін жасалады: әр адамның «жан домбырасы» бар, бірақ сол домбырадан дұрыс үн шығара алатын қол рухани кемелдік пен жауапкершіліктің белгісі. Т.Молдағалиев қолданған метафора жеке жауапкершілік, рухани жетілу және тарихи жадты бойына сіңіре білу қабілетін бір арнаға тоғыстырады. Ақынның жеке күмәні ғана емес, тұтас халықтың жүрегіндегі сауал: біз ата-баба жүріп өткен ауыр да қасиетті жолға лайық бола аламыз ба? Терең этикалық мән өлеңді қарапайым лирикалық толғаныстан көтеріп, домбыра бейнесін халық тарихы алдындағы адамдық жауапкершіліктің өлшеміне айналдырады.

І.Сапарбаев поэзиясындағы домбыра бейнесі әрі ерекше интимдік тереңдікке, әрі драмалық қуатқа ие. Ақын үшін домбыра – жай ғана сырлас дос емес, оның екінші болмысы, бүтін тұлғасының сыңары секілді («Егіздің біз екенбіз сыңарындай»). Ақын өз өмірін домбырасыз елестете алмайды: «Тағдырым тар кешуде не көрмеді?..

Тәңірім айырмағай сенен мені» (Ақындар аманаты, 2014). Домбырадан айырылуы – өзін жоғалту, рухани тірегінен, үнінен, шығармашылық тынысынан айырылу деген сөз.

Бұл өлең кеңістігінде домбыра жұбатушы да («Жылатасың, жұбатасың…»), ақынның күйін сезетін, оның жан әлеміне ықпал ете алатын серіктес те. Ақын «Көңілді жардан, құздан құлатасың. Жанымды жас баладай еркелетіп, Әлдилеп, аялауды ұнатасың», – деп, домбыраны көңіл-құздан құлататын, кейде балаша еркелетіп әлдилейтін тірі жанға тән қасиеттермен суреттейді.

4. Зерттеу нәтижесі

Домбыраға ерік-жігер, эмоциялық жалын, әрекет ету қабілетін дарытуы ақындық-музыкалық синкретизмнің архаикалық түбіріне барып тіреледі. Бұл домбыраны ақын тағдырын бөлісетін мәңгілік «жан жолдасқа» айналдыратын көне дәстүрдің жалғасы.

Поэтикалық тұтастыққа тарихи тереңдік дарытатын бір тұсы домбыраның өз басынан өткен ауыр кезеңдер жайлы емеурін: «Көмейге көк қорғасын құйған күндер». Бұл жолдар қазақтың ежелгі «Ақсақ құлан» күй-аңызын еске түсіріп, домбыраның басына түскен қасіретті де, оның иесімен ортақласа тартқан мұңын да меңзейді. Ақын домбыра мен адамның параллель күйзелістерін қатар қойып, олардың рухани жақындығын, тағдыр бірлігін ерекше айқындайды.

Осылайша, дәстүрлі мәдениетте домбыра адам мен әлемнің арасындағы серік, сақтаушы және рухани дәнекер қызметін атқарса, І.Сапарбаевтың «Домбыра» өлеңінде бұл қызмет шегіне жеткен дәрежеде көрінеді: домбыра ақынның баламалы «меніне» айналады, ақынмен бірге сезініп, бірге мұңайып, бірге қуанады. Жеке лирикада домбыра барған сайын поэтикалық әлемнің эмоциялық өзегіне жақындай түседі; ол ішкі күйдің медиаторы, тұлғалық «Менді» танытатын нәзік құралға айналады. Бұл астар эпикалық кодтың сақталып тұрған тұсында айрықша айқындалады: домбыра интимдік кеңістікке енгенімен, тектік жадымен байланысын үзбейді, адамға рухани, мәдени тірек болуын жалғастырады. Тарихи тереңдік пен жеке интонацияның тоғысуы домбыра бейнесіне қазіргі поэзияда көпқабатты сипат береді: аспап бір мезгілде дәстүрдің белгісі де, жеке сезімнің дауысы да, эмоциялық толғаныстың кеңістігі де, мәдени бірегейліктің символдық орталығы да болып көрінеді.

ХХ ғасырдың екінші жартысында домбыра біржола жеке лириканың өрісіне енеді: дәстүрмен байланысын сақтай отырып, ақынның ішкі күйіне, сыршыл әлеміне терең сіңеді.

Сондықтан ХХ ғасыр жазба поэзиясында домбыра күрделі семантикалық жолдан өтеді: ұжымдық үннің белгісінен ішкі сырдың ақтарылу құралына, эпикалық баяндаудың тасуынан ең нәзік сезімдерді жеткізетін рухани тілге айналады. Соның өзінде бұл өзгерістер көне архетиптік өзектен ажырамайды: домбыра тарихи сабақтастықтың, рухани тұтастықтың таңбасы болып қала береді, бірақ оның үні барған сайын жеке сезімнің, авторлық көзқарастың қырларымен толықтырылады. Тектік қуат пен жеке дауыс қанаттың тоғысуы домбыра бейнесін қазақ поэзиясының ең тұрақты да ең әсерлі көркем символдарының бірі етеді.

5. Қорытынды

Жүргізілген талдау домбыра бейнесінің қазақтың сөздік дәстүрінде көпқабатты мағыналық жүйе қалыптастыратынын көрсетті. Бұл жүйе ұлттық мәдениеттің сакральды, тарихи, эмоциялық және эстетикалық қырларын қамтиды. Халықтық фразеологияда домбыра жад сақтаушысы, ұрпақтар арасын жалғайтын дәнекер және ішкі үйлесімнің моделі ретінде орныққан символдық мәртебеге ие. Мұндай формулаларда домбыра халықтың рухани әлемінің құрылымдық элементтерінің бірі болып көрінеді: сол арқылы қазақ халқы үшін маңызды құндылықтар – сабақтастық, шынайылық, бірлік, ашықтық және рухани тұрақтылық көрініс табады.

ХХ-ХХІ ғасырлардағы жазба поэзияда домбыраның дәстүрлі символдық болмысы сақталғанымен, оның бейнесі жаңа мағыналық реңктермен толықтырылады. Домбыра біртіндеп жеке тұлғаның жан толқынын, эмоциялық күйін, шығармашылық үнін танытатын кеңістікке ауысады: эпикалық «ру даусынан» – жеке адамның сырын ашатын поэтикалық құралға айналады. Дәл осы тұста бейненің мәндік

трансформациясы айқын көрінеді: домбыра тек ұжымдық рәміз болудан шығып, ақынның ішкі сырласына, «екінші дауысына», сырлы жады мен рухани шындығын жеткізетін нысанға айналады. Соған қарамастан, бұл даралық халықтық дәстүрмен байланысын үзбейді; керісінше, оның көпқабатты поэтикалық көріністерін тереңдететін негіз болады.

Халықтық және авторлық сөз үлгілерін салыстырған кезде домбыра концепті динамикалық мәдени құрылым ретінде танылатыны анықталды. Ол поэтикалық стратегиялардың өзгерісіне бейімделіп, жаңа мағыналарды өз бойына сіңіре отырып, тарихи тереңдігін жоғалтпайды. Қазіргі қазақ мәдениетінде домбыра – дәстүр мен жеке сезімнің, тектік жад пен дербес рефлексияның, ұжымдық энергия мен авторлық интонацияның тоғысқан символы.

«Домбыра» концептісінің сөз өнеріндегі жүзеге асуы мәдени символдың статикалық емес екенін дәлелдейді: оның мағыналық өрісі дәстүр арқылы жанданып, тарихи тәжірибені сақтайды, ал поэтикалық сөз сол тәжірибені жеке қабылдау кеңістігіне ауыстырады. Халықтық және авторлық деңгейлердің өзара ықпалы домбыра бейнесін тірі мәдени организм ретінде тануға мүмкіндік береді. Ол бүгінгі көркемдік тәжірибеде де дамуын жалғастырып, ұлттық бірегейліктің маңызды таңбасы ретінде қызмет ете береді.

Әдебиеттер:

1. Абдрахман Гулнар. Современное самодеятельное песнетворчество в казахской музыкальной культуре. – Алматы: Фонд «Сорос–Казахстан», 2002. – 176 с

2. Адамбаев, Б. Қазақтың мақал-мәтелдері. Алматы: Жазушы, 1993.

3. Ақан сері Қорамсаұлы, Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы, Балуан Шолақ Баймырзаұлы. Шығармалары. – Алматы: «Нұрлы Press.kz», 2014. – 288 б. – (Ақындар аманаты).

4. Alshynbayeva, M. A., Vesselinov, D., & Kartova, Z. K. (2022). Language reflections of the concept of the sacred in the Kazakh worldview. Bulletin of Karaganda University. Series Philology, 2(106), 75–78.

5. Байтұрсынұлы, А. Әдебиет танытқыш. Алматы: Ана тілі, 1991 (репринт 1926).

6. Жұбанов, А. Ғасырлар пернесі. – Алматы: «Жазушы», 1975. – 402 б.

7. Исмаилов, Е. (ред.) Қазақ мақал-мәтелдері. Алматы: Қазмемкөркемәдебиет баспасы, 1957.

8. Копбай, А. Қазақ шындығындағы домбыра құбылысы // Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. - 2022. – Т.1, № 138. – С. 176–184. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2022-138-1-176-184

9. Kussainova, A., Kassymova, A., Aitkulov, B., & Suleimenova, D. (2025). Qoŋyr as a Concept in Kazakh Linguoculture. Forum for Linguistic Studies, 7(6), 804–820. https://doi.org/10.54254/2753-7064/7/2025/854

10. Қазақтың мақал-мәтелдері. Энциклопедиялық басылым Алматы: ҚР Ұлттық кітапханасы, 2011.

11. Қайдар, Ә. Халық даналығы: этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: Санат, 2004.

12. Қайдар, Ә. Мың сөз: этнолингвистикалық зерттеулер. – Алматы: Дайк-Пресс, 1998.

13. Лотман, Ю. М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.

14. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. Баянауыл өңірінен жиналған мәтелдер мен жұмбақтар. Павлодар: ЭКО, 2003.

15. Негимов, С. Шешендік өнер. – Алматы: Ана тілі, 1997.

16. Наурызбек жырау. Толғау да толғау сөздер бар. – Ақтөбе, 2022.

17. Omarova, A., Kaztuganova A., Akimzhanov B., Sultanova A., Zhamanbalinov Y. (2020). Kazakh musical and poetic art in the context of globalization. Opción, 36 (Special Issue No. 26), 387–406.

18. Tatkenova, Sholpan & Amze, Mussilim. (2024). Traditional Music of Kazakhstan in the Second Half of the 20th Century: Using the Example of Folk Song Art in the Northern Region of Kazakhstan. AEMR, 13, 65–78. https://doi.org/10.30819/aemr.13-6

19. Хасенов, Ә., Нұрмағанбетова, О. (құраст. Қазақ мақал-мәтелдері. 2 том. Алматы: Ана тілі, 1992.
20. ЮНЕСКО. Искусство домбры кюй. Репрезентативный список нематериального культурного наследия человечества. 2014 (9.COM). URL: https://ich.unesco.org/en/RL/kui-art-of-dombyra-00995

References:

1. Abdrahman, G. (2002) Sovremennoe samodeiatelnoe pesnetvorchestvo v kazakhskoi muzykalnoi kulture [Contemporary Non-Professional Songwriting in Kazakh Musical Culture]. Almaty: Fond Soros-Kazakhstan. (rus)
2. Adambaev, B. (1993) Kazakhtyn makal-matelderi [Kazakh Proverbs]. Almaty: Jazuushy. (kazakh)
3. Aqan seri Koramsauly, Ukili Ybyrai Sandybaiuly, Baluan Sholaq Baimyrzauly (2014) Shygharmalary [Works]. Almaty: Nurly Press.kz. – (Akyndar amanaty). (kazakh)
4. Alshynbayeva, M A, Vesselinov, D, Kartova, Z K (2022) Language reflections of the concept of the sacred in the Kazakh worldview. Bulletin of Karaganda University. Series Philology, 2(106), 75–78. (eng.).
5. Baitursynuly, A (1991) Adebiet tanytkysh [Literature Guide]. Almaty: Ana tili. (Reprint 1926). (kazakh)
6. Zhubanov, A (1975) Gasyrlar pernesi [Strings of Centuries]. Almaty: Jazushy. (In Kazakh)
7. Ismailov, E (Ed.) (1957) Kazak makal-matelderi [Kazakh Proverbs]. Almaty: Kazmemkorkemaedibiet baspasy. (kazakh)
8. Kopbay, A (2022) Kazak shyndygynda dombyra qubylysy [Dombyra Phenomenon in Kazakh Reality]. Vestnik Evraziiskogo Natsionalnogo Universiteta im L N Gumileva. Seriya: Istoricheskie nauki. Filosofiya. Religiovedenie, 1(138), 176–184. https://doi.org/10.32523/2616-7255-2022-138-1-176-184 (rus)
9. Kussainova, A, Kassymova, A, Aitkulov, B, Suleimenova, D (2025) Qongyr as a Concept in Kazakh Linguoculture. Forum for Linguistic Studies, 7(6), 804–820. https://doi.org/10.54254/2753-7064/7/2025/854 (eng.).
10. Kazakhtyn makal-matelderi [Kazakh Proverbs: Encyclopedic Edition] (2011) Almaty: Kazakhstan Respublikasy Ulttyq Kitapkhana. (kazakh)
11. Qaidar, A (2004) Khalyk danalygy: etnolingvistikalyk sozdik [Folk Wisdom: Ethnolinguistic Dictionary]. Almaty: Sanat. (kazakh)
12. Qaidar, A (1998) Myn soz: etnolingvistikalyk zertteuler [A Thousand Words: Ethnolinguistic Research]. Almaty: Daik-Press. (kazakh)
13. Lotman, Y M (1970) Struktura khudozhestvennogo teksta [The Structure of the Artistic Text]. Moscow: Iskusstvo. (rus)
14. Mashhur-Zhusip Kopeev (2003) Bayanaul ongirinen jinalgan matelder men jumbaktar [Proverbs and Riddles Collected from the Bayanaul Region]. Pavlodar: EKO. (kazakh)
15. Negimov, S (1997) Sheshendik oner [Oratory Art]. Almaty: Ana tili. (kazakh)
16. Nauryzbek Zhyrau (2022) Tolgau da tolgau sozder bar [There Are Many tolgau] Aktobe. (kazakh)
17. Omarova, A, Kaztuganova, A, Akimzhanov, B, Sultanova, A, Zhamanbalinov, Y. (2020) Kazakh musical and poetic art in the context of globalization. Opcion, 36 (Special Issue No 26), 387-406. (eng.).
18. Tatkenova, Sh, Amze, M (2024) Traditional Music of Kazakhstan in the Second Half of the 20th Century: Using the Example of Folk Song Art in the Northern Region of Kazakhstan. AEMR, 13, 65–78. https://doi.org/10.30819/aemr. (13-6). (eng.).
19. Hasenov, A, Nurmuganbetova, O (Eds.) (1992) Kazak makal-matelderi. 2 tom [Kazakh Proverbs. Volume 2]. Almaty: Ana tili. (kazakh)
20. UNESCO (2014) Iskusstvo dombry kyui [Art of Dombyra Kyui]. Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. URL: https://ich.unesco.org/en/RL/kui-art-of-dombyra-00995 (rus)

МРНТИ 18.67.07 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-18

G.Aspandiarkyzy*[1], G.T. Jumasseitova[2]
Kazakh national academy of choreography, Astana, Kazakhstan
E-mail: [1]aspandiyar.moviekz@mail.ru, [2]gulnara_ili@mail.ru
ORCID: 0009-0004-9146-5651, 0000-0003-0478-3164

EXPLORING REALITY IN FOREIGN CINEMA: PHILOSOPHICAL, CULTURAL, AND TECHNOLOGICAL ASPECTS*

Annotation. The article examines the phenomenon of realism in foreign cinema, its artistic transformation, and the structure of contemporary screen language. The primary aim of the study is to investigate the methods of representing and constructing realism in cinematographic practice from philosophical, cultural, aesthetic, and technological perspectives, as well as to analyze the impact of screen realism on audience perception, social experience, and cultural interpretation. The theoretical framework includes André Bazin`s concept of realism, Gilles Deleuze`s theory of the "time-image", and Siegfried Kracauer`s "mirror theory". The research methods employed comprise historical-theoretical analysis, comparative-analytical approach, critical film analysis, visual semiotic interpretation, a multidisciplinary approach, and digital media analysis. Empirical material includes the films Blade Runner, The Matrix, Avatar, and The Tree of life. The findings demonstrate that screen realism is not merely a depiction of objective reality but also a multi-layered cultural construct shaped through visual aesthetics, composition, editing, sound, lighting, camera perspective, and contemporary digital technologies. Moreover, cinema functions as an active medium that guides audience perception and interprets socio-cultural experience, enabling a deeper understanding of the evolution of contemporary cinematic language, the emergence of new models of screen realism, and the development of realism forms within virtual media spaces. The article will be useful for researchers in film theory, visual culture, and digital media studies, contributing to a more comprehensive understanding of the concept of realism in cinema and its formation within modern artistic, technological, and cultural contexts.

Key words: reality in cinema, philosophy in cinema, technology in cinema, film theory, feature films.

Г.Аспандияркызы[1]*, Г.Т. Жумасеитова[2]
Казахская национальная академия хореографии, Астана, Казахстан
E-mail: [1]aspandiyar.moviekz@mail.ru, [2]gulnara_ili@mail.ru
ORCID: [1]0009-0004-9146-5651, [2]0000-0003-0478-3164

ИССЛЕДОВАНИЕ РЕАЛЬНОСТИ В ЗАРУБЕЖНОМ КИНО: ФИЛОСОФСКИЙ, КУЛЬТУРНЫЙ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ

Аннотация. В статье исследуется феномен реализма в зарубежном кинематографе, его художественная трансформация, а также структура современного экранного языка. Основная цель исследования заключается в изучении способов отображения и конструирования реализма в кинематографической практике с философской, культурной, эстетической и технологической точек зрения, а также в анализе влияния экранного реализма на восприятие зрителя, социальный опыт и

* ***Cite us correctly:***
G.Aspandiarkyzy, G.T. Jumasseitova. Exploring reality in foreign cinema: philosophical, cultural, and technological aspects // "Keruen". - 2026. No. 1, (90 vol.). - B. 266-277. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-11

культурную интерпретацию. В качестве теоретической основы использованы концепция реализма Андре Базена, теория «образа времени» Жиля Делеза и «теория зеркала» Зигфрида Кракауэра. Методы исследования включают историко-теоретический анализ, сравнительный-аналитический подход, критический кинематографический анализ, визуальную семиотическую интерпретацию, мультидисциплинарный подход, а также цифровой медиа-анализ. В качестве эмпирического материала были рассмотрены фильмы «Бегущий по лезвию», «Матрица», «Аватар» и «Древо жизни». Результаты исследования показывают, что экранный реализм представляет собой не только отображение объективной реальности, но и многослойную культурную конструкцию, формирующуюся через визуальную эстетику, композицию, монтаж, звук, освещение, перспективу камеры и современные цифровые технологии. Кроме того, кино выступает активным медиумом, направляющим восприятие зрителя и интерпретирующим социально-культурный опыт, позволяя глубже понять эволюцию современного киноязыка, влияние технологических трансформаций, новые модели экранного реализма и развитие форм реализма в виртуальном медиапространстве. Статья будет полезна исследователям кинотеории, визуальной культуры и цифровых медиа, способствуя более глубокому пониманию концепции реализма в кинематографе и его формирования в современном художественном, технологическом и культурном контексте.

Ключевые слова: реальность в кино, философия в кино, технологии в кино, теория кино, игровое кино.

Г.Аспандиярқызы[1]*, Г.Т. Жұмасейітова[2]
Қазақ ұлттық хореография академиясы, Астана, Қазақстан
E-mail: [1]aspandiyar.moviekz@mail.ru, [2]gulnara_ili@mail.ru
ORCID: [1]0009-0004-9146-5651, [2]0000-0003-0478-3164

ШЕТЕЛДІК КИНО ӨНЕРІНДЕГІ ШЫНАЙЫЛЫҚ ФЕНОМЕНІ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ, МӘДЕНИ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ

Аннотация. Мақалада шетелдік кино өнеріндегі шынайылық феноменінің қалыптасуы, оның көркемдік трансформациясы, сондай-ақ заманауи экран тіліндегі құрылымы жан-жақты зерттеледі. Зерттеудің басты мақсаты – кинематографиялық практикада шынайылықты бейнелеу, оны конструкциялау тәсілдерін философиялық, мәдени және технологиялық тұрғыдан талдау, сонымен қатар экрандық шынайылықтың көрермен қабылдауына, әлеуметтік тәжірибеге және мәдени интерпретацияға әсерін анықтау. Теориялық негіз ретінде Андре Базеннің шынайылық тұжырымдамасы, Жиль Делёздің «уақыт бейнесі» теориясы сонымен қатар Зигфрид Кракауэрдің «айна теориясы» пайдаланылды. Зерттеу әдістері ретінде тарихи-теориялық талдау, салыстырмалы-аналитикалық әдіс, критикалық фильмдік талдау, визуалды семиотикалық интерпретация, мультидисциплинарлық тәсілдер, сондай-ақ цифрлық медиа-анализі қолданылды. Эмпирикалық материал ретінде «Қылыштың жүзінде жүгіруші», «Матрица», «Аватар», «Өмір ағашы» фильмдері талданды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, экрандық шынайылық тек объективті көріністі жеткізу емес, сонымен қатар визуалды эстетика, композиция, монтаж, дыбыс, жарық, камералық перспектива және заманауи цифрлық технологиялар арқылы қалыптасатын көпқабатты мәдени конструкция болып табылады. Сонымен қатар, кино көрерменнің қабылдауын бағыттайтын, әлеуметтік-мәдени тәжірибені интерпретациялайтын белсенді медиум ретінде әрекет етеді, заманауи кино тілінің эволюциясын, технологиялық трансформацияның әсерін, экрандық шынайылықтың жаңа модельдерін және вертуалды медиалық кеңістіктегі шынайылық формаларының дамуын жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Мақала кино теориясы, визуалды мәдениет және цифрлық медиа саласындағы зерттеушілер үшін пайдалы болып табылады, кино өнеріндегі шынайылық концепциясын тереңірек түсінуге және оның заманауи көркемдік, технологиялық және мәдени контексттерде қалыптасуын анықтауға ықпал етеді.

Түйінді сөздер: кинодағы шынайылық, кинодағы философия, кинодағы технологиялар, кино теориясы, көркем фильмдер.

1. Introduction

The phenomenon of reality in cinema represents one of the most important themes in contemporary cinema, touching upon a wide range of philosophical, cultural and technological aspects. Unlike other arts, cinema has the unique ability not only to reflect reality, but also to create alternative forms of it, thus expanding the boundaries of perception and understanding of the world. Historically, cinema as an art has gone through several stages, starting from the desire to reproduce reality as accurately as possible and ending with the search for new ways of interpreting it using modern technology.

In a philosophical context, cinema has become an important tool for understanding the essence of reality, its perception and the changes taking place in society. The influence of theorists such as André Bazin, Gilles Deleuze and Siegfried Kracauer has led to a deeper understanding of how cinema can not only reflect but also transform the representation of reality. At the same time, the cultural context in which world cinema develops inevitably influences the way reality is portrayed on screen, reflecting the social and political changes characteristic of a particular era. One of the main theorists who studied realism in film was André Bazin, the French film critic and founder of film theories, who made a significant contribution to understanding the nature of realism in cinema. In his works such as "What is Cinema?" the author writes "This automatism of the emergence of the photographic image led to a complete revolution in the psychology of the visual image..." (A. Bazin, 1972: 44). The underlying assumption is that the inventor has the unique ability to capture reality, giving the viewer the opportunity to 'see the world anew'. Bazin saw cinema as a means of preserving the historicity of the real world through techniques such as continuous long shots, depth of field and minimal use of montage. He argued that cinema should strive to maximize its approximation to reality, avoiding the need for a director, allowing the viewer to interpret what is happening on the screen for themselves. The photographic image in cinema has objectivity because it is created by the mechanical establishment of light on film. This allows cinema to portray the world as it is, without the interference of the artist's subjective view. According to film critic A. Bazin, cinema is capable of capturing not only spatial aspects of reality, but also temporal ones. It can capture and transmit the passage of time, creating the illusion of continuity and preserving moments that disappear in real life.

Technological advances, such as the development of digital technologies and virtual reality, have greatly expanded the possibilities of cinema, opening new horizons for the creation of hyper-realities and multi-layered images. In the last decades, with the emergence of new technological tools such as CGI (computer graphics) and VR (virtual reality), cinema has begun not only to depict but also to actively construct new forms of reality, which poses new challenges and questions for researchers.

The aim of this article is to explore the phenomenon of reality in foreign cinema through a philosophical, cultural and technological prism, to identify the key theories and approaches that shape the understanding of reality in cinema, and to analyse how these aspects are interrelated and influence the audience's perception.

2.Research methods

2.1 Research methods

The author of the article chooses the famous world cinema pictures "Blade Runner" (directed by Ridley Scott, 1982), "The Matrix" (directed by the Wachowski Sisters, 1999),

"Avatar" (directed by James Cameron, 2009), "The Tree of Life" (directed by Terrence Malick, 2011) as the actual material for studying the problem posed.

This paper applies historical-theoretical analysis, analytical comparative-comparative methods, and critical film analysis.

2.2 Research materials

To investigate the phenomenon of reality in foreign cinema, a variety of materials were used, including theoretical works by leading philosophers and filmmakers, as well as analyses of specific cinematic works. The main source of theoretical material was the works of philosophers such as André Bazin, Gilles Deleuze and Siegfried Kracauer, whose concepts such as "total reality", "image-time" and "Mirror Theory" became the basis for analysing reality in cinema. The question of the representation of reality in cinema has remained relevant since the birth of cinema. Cinema, being a visual art, is closely linked to cultural and philosophical debates about the nature of reality. On the one hand, it strives for a mimetic function, reproducing visible reality. On the other hand, cinema always reinterprets this reality through artistic techniques, technologies and authorial vision. André Bazin argued that the main purpose of art is to reproduce reality in its authentic, "natural" form, which he labelled by the term "total reality". According to his theory, art throughout the history of its development has been striving for more and more accurate and direct representation of reality, and cinema, thanks to its technical characteristics, has a unique opportunity to capture the surrounding world with minimal intervention of the author. A.Bazin believed that the most significant feature of cinema is its ability to preserve the objectivity and autonomy of the depicted reality. He emphasised the importance of techniques such as long takes, the use of deep focus and the minimisation of montage interventions. These technical solutions preserve the integrity of the spatio-temporal structure of the frame and allow the viewer to interpret the image independently. Thus, Andre Bazin's concept of "total reality" is a philosophical and aesthetic approach aimed at maximising the closeness of the cinematic image to reality. This approach not only emphasises the unique possibilities of cinema as a medium, but also transforms the viewer's attitude to the process of perception, giving him or her the freedom to interpret and make sense of the visual material.

Gilles Deleuze, developing the philosophy of Henri Bergson, proposed in his book "Cinema" an original approach to understanding cinema, associated with a new metaphysics of time and movement. Deleuze integrated Bergson's ideas about time as a continuum, different from linear representation, which allowed him to develop the concept of image-time, fundamentally different from traditional forms of cinematic expression based on causality. Deleuze divided cinema into two main historical stages: the stage of image-movement, inherent in classical cinema, and the stage of image-time, which became relevant after the Second World War. While image-movement reflects events through a sequence of actions, movements and their logical connection, image-time destroys the usual structural forms, presenting time in its purest form. This concept manifests itself in films, where time becomes an independent element of the narrative, independent of movement or action. Examples can be found in the works of the Italian neo-realists or in the films of Michelangelo Antonioni, where long pauses, silence and staticity focus the viewer's attention on the experience of time rather than on the plot. Thus, Deleuze's

concept of image-time opens up new horizons in interpreting cinema as a medium capable not only of capturing movement, but also of conveying complex, multi-layered temporal structures. This approach demonstrates how philosophical studies of time and motion can be integrated into the theory and practice of cinema, offering the viewer a new way of perceiving and comprehending reality.

Siegfried Kracauer, in his concept of "mirror theory", considered cinema as a means of depicting reality in its temporal evolution. In his view, films record and reproduce physical existence, demonstrating its variability through the technical and artistic techniques of cinema. As part of this theory, Kracauer emphasised that the field of cinematography is virtually limitless, encompassing the visible world in all its diversity. However, certain objects and phenomena, such as movement, have a special "cinematography", as their transmission is most fully realised by means of cinema. At the same time, fixing an object on film does not always reveal something new, but it creates opportunities for revealing the essential features of everyday reality. Kracauer described cinema as a "mirror" reflecting the fabric of everyday life, including the joys, sorrows, habits and aspirations that form the basis of human existence. He argued that it is precisely such aspects of life, often neglected in historical studies, that form an elastic framework capable of withstanding significant upheavals such as wars, epidemics and revolutions. Exploring cinema as a source for reconstructing historical realities, Kracauer interpreted films as a product of the collective unconscious, capturing the psychological states of society. He noted that recurring motifs in commercial and propaganda films, such as tyranny or fear, were a reflection of a nation's inner motivations, its social and psychological patterns of behaviour. In addition, Kracauer viewed cinema as a historically significant medium capable of capturing psychological history. He argued that films from the period between World War I and Hitler's rise to power provide an opportunity to reconstruct the psychological state of German society, which was a key factor in shaping historical processes. Thus, Siegfried Kracauer's "mirror theory" reveals cinema as a tool capable of capturing collective fears, hopes and psychological moods, which, derived from objective circumstances, often take on an independent role and become the driving forces of historical evolution

The work also draws on articles and studies on the cultural and social aspects of cinema to understand how cinematic works reflect and shape social and political realities. These contributions cover a wide range of foreign film schools, from classical to contemporary movements including realism, surrealism and virtual reality. Contemporary scholars such as Laura Malvi and Vivian Sobchack develop these ideas in the context of digital technologies and new media. Laura Malvi, a British film theorist, is known for her work on feminist theory and analyses of film language. She introduced the concept of the "male gaze" in cinema in her famous essay "Visual Pleasure and narrative cinema" (1975). Malvi analyses how traditional cinema uses visual strategies to support patriarchal attitudes. In her later works, Malvi explores the impact of digital technologies on cinema. She argues that digital technologies are changing the way audiences perceive films and the very nature of the cinematic experience. Digital cinema, she argues, breaks down traditional boundaries between reality and its representation. Digital technologies provide new ways of manipulating the image that radically alter our notions of visual authenticity and realism

(Malvi, 1989:177). Vivian Sobchack, an American film theorist known for her studies of film phenomenology, has also made significant contributions to understanding the impact of digital technologies on the ontology of cinema. Sobchack views cinema as a bodily experience, arguing that films affect the viewer not only visually, but also through bodily sensations. Sobchack analyses how digital technologies transform the viewer's perception of cinematic space and time. She argues that digital cinema creates new forms of interaction with the screen that change our understanding of reality. Digital images not only expand the possibilities of visual representation, but also change our relationship to cinematic time and space, making them more malleable and flexible (Sobchack, 2004:328).

Both researchers continue to develop Bazin's ideas, adapting them to the contemporary context. They emphasise that digital technologies do not just add new tools for making films, but also transform fundamental aspects of the cinematic experience. Malvi and Sobchack agree that the digital age requires a rethinking of traditional theoretical approaches to cinema, as the ways in which reality is represented and perceived change. The work of Laura Malvi and Vivian Sobchack thus provides important perspectives for understanding how digital technologies affect the ontology of cinema, extending and deepening the ideas established by André Bazin.

The technological aspect of the research was based on materials devoted to the development of modern film technologies such as CGI (computer graphics imagery), digital cinema and virtual reality. The use of CGI, complex visual effects and non-standard narrative structures allows not only to blur the boundaries between the real and the fictional, but also to build philosophical theories about the nature of reality. Unlike realism, they focus on manipulating reality, creating a sense of simulation and illusion. Contemporary technologies have greatly expanded the possibilities of realising surrealist ideas. "Approaches to creating cinematic frames are evolving with the emergence of new technologies and trends in cinematography, including the use of digital technologies" (Aspandiyarkyzy, 2024:299). The use of computer graphics, stabilisation and augmented reality allows the creation of worlds that are completely removed from physical reality, making symbols and allegories even more expressive. Such films address issues of identity, emotional connection and perception of the world around us, redefining the boundaries between the real and the imaginary. Thus, surrealism remains one of the main directions of film art, able not only to take into account the degree of light psyche, but also to change and philosophical cultural perceptions of reality. This material allows us to assess the impact of new technologies on the creation and perception of reality in cinema, as well as the changing methods and approaches to film production.

Specific foreign films that illustrate different approaches to depicting reality were selected for empirical analysis. These include both classic works and contemporary films using the latest technologies, which allows us to examine the evolution of representations of reality in cinema over time. The role of the viewer in natural reality. Cinema not only represents reality, but also actively interacts with the viewer, involving him or her in the process. "The essential distinction from other arts -the possibility of capturing movement - brings cinema closer to reality, as it captures events in the same way that humans perceive them in the process of experiencing them" (Barnych, 2024:1468) Realism invites the

viewer to accept what is depicted as given, while postmodern and virtual films require reflection and analysis.

Thus, the representation of reality in foreign cinema is a complex and multilayered process that combines artistic, philosophical and technological aspects. Cinema acts both as a mirror reality and as a means of reinterpreting it, which makes it essential for cultural and research analyses.

3. Discussion

Cinema not only depicts reality, but also participates in its construction. Through editing, light, sound and special effects, the viewer is offered not just reflection, but active participation in the interpretation of what he or she sees. Contemporary cinema is a complex and multifaceted phenomenon that combines elements of different cultures, techniques and artistic movements. The evolution of cinema from silent films to modern digital technologies reflects not only technical progress, but also changes in public consciousness and cultural norms. The study of cinema as an object of scientific analysis allows for a deeper understanding of its impact on viewers, its role in shaping collective memory, and its ability to reflect and predict social trends. "The moving images in the cinema are not images of false reality. Cinema is not a cave of illusions. On the contrary, cinema is a metaphor for modern thought and a philosophical experiment" (Schumann, 2021:453)

A film analysis of the films Blade Runner (directed by Ridley Scott, 1982), The Matrix (directed by the Wachowski Sisters, 1999), Avatar (directed by James Cameron, 2009), and The Tree of Life (directed by Terrence Malick, 2011). Through various narrative methods, the filmmakers demonstrate unusual ways of perceiving the world around them, exploring profound philosophical questions about the nature of existence, consciousness, and identity. For film studies analyses of films, it is important to consider the philosophical and aesthetic aspects that define the nature of cinema as art. Technological innovations in cinema have a significant impact on the perception of reality. Modern special effects, virtual reality and new unusual filming create new ways of interacting with reality on the screen, blurring the boundaries between the real and the fictional. In this way, cinema becomes not only a mirror society, but also cost-effective for transformation.

At the centre of the plot of Blade Runner is the question of what it means to be human. Replicants (fictional humanoids) created by the Tyrell Corporation are outwardly indistinguishable from humans, but are essentially artificial beings. The film raises important ontological questions: what defines humanity - biology, consciousness, or the presence of emotional and moral qualities? The protagonist, Rick Deckard, who hunts replicants, himself begins to question between human and artificial entities. The film plays with perceptions of reality. The urban environment of the Los Angeles of the future is presented as dystopian, multi-layered and confusing. The visual style and atmosphere of the film creates a sense of disorientation and uncertainty, highlighting the theme of how subjective and changeable the perception of reality can be. Philosophical aspect. The film explores identity, consciousness and the moral aspects of the nature of light through the replicant characters who become aware of their nature. It raises the question: what makes us human and how technology changes our perception of reality.

Cultural aspect. The film explores themes relevant to the 1980s: the development of biotechnology and artificial intelligence, genetic manipulation and the rise of social factor. It is also a culture of techno-utopias and dystopias that were popular during that period.

Technological aspect. “Blade Runner” became a symbol of the science fiction genre, actively using special effects to show a technological future where the boundaries between man and machine are blurred. Visual effects and the architecture of the future became the basis for the visualisation of reality in the film.

Memory plays a key role in Blade Runner. Replicants, possessing false memories, begin to feel more human. This aspect emphasises an ontological question: to what extent does our identity depend on our memories and experiences? In the film, memory serves as a link between the present and the past, shaping the characters’ personalities and worldviews. “Blade Runner” is a prime example of how cinema can explore complex ontological concepts through visual and narrative techniques. The film raises questions regarding the essence of humanity, the nature of reality, and the impact of technology on our perception of the world. Through its deep philosophical context and aesthetic expression, Blade Runner continues to inspire film scholars and philosophers, offering an inexhaustible field for analysis and reflection.

The film The Matrix explores the concept of reality and illusion. It presents a world where people live in a virtual reality and the true nature of the world is hidden from them. The Wachowski sisters used innovative filming techniques, including bullet time and special effects, to emphasise the characteristics of virtual reality and the actions of the characters. The use of slow motion scenes and rotating camera creates an unrealistic effect that helps the viewer feel the dissonance between reality and illusion. “The Matrix” explores the theme of reality through the lens of cinema, asking questions about what reality is, how we perceive it, and how cinema shapes our understanding of the world. The film raises questions about the impact of technology on human consciousness and perception of reality, which becomes an important aspect of the ontology of cinema. The film highlights the problems of technocracy, the loss of the individual in mass society and the need for liberation from social matrices. Overall, The Matrix is not only an exciting science fiction action film, but also a stimulating and profound philosophical account of the nature of reality, control and freedom. Its filmic analysis reveals a wealth of themes and symbols that make it one of the most significant films in cinematic history.

Philosophical aspect. “The Matrix” addresses issues of natural reality and illusion, including the classic philosophical dilemma of Plato’s “view from the caves.” The film explores how technology can create alternate realities by manipulating perception.

Cultural aspect. It is one of the first films to actively explore digital and virtual realities that reflect the technological processes of the late 20th century. It evokes fears related to artificial intelligence and mass control.

Technological aspect. For the first time in mainstream cinema, multiple visual effects (such as the “bullet effect”) were used, which defined the visual style of reality blockbusters for years to come.

The film Avatar, directed by James Cameron, is a visual and science fiction masterpiece that takes the viewer into the world of Pandora, a world inhabited by inhabitants known as on Na`vi. However, in addition to its stunning visuals, the film also offers an interesting ontological perspective on cinema. Ontology of cinema refers to the study of the essence of cinema, its ability to convey reality through artistic means. In the context of Avatar,

cinema serves as a means of creating an alternative reality in which the viewer engages and experiences new worlds and characters. One of the key aspects of the ontology of cinema emphasised in Avatar is its ability to create emotional connections between the viewer and the characters, even when presented digitally. This is achieved through a carefully crafted plot and character development that makes the experiences of the protagonists real to the viewer. The film is made in stereoscopic three-dimensional format. For this purpose, the director used his own "Reality Camera System" technology with two high-resolution cameras that increase the depth of perception.

Philosophical aspect. James Cameron explores human interaction with nature and the issue of technological dominance. The environmental philosophy of the film is unified in the representation of Pandora as a biological auxiliary system, where Ava's embodiment is pantheistic ideas of collective intelligence. Through the alteration of the protagonist's consciousness in the body of an avatar, the boundaries between the real and the virtual, the material and the spiritual are explored, raising questions of identity and transhumanism.

Cultural aspect. Cameron's film is a synthesis of postcolonial criticism and the romantic myth of the 'friend'. The image of the Na'vi people includes an idealised perception of natural light contrasted with the advanced technology but spiritually poor culture of the people. Through the conflict of culture, the author rethinks global issues of ecology, colonialism, and cultural relativism.

Technological aspect. Technology played a key role: the film pioneered the use of revolutionary 3D filming using motion capture technology to create the realistic world of Pandora. The idea of consciousness transfer through avatars raises questions about the future of human-artificial intelligence interaction.

The film focuses on the ecological and social dimension, offering a technological rethinking of the relationship between man and nature. Thus, Avatar not only offers the viewer an exciting adventure in a fantastic world, but also provokes thought about the essence of cinema, its ability to create new realities and influence our views on the world around us

Terrence Malick's "The Tree of Life" is a deeply philosophical film that explores questions of life, death, illumination and the human connection to nature and the cosmos. It addresses questions about the meaning of life, man's role in the universe, and the experience of the soul with wider cosmic processes.

Philosophical aspect. The plot about family relationships is intertwined with the depiction of the origin of life on Earth, which reflects philosophical reflections on reality as something much bigger and more global than human experience alone.

Cultural aspect. "The Tree of Life" deals with timeless cultural themes - family relationships, growth and loss, as well as issues of finding harmony and meaning in everyday life. The mystical and symbolic approach in the film is a cultural reflection on the nature of human light, supporting the interaction between traditional and modern worldviews. The film also touches on the theme of man's relationship to nature, to life on Earth, which also has the significance of cultural interests in world, modern, environmental and philosophical theories. The symbolism of the tree, here emphasises the connection of past, present and future, reflecting cultural notions of eternity and transcendence.

Technological aspect. In this context, cinema is seen as a means of abstracting and symbolising profound philosophical concepts. Film embodies the idea that reality is the subjective perception of each individual. Montage techniques, such as the use of storylines, memories and fantasies, allow the viewer to see events through the prism of not only specific characters, but the entire human collective memory. The film has a unique aesthetic that combines stunning visual imagery with music and sound design. This allows the cinematography to go beyond simple storytelling and create an emotional and spiritual experience for the audience. Despite the minimal use of CGI, the film strikes a striking visual aesthetic, presenting cosmogonic scenes (including the birth of the universe) through natural and digital effects. This emphasises the contrast between the technological and organic worlds.

4. Results

The study of the phenomenon of reality in foreign cinema has identified key aspects that influence the depiction and perception of reality on the screen.

The philosophical aspect: analysing the theories of André Bazin, Gilles Deleuze and Siegfried Kracauer confirmed that philosophical concepts play an important role in shaping the cinematic representation of reality. Bazin's ideas of "total reality" demonstrated a desire for a truthful reproduction of the world through naturalism, while Gilles Deleuze's concept of "image-time" emphasises the subjective perception of reality through non-standard narrative structures.

Cultural aspect: the analysis showed that the cultural context directly influences the content and form of cinematic works. Realism is actively used to depict social and political realities, while surrealism and virtual reality reveal deeper aspects of human consciousness. The cinema of different countries demonstrates unique ways of understanding reality related to their historical and cultural peculiarities.

Technological aspect: modern technologies such as CGI and VR have significantly changed approaches to film making. The use of digital technologies has made it possible to create hyper-realistic images that push the boundaries of the viewer's perception of reality. The results of analyses of films using VR technologies have shown that such works can not only enhance the effect of presence, but also form new forms of interaction between the viewer and the cinematic space.

Thus, philosophical ideas, cultural context and technological innovations turned out to be interrelated elements that determine the nature of reality depiction in foreign cinema. The findings of the study underline the need for further study of this phenomenon in the context of rapid technological development and cultural globalisation.

5. **Conclusion**

The representation of reality in foreign cinema remains an important tool for exploring social, cultural and philosophical issues. Contemporary films, using a combination of realism, surrealism and virtual technologies, create new ways of perceiving reality, expanding the boundaries of the viewer's experience.

Phenomenal reality in cinema is a complex and multifaceted phenomenon, reflecting the interaction of philosophical, cultural and technological aspects. Cinema, as a powerful force of artistic expression and social transformation, has evolved from traditional realistic

forms to more abstract and virtual interpretations. Philosophical concepts such as André Bazin's "total reality", Gilles Deleuze's "image-time" and Siegfried Kracauer's "mirror theory" allow us to conceptualise different approaches to the representation of reality on screen. These theories emphasise that cinema is not only capable of documenting reality, but also of constructing it, of creating new spaces of observation and reflection.

Cultural context plays a key role in world reality, determining which themes and images become relevant for a given era. The realism of social and political aspects of everyday life, while surrealism and virtual reality develop the viewer's journey into the world of the subconscious and allegories, barring the usual boundaries of observation.

Technology, in turn, is transforming the language of cinema, expanding the possibilities of visual storytelling. The use of computer graphics, impact and augmented reality allows us not only to reproduce reality, but also to transform it, exploring new horizons of human perception. Thus, cinema art continues to acquire a unique form of reality exploration, embracing the viewer not only as a mirror reflecting the world around them, but also as a space in which reality is reimagined and transformed. Cinema has the unique ability to combine multi-layering and harmony, making it one of the most important cultural phenomena capable of shaping society's philosophical and social attitudes.

References:

1. Aspandiyarkyzy G., Jumasseitova G. (2024) Film fame as a tool for expressing meaning in film // Keruen. 83 (2), 297-307. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-23 (In Eng.).

2. Balash B. (1968). Cinema: The Formation and Essence of a New Art. – Moscow: Progress. – 328 p. (In Russ.).

3. Barnych M., Balaban O., Kotlyar S., Venher O., Kravtsova O. (2024). Staged reality in cinema: Contemporary interpretations and meanings// Scientific Herald of Uzhhorod University. Series Physic. (55), 1466-1473. https://doi.org/10.54919/physics/55.2024.146wo6

4. Bazin A. (1972). What is cinema?. – Moscow: Iskusstvo. – 384 pp. (In Russ.).

5. Deleuze, G. (2012). Cinema. Moscow: Ad Marginem Press. – 984 pp. (in Russ)

6. Gromov, E. (1976). Spirituality of the Screen. – Moscow: Iskusstvo. – 255 pp. (In Russ.).

7. Kracauer, S. (1947) . From Caligari to Hitler: A Psychological History of German Cinema. – Moscow: Iskusstvo. – 320 pp. (In Russ.).

8. Lotman, Y. M. (1973) Semiotics of Cinema and Problems of Film Aesthetics. – Tallinn: Eesti Raamat. –138 pp. (In Russ.).

9. Lurdes E.V. (2022) There is no such thing as one realism: systematising André Bazin's film theory // New Review of Film and Television Studies. 20(3), 401-423. http://doi.org/10.1080/17400309.2022.2088979

10. Malvey, L. (2006). Death 24x a Second: Stillness and the Moving Image. – New Yourk: 1989. – p.177 (In Engl.).

11. Schumann, C., Strand, T. (2021) Cinema, Philosophy and Education // Studies Philosophy Education. 40, 453–459 . https://doi.org/10.1007/s11217-021-09797-2 (In Engl.).

12. Sobchack V. (2004). Carnal Thoughts: Embodiment and Moving Image Culture. University of California Press, Ltd.London. England: – p.328 (In Engl.).

13. Teplitz, E. (1968) History of Cinema art (Vol. 1–2). 1895-1927. – Moscow: Progress. – p.336 (In Russ.).

Әдебиеттер:

1. Аспандиярқызы Г., Джумасеитова Г. Кинематографиялық кадр кино – мағынасын білдіру құралы ретінде // Keruen. – 2024. – № 83 (2). – Б. 297–307. – DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-23

2. Балаш Б. Кино: жаңа өнердің қалыптасуы мен мәні. – Мәскеу: Прогресс, 1968. – 328 б.

3. Barnych M., Balaban O., Kotlyar S., Venher O., Kravtsova O. Кинода сахналанған шындық: қазіргі заманғы интерпретациялар мен мағыналар // Scientific Herald of Uzhhorod University. Series Physics. – 2024. – № 55. – P. 1466–1473. – DOI: https://doi.org/10.54919/physics/55.2024.146wo6

4. Базен, А. Кино дегеніміз не? – Мәскеу: Искусство, 1972. – 384 б.

5. Делез, Ж. Кино. – Мәскеу: Ад Маргинем Пресс, 2012. – 984 б.

6. Громов, Е. Экранның руханилығы. – Мәскеу: Искусство, 1976. – 255 б.

7. Кракауэр, З. Калигариден Гитлерге дейін: неміс киносының психологиялық тарихы. – Мәскеу: Искусство, 1947. – 320 б.

8. Лотман, Ю. М. Кино семиотикасы және кино эстетикасының мәселелері. – Таллин: Ээсти раамат, 1973. – 138 б.

9. Lurdes, E. V. Бір реализм жоқ: Андре Базеннің фильм теориясын жүйелеу // New Review of Film and Television Studies. – 2022. – Vol. 20, No. 3. – P. 401–423. – DOI: http://doi.org/10.1080/17400309.2022.2088979

10. Mulvey, L. Death 24x a Second: Stillness and the Moving Image. – New York, 2006. – 177 p.

11. Schumann, C., Strand, T. Cinema, philosophy and education // Studies in Philosophy and Education. – 2021. – Vol. 40. – P. 453–459. – DOI: https://doi.org/10.1007/s11217-021-09797-2

12. Sobchack, V. Carnal Thoughts: Embodiment and Moving Image Culture. – Berkeley: University of California Press, 2004. – 328 p.

13. Теплиц, Е. Кино өнерінің тарихы: 1895–1927. – Мәскеу: Прогресс, 1968. – 336 б.

IRSTI 18.31.51 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-19

A.T. Yespenova[1*], M.M. Kelsinbek[2], M.Sh. Suleimenov[3]
[1,3]Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan
[2]Institute of Literature and Arts named after. M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan
ORCID: [1]0000-0003-1152-0434, [2]0000-0001-8614-8812, [3]0009-0008-5719-4316

ETHNOMODERNISM IN KAZAKH APPLIED ART: SYNTHESIS OF TRADITION AND INNOVATION IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION*

Abstract. Modern Kazakh applied art is undergoing a period of transformation, where traditional artistic practices enter into a dialogue with global trends. In this context, the phenomenon of ethnomodernism is of particular interest – a strategy combining ethnocultural codes with relevant cultural practices, digitalization and technological innovations. This article explores how ethnomodernism is used in Kazakh applied art (using the example of the work of S. Bashirov, I. Rafikova et al.) is becoming a response to the challenges of globalization, allowing cultural identity to be preserved in a changing artistic landscape. The purpose of the article is to identify the specifics of Kazakh ethnomodernism in applied art through the analysis of strategies for interpreting traditional images, technological innovations in working with materials, and mechanisms for integration into the global art context. The methodological basis of the research is based on art criticism and cultural approaches using a comparative analysis of the works of Kazakhstani masters of applied arts created during the period of Independence. Special attention is paid to the stylistic analysis of key series of works, such as the iconic Paizza series by Serzhan Bashirov. An shapes audience perception in the study was played by the analysis of interviews and public appearances of artists in the media. A separate important method was the reveals of the participation of Kazakhstani masters in prestigious international exhibitions, including exhibitions held in countries such as the USA, Belgium, Germany and festivals held under the auspices of UNESCO. It has been established that ethnomodernism contributes to the preservation of the identity of national art in the global cultural space, the formation of new hybrid forms of creativity (the "neo-nomadism" style), and to increasing the competitiveness of Kazakhstani art in the international arena.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of grant project AP26101419 of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, "The Phenomenon of Modernism in Architecture, Fine Arts, and Decorative and Applied Arts of Kazakhstan in the 20th Century and Its Reinterpretation in Contemporary Visual Culture."

Keywords: globalization, applied art, cultural traditions, artistic styles, glocalism, ethnofuturism, digital technologies, cultural heritage, Serzhan Bashirov, Ikram Rafikov, Leonid Zherebtsov.

А.Т. Еспенова[1*], М.М. Келсінбек[2], М.Ш. Сүлейменов[3]
[1,3]Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан
[2]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]aespenova@mail.ru, [2]moldir_18-95@mail.ru, [3]smukhamedzhan@mail.ru
ORCID: [1]0000-0003-1152-0434, [2]0000-0001-8614-8812, [3]0009-0008-5719-4316

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРДЕГІ ЭТНОМОДЕРНИЗМ: ЖАҺАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ДӘСТҮР МЕН ИННОВАЦИЯНЫҢ СИНТЕЗІ

Аңдатпа. Қазіргі қазақстандық қолданбалы өнер өзгеріс кезеңін бастан кешуде. Мұнда дәстүрлі көркемдік тәжірибелер жаһандық трендтермен байланысқа түседі. Бұл тұрғыда этномәдени кодты

* ***Cite us correctly:***
A.T. Yespenova, M.M. Kelsinbek, M.Sh. Suleimenov. Ethnomodernism in kazakh applied art: synthesis of tradition and innovation in the context of globalization // "Keruen". - 2026. No. 1, (90 vol.). - B. 278-289. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-19

өзекті мәдени тәжірибелермен, сандық технологиялармен және инновациялармен үйлестіретін этномодернизм құбылысы ерекше қызығушылық тудырады. Бұл мақалада қазақстандық қолданбалы өнердегі этномодернизмнің (С. Баширов, И. Рафикова және т.б.) жаһандану сын-тегеуріндеріне қарсы тұру жолдары сипатталады. Ол өзгермелі көркемдік ландшафт жағдайында мәдени бірегейлікті сақтауға мүмкіндік береді. Мақаланың мақсаты – дәстүрлі бейнелерді түсіндіру тұжырымдамаларын, материалдармен жұмыс жасаудағы технологиялық инновацияларды, жаһандық өнер кеңістігіне ендіру тетіктерін талдау арқылы қолданбалы өнердегі қазақстандық этномодернизмнің ерекшелігін анықтау. Зерттеудің әдіснамалық негізі Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақстандық қолданбалы өнер шеберлерінің туындыларын салыстырмалы талдауды қолдана отырып, өнертану және мәдениеттану тәсілдеріне негізделген. Мақалада Сержан Башировтың «Пайцза» сериясы сияқты негізгі туындыларды стилистикалық талдауға ерекше назар аударылады. Суретшілердің бұқаралық ақпарат құралдарындағы сұхбаттары мен көпшілік алдында сөйлеген сөздерін талдау маңызды ақпарат көзіне айналды. Қазақстандық шеберлердің беделді халықаралық іс-шараларға, соның ішінде АҚШ, Бельгия, Германия сияқты елдерде өткізілген көрмелерге және ЮНЕСКО аясында өткізілген фестивальдерге қатысуын зерделеу ерекше маңызды әдіс болды. Ұлттық мотивтерді өзекті әлемдік трендтермен сәтті үйлестіретін заманауи қазақ суретшілері мен шеберлерінің жұмыстары қаралды. Жаһандық аренада қазақ қолданбалы өнерін дәріптеудегі халықаралық көрмелердің, сандық платформалардың және білім беру бағдарламаларының рөліне ерекше назар аударылады. Этномодернизм жаһандық мәдени кеңістікте ұлттық өнердің бірегейлігін сақтауға, шығармашылықтың жаңа гибридті нысандарын қалыптастыруға («неономадизм» стилі), халықаралық аренада қазақстандық өнердің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал ететіні анықталды.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің AP26101419 – «Қазақстанның XX ғасырдағы сәулет өнері, бейнелеу және сәндік-қолданбалы өнеріндегі модернизм феномені және оның қазіргі визуалды мәдениеттегі реинтерпретациясы» гранттық жобасы аясында дайындалды.

Түйін сөздер: жаһандану, қолданбалы өнер, мәдени дәстүрлер, көркемдік стильдер, глокализм, этнофутуризм, сандық технологиялар, мәдени мұра, Сержан Баширов, Икрам Рафиков, Леонид Жеребцов.

А.Т. Еспенова[1*], М.М. Келсинбек[2], М.Ш. Сулейменов[3]

[1,3]Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, Алматы, Казахстан
[2]Институт литературы и искусств им. М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]aespenova@mail.ru, [2]moldir_18-95@mail.ru, [3]smukhamedzhan@mail.ru
ORCID: [1]0000-0003-1152-0434, [2]0000-0001-8614-8812, [3]0009-0008-5719-4316

ЭТНОМОДЕРНИЗМ В КАЗАХСТАНСКОМ ПРИКЛАДНОМ ИСКУССТВЕ: СИНТЕЗ ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация. Современное казахстанское прикладное искусство переживает период трансформации, где традиционные художественные практики вступают в диалог с глобальными трендами. В этом контексте особый интерес представляет феномен этномодернизма – стратегии, сочетающей этнокультурные коды с актуальными культурными практиками, цифровизацией и технологическими инновациями. Данная статья исследует, как этномодернизм в казахстанском прикладном искусстве (на примере творчества С. Баширова, И. Рафикова и др.) становится ответом на вызовы глобализации, позволяя сохранять культурную идентичность в условиях меняющегося художественного ландшафта. Цель статьи - выявить специфику казахстанского этномодернизма в прикладном искусстве через анализ стратегий интерпретации традиционных образов, технологических инноваций в работе с материалами, механизмов интеграции в глобальный арт-контекст. Методологическая основа исследования построена на искусствоведческом и культурологическом подходах с применением сравнительного анализа

произведений казахстанских мастеров прикладного искусства, созданных в период Независимости. Особое внимание уделено стилистическому анализу ключевых серий работ, таких как знаковая серия «Пайцза» Сержана Баширова. Значимую роль в исследовании сыграл анализ интервью и публичных выступлений художников в средствах массовой информации. Отдельным важным методом стало изучение участия казахстанских мастеров в престижных международных выставках, включая выставки проведенные в таких странах как США, Бельгия, Германия и фестивалей проведенных под эгидой ЮНЕСКО. Установлено, что этномодернизм способствует сохранению идентичности национального искусства в глобальном культурном пространстве, формированию новых гибридных форм творчества (стиль «неономадизм»), повышению конкурентоспособности казахстанского искусства на международной арене.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках грантового проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP26101419 «Феномен модернизма в архитектуре, изобразительном, декоративно-прикладном искусстве Казахстана XX века и его реинтерпретация в современной визуальной культуре».

Ключевые слова: глобализация, прикладное искусство, культурные традиции, художественные стили, глокализм, этнофутуризм, цифровые технологии, культурное наследие, Сержан Баширов, Икрам Рафиков, Леонид Жеребцов.

1. Introduction

Globalization, as one of the key processes of the modern era, influences various spheres of human activity, including cultural development, the economy, and art. The strengthening of international connections, the development of digital technologies, and the growth of intercultural interaction introduce significant changes to traditional forms of art, including decorative and applied arts. Globalization opens new opportunities for the development of creative thinking, expansion of audience reach, and integration of national art into the global cultural space. At the same time, it poses complex challenges for artists and craftsmen, requiring them to preserve the uniqueness of national traditions, promote them among younger generations, and ensure their further development.

The subject of this article is the impact of globalization on applied arts, including changes in traditional techniques, materials, stylistics, as well as the functions of contemporary applied artworks and their influence on audiences.

Kazakhstani applied art, which possesses a rich heritage of nomadic culture, is actively responding to these transformations. The phenomenon of ethnomodernism that emerged under globalization reflects the connection between modern artistic language, technologies, and concepts with national traditions. This process enables the preservation of cultural identity through creative reinterpretation of traditions in a rapidly developing world.

The relevance of this research is connected with the need to reconsider the role of traditional art in the 21st century. While during the Soviet period Kazakh applied art developed within a folklore-ethnographic paradigm, the era of globalization created the need for new approaches to interpreting cultural heritage. Ethnomodernism integrates elements of traditional culture into contemporary space and presents them to audiences through a modern artistic language.

The purpose of this article is to demonstrates the impact of globalization on decorative and applied arts, identify ways of integrating cultural traditions into contemporary artistic practice, and determine the distinctive features of Kazakhstani ethnomodernism in applied arts. To achieve this goal, the representation of traditional imagery in contemporary art is

analyzed, the role of technological innovations in working with materials is examined, and strategies for promoting Kazakhstani art on the international stage are explored.

2. Research materials and methods

2.1 Research Methods

This scientific article applies a comprehensive methodological approach to examines the phenomenon of ethnomodernism in Kazakhstani applied arts. The methodological framework of the study includes the following directions:

1. Literature Analysis. Scientific works on ethnomodernism, Kazakhstani applied arts, traditional ornaments, and globalization in culture were examined. The studies of V.Sarapik, E.M. Kolcheva, and A.I. Ibragimov on the formation and evolution of the concept of ethnomodernism played an important role in identifying research directions and analyzing the harmonious synthesis of tradition and modernity in culture.

Scientific works by domestic and foreign authors on globalization processes in culture (N.Volodeva, N.Bazhenova, L.Alimova, etc.) were systematized. Information was also obtained from interviews given by Serzhan Bashirov (Business FM, "The West Needs Our Spirituality," October 15, 2021), Ikram Rafikov (Kazakhstanskaya Pravda, "The Attraction of Silver," December 11, 2017), and Leonid Zherebtsov (Lady.day.az, "Leonid Zherebtsov Presented a Collection in Islamic Style in Baku," November 13, 2017).

2. Comparative Analysis of Traditional and Contemporary Elements. Traditional ornaments in Kazakh applied art (yurt decoration, ceramics, national clothing, etc.) function not only as decorative elements but also as symbolic-semantic systems expressing worldview, mythology, and cultural values. In contemporary fashion and applied arts, artisans reinterpret traditional ornaments using new materials and techniques, adapting them to modern lifestyles, needs, and aesthetic preferences.

3. Historical and Cultural Analysis of the Evolution of Kazakh Applied Art. Prior to the 20th century, Kazakh applied art developed under the influence of a nomadic lifestyle. During the colonial period and the establishment of Soviet authority, artistic production had to conform to new standards. After gaining independence in the early 1990s and moving beyond the influence of socialist realism, artists sought to revive national traditions while synthesizing them with advanced Western cultural models. This period marked the emergence of a balance between innovation and tradition in Kazakh art.

4. Case Study Analysis of Ethnomodernism. Art-historical analysis was conducted on specific examples from well-known Kazakhstani artists, jewelers, and designers, including S. Bashirov's "Paitza" jewelry series, I. Rafikov's "Ring of Power," and L. Zherebtsov's neonomadism-style collections (2017–2018).

5. Cultural and Sociological Analysis. The influence of globalization on local artistic practices was examined, along with audience perception of ethnomodernism. Research was conducted to determine the impact of Western trends on Kazakhstani artists and to assess the relevance of ethnomodernism among viewers.

Thus, the use of various research methods in writing this article made it possible to conduct a comprehensive reveals and identify the main aspects of ethnomodernism in Kazakhstani applied arts.

2.2 Research materials

The creative practices of Kazakhstani jewelers during the Independence period serve as a vivid example of successful adaptation to global trends. For instance, the jeweler Serzhan Bashirov, mentioned in the article, is among the masters who connect the traditions of Turkic culture with contemporary artistic processes. Participating in scientific expeditions of Turkologist N. Bazylkhanov to Mongolia, Tuva, and Khakassia, the craftsman studied the deep roots of national traditions and reflects them in modern jewelry art using innovative approaches.

Bashirov's works have been exhibited at international exhibitions ranging from the UNESCO Festival in Paris (2005) to the Folk Art Market Festival in the USA (2010–2011). His solo exhibitions, such as "Echo of Altai" (2011), demonstrate to viewers the synthesis of traditional and contemporary art. Through this progressive vision, the artist attracts wide public interest. Bashirov's works are preserved in museums in Kazakhstan, Russia, Poland, and Germany, which confirms their cultural significance. The article is devoted to analyzing the creative path and works of masters such as Bashirov.

The methodological basis of the research includes comparative analysis, art historical and cultural approaches, as well as the highlights of specific examples from the works of Kazakhstani and global decorative and applied arts masters.

The scientific novelty of the work lies in the comprehensive consideration of ethnomodernism as a response to globalization challenges, as well as in identifying its specific manifestations in Kazakh applied art. The practical significance of the article is determined by the possibility of using the research results for further development of decorative and applied arts, elaboration of cultural heritage preservation concepts, and integration of folk traditions into the global artistic space.

Thus, the article analyzes the harmony between tradition and innovation in Kazakh applied art and reveals ways of forming a unique cultural code in the era of globalization.

3. Discussion

The illustrates of globalization's impact on Kazakh applied arts identified ethnomodernism as a key strategy for preserving national identity. The results make it possible to reconsider the traditional thesis that globalization inevitably leads to cultural unification. On the contrary, the analysis of new directions such as "neonomadism," "ethnofuturism," and "globalism" demonstrates their ability to preserve cultural identity through innovative combinations of traditional elements with contemporary trends.

An important conclusion of the explores is the confirmation of Robertson's concept of "glocalization," formed as a response to globalization challenges. A vivid example of this process is the phenomenon of "neonomadism," in which urban style is revived through nomadic aesthetics.

The examples of jewelry art and clothing design discussed in the article acquire new meanings based on national traditions. A clear illustration is the work of Serzhan Bashirov, where the nomadic cultural symbol "paiza" gains modern significance. The reinterpretation of ancient symbols in the works of S. Bashirov and I. Rafikov demonstrates not the transformation of tradition, but rather its semantic renewal.

New directions in Kazakh applied arts such as "neonomadism," "ethnofuturism," and "glocalism" respond to globalization by combining traditional elements with modern trends, thereby preserving cultural identity through innovative approaches.

Methods of preserving cultural identity represent an redefines cultural identity of the discussion. The explores shows that successful examples in the works of domestic masters include a deep understanding of traditional cultural codes, reinterpretation of traditional elements, technological innovations, and consideration of global aesthetic trends.

"Glocalization" is a strategy that ensures the adaptation of global processes to local characteristics and their social acceptance. As revealed in the study, its goal is not to resist globalization but to interact with it flexibly.

Thus, Kazakh applied arts actively participate in a new cultural stage, maintaining a balance between global and national elements. By harmonizing innovation and tradition, they continue strengthening their position in the global cultural space.

4. Results

In the context of globalization, Kazakhstani applied arts are finding their place in the global cultural space through reinterpretation and integration of traditional elements with modern artistic trends. Ethnomodernism, observed in the creative works of Kazakhstani artisans, is becoming a key mechanism for preserving national identity in the era of globalization. On the one hand, globalization opens new opportunities for promoting Kazakh art internationally; on the other hand, it creates complex challenges for preserving ethnocultural identity.

K. Ohmae, in *The Borderless World* (1990), noted that globalization weakens the role of nation-states. According to the scholar, "the end of the Cold War eliminated the boundaries of blocs and alliances, creating new challenges for nation-states" (Ohmae 217). In this regard, countries must focus on developing education and innovative potential under globalization conditions.

The first scholar in the global academic community to address global problems was British sociologist and globalization theorist Roland Robertson. Meanwhile, Canadian philosopher and media theorist Marshall McLuhan introduced the concept of the "global village" in the 1960s, significantly influencing globalization studies.

In 1983, Robertson defined globalization as "an objective process occurring in various spheres of social life: economic, political, cultural, and spiritual. In this process, goods, money, people, and information move beyond all boundaries (national, religious, cultural, etc.) and circulate worldwide at high speed" (Robertson 1992).

Globalization has provided the art world with unprecedented creative freedom: designers, architects, and applied artists now draw inspiration from different cultures, combining styles, materials, and technologies. One of globalization's most significant cultural impacts is the standardization of cultural models. Global cultural products such as Hollywood films, pop music, fast food, and fashion are widely disseminated, leading to cultural homogenization and the formation of a "global culture." However, scholars led by Ohmae argue that instead of fearing globalization, countries should adapt to it and identify its advantages, thereby developing unique national development models.

"…National development models and global processes do not contradict each other. National models ('Turkish model,' 'Korean model,' 'Japanese model,' 'Chinese model,' etc.)

arise from the socio-cultural life, experience, and mentality of each nation. These models seek to renew life by integrating national and universal values, forming modernization strategies aligned with globalization requirements" (Nishanova 166).

Digital technologies such as the Internet and social media play a decisive role in transforming cultural processes under globalization. They accelerate cultural diffusion by enabling rapid exchange of information and cultural products. Moreover, "globalization promotes cross-border exchange of ideas, values, and practices, leading to the formation of hybrid identities characterized by flexibility and variability" (Kipngetich 16). This phenomenon is reflected in the synthesis of tradition and innovation in applied arts.

Through the exchange of ornamental patterns and the use of modern materials, national imagery is reinterpreted and integrated into the global cultural context. Digital technologies accelerate intercultural exchange, contributing to the formation of a global cultural space. However, globalization may also lead to the emergence of works lacking firmly established national values. "They often incorporate technological elements to meet contemporary artistic standards but may lack conceptual depth" (Mukanov et al. 316). Nevertheless, such works create new semantic layers and creative fields through cultural interaction.

Globalization also involves cultural exchange, which includes technological development, increased mobility, and expanded international communication. Cultural exchange refers to the interaction between traditions, languages, art, music, literature, customs, and values of different cultures. Globalization accelerates this process and makes it more dynamic and large-scale.

Migration, tourism, academic mobility, and the international labor market contribute to cultural exchange. "The modern stage of social development is characterized by increasing integration processes that do not aim to diminish the value of national components in culture and art" (Melekhova 201). This process occurs in two directions: cultural import and transformation of local traditions.

Since the second half of the twentieth century, globalization has shaped the development trajectory of traditional national cultures, influencing creative processes in decorative and applied arts. "When the balance between tradition and innovation is disrupted, national cultures face the risk of disappearance, raising the issue of preserving cultural identity" (Kukharenko 382).

Ethnomodernism, as a harmonious synthesis of traditional values and modern methods, enables societies to preserve their identity while reaching new levels of artistic and social development.

In the era of globalization, three new stylistic directions have emerged:

1. Ethnofuturism – synthesis of archaic symbols and futuristic materials
2. Glocalism – integration of local and global traditions
3. Digital craft – combination of traditional technologies and digital programs

Ethnomodernism, integrating these three directions, preserves national identity, adapts art to the global context, and uses technology to disseminate cultural heritage.

The interaction of tradition and innovation was deeply explored by scientist, artist, and archaeologist Nicholas Roerich during his Central Asian expeditions. He raised questions

about the similarities of material and spiritual culture across civilizations and the future of cultural interaction (Bazhenova 103–104).

The harmonization of cultural traditions in applied arts is not merely mechanical mixing but a deep creative process. According to S. Tulegenova, preserving the uniqueness of Kazakh culture while fostering development is the main goal of cultural harmonization (Tulegenova 39). This process includes:

- preservation of ethnocultural authenticity;
- organic use of modern technologies;
- development of intercultural dialogue ;
- environmentally responsible approaches

Modern technologies such as 3D printing allow artisans to recreate complex traditional ornaments while preserving their meaning. Thus, applied arts simultaneously preserve ethnocultural identity and enrich global artistic heritage.

Research by A. Baidibekov (2024) notes that integrating cultural elements leads to innovative solutions and new visual languages (Baidibekov 48). Such integration strengthens intercultural dialogue and enhances art's social significance.

Examples include combining Japanese shibori with European painting or African motifs in contemporary ceramics. Similarly, brands such as Hermès combine French elegance with Japanese aesthetics, while designer Ulyana Sergeenko reinterprets traditional Russian ornaments in modern fashion.

However, cultural harmonization also presents challenges:

- risk of losing authenticity through commercialization;
- risk of cultural appropriation.

Nevertheless, responsible integration fosters intercultural dialogue and new artistic forms.

Historically, Kazakh applied arts developed within nomadic traditions. During the Soviet period, art adapted to socialist realism standards. After independence, artists sought to revive national traditions and synthesize them with Western influences, leading to the emergence of ethnomodernism.

Ethnomodernism gained prominence in the 2000s as a strategy for preserving ethnic values globally. Studies of Thai Eastern Lanna jewelers (Tanakit Jaisuda, 2024) and Chinese Miao ethnic patterns (Chen Lei, 2024) demonstrate similar processes.

Kazakh artisans such as Serzhan Bashirov, Ikram Rafikov, and Leonid Zherebtsov exemplify ethnomodernism by adapting traditional forms to modern aesthetics. Bashirov's works reinterpret nomadic symbols such as *paiza*, combining traditional materials with minimalist design.

Similarly, Ikram Rafikov integrates traditional Kazakh motifs with innovative materials such as titanium and carbon. His "Ring of Power" symbolizes unity and balance, continuing nomadic philosophical traditions.

Ethnomodernism also influences fashion design. Ethnofuturism integrates traditional Kazakh motifs with futuristic aesthetics. Designers such as Ainur Turysbek and Leonid Zherebtsov actively develop neonomadism and ethnofuturism styles.

Kazakh designers increasingly participate in international exhibitions, strengthening the global presence of national design. Examples include Mercedes-Benz Fashion Week Russia and international biennales.

Overall, the formation of new artistic styles in Kazakhstan's applied arts is a dynamic process combining respect for tradition with innovation. Ethnomodernism revitalizes traditions and presents them in modern forms, strengthening national identity while integrating into global culture.

This phenomenon can be observed in architecture (Baiterek, Khan Shatyr), fashion (Aida Kaumenova, Aya Bapani), and applied arts (Amina Shukparova, Almas Mukazhanov). Thus, ethnomodernism represents a contemporary approach to elevating national spirit through the integration of cultural heritage and global trends.

5. Conclusion

The phenomenon of ethnomodernism in contemporary Kazakhstani applied arts has emerged as an important strategy for ensuring the competitiveness of national culture in the context of globalization. As demonstrated through the creative practices of masters such as Serzhan Bashirov, Ikram Rafikov, and Leonid Zherebtsov, ethnomodernism is not limited to preserving tradition but requires the successful adaptation of innovation and global aesthetic trends within a national context.

The analysis of the masters' works revealed several key aspects. First, stylistic transformations in Kazakh applied arts are reflected in the synthesis of traditional forms with contemporary aesthetic demands. For example, in the *Paiza* series, S. Bashirov revives archaeological artifacts through futuristic design, while I. Rafikov's *Ring of Power* combines ancient symbolism with innovative materials. Second, the social function of these works extends beyond decorative and applied arts, as they serve as instruments of cultural diplomacy by promoting Kazakh art internationally. Third, the successful integration of Kazakh artists into the global art space—through participation in prestigious exhibitions and collaborations with international brands—confirms the competitiveness of Kazakh art.

The research shows that globalization processes have a multifaceted impact on the development of applied arts, creating both new opportunities and significant challenges for preserving cultural identity.

The article identifies three main directions in the transformation and development of decorative and applied arts under globalization:

- formation of hybrid styles (ethnofuturism, glocalism, digital crafts);
- transformation of traditional methods through modern technologies;
- formation of new forms of cultural dialogue based on artistic practices.

These directions constitute the main results of the research.

Ethnomodernism in Kazakh applied arts represents a dynamically developing strategy that preserves cultural heritage by adapting it to contemporary challenges. The creative practices analyzed in this article may serve as models for other countries striving to preserve cultural identity in the context of globalization. Ultimately, ethnomodernism becomes not only an artistic direction but also an essential element of the nation's "cultural immunity" in a globalized world.

Decorative and applied arts continue to evolve within the post-globalization cultural space. Ethnofuturism and the return to traditional styles and forms are gaining prominence. Local traditions do not disappear; rather, they transform within the digital age and are revived in response to unified global design trends.

The dual impact of globalization on applied arts identified in this article is particularly significant. On the one hand, globalization expands creative horizons and facilitates access to international markets; on the other hand, it creates risks of losing local traditions' uniqueness. As demonstrated by Kazakh masters such as Serzhan Bashirov and Ikram Rafikov, the most effective solution is maintaining a balance between tradition and innovation through harmonious integration of national elements with contemporary artistic approaches.

In the context of globalization, decorative and applied arts not only retain their relevance but also acquire new functions. They serve as tools of cultural diplomacy, instruments for forming national brands, and effective methods for disseminating historical and cultural values in modern formats.

S. Bashirov's *Paiza* series demonstrates the revival of historical artifacts through design, while I. Rafikov's *Ring of Power* integrates traditional symbols with new materials. Meanwhile, L. Zherebtsov adapts national ornaments into contemporary street fashion. Through exhibitions held in Belgium, the United States, Germany, and other countries, these artists increase the international recognition of Kazakh design and promote national art in the global context.

Kazakhstan's traditional arts and crafts strengthen cultural identity within the global cultural space and increase international recognition. Examples include modern interpretations of national clothing, contemporary arrangements of traditional music, and the use of ornaments in modern design. These approaches effectively promote Kazakhstan's national brand and foster cultural dialogue.

Based on the research findings, further studies may explore mechanisms for adapting traditional crafts to digital environments, the role of state support in preserving cultural heritage, and the economic aspects of the globalization of applied arts.

Thus, *Ethnomodernism in Kazakh Applied Arts: The Synthesis of Tradition and Innovation in the Context of Globalization* goes beyond preserving national traditions. It also addresses ways to enrich art through modern technological opportunities and expand accessibility to global audiences. This process contributes to strengthening Kazakhstan's cultural influence and enhancing its reputation within the international community.

References:

1.Atabaeva A. (2022). Beauty is all around us: Kazakh art in the context of globalization. In Spiritual leader, scholar Akhmet Baitursynov: Scientific heritage and socio-political activity. Proceedings of the Republican scientific-practical conference of young scholars and students. (In Russian)

2. Bazhenova N. (n.d.). The impact of globalization on the interrelationship of Kazakh weaving with the traditions of other nations. Science and Modernity. Retrieved March 24, 2025, from https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-globalizatsii-na-vzaimosvyazi-kazahskogo-tkachestva-s-traditsiyami-drugih-narodov/viewer/ (In Russian)

3. Báidibekov Á. & Esentaeva K. (2024). The evolution of decorative and applied art and its influence on modern architectural design. Engineering Graphics and Professional Education Issues, 75(4). (In Kazakh)

4. Chen L. et al. (2024). Study of ethnic patterns of the Chinese Hainan Miao: The use of natural influence through ecological themes, forms, and colors in design. Arts Education, 41, 122–136.

5. Ibragimov A. (2024). Ethnomodernism as a new direction of jewelry art in Kazakhstan in the 21st century. Vestnik KemGUKI, 68. (In Russian)

6. Kipng'etich L. (2024). Cultural hybridity and identity formation in globalized societies. International Journal of Humanities and Social Sciences, 2(5).

7. Kolcheva E. M. (2015). The formation of ethno-futurism at the turn of the 20th–21st centuries. Mediterranean Journal of Social Sciences, 6(3), 7.

8. Kukharenko E. (2021). The impact of globalization on the development of decorative and applied art in modern Russia. Innovative Aspects of Science and Technology Development, 12. (In Russian)

9. Melekhova K. et al. (2018). The yurt and its role in the culture of the peoples of Central Asia. European Journal of Science and Theology, 14(4). (In Russian)

10. Mukanov M. et al. (2015). Technology of "flexible chii" in the art of modern Kazakh tapestry. Kepes, 12(12).

11. Nishanova O. (2023). The impact of globalization processes on ethnic culture. In Library, 1(1). Retrieved March 1, 2025, from https://inlibrary.uz/index.php/archive/article/view/2186 (In Russian)

12. Omae K. (2001). The end of the nation-state: The emergence of regional economies. Globalization: Contours of the 21st Century, 3. (In Russian)

13. Robertson R. (1992). Globalization: Social theory and global culture. London.

14. Sarapik V. (2025). Ethno-futurism: Burden and freedom. Journal of Baltic Studies, 56(2). Retrieved June 9, 2025, from https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01629778.2024.2445066

15. Shaigozova Z. & Sultanova M. (2015). Echo of the times: Traditions and innovation in Kazakhstan's contemporary jewelry art. Modern Trends in the Development of Fine, Decorative and Applied Arts and Design, 13. (In Russian)

16. Tanakit D. et al. (2024). Jewelry in the style of Eastern Lana: Strategies and approaches to contemporary jewelry design considering cultural identity. Asian Journal of Arts and Culture, 24(2), e263172. https://doi.org/10.48048/ajac.2024.263172

17. Tulegenova S. & Myrzakanov M. (2024). The role and place of Kazakh decorative and applied art in the modernization of historical consciousness. Current Scientific Research in the Modern World, 4(108). (In Kazakh)

18. Volodeva N. (2019). Relevance and prospects for the development of the "futurism" style in fashion design in the Republic of Kazakhstan. Bulletin of Kazakh State Women's Pedagogical University, 2(78). (In Russian)

19. Yespenova A. (2019). Modern explorations in the decorative and applied arts of independent Kazakhstan (based on jewelry art). Bulletin of Kazakh State Women's Pedagogical University, 2(78). (In Kazakh)

Әдебиеттер:

1. Атабаева Адина. «Айналамыздағы сұлулық. Жаһандану жағдайындағы қазақ өнері». «Рухани көшбасшы, ғалым Ахмет Байтұрсынов: ғылыми мұра және қоғамдық-саяси қызмет» атты жас ғалымдар мен студенттердің республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 2022, 352 б.

2. Баженова Наталья. «Жаһанданудың қазақ тоқымашылығының басқа халықтар дәстүрлерімен байланысына әсері». Ғылым және қазіргі заман, https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-globalizatsii-na-vzaimosvyazi-kazahskogo-tkachestva-s-traditsiyami-drugih-narodov/viewer/. Қаралған күні: 24 наурыз 2025.

3. Бәйдібеков Әуез, Есентаева Карина. «Сәндік-қолданбалы өнердің эволюциясы және оның сәулеттік ортаның заманауи дизайнына әсері». Инженерлік графика және кәсіби білім проблемалары, 75-т., №4, 2024, 42–52 б.

4. Володева Наталья. «Қазақстан Республикасында киім дизайнындағы «футуризм» стилінің өзектілігі мен даму перспективалары». Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің хабаршысы, №2 (78), 2019, 313–318 б.

5. Еспенова Айгерим. «Тәуелсіз Қазақстанның сәндік-қолданбалы өнеріндегі заманауи ізденістер (зергерлік өнер негізінде)». Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің хабаршысы, №2 (78), 2019, 302–306 б.

6. Ибрагимов Аман. «Этномодернизм – Қазақстанның XXI ғасырдағы зергерлік өнеріндегі жаңа бағыт». КемМУКИ хабаршысы, №68, 2024, 217–228 б.

7. Кипнгетич Льюис. «Жаһанданған қоғамдардағы мәдени гибридтілік және тұлғалық бірегейліктің қалыптасуы». Халықаралық гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар журналы, 2-т., №5, 2024, 14–25 б. Қаралған күні: 1 мамыр 2025.

8. Колчева Э. М. «XX–XXI ғасырлар тоғысындағы этнофутуризмнің қалыптасуы». Жерорта теңізі әлеуметтік ғылымдар журналы, 6-т., №3, 2015, 7 б.

9. Кухаренко Елена. «Қазіргі Ресейдегі сәндік-қолданбалы өнердің дамуына жаһанданудың әсері». Ғылым мен техниканың дамуының инновациялық аспектілері, №12, 2021, 380–384 б.

10. Мелехова Ксения және т.б. «Киіз үй және оның Орталық Азия халықтарының мәдениетіндегі рөлі». European Journal of Science and Theology, 14-т., №4, 2018, 193–202 б.

11. Муканов Малик және т.б. «Қазіргі қазақ гобелен өнеріндегі «икемді чий» технологиясы». Кепес, №12, 12-шығарылым, 2015, 305–329 б.

12. Нишанова Озода. «Жаһандану үдерістерінің этникалық мәдениетке әсері». In Library, 1-т., №1, 2023, 164–167 б., https://inlibrary.uz/index.php/archive/article/view/21867. Қаралған күні: 1 наурыз 2025.

13. Омае Кеничи. «Ұлттық мемлекеттің соңы: аймақтық экономикалардың қалыптасуы». Жаһандану: XXI ғасыр контурлары, №3, 2001, 215–225 б.

14. Робертсон Р. Жаһандану: әлеуметтік теория және жаһандық мәдениет. Лондон, 1992, 211 б.

15. Сарапик Вирве. «Этнофутуризм: жүк және еркіндік». Балтық зерттеулері журналы, 56-т., №2, 2025, 269–287 б. https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01629778.2024.2445066. Қаралған күні: 9 маусым 2025.

16. Танакит Джаясуда және т.б. «Шығыс Лана стиліндегі әшекейлер: мәдени бірегейлікті ескере отырып, заманауи зергерлік дизайндағы стратегиялар мен тәсілдер». Азия өнері және мәдениеті журналы, 24-т., №2, 2024, e263172, DOI:10.48048/ajac.2024.263172.

17. Тулегенова Сабина, Мырзаканов Мадвакас. «Қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің тарихи сананы жаңғыртудағы орны мен рөлі». Қазіргі әлемдегі өзекті ғылыми зерттеулер, №4 (108), 2024, 2–224 б.

18. Шайгозова Жанерке, Султанова Мадина. «Уақыт үні: Қазақстандағы заманауи зергерлік өнердегі дәстүр мен жаңашылдық». Бейнелеу, сәндік-қолданбалы өнер және дизайн дамуының заманауи үрдістері, 13-т., 2015, 102–107 б.

19. Чен Лей және т.б. «Қытайдың Хайнань Мяо этникалық өрнектерін зерттеу: дизайнда табиғат ықпалын экологиялық тақырыптар, формалар мен түстер арқылы пайдалану». Arts Education, 41-т., 2024, 122–136 б.

ҒТАМР 18.67.07 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-20

Ұ. Нұрғалым[1*], Н.Р. Мұқышева[2], Г.А. Мурсалимова[3]
[1,2]Күләш Байсейітова атындағы Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан
[3]Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан
E-mail:[1]nurgalymuly.ularbek@gmail.com; [2]nmukusheva988@gmail.com;
[3]gulnara-mursalimova@mail.ru
ORCID: [1]0009-0001-4109-1311, 20000-0002-8198-283X, [3]0009-0001-4518-9391

ШӘКЕН АЙМАНОВ ФИЛЬМДЕРІНДЕГІ ДИАЛОГ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ*

Аңдатпа. Қазақ кино өнерінің алыбы, режиссер Шәкен Айманов ұлттық кинематографияның негізін салушы, әрі әрбір фильмінде терең психологизм мен көркемдік эстетиканы үйлестіре білген тұлға. Оның фильмдеріндегі диалогтар – тек кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынастың құралы ғана емес, тұтас нарративті дамыту, кейіпкерді ашу және көрерменге эмоциялық әсер ету тәсілі. Бұл мақалада Айманов фильмдеріндегі диалогтардың құрылымдық ерекшеліктері, олардың кино нарративіндегі орны, кейіпкердің мінезін ашудағы рөлі мен стилистикалық әдістері зерттеледі. Сонымен қатар, кино диалогтарындағы субтекст пен интертекст, постколониялық дискурс тұрғысынан жасырын мағыналардың берілуі талданады. Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтардың типологиясы, кино диалогының нарративті және драматургиялық рөлі, кейіпкердің психологиялық бейнесін ашудағы ерекшеліктер, советтік кезеңнің цензурасы және астарлы мағыналар, постколониялық дискурс және жасырын интертекст секілді негізгі мәселелер басты назарға алынады. Мақалада Сара Козлофтың (2000), Паоло Браганың (2019), Хоми Бхабханың (1994), Мадина Тлостановаңың (2012) еңбектеріндегі кинодиалог пен постколониялық теория негізінде талдау жүргізіледі. Аймановтың «Біздің сүйікті дәрігер» (1957), «Алдар көсе» (1964), «Атамекен» (1966), «Тақиялы періште» (1969), «Атаманның ақыры» (1970) фильмдерінің диалогтарынан мысалдар келтіріліп, олардың құрылымдық және мазмұндық ерекшеліктері сараланады.

Түйін сөздер: Шәкен Айманов, кинодиалог, постколониалды дискурс, интертекст, советтік қазақ киносы, кинонарратив, субтекст.

У. Нургалым[1*], Н.Р. Мукушева[2], Г.А. Мурсалимова[3]
[1,2]Казахский национальный университет искусств имени Күләш Байсейітовой
Астана, Казахстан
[3]Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова
Алматы, Казахстан
E-mail: [1]nurgalymuly.ularbek@gmail.com; [2]nmukusheva988@gmail.com;
[3]gulnara-mursalimova@mail.ru
ORCID: [1]0009-0001-4109-1311, 20000-0002-8198-283X, [3]0009-0001-4518-9391

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДИАЛОГА В ФИЛЬМАХ ШАКЕНА АЙМАНОВА

Аннотация. Гигант казахского кино, режиссер Шакен Айманов, не только основатель национальной кинематографии, но и фигура, мастерски сочетавшая глубокий психологизм и художественную эстетику.

* ***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:***
Ұ. Нұрғалым1*, Н.Р. Мұқышева2, Г.А. Мурсалимова. Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалог құрылымының ерекшеліктері // "Керуен". - 2026. №1, (90-том). - Б. 290-303. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-20

Диалоги в его фильмах – это не просто средство общения между персонажами, но и инструмент для развития повествования, раскрытия характера и эмоционального воздействия на зрителя. В данной статье рассматриваются структурные особенности диалогов в фильмах Айманова, их роль в кинематографическом нарративе, функция в раскрытии персонажей и стилистические приемы. Кроме того, исследуется субтекст и интертекст в кинодиалогах, а также скрытые значения, передаваемые через призму постколониального дискурса. Основные вопросы, рассматриваемые в статье:типология диалогов в фильмах Шакена Айманова, нарративная и драматургическая роль кинодиалога,психологическое раскрытие персонажей через д;иалогцензура советского периода и скрытые смыслы,постколониальный дискурс и скрытая интертекстуальность. Статья основана на аналитических подходах, представленных в трудах Сары Козлофф (2000), Паоло Браги (2019), Хоми Бхабхи (1994) и Мадины Тлостановой (2012), посвященных кинодиалогам и постколониальной теории. Приводятся примеры из фильмов Айманова, включая «Наш любимый доктор» (1957), «Безбородый обманщик» (1964),«Земля отцов» (1966), «Ангел в тюбетейке» (1969) и«Конец атамана» (1970), с целью анализа их структурных и семантических характеристик.

Ключевые слова: Шакен Айманов, кинодиалог, постколониальный дискурс, интертекст, советское казахское кино, кинонарратив, субтекст.

U.Nurgalym[1*], N.R. Mukusheva[2], G.A. Mursalimova[3]

[1,2] Kazakh National University of Arts named after Kulyash Bayseitova, Astana, Kazakhstan
[3]Kazakh National Academy of Arts named afterTemirbek Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]nurgalymuly.ularbek@gmail.com; [2]nmukusheva988@gmail.com;
[3]gulnara-mursalimova@mail.ru
ORCID: [1]0009-0001-4109-1311, 20000-0002-8198-283X, [3]0009-0001-4518-9391

THE STRUCTURAL FEATURES OF DIALOGUE IN SHAKEN AIMANOV'S FILMS

Annotation. The giant of Kazakh cinema, director Shaken Aimanov, is not only the founder of national cinematography but also a figure who masterfully combined deep psychologism and artistic aesthetics. The dialogues in his films are not merely a means of communication between characters but serve as a tool for narrative development, character revelation, and emotional impact on the audience.This article examines the structural features of dialogues in Aimanov's films, their role in cinematic narration, their function in character development, and stylistic techniques. In addition, the study explores subtext and intertext in film dialogues, as well as the hidden meanings conveyed through a postcolonial discourse perspective.Key Issues Addressed in the Article:Typology of dialogues in Shaken Aimanov's films; The narrative and dramaturgical role of film dialogue; Psychological characterization of protagonists through dialogue; Censorship during the Soviet era and underlying meanings; Postcolonial discourse and hidden intertextuality. The article is based on analytical approaches from the works of Sarah Kozloff (2000), Paolo Braga (2019), Homi Bhabha (1994), and Madina Tlostanova (2012) regarding film dialogue and postcolonial theory.Examples from Aimanov's films, including "Our Beloved Doctor" (1957), "The Beardless Trickster" (1964), "Ancestral Land" (1966), "The Angel in a Skullcap" (1969)and "The End of the Ataman" (1970), are provided to analyze their structural and semantic characteristics.

Keywords: Shaken Aimanov, film dialogue, postcolonial discourse, intertext, Soviet Kazakh cinema, film narrative, subtext.

1. Кіріспе

Шәкен Айманов – қазақ кинематографиясының негізін салушы, ұлттық өнердің көрнекті өкілі. Оның фильмдері осы өнерге тән визуалдық және сюжеттік көркемдігімен ғана емес, ұлттық болмысты, дүниетанымды толық түсінген

білгірлігімен, терең суреткерлік шеберлігімен бағалы. Белгілі кинотанушы Бауыржан Нөгербек «Тұңғыш қазақ кинорежиссері кім?» деген мақаласында оған дейін де қазақ жерінде қазаққа қатысты фильмдердің («Амангелді», 1938 және т.б.) түсірілгеніне қарамастан, «…Тұңғыш қазақ кинорежиссері Шәкен Кенжетайұлы Айманов. Біз ұлттық кино өнерінің пайда болуын оның есімімен байланыстыруымыз керек» дейді (Нөгербек,2020: 89). Советтік кезеңде кино идеологияның басты құралы болды да, қатаң цензураның сүзгісінен өтіп отырды. Сталиннен кейінгі жылымық кезең Шәкен Аймановтың режиссерлік өнерге бел шеше кіріскен кезеңі болды («Махаббат туралы аңыздан» (1954) бастап, «Атаманның ақырына»(1970) дейін). Шәкен Кенжетайұлымен қатар Сұлтан Қожықов, Мәжит Бегалин секілді талантты режиссерлер де осы кезеңде кино өнеріне араласты. Кино дерлік советтік идеологияны насихаттап жатса да, бұл режиссерлердің фильмдері ұлттық бояуымен, ұшқыр диалогтарымен есте қалды. Ендеше ұлттық кино өнерінің ізашары болған ұлы режиссер Шәкен Айманов фильмдері туралы сөз қозғау қашан да өзекті.

Кино – алғаш визуалды өнер ретінде қалыптасып, кейін ғана дыбыс қосылғандықтан, көп жағдайда зерттеушілер оның көркемдігін картинасына қарап өлшеп жатады. Көптеген кино зерттеулері монтаж, кадр композициясы және дыбыстық эффектілердің көрерменге әсерін зерттесе де, диалогтың көрермен қабылдауындағы рөліне аз көңіл бөлді (Kozloff,2000:6-14). Алайда диалог – көптеген фильмдердегі сюжетті дамыту мен кейіпкерді ашудың басты құралы. Ол фильмдегі визуалды көріністермен тығыз байланыса отырып, оқиғаның мәнін тереңірек жеткізуге көмектеседі. «Диалогтың кино өнеріндегі орнын түсіну үшін біз оны жай ғана көмекші элемент ретінде емес, оқиғаны баяндау құралы ретінде қарастыруымыз керек» дейді «Фильм диалогын тыңдау» («Overhearing Film Dialogue», 2000) атты еңбектің авторы, кинотанушы Сара Козлоф (Kozloff,2000: 14-19). Дыбысты кинода диалогтың маңызы өте жоғары екені түсінікті. Кинодағы диалог көрерменді естіген және экранда көрген ақпарат арқылы үнемі бағыттап, қайта бағдарлап отырады (Колодина, 2013). Әсіресе Айманов фильмдеріндегі диалогтар кейіпкерлердің мінез-құлқын, оқиғаның драматургиялық құрылымын және көркемдік идеясын ашатын негізгі құрал ретінде визуалды көріністен өте сәйкесімді құрылады.

Қазақ кино өнерінің пайда болуы соғыс жылдарындағы Орталық киностудиялардың Алматыға қоныс аударуымен тікелей қатысты. Сондықтан қазақ киногерлері бүкіл одаққа белгілі, танымал режиссерлердің тәжірибесімен етене таныс болды (Смайлов,1981:6). Екінші жағынан ұлттық фольклор мен әдебиеттің (Ғабит Мүсірепов, Олжас Сүлейменов, Әкім Тарази, т.б. жазушылар арқылы) ықпалы да зор. Сондықтан советтік қазақ киносы осы екі арнадан қатар нәр алып, ортақ синтезінен шықты деуге болады. Мұндайда әдебиет пен ұлттық мәдениеттің үлесін кинодағы диалогтардан көбірек аңғара аламыз.

2. Зерттеу материалдары мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Бұл мақалада Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогқа әдеби талдау, ішінара салыстырмалы талдау, лигвистикалық және нарратологиялық талдау әдістерін қолданамыз. Сонымен қатар, фильм диалогтарына постколониялық дискурстық

талдау жасаймыз. Сондай-ақ, жалпы кинотану әдістері пәнаралық зерттеу әдістерімен қабыса қолданылады.

2.2 Материалдарға сипаттама

Мақалада Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтардың құрылымдық ерекшеліктері, олардың жалпы кинодағы нарративтік және кейіпкерді ашудағы рөлі, фильмнің шынайылығына ықпалы мен стилистикалық ерекшеліктері талданады. Сонымен қатар, Шәкен Айманов фильмдеріндегі тарихи интертекстің диалог түрінде берілуі де назарға алынды. Советтік кезеңдегі қазақ фильмдері постколониялды дискурс тұрғысынан әлі талданып көрмегенін ескерсек, бұған біз осы қырынан да сараптама жасауымыз керек. Бір сөзбен айтқанда, мақаланың мақсаты – Айманов фильмдеріндегі диалогтардың көркемдік деңгейін саралап, постколониялық тұрғыдан ондағы айтылған және айтылмай қалған ойларды талдап көрмекпіз.

Бұл мақалада Сара Козлофтың «Фильм диалогын тыңдау» атты еңбегіндегі кинодиалогтың функциялары мен рөлін жіктеу әдістерін қолдана отырып, Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтарды зерделейміз. Ал постколониалды дискурс тұрғысынан Хоми Бхабханың, Мадина Тластанованың және т.б. постколониалды теоретиктердің еңбектеріне сүйенеміз.

3. Талқылау

Зерттеу нысаны – Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтар. Ендеше диалог дегеніміз не? «Диалог – екі адам арасындағы сөйлеу әрекеті» деген анықтама берілген «Тіл білімдері терминдерінің түсіндірме сөздігінде» (Қалиев, 2005: 92). Ал біздің қарастырып отырғанымыз кинодағы диалог. Кинодағы диалог тек екі немесе үш адамның сөйлесуін ғана қамтымайды. Ол кеңірек қарастырылады және мынадай негізгі формаларды қамтиды (Bednarek,2017):

1. Диалог (екі немесе бірнеше кейіпкердің сөйлесуі) – бұл кинодағы ең кең таралған сөйлеу формасы, екі немесе одан да көп кейіпкердің қарым-қатынасын ашады.

2. Монолог (бір кейіпкердің ұзақ сөйлеуі) – кино монологтары әдетте кейіпкердің ішкі ойларын жеткізу немесе оқиғаға ерекше драматизм беру үшін қолданылады. Бұның өзі екі түрлі монологты қамтиды. Бірі – ішкі монолог. Онда кейіпкер өз ойларын ішкі дауыс ретінде жеткізеді. Екінші – қоғамдық монолог: кейіпкер басқалардың алдында ұзақ сөйлейді.

3. Публицистикалық немесе риторикалық сөздер (лекциялар, жариялы сөздер).

4. Топтық диалогтар (көптеген кейіпкерлердің қатысуы).

Кино диалогын зерттегенде жоғарыда аталған төрт топтағы реплика толық қарастырылады. Себебі бұл барлық формалар кинонарративтің маңызды бөлігі және оқиғаның дамуына, кейіпкерлерді ашуға немесе белгілі бір идеяны жеткізуге қызмет етеді.

Шағын ғана мақалада Айманов фильмдерін толық қамту мүмкін емес, сондықтан оның «Біздің сүйікті дәрігер» (1957), «Алдар көсе» (1964), «Атамекен» (1966), «Тақиялы періште»(1969), «Атаманның ақыры» (1970) фильмдеріндегі диалогтарды мысал етеміз.

Кинодиалогтың фильмде атқаратын рөлі, функциялары ғылыми тұрғыдан зерттеліп, жіктелген. Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтар да осы ғылыми

теорияларға сәйкес келеді. Жалпы диалогтың атқаратын ең маңызды екі қызметі бар деп қарауға болады (Kozloff,2000: 33). Бұлар: диалогтың нарративтік рөлі және кейіпкерді ашу рөлі. Ал нарративтік рөлдің жүзеге асуына қарай кинодиалогтар бірнеше типті болып келеді. Кейіпкерді ашуда да диалогтар бірнеше түрлі маңызды ерекшеліктерге ие. Диалогты ғылыми бағалау үшін бұл екі рөлден бөлек тағы екі тұрғыдан қарастыру керек. Бұлар диалогтағы реализм қағидаларының сақталуы және диалогтың стилистикалық ерекшелігі. Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтарды алдымен осы төрт тұрғыдан қарастыра аламыз. Бұдан сырт, әлемдік кинода кездеспейтін, тек советтік қазақ немесе қырғыз, өзбек фильмдерінде ғана кездесуі мүмкін жасырын ұғымдарды постколониялды дискурс тұрғысынан қарауға міндеттіміз. Мақалада Шәкен Айманов фильміндегі диалогтар осы бес түрлі тұрғыдан зерттелмек.

Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтың нарративтік рөлі. Кинодиалогтың нарративтік рөлінде бірнеше белгілі функциялары бар. Кинодиалог оқиғаны көрерменге түсіндіру рөлін атқаруы мүмкін, себеп-салдарлық байланысты көрсетеді және кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты аңғартады (Kozloff, 2000: 33). Әдетте кинодағы кейіпкерлер бірімен бірі сөйлесіп жатқандай көрінгенімен, олардың айтатын сөздері көрерменге бағытталады. Кинодағы монолог, диалог, жұрт алдындағы риторикалық сөздердің бәрі бір жағынан фильмнің сюжетін баяндауға қызмет етеді, яғни нарраторлық рөл атқарып тұрады.

Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтар да бұл қызметтен аулақ емес. Мысалы, «Атамекен» фильміндегі алғашқы монолог көрерменді бірден фильмнің сюжетіне бағыттайды. Ауылдағы зираттың шет жағынан үлкен күмбезді бейіт тұрғызып жатқан атасына көмектесіп жүрген бас кейіпкер бала Баян көрерменге қарата сөйлейді. Бұл монолог көрерменнің бірнеше сұрағына жауап береді. «Бұл қай кез?», «Ақсақал мен бала бейіт басында не істеп жүр?» деген сұрақтарға жауап бере отырып, кейіпкерлердің болашақ мақсатын айқындайды. Көрерменді де сол мақсатқа дайындайды. Көрермен санасында бірден «осы әрекеттерін жүзеге асыра алар ма екен?» деген сұрақ туындайды да, фильмнің сюжеттік желісіне бірден кіріп кетеді. Дәл осы тәсіл, яғни алдағы оқиғаны алдын ала хабарлап, көрерменді дайындау «Атаманның ақырында» чекистердің алдағы жоспар туралы ақылдасқан кездерінде бірнеше мәрте көрініс табады. «Тақиялы періште» фильміндегі Тана шешей арқылы орындалатын кейбір диалогтар да осындай рөл атқарады. Бұндай диалогтар көрерменді оқиғаға бағыттап қана қоймай, кейіпкермен тілеулес ете түседі. Көрерменнің ішкі сезімінде енді осы орындалсыншы деген бір ынта пайда болады да, сол ынтамен фильмді әрі қарай тамашалайды. Бұл бейне бір көрінбейтін жіп секілді тәсіл.

Шәкен Айманов фильмдеріндегі дилогтардың себеп-салдарлық байланыс орнату функциясына да бірнеше мысал келтіре кетейік. «Атамекен» фильмінде пойызда кездесетін орыс қария мен жас әйел әлдебір адам сүйектерін алып бара жатады. Біздің кейіпкерлердің мақсаты Ленинград түбінде жерленген ұлының сүйегін алып қайту екені көрерменге мәлім. Ал мына екі кейіпкер мен олардың сүйегін көргенде «Бұлар да әлдебір туысының сүйегін алып бара жатқандар емес пе екен?» деген сұрақ туындайды. Сонда ол сұрақтың жауабы диалог арқылы жеткізіледі. Осы жерде

диалог арқылы орыс қария мен бейтаныс әйелдің туыстық қатынасы да анық болады. Қария археолог та, әйел оның келіні болып шығады. Оның ұлының да қайтыс болғаны туралы ақпарат осы диалог арқылы беріледі. Бұл жерде диалогтың себеп-салдарлық рөлі мен кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты анықтау рөлі бірден орындалып тұрғанын аңғарамыз.

Сондай-ақ, «Тақиялы періште» фильмінде Тана шешейдің өзі еңгезердей, алып денелі, шашы селдір тартқан қара мұртты жігітті: «құлыным, періштем» деп атағанына қарап, Тайлақтың Тана шешейдің ұлы екені көрермен санасына бірден бекиді. Әрине, диалог туыстық қарым-қатынасты көрсету жаңалық емес, бірақ бұл да кинодағы диалогтың нақты атқаратын бір функциясы. Туыстық қатынасты көрсету арқылы кейіпкерді таныстыру да жүзеге асады, кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынастың қандай деңгейге құрылғаны да диалогтар арқылы айқын көрініс табады. «Тақиялы періштедегі» Тана шешейдің Тайлақты сонша еркелететіні, қатты жақсы көретіні, «Атамекендегі» археологты келінінің соншама сыйлайтыны, құрмет тұтатыны, Баянның атасының тәрбиесінде өскені, атасын сонша жақсы көретіні, «Атаманның ақырындағы» Суворовтың Қасымханға сенетіні, Дутовтың қоластындағыларға қалай қарайтыны, «Біздің сүйікті дәрігердегі» дәрігерді өзгелердің қалай құрметтейтіні – осының бәрі диалогтар арқылы көрінеді. Міне бұл Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтардың нарративтік рөлінің бір парасы. Бұдан сырт, диалогтар арқылы кеңістікті белгілеуге, уақытты білдіруге, мекен-жайды анықтауға болады. Әрине, бұл тәсілдің бәрі де аталған фильмдерде молынан кездеседі.

Шәкен Айманов фильміндегі диалогтар драманы күшейтуге, көрерменді күлдіріп, иә жылатып эмоциялық әсер туғызуға да үлкен әсер етеді. Оның фильмдерінде комедиялық және драмалық элементтер бір-бірімен үйлесім тапқан. Мысалы, «Тақиялы періште» фильміндегі диалогтар көрерменді күлдіре отырып, ойға да жетелей алады. Ал «Атаманның ақыры» фильміндегі репликалар драмалық әсер тудырып, оқиғаның шиеленісін күшейтеді. «Алдар көсе» фильміндегі диалогтар әзілге құрылып, көрерменнің күлкісін шақырса, кейбір диалогтар фольклорға сілтеме жасап, ескі әпсаналарды еске алуға итермелейді. «Тақиялы періште» фильміндегі кейбір диалогтар жеке тұрса да күлкі шақырады. Соның бірі: «Такси қарғам, тоқта!», «Жүз сом аз ақша емес, бірақ денсаулық та керек» деген сөз тіркестері көрерменнің есінде қалатын репликалар. Ал «Атамекендегі» бал ашып отырған алдамшы бақсы мен Баянның атасы арасында болған диалог фильмнің драматургиясын ширықтыра түседі. Режиссер осы көріністегі диалог арқылы ақсақалдың ішкі қайғысын сондағы өзге қосымша кейіпкерлерге жеткізе отырып, қасіреттің салмағын үстей түседі. Баяннның атасының балгерге айтқан сөзін естіген жұрт та, балгердің өзі де қатты қысылып, не істеудің амалын білмей қалады. Сонда бас кейіпкер өз қайғысымен жалғыз қалғаны, оны ешкім түсіне алмайтыны, жұбата да алмайтыны аңғарылады. Бұл көрерменді эмоциялық тұрғыдан толқыта түседі. Көрерменнің «Тым құрыса ұлының сүйегін алып қайтса екен!» деген ішкі тілегін күшейтеді. Кейіпкерлерге мінездеме беру үшін тілдік түрлі мәнерлі құралдары, олардың ішінде эмоционалды-экспрессивті лексика жиі қолданылады (Nasipov, Shakirova,2024: 149-150). Ал ол драмалық оқиғалардың әсерін күшейтіп, көрерменнің оқиғаға деген эмоционалдық

қарым-қатынасын арттырады. Бұл Айманов фильміндегі диалог арқылы көрерменге әсер етудің бір үздік көрінісі.

Кейіпкерлерді ашудағы диалогтың рөлі. Кинодағы әрбір диалог әртүрлі кейіпкерлердің мінез, болмысын, ақыл-ой деңгейін, шыққан тегін, ұлтын, мәдениетін, тәрбиесін аңғартып тұрады. Кейіпкерлердің сөйлеу мәнері олардың әлеуметтік жағдайы, мәдениеті және өмір сүрген ортасына байланысты қалыптасады. Кейіпкерлердің диалектілері, интонациялары және сөздік қоры арқылы олардың әлеуметтік мәртебесі мен мәдени байланыстары көрініс табады. Әрбір реплика кейіпкердің жеке тұлғалық қасиеттерін, оның мақсатын және оқиғадағы рөлін ашуға бағытталған (Nasipov, Shakirova,2024: 157).Сондықтан кинодиалогты кейіпкердің ыңғайына қарай құру мен репликаны орындаудағы интонацияның жөні бөлек. ШәкенАйманов фильміндегі кейіпкерлер қашан да бірінен бірі өзгешеленіп тұрады. «Атаманның ақыры» фильмін мысалға алайық. Әр сөзінде советтік мораль есіп тұратын, сабырлы Суворов. Оның қас жауы, пафосшыл, сөйлегенде қызып кетіп, өзіне ие бола алмай қалатын Дутов. Асқан қу, зымиян, жұмсақ сөйлейтін Иона әулие. Сосын өте сақ, батыр, өз ісінің нағыз маманы Қасымхан. Қасымханның ауызынан шығатын әрбір сөйлем көрермен күтпеген жерден шығып, кей сәтте оның тіпті Совет үкіметінің жақтасы екеніне де күмән туғызады. Алайда, Қасымханның миссиясы көрерменге әуелден анық болғандықтан, оның өз болмысын жасыра алатын шеберлігіне тамсанумен болады. Қасымханның бұл шеберлігі бірнеше жерде сыналады, ең алдымен өз жақтастарының алдында, кейін Абылайхановтың, сосын Ионаның, соңында Дутовпен кездесуде оның алған бетінен қайтпайтын қайсарлығы, батырлығы тікелей диалогтар арқылы көрерменге жетеді. Әр кездесуде жаңа белеске көтеріліп, тың сөздер айтып, көрерменді тәнті ете түседі. Шәкен Айманов актердің осы репликаларды орындағандағы көзқарасы мен қимыл-әрекеттеріне де қатты мән бергені аңғарылады. Абылайхановтың бай баласы екенін, дегдар мырзалығын да сөйлеген сөздерінен, Қасымханмен болған диалогынан аңғаруға болады. Сонымен қатар Суворов бастаған большевиктердің де әрқайсының өзгеше мінез-болмысы, өткенде кім болғаны Қасымханды күтіп отырып жиналыс ашатын жерінде топтық диалог арқылы көрініс тапқан.

«Тақиялы періште» фильміндегі Тайлақтың сөздері оның кең, шалқар, жер қозғалса да қозғалмайтын сабырлы мінезін аңғартса, Тана шешейдің сөздері ұшқалақ мінезін, қамқор көңілін танытып тұрады. «Алдар көсе» фильмінде Қарлығаштың әкесі мен Алдар көсе, Қарлығаш – үшеуінің арасындағы диалог ел ауызындағы «Алдар көсе» аңызынан алынған. Фильмде осы диалог үш кейіпкердің де терең ойлы, тапқыр екенін аңғартады. Бұдан тыс, бірдей мәдени санадағы, ортақ түсініктегі адамдар екенін де білдіреді. «Атамекен» фильмінің негізгі идеясы әр адамның өзінің атамекені алдындағы ілтипаты, халқының өткені мен бүгіні, болашағының алдындағы тағзым. Идеяның негізгі тұтқасы – Елубай Өмірзақовтың сомдауындағы қария бейнесі. Бүкіл фильм бойы ол айтатын аз ғана сөздің астарында кейіпкердің бітім-болмысы ашылады (Рахманқызы, 2017: 28). «Атамекен» фильміндегі диалогтар кейіпкерлердің жасына, мәдени ерекшеліктеріне сәйкес келуімен қатар, қасіретті қалай қабылдайтыны, туған жер мен ұлтқа қатысты

түсініктері, дүниетанымдары көрініс табады. «Біздің сүйікті дәрігер» фильміндегі кейіпкерлердің диалогтары көбінесе советтік жалған моральды үгіттеп тұрса да, әр кейіпкердің бөлек болмысына сай орындалады. Жалпы алғанда, Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтардың кейіпкерді ашудағы рөлі өте жоғары және орынды құрылады. Режиссер әр кейіпкердің ауызынан шығатын сөздің кейіпкер болмысына сай болуымен қатар, оның орындалуының да табиғи түрде жүзеге асқанына қатты мән береді.

Реализм қағидаларын сақтау. Кино театрдай емес, өмірге барынша жақын, ұқсатып жасалатын өнер. Алайда, кинода нақты сюжет пен мақсат бар болғандықтан, ондағы диалогтар да өмірді тұтасымен көшіре алмайды. Егер диалогтарды өмірдегідей құрса, ол көрерменге қызық болмай да қалар еді. Дегенмен, киноны табиғи етіп, көрерменді сендіру үшін диалогтарда белгілі бір тәсілдерді пайдаланады. Бұны кинодағы реализм қағидаларын сақтау үшін қолданады. Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтар да табиғи, өмірде болып жатқандай әсер етеді. Бұл режиссердің осы қағиданы жақсы сақтай білгенін аңғартады. «Атаманның ақыры» фильмінде Қасымханды ұстап қолын артына қайырып, ел көзінше айдап бара жатқанда, оны көрген жұрттың айтатын сөздері бір жағынан сюжетке қызмет етіп, жұрттың жаппай оған назар салғанын аңғартса, екінші жағынан әр адамның әр түрлі көзқараста сөйлеуінен, ел ішінде болатын табиғи алуан түрлілікті көрсетеді. Бір кейіпкер жаны ашиды, бір кейіпкер қаралай сөйлейді, енді бірі табалай сөйлесе, тағы бірі іштей тілекші болғанын аңғарамыз. Шынайы өмірде де кез-келген адамға қатысты көзқарастар осындай алуан түрлі болмай ма. Ішкі жоспарлары әуелден анық Әкім мен тас қашап тұрған үшінші көмекші және Қасымхан арасындағы қысқа диалогтар да, бір естіген адамға сыртынан түсіріп ала салғандай әсер етеді. Бұл диалогтар «Бұлар не істемек?» деген сұрақ тудырып, оқиғаның әрі қарайғы дамуын асыға күтеді. «Тақиялы періште», «Алдар көсе» фильмдеріндегі диалогтар бірде театрдағыдай, бірде өмірдегідей болып алма-кезек келіп, болып жатқан оқиға кино екенін де ұмыттырмай тұратындай әсер етеді.

Диалогтың құрылымдық және стилистикалық ерекшеліктері. Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтардың стильдік жағынан қазақтың сөйлеу тіліне бағынған, көркемдігі жоғары, мағынаға бай. Тілдік норманың сақталуы, жатық, шешен орындалуы – фильмге көркемдік әсер беріп, көрерменді тәнті етеді. «Атаманның ақыры» фильміндегі Абылайханов пен Қасымханның диалогында қазақ тілінің сұлу бояуы өте әдемі көрініс табады.

Абылайханов: «Неге келдің?», – десе, Қасымхан: «Аунап-қунап қайтайын деп…», – деп жауап береді. Абылайханов: «Жалғыз оқпен жайратып тастайды деп қорықпайсың ба?» …, Қасымхан: «Ұстараның жүзінде отырсаң, атаңның атын, әруақтың затын ұмытарсың…», Абылайханов: «Сен от алып кеп отырған жоқсың, асықпа!» немесе «сен кеше ғана большевиктердің «әйт» десе үрген көп төбетінің бірі едің», – дейді.

Бұл қазақтың бейнелі сөйлеу стилін қолданудың керемет бір мысалы. Тағы бір кейіпкердің: «Сен сияқты талай ұрыға шыңғыртып қылбұрау салып еді, сондықтан табалайсың ғой…» деген сөзі де қазақ сөзінің қаймағы бұзылмай тұрған сәтін

еске түсіреді. Шәкен Айманов фильміндегі тілдің стилистикалық көркемдігі совет кезеңіндегі қазақ киносының жарқын үлгісі.

Диалогтардың стилистикалық жағынан байқалатын тағы бір ерекшелік, ол кейіпкерлердің астарлы сөйлеуі. Бұны Паоло Брага кинодағы субтекст деп атайды. Оның айтуынша субтекс кинодиалогта жасырын мағына беріп, кейіпкердің ішкі қайшылықтарын анықтайды және көріністен тыс шындығында не болып жатқанын аңғартады (Braga,2019). Субтекстегі мағынаны кейде екі кейіпкер де іштей біліп отырады, кейде бірі ғана біледі, бірі білмейді. Мысалы, «Атаманның ақыры» фильмінде Абылайханов пен Қасымхан арасындағы диалогта Абылайханов Қасымханды большевиктерден көңілі қалып, Дутовты паналағалы келді деп түсінеді. Ал Қасымхан да Абылайхановтың солай деп қабылдағанын қалайды. Бірақ диалог бұл ойларды сөзбе сөз айтпайды, басқаша сарында өрбиді. Бұл ерекшелік Иона әулиемен арадағы диалогта да, Дутовпен болған әңгімеде де, Суворов қатысқан диалогтарда да көптеп кездеседі. «Алдар көсе» фильмінде субтекст тіпті де мол. Қарлығаштың әкесі мен Алдар арасындағы, Қарлығаш пен Алдар арасындағы диалогтар екі жақ та бірдей түсініп тұрған астарлы сөздерден тұрса, базардағы сатушы әйел мен Алдардың диалогы, т.б. көптеген диалогтарда Алдар ішкі ниетін жасырып, астарлы сөздер арқылы мақсатына жетіп отырады. «Тақиялы періште» фильміндегі Тайлақ пен Алтыншаш арасындағы диалогтарда, Алтыншаштың Тайлақты ұнататыны аңғарылады, бірақ оны ашық айта алмайды. Тайлақ та Алтыншашқа ешқандай сезімі жоқ екенін ашық айта алмайды, екеуі де жанама тәсілдермен, басқа мағынадағы сөздермен ішкі ниеттерін аңғартқысы келіп тұрады.

Кинодиалогтағы субтекст фильмнің көркемдігін арттырып, актерлік ойынды күшейтіп, көрерменді ойлауға итермелеп, фильмнің шынайылығын үстей түседі (Braga, 2019). Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтарда осы субтекст өте орнымен, сәтті пайдаланылған.

Шәкен Айманов фильмдерінің диалогтары постколониялық дискурс тұрғысынан. Советтік киноның басты ерекшелігі идеологияға қызмет ететіні. Фильмде үнемі ескіліктің нашар екені, советтік қоғам, коммунистік идея үздік екені, байдың жаман, кедейдің жақсы екені айтылып отырады. «Алдар көсе» фильмінде Алдардың ауызынан шығатын сөздердің ішінде ең көп кездесетіні – кедейдің дархан, аққөңіл, адал ниетті болатыны, байлардың жаман ниетті, жат пиғылды болатыны туралы репликалардан тұрады. Алдар көсе осы сөздерді айтқан сайын (әсіресе көпшілік алдында), бұл сөздің көрерменге арналғаны аңғарылып тұрады, бірақ өзі осы сөздеріне сене бермейтіндей, ал кинодағы басқа кейіпкерлер бұны аңғармайтындай әсер етеді. Қазақ көрермені Аймановтың басқа фильмдерінен де айтылмаған, немесе нақты айтылмаған, аса әлсіз әлдебір ишараны аңғарып отырады. Интермәтіндік маркерлерді режиссер кинодиалогтың әртүрлі бөліктеріне енгізе алады және бұл олардың нақты сахнадағы функцияларына тікелей тәуелді болмауы мүмкін (Федотова, 2015). Бұл Шәкен Аймановтың өзінің айтқысы келген дүние емес те шығар, алайда советтік езгі астындағы қазақ көрерменінің көргісі келген дүние болуы мүмкін. Отарлық кезеңде жасалған өнер туындыларын, соның ішінде кино мен әдебиетті постотарлық кезеңде қайталай саралау қажеттілігі туады.

Шындығында, советтік кезеңдегі фильмдерді постколониалды тұрғыдан қайта қараудың қажеттілігі бар. 1986 жылы американдық философ, әдебиеттанушы Фредрик Джеймсонның «Мультиұлттық капитализм заманындағы Үшінші әлем елдері әдебиеті» («Third-World Literature in the Era of Multinational Capitalism») атты мақаласы жарық көрді (Jameson, 1986). Бұл мақалаға жауап ретінде Айжаз Ахметтің «Джеймсонның «Өзгешелік риторикасы» және «Ұлттық аллегория» («Jameson's Rhetoric of Otherness and the «National Allegory»)мақаласы жарық көрді (Ahmad,1987). Бұл екі мақаладағы талқыланған ұғымдардың біздің осы тақырыпқа да қатысы бар. Аталған мақалада Джеймсон «Үшінші әлем елдерінің» әдебиеті туралы пікірін білдіреді. Ал Айжаз Ахмет Джеймсонның «өзгелік һәм өктемдік» риторикасын сынға алады. Осы екі мақаладағы, әсіресе Джеймсонның кейбір пікірінде біздің елдегі өнерге, әдебиет пен киноға сәйкес келетін пікірлер бар. Джеймсон «үшінші әлем елдері» деп шартты атаумен атаған елдердің әдебиетінде ұлттық аллегория басым болатынын айтады (Jameson, 1986). Оның себебі, отар елдерде жеке адамның ішкі жан күйзелістерінен гөрі ұлттық мәселелер жоғары тұрады деп көрсетеді. Бұл пікірді Айжаз Ахмет қатаң сынға алса да, пікірдің шындық негізі бар. Дәл осы ерекшелік қазақ әдебиетінде мол кездесетінін байқаймыз. Біз Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтардан да осы ерекшелікті көреміз.

Әрине, советтік кезеңдегі қазақ киносы үлкен жақтан советтік идеологиядан жалтарып кете алмайтыны анық. Дегенмен, сол кездегі цензураның торынан өтіп кете алатын кейбір аллегориялық диалогтар Шәкен Айманов фильмдерінен кездеседі. Соның бір мысалы, «Атаманның ақыры» фильміндегі Абылайханов пен Қасымхан арасындағы диалогта айтылады.

Абылайханов: «Большевиктер әкеңнің қара орман мал-мүлкін тартып алған соң ұқтың ғой?» – дегенде, Қасымхан: «Жоқ, қазақтың 47 азаматы оққа байланды, олар елім деп еңіреген алаштық ерлер болатын! Халқына бостандық іздеген өңшең боздақ еді», – дейді.

Осы сөйлемдегі «халқына бостандық іздеген боздақ, алаштық ерлер» деген сөздерден анық болмаса да, Алаш қозғалысының өкілдерін меңзегенін аңғаруға болады. Совет заманында Алаш қозғалысы туралы кинода айтпақ түгілі, ауызекі әңгімеде сөз қозғау қиын болғаны баршаға мәлім. Ендеше фильмде бұл сөйлемді қолданудың өзі белгілі деңгейде екі түрлі мағына беріп тұр дей аламыз. Әрине, сюжет бойынша бұл сөздер Абылайхановтың бетін бері қарату үшін айтылғандай көрінеді. Ал фильмнен тыс контексте қарап көрсеңіз, нағыз шындық, ақиқат сөз болып тұрған жоқ па?!

Фильмде осы диалогта Алаш қозғалысын меңзейтін тағы бір диалогты кездестіруге болады. Бұл диалог Қасымхан мен Дутов арасында жүреді. Ұзақ диалогта Дутов пен қазақ халқының арасындағы келісім сөз болады. Дутов қазақтарға автономия беруден бас тартады. Ал тарихи шындыққа назар аударсақ, аталған автономия мәселесі Алашорда мен атамандар арасында, Алашорда мен большевиктер арасында талқыланғаны белгілі. Сонда атамандар автономия беруден бас тартқан, ал большевиктер өздеріне жақтас көбейту мақсатында қазақтарға автономия беруге уәде берген болатын (Жұртбай,2008: 34-35). Шәкен Айманов екі кейіпкердің арасында

осы мәселені қозғау арқылы Қасымханның кейін Дутовты өлтіруін де ақтап алғандай көрінеді. Яғни, Совет үкіметі үшін емес, қазаққа автономия беруден бас тартқаны үшін өлтірілгендей сезім пайда болады. Диалогтардағы осы екі ишара көрерменді фильм контексінен оңай алып шығып, шынайы тарихқа сілтеме жасайды.

«Алдар көсе» фильмінің басталуында Қарлығаштың әкесі мен Алдар арасында болатын диалогқа назар салайық.

Алдар: «Уа, қадірменді қария, қараша тауды қар алғалы қанша жыл болды?»

Ақсақал: «Отыз жылдан асты ғой»

Алдар: «Бұл таудың етегін қар шалғалы неше жыл болды?»

Ақсақал: «Оған да отыз жыл өтті!»

Алдар: «Бұл таудың басынан бұлақ аққалы қанша жыл болды?»

Ақсақал: «Оған да жиырма жыл болған шығар…»

Алдар: «Қара орманыңыз бүлініп, алып еменіңіздің құлағаны да қиын болған екен…»

Ақсақал: «Бұл өлкенің бораны ұйытқып соққанда, ну бағыңды түп тамырымен қопарып кетеді, сол орманнан қалған жалғыз бұтағым алдыңда отыр, барым да, базарым да осы…»

Фильмнің түсірілген жылы 1964 жылдан 30-35 жылды шегерсеңіз, 1919-1924 жылдарға барады. Ал жиырма жылды шегерсеңіз 1934-38 жылдарға келеді. Әрине, бұл долбар, әлсіз ишара. «Қара орманның бүлініп, алып еменнің құлауы» халықтың тозып, ел көсемінің өлгенін аңғартпай ма екен? «Бұл өлкенің бораны ұйытқып соққанда, ну бағыңды түп тамырымен қопарып кетеді» деген сөйлемнен қалайша 1918 жылдардан басталып Хрущевтың жылымық дәуіріне дейін жалғасқан қиын жылдардың ишарасын аңғармассыз? Біздің ойымызша бұл Шәкен Айманов фильміндегі диалогқа жасырылған және тым тереңге жасырылған Джеймсон меңзеген «ұлттық аллегория» деуге әбден болады.

Постколониалды зерттеулердегі аса маңызды есімдердің бірі, философ Хоми Бхабха отар халықтың ішкі қарсылығының өнерде көрініс табуы туралы қызықты ой айтады. Бхабха отарланған халықтың қарсылығы ашық бүліктен гөрі, жасырын, екіұшты, астарлы әрекеттер арқылы көрінетінін көрсетеді. Отарланғандар отарлаушылармен сырттай сыпайы, тіл алғыш болып көрінгенімен, олардың ішінде терең наразылық, қарсылық сақталады. Мұндай астыртын қарсылық тілде, әдет-ғұрыпта, мәдени ишараларда білінеді. Отарланған халықтың өнерінде, фольклорында, театр мен музыкада тікелей наразылық емес, символикалық қарсылық жиі кездеседі. Бұл отарлаушыларға байқалмауы мүмкін, бірақ өз халқы үшін түсінікті түрде жасалады (Bhabha,1994: 101). Бхабха көрсетіп отырған қарсылық түрі әр елдің мәдениеті мен өмір салты, тарихи жадына қарай әр түрлі сипатта көрініс табатынын ескерген жөн. Біздің аңғаруымызша, отарлаушылар үшін түсініксіз осы көріністерді Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтардан таба аламыз. Оның бір парасын жоғарыда келтірдік. Бұл тек қана Шәкен Айманов фильмдерін ғана емес, жалпы советтік фильмдерді, әдебиетті постоколониалды тұрғыдан қайталай сараптаудың маңызын аңғартады.

4. Зерттеу нәтижесі

Бұл зерттеуде Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалог құрылымының ерекшеліктері жан-жақты талданды. Осы зерттеу барысында қол жеткізген келесі

бірқатар нәтижелерді атап өтуге болады. Айманов фильмдеріндегі диалогтар синтаксистік күрделілігімен, астарлы мағыналарымен және ұлттық сипатымен ерекшеленеді. Диалогтар дәстүрлі қазақ сөйлеу формаларын сақтай отырып, фильмге көркемдік және драматургиялық әр қосады. Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтың нарративтік қызметі де айрықша. Диалогтар фильмнің сюжет желісін дамытуда және кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты ашуда маңызды рөл атқарады. Кейбір диалогтар монолог түрінде құрылып, кейіпкердің ішкі ойларын ашуға мүмкіндік береді. Анық айтылмаған немесе жанама берілген ақпарат көрерменнің оқиғаны өзінше интерпретациялауына жол ашады. Фильмдердегі кейбір диалогтар советтік идеологияны насихаттағандай көрінсе де, қазақы болмыс пен ұлттық дискурс сақталған. Диалогтарда жасырын интертекст кездесіп, астарлы түрде қазақ қоғамының тарихи болмысына сілтемелер жасалады. Айманов фильмдерінде қазақ ауыз әдебиетіне тән сөз орамдары, мақал-мәтелдер, афоризмдер қолданылып, диалогқа көркемдік мән қосқан. Кейіпкерлердің тілдік ерекшеліктері арқылы олардың мінез-құлқы айқындала түседі. Диалогтарда эмоционалды және экспрессивті тілдік құралдар кеңінен қолданылған. Жалпы қорытынды: Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтар кинодағы баяндау құрылымының маңызды элементі ретінде қызмет етеді. Олар кейіпкерді ашуда, оқиғаның дамуын бағыттауда және көрерменге эстетикалық әрі мағыналық әсер етуде негізгі құралға айналған. Сонымен қатар, постколониялық дискурс пен ұлттық мәдени ерекшеліктердің көрінісі ретінде маңызды рөл атқарады.

5. Қорытынды

Жалпы алғанда Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтар фильмнің көркемдігіне, нарраторлық баяндауда және кейіпкерді ашуға аса маңызды рөл атқарып тұрғанын байқауға болады. Оның фильмдеріндегі диалогтардың стилдік ерекшеліктері, астарлы мағыналар –фильмнің тартымдылығын аттырады. Шәкен Аймановтың субтексті қолдана білу машығы бүгінгі қазақ киногерлеріне басты үлгі. Сонымен қатар, көптеген советтік кезеңдегі қазақ фильмдеріне ортақ ерекшелік – жасырын антиколониялық ойдың немесе интертекстің болуы. Осы жасырын сілтеме Шәкен Айманов фильмдеріндегі диалогтарда да кездесетінін жоғарда келтірдік. Бұл кейде мақсатты туындауы да мүмкін, алайда осы құбылыстың бейсаналы түрде жүзеге асу мүмкіндігі де бар екенін жоққа шығармаймыз. Бұл тақырып әлі де індете зерттеуді талап етеді. Советтік кезеңдегі грузин фильмдеріне постсоветтік кеңістікте көз жүгірткен Нино Дзандзава: «Саяси баяндаулардың өзгеруі советтік және советке дейінгі кино тарихындағы колонизаторлық және өзін-өзі колонизациялауға негізделген аралас көзқарастармен жасалған ауқымды кинотуындылар корпусын қайта қарастыруды қажет етеді», – дейді «Грузин киносын зерттеу: байқаулар, сын-қатерлер және отаршылдық мұрасы» («Georgian Cinema Studies: Observations, Challenges, and the Colonial Legacy») атты мақаласында (Dzandzava,2024). Бұл біздің елге де қатысты екенін аңғарамыз. Көптеген өнер туындыларын постсоветтік кеңістік тұрғысынан қайталай саралап, жаңаша көзқарастың елегінен өткізу керек. Әлемде кең етек алған постколониялды зерттеулер көбінесе Индия, Египет және т.б. ағылшын, француз, неміс отарларына қатысты дамуда. Постсоветтік елдердегі отарлық пен феминизм тақырыптарын зерттеп жүрген профессор Мадина Тластанова өзге отар

болған елдермен салыстырғанда, постсоветтік кеңістіктің ерекшелігі әлдеқайда күрделі екенін айтады (Тлостанова,2012). Сондықтан советтік кезеңдегі қазақ өнерін зерттеуде де батыстық үлгілер толық негіз бола алмайды. Бұл мақала арқылы біз советтік кезеңдегі көркем текстерге қарата жаңа постколониялық теорияның қажеттігін мәселе етіп көтердік. Алдағы уақытта советтік қазақ фильмдеріндегі жасырын сілтемелер туралы жаңа зерттеулердің жарық көруіне жол аштық деп білеміз.

Әдебиеттер:

1. Ahmad, A. Jameson's Rhetoric of Otherness and the «National Allegory» // Social Text. – 1987. – № 17. – P. 3–25. – DOI: https://doi.org/10.2307/466475

2. Bednarek, M. The role of dialogue in fiction // Pragmatics of Fiction / ed. by M. Locher, A. H. Jucker. – Berlin; New York: De Gruyter Mouton, 2017. – P. 129–158.

3. Bhabha, H. K. The Location of Culture. – London; New York: Routledge, 1994. – 440 p.

4. Braga, P. Mapping Subtext by Using Thematic Coordinates // JOMEC Journal. – 2019. – № 13. – DOI: https://doi.org/10.18573/jomec.187

5. Dzandzava, N. Georgian Cinema Studies: Observations, Challenges, and the Colonial Legacy // Apparatus. Film, Media and Digital Cultures in Central and Eastern Europe. – 2024. – № 19. – URL: https://www.apparatusjournal.net/index.php/apparatus/article/view/371/678

6. Жұртбай, Т. Ұраным Алаш. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 485 б.

7. Kozloff, S. Overhearing Film Dialogue. – Berkeley: University of California Press, 2000. – 332 p.

8. Колодина, Е.А. Статус кинодиалога в ряду соположенных понятий: кинодиалог, кинотекст, кинодискурс // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2013. – № 2–1. – С. 327–333.

9. Кинотанушы Бауыржан Нөгербек / құраст.: Г. Бекхожина, Б. Нөгербек. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 375 б.

10. Nasipov, I. S., Shakirova, K. M. Speech Portrait as a Means of Revealing a Character: A Comparative Aspect // Keruen. – 2024. – Vol. 83, № 2. – P. 149–158. – DOI: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-11

11. Рахманқызы, Н. Қазақ киносы: кеше және бүгін. Зерттеулер, мақалалар, рецензиялар, сұхбаттар. – Астана: Фолиант, 2017. – 464 б.

12. Смайлов, К. Фильм осылай туады. – Алматы: Өнер, 1981. – 120 б. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі / ред. Ғ. Қалиев. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 439 б.

13. Тлостанова, М. В. Постколониальная теория, деколониальный выбор и освобождение эстезиса // Человек и культура. – 2012. – № 1. – С. 1–64. – DOI: https://doi.org/10.7256/2306-1618.2012.1.141

14. Федотова, И.П. Проявление интертекстуальности в кинодиалоге // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2015. – № 3. – С. 320–324.

15. Jameson, F. Third-World Literature in the Era of Multinational Capitalism // Social Text. – 1986. – № 15. – P. 65–88. – DOI: https://doi.org/10.2307/466493

.

References:

1. Ahmad A. (1987). Jameson's Rhetoric of Otherness and the «National Allegory». Social Text, 17, pp. 3–25. https://doi.org/10.2307/466475 (in Eng.).

2. Bednarek M. (2017). The role of dialogue in fiction. In M. Locher & A. H. Jucker (Eds.), Pragmatics of Fiction. Berlin/New York: De Gruyter Mouton.–pp. 129–158 (in Eng.).

3. Bhabha H.K. (1994). The Location of Culture. London/New York: Routledge. –p.440(in Eng.).

4. Braga P. (2019). Mapping Subtext by Using Thematic Coordinates. JOMEC Journal, 13. https://doi.org/10.18573/jomec.187(in Eng.).

5. Dzandzava N. (2024). Georgian Cinema Studies: Observations, Challenges, and the Colonial Legacy. Apparatus. Film, Media and Digital Cultures in Central and Eastern Europe, 19.https://www.apparatusjournal.net/index.php/apparatus/article/view/371/678(in Eng.).

6. Zhurtbay T. (2008). Uranym alash [My motto is Alash]. Almaty: El-Shezhire.–p.485 (in Kaz.).

7. Kozloff S. (2000). Overhearing Film Dialogue. University of California Press. – p. 332 (in Eng.).

8. Kolodina E.A. (2013). Status kinodialoga v ryadu sopolozhennykh ponyatiy: kinodialog, kinotekst, kinodiskurs [The Status of Film Dialogue in the Context of Related Concepts: Film Dialogue, Film Text, Film Discourse]. Bulletin of Nizhny Novgorod University named after N. I. Lobachevsky, (2-1), pp. 327–333(in Russ.).

9. Kinotanushy Bauyrzhan Nogerbek. Kurast. Gulzhakhan Bekhozhina, Baubek Nogerbek [Film Scholar Bauyrzhan Nogherbek. Compiled by G. Bekhozhina & B. Nogherbek]. (2020). Almaty: Kazakh University.– p.375 (in Kaz.).

10. NasipovI.S.,Shakirova K.M. (2024). Speech Portrait as a Means of Revealing a Character: A Comparative Aspect.Keruen, 83(2), pp. 149–158. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-11(in Eng.).

11. Rakhmankyzy N. (2017). Kazak kinosy: keshe zhane bugin. Zertteuler, makalalar, retsenziyalar, sukhbatta[Kazakh Cinema: Yesterday and Today. Studies, Articles, Reviews, Interviews]. Astana: Foliant.– p.464 (in Kaz.).

12. Smailov K. (1981). Fil'm osylai tuady[A Film Is Born This Way]. Almaty: Oner.– p. 120 (in Kaz.).

13. Explanatory Dictionary of Linguistic Terms / Kaliev G. (Ed.). (2005). Almaty: Sozdik-Slovar.– p. 439 (in Kaz.).

14. Tlostanova M.V. (2012). Postkolonial'naya teoriya, dekolonial'nyy vybor i osvobozhdenie estezisa[Postcolonial Theory, Decolonial Choice, and Aesthetic Liberation]. Man and Culture, 1, pp. 1–64. https://doi.org/10.7256/2306-1618.2012.1.141(in Russ.).

15. Fedotova I.P. (2015). Proyavlenie intertekstual'nosti v kinodialoge [Manifestation of Intertextuality in Film Dialogue]. Bulletin of Nizhny Novgorod University named after N. I. Lobachevsky, (3), pp. 320–324(in Russ.).

16. Jameson F. (1986). Third-World Literature in the Era of Multinational Capitalism. Social Text, 15, pp. 65–88. https://doi.org/10.2307/466493(in Eng.).

IRSTI 18.67.07 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-21

A. Muratkyzy[1*], B. Nogerbek[2]
[1]M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
[2]Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]aidana.alaman@gmail.com, [2]baubek.nogerbek@gmail.com
ORCID: [1]0000-0002-0439-6706, [2]0000-0001-5452-6487

SCREENLIFE IN NEW MEDIA: A NEW NARRATIVE FORM IN THE ERA OF DIGITAL COMMUNICATION*

Abstract. This article argues that screenlife should be understood as an emerging narrative form of cinematic language shaped by the conditions of digital communication. Rather than functioning solely as a stylistic innovation, screenlife restructures cinematic narration through the integration of interface-based visual and textual elements, including chat exchanges, browser windows, and social media environments. By incorporating the operational logic of digital communication into cinematic representation, this narrative form introduces new modes of spectatorship characterized by heightened perceptual engagement and interface-oriented viewing practices. The study develops a theoretical framework for understanding the structural and aesthetic logic of screenlife, focusing on its compositional organization, narrative mechanisms, and role in the transformation of contemporary cinematic language. Close analysis of the films Profile, Searching, and Unfriended demonstrates how interface-based narration organizes visual rhythm, constructs emotional tension, and regulates viewer attention through textual and graphical structures. Consideration of selected examples from Kazakh cinema further reveals how the gradual incorporation of screen-based communication practices expands the expressive possibilities of national film production and reflects broader cultural shifts associated with digital environments. The findings suggest that interface-driven visual composition and text-based narrative sequencing function as key mechanisms in the production of personal, cultural, and social meaning within screenlife narration. By situating screenlife within current theoretical debates in film and media studies, this article identifies major directions for future research and highlights the growing significance of interface-based storytelling within contemporary audiovisual culture.

Acknowledgments: The article was published by the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan in 2025-2026. Published with funding from project BR27101897 «Digital Transformation of the Ecosystem of Literary, Folklore, and Art Studies in Kazakhstan: Interdisciplinary Research».

Keywords: screenlife, cinematic language, screen interface, narrative, digital communication, kazakh cinema.

А. Муратқызы[1*], Б. Нөгербек[2]
[1]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
[2]Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан
E-mail: aidana.alaman@gmail.com, [2]baubek.nogerbek@gmail.com
ORCID: [1]0000-0002-0439-6706, [2]0000-0001-5452-6487

ЖАҢА МЕДИАДАҒЫ СКРИНЛАЙФ: ЦИФРЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ ДӘУІРІНДЕГІ ЖАҢА НАРРАТИВТІК ФОРМА

Аңдатпа. Мақалада скринлайф жанры кино тілінің цифрлық дәуірге сай қалыптасқан жаңа нарративтік формасы ретінде қарастырылады. Скринлайф жанры экрандық интерфейстер, мәтіндік

* ***Cite us correctly:***
A.Muratkyzy1*, B.Nogerbek. Screenlife in new media: a new narrative form in the era of digital communication // "Keruen". - 2026. No. 1, (90 vol.). - B. 304-313. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.1-21

хабарламалар, браузер терезелері, әлеуметтік желі құрылымдары сияқты визуалдық және мәтіндік элементтердің динамикалық комбинациясына негізделіп, цифрлық коммуникацияның шынайы логикасын көркем кеңістікке енгізеді. Бұл жанр көрермен тәжірибесіне ықпал ететін интерактивтілік, дербес қабылдау, экран ішіндегі әрекетті тікелей бақылау сияқты жаңа әсер тудырады. Зерттеу барысында скринлайфтың теориялық негіздері, поэтикалық құрылымы, формалық ерекшеліктері және оның кино тілінің дамуындағы орны талданады. Сонымен қатар мақалада «Профиль», «Іздеу», «Достықтан шығу» фильмдеріне жүргізілген терең талдау негізінде скринлайфтың нарративтік, визуалды және мәтіндік құралдарының нақты көркемдік қолданысы көрсетіледі. Қазақ кино кеңістігіндегі скринлайф элементтерінің көрінісі жанрдың ұлттық киноға қосқан үлесін және цифрлық мәдениетпен байланысын түсіндіруге мүмкіндік береді. Скринлайфтың визуалды-композициялық шешімдері, мәтіндік экран композициялары және интерфейс арқылы жасалатын нарративтік байланыстар тұлғалық, мәдени және әлеуметтік мағыналардың қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Мақала жанрдың теориялық дискурсында туындайтын өзекті мәселелерді талқылай отырып, скринлайф киносының қазіргі кинотанудағы зерттелу бағыттары мен болашақ даму бағыттарын айқындайды.

Алғыс. Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR27101897 «Қазақстан әдебиеттануы, фольклортануы және өнертануы экожүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» атты нысаналы бағдарлама аясында қаржыландырылды.

Түйін сөздер: скринлайф, кино тілі, экран интерфейсі, нарратив, цифрлық коммуникация, қазақ киносы.

А. Мураткызы[1*], Б. Ногербек[2]

[1]Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан
[2]Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]aidana.alaman@gmail.com, [2]baubek.nogerbek@gmail.com
ORCID: [1]0000-0002-0439-6706, [2]0000-0001-5452-6487[2]

СКРИНЛАЙФ В НОВЫХ МЕДИА: НОВАЯ НАРРАТИВНАЯ ФОРМА В ЭПОХУ ЦИФРОВОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. В статье жанр скринлайф рассматривается как новая нарративная форма киноязыка, сформировавшаяся в соответствии с требованиями цифровой эпохи. Жанр скринлайф основан на динамической комбинации визуальных и текстовых элементов – экранных интерфейсов, текстовых сообщений, браузерных окон, структур социальных сетей и интегрирует логику цифровой коммуникации в художественное пространство. Данный жанр формирует новые зрительские эффекты, такие как интерактивность, индивидуализированное восприятие и непосредственное наблюдение за действиями внутри экрана. В ходе исследования анализируются теоретические основания скринлайфа, его поэтическая структура, формальные особенности и место в развитии киноязыка. Кроме того, на основе углублённого анализа фильмов «Профиль», «Поиск» и «Убрать из друзей» раскрываются конкретные художественные способы применения нарративных, визуальных и текстовых средств скринлайфа. Рассмотрение элементов скринлайфа в пространстве казахстанского кино позволяет выявить вклад жанра в национальный кинематограф и его связь с цифровой культурой. Визуально-композиционные решения скринлайфа, текстовые экранные композиции и нарративные связи, формируемые через интерфейс, играют важную роль в конструировании личностных, культурных и социальных смыслов. Обсуждая актуальные проблемы теоретического дискурса жанра, статья определяет основные направления его изучения в современном киноведении и перспективы дальнейшего развития скринлайф-кино.

Благодарности: Статья опубликована Научным комитетом Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в 2025-2026 годах. Издано на основе финансирования проекта BR27101897 «Цифровая трансформация экосистемы литературоведения, фольклористики и искусствоведения Казахстана: междисциплинарные исследования».

Ключевые слова: скринлайф, киноязык, экранный интерфейс, нарратив, цифровая коммуникация, казахское кино.

1. Introduction

The rapid expansion of digital communication environments has reshaped visual culture and accelerated the emergence of new narrative practices across screen-based media. The transformation of screen arts, the increasing speed of information exchange, and shifts in media consumption have contributed to the development of alternative models of cinematic storytelling that differ from conventional representational techniques. One such development is screenlife, a narrative form in which events are presented entirely through the interfaces of computers, smartphones, and other digital devices. In this form, interface elements function as autonomous narrative components that structure the cinematic experience.

Scholars increasingly describe screenlife not as a genre but as a narrative form or a mode of screen representation. This perspective is supported by the flexibility of screenlife across multiple genre contexts, including thriller, drama, and detective narratives. Bekmambetov (2021, p. 20) emphasizes that although screenlife remains historically connected to traditional cinematography, it does not constitute a separate stylistic school or genre. Instead, it represents a distinct media environment with its own expressive language and communicative logic.

The growing scholarly interest in screenlife reflects the absence of a clearly established theoretical framework for this emerging narrative form. Its compositional organization, visual-semiotic structure, and mechanisms of viewer engagement remain insufficiently theorized. Although international research addressing screenlife has begun to appear, its conceptual foundations and methodological approaches are still evolving. Within the context of Kazakh cinema, this direction remains relatively unexplored. The increasing presence of digital communication practices in everyday life suggests that screenlife may offer new possibilities for representing contemporary social realities and reshaping national cinematic expression. Initiatives led by Timur Bekmambetov to promote screenlife production in Kazakhstan further underscore the relevance of this topic within the national media landscape.

This study investigates screenlife as a narrative form operating within contemporary digital media environments. It focuses on the narrative structure of screenlife, its visual-compositional techniques, and the semiotic processes generated through interface-based communication. The primary aim of the research is to conceptualize screenlife as a narrative form emerging in the era of digital communication and to clarify its position within the evolution of contemporary cinematic language. To address this aim, the analysis identifies the historical emergence of screenlife, systematizes its structural characteristics, examines the role of textual screen composition in narrative development, and explores the presence of screenlife elements in Kazakh film practice

The methodological framework combines comparative analysis, visual-semiotic interpretation, and compositional analysis of interface-based visual structures. The theoretical foundation draws on international and Kazakh scholarship addressing screen narratives and digital media aesthetics. The novelty of the research lies in its integrative examination of screenlife as a phenomenon reflecting transformations in cinematic language and in its attempt to define the developmental trajectories of this narrative form within contemporary media culture.

2. Research materials and methods

2.1 Research methods

This study draws on theoretical scholarship in film studies and media studies, as well as analytical observation of screenlife films as practical case material. The literature base includes works by scholars such as L. Marafon, M. Jones, D. Gorokhov, M. Shabaev, and M. Andreeva, whose studies address the development of screenlife and interface-based narrative forms.Particular attention is given to the article Text as an Expressive Means in Contemporary Cinematography, which provides a conceptual basis for examining the role of textual elements in shaping cinematic narration within screenlife environments.

2.2 Research materials

The research material includes both international and Kazakh scholarly publications addressing screenlife as a narrative form, along with analytical observations of films employing interface-based storytelling. The empirical base consists of academic studies examining screenlife poetics, interface visualization, textual screen composition, and the structural characteristics of digital narration, as well as selected festival and commercial productions. Interviews and professional statements by director Timur Bekmambetov are also considered as contextual sources that clarify the historical development and conceptualization of screenlife practices.

3. Discussion

The emergence of screenlife as a narrative form is closely associated with the work of director Timur Bekmambetov, who has played a central role in its conceptual and practical development. Reflecting on the origins of this format, Bekmambetov describes an experience that revealed the expressive potential of digital screens as narrative environments: “In 2012, I was speaking with my colleague Olga Kharina via Skype… The mirror of a modern person’s soul is the screen of their laptop or smartphone” (Bekmambetov, 2021, p. 24).

This account highlights a key conceptual shift underlying screenlife: the recognition of the digital screen not merely as a display surface but as a site where cognitive, emotional, and social processes become externally visible. In this sense, screenlife repositions the interface as a primary narrative medium capable of representing forms of subjectivity that were previously conveyed through indirect cinematic techniques such as voice-over narration or symbolic visual cues.

The development of screenlife reflects broader transformations in contemporary cinematic language and invites reconsideration of conventional audiovisual storytelling practices. In classical cinema, narrative meaning is typically organized through framing, mise-en-scène, editing, and performance. These elements structure the spatial and temporal logic of film and guide viewer interpretation. In contrast, screenlife restructures narrative organization by shifting the locus of representation from physical environments to digital interfaces. The interface becomes the central site through which narrative information is generated, distributed, and interpreted.

Within this framework, interface elements such as chat messages, social media feeds, browser windows, and notification systems function not as supplementary visual details but as autonomous narrative components. These elements produce meaning through temporal sequencing, spatial arrangement, and visual emphasis, thereby establishing a distinct

semiotic environment. By embedding narrative development within digital interaction patterns, screenlife aligns cinematic expression with the operational logic of contemporary communication technologies and reconfigures the relationship between viewer and screen space.

When considered within the historical evolution of cinematic narration, screenlife can be interpreted as part of a broader trajectory of formal experimentation. Film scholars have long emphasized that narrative styles evolve in response to technological innovation and changing representational conventions. As noted by Akhmet (2023), classical cinematic narration developed through diverse stylistic traditions, including the continuity-based storytelling associated with David Griffith and the montage-driven structures developed by Sergei Eisenstein. These approaches introduced fundamentally different principles for organizing visual sequences and shaping viewer engagement. Similar transformations occurred within movements such as German Expressionism and the French and Kazakh New Wave, each of which redefined the relationship between visual form and narrative meaning.

From this perspective, screenlife may be understood as a continuation of historical experimentation in cinematic narration rather than a radical departure from established traditions. While earlier movements reconfigured narrative through montage, performance style, or visual abstraction, screenlife restructures narrative logic through interface-based interaction. The shift from camera-centered representation to interface-centered narration marks a significant development in the evolution of visual storytelling.

The aesthetic logic of screenlife also reflects the influence of experimental filmmaking practices associated with twentieth-century avant-garde movements. Directors such as François Truffaut, Claude Chabrol, Jean-Luc Godard, and Éric Rohmer, widely recognized as central figures of the French New Wave, challenged conventional cinematic grammar by introducing fragmented montage, location shooting, and direct address to the viewer. Their experiments disrupted traditional viewing conventions and established new forms of spectator engagement.

Screenlife extends this experimental tradition in a technologically mediated form. Rather than confronting the viewer through direct gaze or verbal address, characters engage with digital interfaces that function as shared communicative environments. The viewer, in turn, occupies a position analogous to that of an interface observer, witnessing interactions that unfold in real time within digital space. This configuration transforms spectatorship by replacing traditional cinematic distance with an experience of mediated proximity.

Empirical research further supports the significance of visual composition in shaping viewer perception. Benini et al. (2019) demonstrate that shot scale and spatial distance play a central role in determining emotional tone and narrative engagement in film. In screenlife environments, however, these visual parameters are generated through interface-based operations rather than physical camera movement. Zoom functions, layered windows, and the selective enlargement of digital elements simulate the effects traditionally produced through camera positioning.

Through this process, classical cinematic functions are translated into digital visual logic. Interface operations regulate viewer attention, guide emotional response, and structure

narrative progression. The reconfiguration of shot scale within screenlife demonstrates how established cinematic techniques can be adapted to new technological contexts while preserving their communicative function.

The role of textual elements within cinematic narration has also received increasing scholarly attention. Bozheeva, Mukhtarov, and Kukanov (2021) identify two principal trajectories in the use of text within film practice: the incorporation of off-screen text within auteur cinema and the emergence of visible on-screen textual structures characteristic of screenlife narratives. Their analysis emphasizes that textual elements in contemporary cinema operate not merely as informational supplements but as expressive devices capable of conveying emotional and narrative complexity.

Within screenlife environments, text functions as a structured visual component integrated into compositional design. The arrangement of messages, the rhythm of notifications, and the visual formatting of digital communication create patterns that influence narrative pacing and viewer interpretation. In this sense, textual elements operate as forms of visual writing that shape semantic emphasis and organize narrative flow within the frame.

Moreover, textual communication in screenlife performs functions analogous to those traditionally associated with voice-over narration. As noted by Bozheeva et al. (2021), short chat messages, incomplete drafts, and sequences of automated notifications frequently signal psychological tension or uncertainty. The presence of interrupted communication or delayed responses introduces narrative suspense while simultaneously revealing the internal states of characters. Such techniques illustrate how digital textuality can function as an expressive substitute for conventional cinematic gestures such as facial expression or dramatic pause.

D. Gorokhov conceptualizes screenlife as a narrative phenomenon that foregrounds the shifting boundaries between private life and public visibility in digital culture. Drawing on the film *Searching*, he demonstrates that a father's examination of his daughter's laptop, social media accounts, and personal messages extends beyond the structure of detective investigation and instead exposes the erosion of private space in the digital era (Gorokhov, 2019). Viewer engagement emerges through detailed observation of interface actions, including cursor movements, password input, and file navigation. These micro-level digital operations simultaneously advance narrative development and foreground the ethical implications of surveillance and parental authority.

M. Shabaev further extends this analytical framework by examining the role of screenlife within horror cinema. He argues that interface-based narration fundamentally reconfigures the aesthetics of fear by relocating the source of threat from physical space to digital environments (Shabaev, 2020). In films such as *Unfriended*, *The Den*, and *Open Windows*, fear does not originate from visible antagonists but from anonymous agents concealed within networked systems, uncontrolled streams of data, and disrupted channels of communication. Within this structure, the computer screen operates simultaneously as a virtual site of danger and as the medium through which that danger is continuously mediated and experienced by both characters and viewers.

Garret Madoc-Jones approaches screenlife through the analytical framework of mise-en-scène, emphasizing the spatial logic of graphical interfaces. He demonstrates that the

positioning of windows, the temporal sequencing of messages, the visibility of application icons, and the trajectory of cursor movement collectively construct a distinct mode of spatial organization within the frame (Madoc-Jones, 2018). These elements partially assume functions traditionally associated with classical mise-en-scène, reorganizing spatial perception through layered digital structures. From this perspective, each visual component visible on the screen-particularly in films such as *Searching* and *Profile*-functions as a semiotic element that encodes relationships between character psychology and narrative information.

Luciano Marafon interprets screenlife as a developing narrative form that reflects the ongoing transformation of cinematic language under conditions shaped by digital technologies (Marafon, 2020). He characterizes screenlife as an evolutionary outcome emerging at the intersection of technological innovation and narrative experimentation. In particular, Marafon identifies the principles of spatial, temporal, and acoustic unity-articulated in Bekmambetov's theoretical reflections-as central organizational mechanisms structuring screenlife narration. These principles regulate the coherence of narrative events within interface-based environments and contribute to the formal stability of this emerging cinematic practice.

4. Results

A defining characteristic of screenlife narration lies in the systematic integration of interface elements into the structure of cinematic storytelling. Interface components-including windows, chat exchanges, email threads, browser pages, and interactive social media panels-operate not as auxiliary visual details but as autonomous semantic units that organize narrative meaning. As narrative space becomes concentrated within digital environments rather than physical settings, the interface increasingly assumes functions traditionally associated with mise-en-scène. Within this configuration, spatial organization emerges through the arrangement of windows, the sequencing of actions, and the hierarchical visibility of interface elements. This shift enables viewers to interpret narrative development through the operational logic of the interface, where each visible action contributes directly to narrative progression.

Within this expanded visual framework, textual screen compositions acquire particular structural importance. In screenlife environments, text functions not only as a vehicle of information but also as a compositional device that shapes emotional rhythm and visual tension while revealing aspects of character psychology. Elements such as delayed responses, unanswered messages, lines of text that are typed and subsequently deleted, and automated interface transitions operate as semiotic markers that substitute for expressive techniques commonly associated with facial expression, pause, or montage in classical cinema. Parameters such as font scale, color contrast, window sequencing, and vertical or horizontal alignment regulate dramaturgical tempo and influence viewer attention. Through these mechanisms, digital textuality functions as an integral component of narrative construction rather than a supplementary visual feature.

The structural logic of screenlife also introduces new conditions for viewer perception. Rather than occupying a purely observational position, the viewer engages with the narrative through interaction patterns that closely resemble everyday digital experience. Notifications, sound signals, cursor movements, and window transitions activate cognitive

habits formed through routine engagement with digital devices. This perceptual alignment enhances the sense of mediated proximity characteristic of screenlife narration and strengthens emotional involvement in narrative events. In this context, viewer participation emerges not through physical interaction but through cognitive recognition of familiar interface behaviors.

Within the context of Kazakh cinema, elements associated with screenlife narration have begun to appear in selected film and short-format projects. Scenes involving communication through smartphones or computers, activity within social media platforms, and exchanges conducted through private messaging systems increasingly function as narrative devices rather than incidental visual details. These techniques enable filmmakers to represent digital identity, social relationships, and emotional states with greater precision. Their gradual adoption indicates a shift beyond strictly conventional storytelling models and reflects an expanding interest in representing contemporary psychological and social processes within digitally mediated environments.

At the same time, the development of screenlife practices has stimulated broader experimentation within national creative industries. Initiatives associated with Timur Bekmambetov, including workshops, collaborative projects, and technological experimentation, have contributed to the dissemination of interface-based storytelling methods in Kazakhstan. These initiatives suggest that stylistic transformation within national cinema is occurring not only at the technical level but also at the level of narrative and aesthetic strategy. In this regard, screenlife-related experimentation functions as both a technological innovation and a means of exploring new forms of representing subjectivity within digital society.

5. Conclusion

The findings of this study indicate that screenlife should be understood as an emerging narrative form that reflects broader transformations in contemporary cinematic language. In response to the conditions of digital communication, this form restructures narrative organization by positioning interface elements as central components of visual storytelling. Textual communication, graphic symbols, sound notifications, and interface actions collectively operate as interconnected elements within a unified narrative system. Through this integration, screenlife adapts cinematic representation to perceptual habits associated with digital environments and extends narrative activity beyond the boundaries of conventional film space.

Compared with classical cinematic narration, screenlife introduces alternative principles for organizing temporal continuity, spatial perception, and character representation. Interface-based structures – such as window sequencing, message flow, and dynamic screen composition – function as primary mechanisms for regulating emotional rhythm and narrative pacing. These features establish a distinct semiotic layer that expands the expressive capacity of visual narration and enables new forms of storytelling aligned with contemporary communication practices.

International film production provides multiple examples demonstrating the adaptability of screenlife narration across diverse genre contexts. Films such as Profile, Searching, Unfriended, The Den, and Open Windows illustrate how interface-based storytelling can be integrated into horror, thriller, detective, and social drama frameworks. Scholarly research

has increasingly examined the compositional logic of digital interfaces, the narrative functions of screen text, and the spatial dynamics of interface-based mise-en-scène, indicating that screenlife is becoming an established area of academic inquiry.

For Kazakh cinema, the incorporation of screenlife techniques represents both technological development and conceptual expansion of cinematic language. The representation of everyday digital communication, social media interaction, and text-based dialogue enables filmmakers to address themes associated with contemporary social experience. The emergence of domestic projects and the professional initiatives associated with Timur Bekmambetov indicate that exploratory work in this direction has already begun and continues to evolve within the national cinematic environment.

Overall, screenlife demonstrates considerable potential as a subject of further theoretical and applied research in film and media studies. Its compositional flexibility and semiotic complexity introduce new dimensions to the analysis of visual culture in the digital era. Future research may focus on comparative genre analysis, audience perception studies, and the development of regionally specific narrative strategies that reflect the cultural contexts in which screenlife practices continue to expand.

References:

1. Akhmet A., Nogepbek, B. (2023) Narrative issues in Kazakh feature cinema. Keruen, Vol. 78, No. 1, (in Kaz)

2. Bekmambetov T. (2021) Screenlife: In search of a new cinematic language. Moscow. (in Russ)

3. Benini S., Savardi M., Balint K., Kovacs A. B., & Signoroni A. (2019) On the influence of shot scale on film mood and narrative engagement in film viewers. IEEE Transactions on Affective Computing, 13(2), 592-603 p. DOI: 10.1109/TAFFC.2019.2939251(in Eng)

4. Bozheeva A., Mukhtarov, A., Kukanov, I. (2021). Text as an expressive means in contemporary cinema. CAJAS. Almaty: Turan University. https://cajas.kz/journal/article/view/387 (in Russ)

5. Gorokhov D. S. (2019) An attempt to conceptualize the screenlife genre. CyberLeninka. https://cyberleninka.ru/ (in Russ)

6. Shabayev M. R. (2020) The screenlife format in contemporary horror cinema. CyberLeninka. https://cyberleninka.ru/ (in Russ)

7. Andreeva M. A. (2020). Screenlife: The transformation of a new cinematic language. eLibrary electronic library. https://elibrary.ru/ (in Russ)

8. Marafon L. (2020) Screenlife: A genre under construction or a language update. Academia.edu. https://www.academia.edu/ (in Eng)

9. Madoc-Jones G. (2018) Screenlife films: Graphical user interfaces as mise en scène. Université de Montréal Repository. https://papyrus.bib.umontreal.ca/ (in Eng)

10. Kosenko Y. (2021) Screenlife filmmaking as a learning-by-practice approach in education about information disorder. ResearchGate. https://www.researchgate.net/ (in Eng)

11. inAtyrau.kz. (2022) Timur Bekmambetov: "I hope we will be able to do a lot for the development of the screenlife language in Kazakhstan." https://inatyrau.kz/ (in Russ)

12. MovieStart. (2021) 7 Screenlife: In search of a new cinematic language. Timur Bekmambetov's master class. https://moviestart.kz/ (in Russ)

Әдебиеттер:

1. Ахмет А., Нөгербек Б. Қазақ көркемсуретті киносындағы нарратив мәселелері // Керуен. – Том 78. – No1. – 2023

2. Бекмамбетов Т., Скринлайф. В поисках нового языка кино. – Москва. – 2021.

3. Benini S., Savardi M., Balint K., Kovacs A. B., & Signoroni A. (2019). On the influence of shot scale on film mood and narrative engagement in film viewers. IEEE Transactions on Affective Computing, 13(2), 592-603 p. DOI: 10.1109/TAFFC.2019.2939251

4. Божеева А., Мухтаров А., Қуқанов И. Текст как выразительное средство в современном кинематографе. Cajas. Алматы: Университет «Туран», 2021. https://cajas.kz/journal/article/view/387

5. Горохов Д. С. Попытка осмысления жанра screenlife. КиберЛенинка. – 2019. https://cyberleninka.ru/

6. Шабаев М. Р. Скринлайф формат в современном хорроре. КиберЛенинка. – 2020. https://cyberleninka.ru/

7. Андреева М. А. Скринлайф. Перевоплощение нового киноязыка. Электронная библиотека eLibrary. – 2020. https://elibrary.ru/

8. Marafon, L. Screenlife: A Genre Under Construction or a Language Update. Academia.edu. – 2020. https://www.academia.edu/

9. Madoc-Jones, G. Screenlife Films: Graphical User Interfaces as Mise en Scène. Université de Montréal Repository. – 2018. https://papyrus.bib.umontreal.ca/

10. Kosenko, Y. Screenlife Filmmaking as a Learning by Practice Approach in Education About Information Disorder. ResearchGate. – 2021. https://www.researchgate.net/

11. inAtyrau.kz. Тимур Бекмамбетов: «Надеюсь, мы сможем многое сделать для развития языка скринлайф в Казахстане». inatyrau.kz, – 2022. https://inatyrau.kz/

12. MovieStart. Скринлайф: В поисках нового языка кино. Мастер-класс Тимура Бекмамбетова. – 2021. https://moviestart.kz/

Журнал 24.03.2005 жылы
Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінде тіркелген.
Бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы куәлік N 5844-Ж.

Журнал зарегистрирован 24.03.2005 года
в Комитете информации и архива Министерства культуры,
информации и спорта Республики Казахстан.
Свидетельство №5844-Ж по регистрации средства массовой информации

The journal was registered on March 24, 2005
in the Information and Archives Committee of the Ministry of Culture,
Information and Sports of the Republic of Kazakhstan.
Certificate No. 5844-Ж for registration of mass media

Дизайн және беттеу: ***Ж. Рахметова***

Басуға 23.03.2026 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100¹⁄₁₆. Офсеттік басылым.
19,6 баспа табақ. Таралымы 500 дана.